

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

YIL / YEAR: 42

CİLT / VOLUME: 124

SAYI / NUMBER: 245

ISSN: 0255-0644

SAYI:
245

MART - NİSAN 2020
MARCH - APRIL 2020

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

ISSN: 0255-0644

2020 / 245

MART - NİSAN

MARCH - APRIL

DergiPark
AKADEMİK

SÖBIAD

İstanbul - 2020

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
Journal Of Turkic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder
Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner
Közhan YAZGAN

Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor
Saadet Pınar YILDIRIM

Yayın Kurulu / Editorial Board
Prof. Dr. Salih AYNURAL (Emekli)

Prof. Dr. M. Metin KARAÖRS (İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi)
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ (İstanbul Esenyurt Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK (Bahçeşehir Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ (Doğuş Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail YAKIT (Akdeniz Üniversitesi)
Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ (Beykent Üniversitesi)
Prof. Dr. Fadil HOCA (Uluslararası Vizyon Üniversitesi - Makedonya)
Prof. Dr. Aycamal KANTÖRÖEVA (Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi - Kırgızistan)
Prof. Dr. Fariz AHMADOV (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi - Azerbaycan)

Yayına Hazırlayan / Editor
Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU

Editör Yardımcısı / Co-Editor
Dr. Öğr. Üyesi Serkan KEKEVİ

Dizgi / Typesetting
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İç Tasarım / Design
Gökhan KAYA

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor
Mehmet Töre YILDIRIM

İletişim Adresi / Management Center
KemaIpaşa Mah. Bukalıdede Sok. No: 4 Saraçhane - İstanbul / TÜRKİYE
Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63

İnternet adresleri: www.tdadergi.com - www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turan.org - dizgi@turan.org

Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720

Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press
Şenyıldız Matbaacılık: Maltepe Mah. Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi C Blok No: 19/102 Topkapı / İSTANBUL

Yayın Türü
2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır. **Ebsco Publishing:** www.ebscohost.com/titleLists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.

Adedi
50 TL

1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription
80 \$ veya karşılığı Türk Lirası

1 Yıllık Yurt İçi Abonelik
300 TL

Hakem Kurulu / Reviewer Board

- Prof. Dr. Mustafa AKSOY** • Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Eyyüp ANTEPE** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uluslararası Lojistik Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail AKTÜRK** • Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, Bütçe ve Mali Planlama Anabilim Dalı - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK** • Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ayhan BIÇAK** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Kılıçbay BİSENOV** • Kızıldor'da Korkut Ata Devlet Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi - Milletvekili / Kazakistan
- Prof. Dr. Veyssel BOZKURT** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV** • Hakas Devlet Üniversitesi, Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya
- Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN** • Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recai COŞKUN** • Bakırçay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ** • Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE** • Nicolaus Copernicus Üniversitesi, Tarih Bölümü / Polonya
- Prof. Dr. Mustafa DELİCAN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Sebahat DENİZ** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Orhan DOĞAN** • Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ** • Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER** • Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN** • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Bırol EMİL** • Haliç Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İnci ENGINÜN** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Cezmi ERASLAN** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ahmet Bıcan ERCİLASUN** • Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Güljanat ERCİLASUN** • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR** • Maltepe Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Mümin ERTÜRK** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Hüseyin FİLİZ** • Gaziantep Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Reşat GENÇ** • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdülcebar GÖKLENOV** • Türkmenistan Azadi Üniversitesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan
- Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ** • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL** • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU** • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Kutay KARACA** • İstanbul Aydın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Metin KARAOĞRUS** • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞCIOĞLU** • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ** • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdullah KÖK** • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Lev P. KURAKOV** • Çubuksarı Devlet Üniversitesi, İktisat Fakültesi / Çuvaşistan
- Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU** • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK** • Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALI** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR** • Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa ÖNER** • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye
- Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Elektrik-Elektronik Mühendisliği Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Salih OKUMUŞ** • Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Kosova
- Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN** • George Washington Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD
- Prof. Dr. Metin ÖZKUL** • Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Gültekin RODOPLU** • İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recep SEYMEN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Yünni SEZEN** • Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Sabri SÜMER** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Muratgeldi SÖVEGOV** • Aşkabat Uluslararası Türkmen-Türk Üniversitesi, Türk Dili Bölümü / Türkmenistan

Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV • Başkurt Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili Bölümü / Başkurdistan
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL • Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ • Doğu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL • İstanbul Üniversitesi Rektör Yardımcısı / Türkiye
Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA • Hakas Devlet Üniversitesi, Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya
Prof. Dr. Vahit TÜRK • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefesi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Durali YILMAZ • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet YÜCE • Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Sergei ZAHARIA • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli
Prof. Dr. Kürşat ZORLU • Yozgat Bozok Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı / Türkiye
Doç. Dr. Besire AZİZALİYEVA • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan
Doç. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Celil BOZKURT • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Murat CERİTOĞLU • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Köksal ŞAHİN • Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ • Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Meşkure YILMAZ • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Volkan YURDADOĞU • Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitim Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Pınar CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Neşe IŞIK • İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Muhsin KADIOĞLU • İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fak., Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Serkan KEKEVİ • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz POYRAZ • İstanbul Üniversitesi, HAY Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık ABD / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cahid ŞENEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Elvin YILDIRIM • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Arş. Gör. Dr. Cemile KINACI • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ • Sanat Tarihi, Müze Araştırmacı / Türkiye
Dr. Murat KARATAŞ • Abdullah Gül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü / Türkiye
Dr. Sinan OĞAN • TÜRKSAM Başkanı - Stratejist / Türkiye

Danışma Kurulu / Board of Advisory

Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ • İstanbul Teknik Üniversitesi, Türk Müziği Konservatuvarı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Bayhan ÇUBUKÇU • İstanbul Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi - Farmakognози Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Mustafa ERKAL • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN • Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI'NA GÖNDERİLECEK YAZILARDA UYULMASI GEREKEN KURALLAR

1. Dergimiz, Türkiye ve Türk Dünyası ile ilgili akademik çalışmaları teşvik etmeyi, bu çalışmalar için bir veri tabanı oluşturmayı, alanla ilgili bilimsel, eleştirel çalışmaların yayınlandığı bir platform olmayı amaçlamaktadır. TDA; sosyal ve beşeri bilimler alanında iki aylık periyotlarla yayın yapan, hakemli, uluslararası, akademik bir dergidir.

2. Yayın Kurulumuzca, **“Türk Dünyası Araştırmaları”** ve **“Türk Dünyası Tarih Kültür”** dergilerinde yayınlanacak araştırmalarda: Orta Asya: *Türkistan*; Maveräu'n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Seyhun*; Sir-Derya: *Ceyhun*; Türki Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi millî terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

Yazarlar mektup ve elektronik posta adreslerini de bildirmelidir.

3. Makale Metni: A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmalıdır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya “.doc” uzantılı belge oluşturmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında yazılarak dergipark sistemi üzerinden <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tda> adresimize gönderilmelidir. Eski harfli metinler *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye'de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir.

Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

4. Makale İçerisi Başlıklar: Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

5. Türk Dünyası Araştırmaları'nda yayımlanmayan yazılar, istek hâlinde iade edilebilir.

6. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi'nin dili Türkiye Türkçesi'dir. Gerek görüldüğü hallerde, Çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinallerinin yüksek yoğunlukta taranmış “jpeg” formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına âittir.

8. Araştırma Dergimizde, makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır.

9. Dergimizde yayınlanmak istenen aşağıda sayılan türdeki çalışmalarda Etik Kurul İzin Belgesi sunulması gerekmektedir:

• Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,

• İnsan ve hayvanların (materyal / veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,

• İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,

• Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,

• Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.

Ayrıca;

• Olgu sunularında *“Aydınlatılmış Onam Formu”*nun alındığının belirtilmesi,

• Başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,

• Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

- Olgu sunumlarında “Aydınlatılmış Onam Formu”nun alındığının belirtilmesi,
- Başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,
- Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

10. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Referans dipnotlarında, ilgili kaynağa ilk kez referans veriliyorsa, bu referansta, eserle ilgili mevcut bibliyografik bilgilerin tümü, aşağıdaki sırayla yer alır:

Yazar adı ve soyadı, eser adı, yayına hazırlayan (veya editör), çeviren veya çizer adı ve soyadı, cilt, basım, baskı ve yayım bilgisi (cilt sayısı, basım sayısı, baskı sayısı, seri adı, yayım yeri, yayınevi, yayım tarihi), cilt numarası ve sayfa numaraları. Eğer referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunuluyorsa, yukarıdaki bilgiler kısaltılarak verilir.

a. Yazar Adı: Bir eserde yazar, kişi veya tüzel kişi (kurum, kuruluş gibi) özelliğini taşıyabilir. Dipnotta, yazar adları, kaynak kitabın iç kapağında verildiği şekilde tekrarlanır. Yani önce yazar adı (varsa önce ilk, sonra ikinci adı), sonra yazarın soyadı belirtilir.

b. İki veya üç yazarlı eserlerde, her yazarın adı, eserin iç kapağında verilen sırayla ve aralarına virgül konularak verilir.

c. Üçten fazla yazarı olan eserler için, sadece ilk yazarın adı ve soyadı verildikten sonra ‘ve diğerleri’ anlamına gelen ‘v.d.’ veya Latince ‘et. al.’ ibaresi kullanılır.

d. Atıf yapılan eserin iç kapağında herhangi bir yazar adı verilmemişse ve eserin yazar/yazarları başka sayfa veya kaynaklardan da elde edilememişse, o zaman dipnot, eser adıyla başlar. Ancak, eserin yazarları başka sayfa veya kaynaklardan doğru olarak saptanmışsa, o zaman bu adlar, atıf yapılan eserin iç kapağı dışında bir yerden elde edildiklerini göstermek üzere, parantez içine alınır.

e. İç kapakta, yazarın takma veya müstear adı kullanılmışsa, bu ad dipnotta da aynen verilir. Ancak, yazarın gerçek adı biliniyorsa veya saptanmışsa, takma addan sonra bir parantez veya köşeli parantez içinde gösterilebilir.

f. Kitap Adı: Kitap adı, atıf yapılan eserin iç kapağında olduğu şekilde verilir. Ancak, kitap adı, hem asıl ad, hem de tamamlayıcı ikinci ve/veya üçüncü adlardan oluşmuşsa, o zaman asıl ad ve tamamlayıcı ikinci ad arasına, iç kapakta olmasa bile iki nokta üst üste konur. Böylece, asıl ve tamamlayıcı adın birbirine karıştırılması önlenir.

g. Dipnotlarda kitap adları, koyu renk harflerle yazılır ve kitap adından hemen sonra virgül konur.

h. Süreli yayınların adları, kitap adları gibi koyu renk harflerle yazılır.

i. Yayına Hazırlayan (veya Editör), Çeviren, Resimleyen, Çizen vb.’nin Adları: Kitap, makale gibi eser adlarından sonra, eğer varsa, yukarıda belirtilen kişi/kişiler, ‘yayına hazırlayan, editör, çeviren vb.’ denedikten sonra, iki nokta üst üste konarak gösterilir. İstenirse, bu işlev adları, ‘yay. haz., ed., çev., çiz.’ şeklinde kısaltılarak da verilebilir.

j. Makale Adı: Makale yazarı/yazarlarının adından sonra virgül konur. Virgülden sonra makale adı, çift tırnak içinde verilir. Makale adından sonra yine virgül konur. Bunu kitap adı gibi yazılan süreli yayının adı izler.

k. Tez Adı: Yayınlanmamış tezlerin adları, makale adı gibi çift tırnak içinde verilir.

l. Ansiklopedi Maddelerinin Adları: Makale adı gibi verilir.

m. Elektronik kaynaklara ilişkin dipnotlarda ise,

i) Eser, aynı zamanda daha önce basılı halde yayınlanmışsa, o zaman, önce yazının yer aldığı ilk kaynağın referans dipnotu, sonra parantez içinde ‘çevrimiçi’ ibaresi ve daha sonra da eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ile siteden yararlanılan tarih verilir.

ii) Eğer eser daha önce basılı halde yayınlanmamışsa, varsa yazarın adı ve soyadı ile eser adı, sonra ‘çevrimiçi’ ibaresi ile eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ve siteden yararlanılan tarih verilir.

n. Cilt, Basım, Baskı ve Yayım Bilgisi: Dipnotlarda, yazar adı, eser adı, çeviren, çizen, hazırlayan kişilerin adlarından sonra, cilt, basım, baskı ve yayım bilgileri, Madde 20/a’daki sıraya uygun biçimde verilir.

i) Cilt bilgisi: Yukarıda belirtilen cilt bilgisi, genel olarak atıf yapılan kitaplar için geçerlidir. Bir kitap, sadece bir ciltten ibaretse, cilt bilgisi verilmez. Kitap birden fazla cilt halinde yayımlanmışsa, bu durumda, kitabın kaç ciltten oluştuğu, örneğin 4 c. şeklinde belirtilir. Cilt sayısından sonra virgül konur ve eğer varsa basım ve baskı sayıları verilir.

ii) Basım, baskı bilgisi: Atıfta bulunulan eser ilk basım (edition) ise, dipnotta basım sayısı belirtilmez. Ancak eserin, 2. veya daha sonraki basımlarından yararlanıldıysa, o zaman basım sayısı, 2. bs., 3. bs., şeklinde belirtilir.

Atıf yapılan eserin basım sayısının yanı sıra, baskı (print, printing) sayısı da mevcutsa, bu sayı da, basım bilgisinden sonra virgül konarak gösterilir. Örneğin, 3. bs., 12. bsk. gibi.

iii) Yayım bilgisi: Bu bilgi, atıf yapılan eserin yayım yeri, eseri yayımlayan kuruluş ve eserin yayım tarihinden oluşur. (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999 gibi) Yayım yeri ile yayımcı kuruluş arasına virgül konur.

Atıfta bulunulan eserde yayım yeri yoksa, bu durum ‘y.y.’ (yayım yeri yok) kısaltmasıyla, yayımcı kuruluşun adı yoksa, yine ‘y.y.’ (yayımcı yok) kısaltmasıyla ve yayım tarihi belirtilmemişse ‘t.y.’ (tarih yok) kısaltmasıyla gösterilir.

Eserin iç kapağında yayım tarihi belirtilmemişse, ancak iç kapağın arkasında copyright tarihi (© sembolünden sonra verilen tarih) gösterilmişse, o zaman bu tarih, dipnotta yayım tarihi olarak verilir.

iv) Cilt ve Sayfa Numaraları: Dipnotlarda, kitap, süreli yayın, ansiklopedi, tez gibi eserlerin hangi cildinden alıntı yapıldığını göstermek için, ilgili cilt numarası büyük Romen rakamıyla verilir. Bundan sonra virgöl konur ve hemen ardından alıntı yapılan sayı, virgöl, yayım yılı, virgöl, ilgili sayfa veya sayfaların numarası verilir. (Örnek: C: IV, No: 4, 1995, s. 1 gibi)

o. Arşiv Belgelerine Yapılan Atıflar: Bu tür atıflar için verilen dipnotlarda, belgenin mahiyetini bildiren açıklama, belge tarihi, arşiv ve varsa dosya numaraları belirtilir.

p. Gazete Makaleleri veya Haberlerine Yapılan Atıflar: Gazete makaleleri ve haberlerine yapılan atıflarda, süreli yayın makaleleri için belirtilen kurallar uygulanır. Ancak, her iki durumda da, makale veya haber başlığından sonra, ilgili gazetenin adı, günü, ayı, yılı ve sayfası belirtilir.

r. Kutsal Kitaplara ve Klasik Eserlere Yapılan Atıflar: Kuran ve benzeri kutsal kitaplara yapılan atıflarda, kitap adları, koyu renkle yazılmaz.

Dipnotlarla İlgili Diğer Kurallar

Referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunulması gerektiğinde, bibliyografik bilgiler, aşağıdaki sırayla ve kısaltılarak uygulanır:

Yazarın soyadı, virgöl, eserin uygun biçimde kısaltılmış adı, virgöl, sayfa numarası.

Bu konuda aşağıdaki listede verilen uluslararası ve Türkçe kısaltmalardan bir tanesi tercih edilmeli; tercih edilen kısaltma yöntemi tezin bütününde uygulanmalıdır.

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
Bakınız	Bkz.:
Karşılaştırınız	Karş.
Karşı görüş	k.g.
Aynı eser/yer	a.e.
Adı geçen eser	a.g.e.
Yazara ait son zikredilen yer	a.y.
Eserin kendi içinde yukarıya atf	bkz.: yuk.
Eserin kendi içinde aşağıya atf	bkz.: aş.
Eserin bütününe atf	b.a.
Basım yeri yok	y.y.
Basım tarihi yok	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	v.d.
Sayfa/sayfalar	s.
Editör/yayına hazırlayan	Ed. veya Haz.
Çeviren	Çev.

Dipnot Atf Örneği

Kitaba atf:

Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 6. bs., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 43.

Rinat Muhammediyev, *Turan: Göz Açtırmayan Boran*, Çev. Mehmet Yasin Kara, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 11.

Talcott Parsons, *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, London, 1964, pp. 3-23.

Aynı esere izleyen şekilde ikinci kez referans:

A.e.

Aynı esere, fakat farklı sayfasına referans:

A.e., s. 40.

Araya başka referanslar girildiğinde, Sümer'in kitabına yeniden referans:

Sümer, *Oğuzlar*, s. 22. veya

Sümer, *a.g.e.*, s. 22.

Edite edilmiş kitapta makaleye referans:

Gökmen Kılıçoğlu, "Süleyman Demirel ve Dış Politika", *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika: Mustafa Kemal Atatürk'ten Günümüze*, Ed. Haydar Çakmak, Kripto Kitaplar, Ankara, 2016, s. 221.

Aynı esere izleyen referans:

A.e., s. 170.

Süreli yayında makaleye atf:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk", *Hukuk Araştırmaları*, Çev. Hayrettin Ökçesiz, C. II, No: 3, Eylül-Aralık 1987, s. 44.

Celil Bozkurt, "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin "Komando" Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, Yıl: 39, Cilt: 117, Kasım-Aralık 2017, s. 67-84.

Makalenin aynı sayfasına tekrar atf:

Bozkurt, a. y.

Ansiklopediye atf:

Paul Bohannan, "Law and Legal Institutions", *International Encyclopedia of Social Sciences*, Vol. IX, Ed. by., David L. Shils, W. Place, McMillan and Free Press, 1968, pp. 73-77.

Klasik eserlere atf:

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* i, 10, s. 22-23.

Kutsal kitaplara atf:

Kur'an i. 10.

Old Testament iii. 5.

Elektronik kaynağa atf:

John N. Berry, "Educate Library Leaders", *Library Journal*, February 15, 1998, (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 3 Nisan 2000
veya Bill Crowley-Bill Brace, "A Choice of Futures: Is It Libraries Versus Information?", (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 30 Mart 2000.

Bibliyografya

Bibliyografyada, atf yapılan kaynaklarla ilgili olarak dipnotlarda verilen tam bibliyografik kimlikler, bibliyografyada da aynen yansıtılır. Ancak, bibliyografyada, kaynakların yazarlarının soyadı en başa alınır. Soyadı ile ad arasında virgül konur.

Addan sonra da iki nokta üst üste konur. Bibliyografyada yer alan kitaplar için, sayfa numarası belirtilmez. Ancak, makalelerde, makalenin hangi sayfalar arasında yer aldığı belirtilir. Bibliyografya unsurları, girişlerinin ilk harflerinden başlayan bir düzen içinde alfabetik olarak dizilir.

Sayı Hakemleri / Issue Reviewers

- Prof. Dr. Ali AYATA** • Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Abdulhaluk Mehmet ÇAY • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Abdulkadir EMEKSİZ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Murat ERCAN • Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Saadetin Yağmur GÖMEÇ • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR • Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Selahittin TOLKUN • Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Kürşat ZORLU • Yozgat Bozok Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı / Türkiye
Doç. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ACARLIOĞLU • Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Serkan KEKEVİ • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ŞEKER • Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Kadir TUĞ • Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Elvin YILDIRIM • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Öğr. Gör. Dr. Işıl TUNA • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Murat KARATAŞ • Abdullah Gül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü / Türkiye
Dr. Hatice KARIMOV • Genel Türk Tarihi Uzmanı / Türkiye

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nin hakemli, uluslararası, süreli ilmi yayın organıdır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

SURİYE'NİN KUZEYİNDEKİ TÜRKMEN YERLEŞMELERİNİN TARİHİ ALTYAPISI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME <i>TURKEMEN SETTLEMENTS IN THE NORTH OF SYRIA AN EVALUATION ON THE HISTORICAL INFRASTRUCTURE</i> Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR - Süleyman PEKİN	241
GÜRCÜ KAYNAKLARINDA İLK KEZ GÖRÜLMELERİNDEN MOĞOL İSTİLASINA KADAR GÜRCİSTAN'DA KIPÇAKLAR VE ÇEVRE BÖLGELER ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ <i>THE KIPCHAKS IN GEORGIA FROM THEIR FIRST APPEARANCE IN GEORGIAN SOURCES UNTIL THE MONGOL INVASION AND THEIR INFLUENCE ON SURROUNDING TERRITORIES</i> Cihan YALVAR	279
KAZAN-TATAR TÜRKLERİNİN HALK ANLATILARINDA 'YILAN', 'EJDERHA' VE 'YUHA' <i>'SNAKE', 'DRAGON' AND 'YUHA' IN THE FOLK NARRATIVES OF KAZAN-TATAR TURKS</i> Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ - Dr. Fatma TEKİN	307
MADDİ KALINTILARA GÖRE DOĞU AVRUPA'DAN TÜRKİSTAN'A ATLI KÜLTÜRÜN OLUŞUM SÜRECİ <i>FORMATION PROCESS OF EQUESTRIAN CULTURE FROM EASTERN EUROPE TO TURKESTAN ACCORDING TO MATERIAL REMAINS</i> Dr. Öğr. Üyesi Elvin YILDIRIM	327
ED-DÜRERÜ'L-KÂMİNE Fİ-ÂYÂNİ Mİ'ETİ'S-SÂMİNE'YE GÖRE BASAMAKLARI ÇIKMAK: MEMLÜK DÖNEMİ'NDE SOSYAL HAREKETLİLİK <i>CLIMBING THE LADDER ACCORDING TO ED-DURERU'L-KÂMİNE FI-A'YANI MI'ETI'S-SAMINE: SOCIAL MOBILITY IN THE MAMLUK PERIOD</i> Öğr. Gör. Dr. Hatice GÜLER	343
EFLAKİ'NİN MENAKİB'UL ARİFİN ADLI ESERİNE GÖRE ANADOLU SELÇUKLULARIN TOPLUM YAPISINDA KADININ DURUMUNA BAKIŞ <i>A GLANCE AT THE SITUATION OF WOMEN IN THE SOCIAL STRUCTURE OF ANATOLIAN SELJUKS ACCORDING TO THE EFLAKI'S WORK "MENAKIB'UL ARIFIN"</i> Merve DEVECİOĞLU	361
OSMANLI-SIRP İLİŞKİLERİ: SELANİK LİMANI ÜZERİNDEN SİRBİSTAN'A PATLAYICI MADDE SEVKİYATI (1908-1909) <i>OTTOMAN-SERBIAN RELATIONS: TRANSPORTATION OF EXPLOSIVE MATERIALS TO SERBIA VIA THE PORT OF SALONICA (1908-1909)</i> Prof. Dr. Memet YETİŞGİN - Dr. Ömer Fatih BAŞKAN	371

İSMAİL GASPIRALI’NIN TÜRK-İSLÂM BİRLİĞİNE YÖNELİK FAALİYETLERİ <i>ACTIVITIES OF ISMAIL GASPIRALI FOR THE TURKISH-ISLAMIC UNION</i>	
Dr. Öğr. Üyesi Ferit YÜCEBAŞ	395
SOVYET RUSYA DÖNEMİNDE KAZAKİSTAN <i>KAZAKHSTAN IN SOVIET RUSSIA PERIOD</i>	
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ	405
MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE “PONTUS CUMHURİYETİ” KURMA ÇALIŞMALARI <i>EFFORTS TO ESTABLISH THE “PONTUS REPUBLIC” DURING THE NATIONAL STRUGGLE PERIOD</i>	
Dr. Öğr. Üyesi Tuğba ERAY BİBER	421
HAVA ŞEHİDİ CENGİZ TOPEL VE EDEBİYATIMIZ <i>AIR MARTYR CENGİZ TOPEL AND OUR LITERATURE</i>	
Yrd. Doç. Dr. Emin ONUŞ	435
TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE AFGANİSTAN’IN GÖÇ SORUNU VE TÜRKİYE’YE YANSIMALARI <i>THE IMMIGRATION PROBLEM OF AFGHANISTAN IN THE HISTORICAL PROCESS AND ITS EFFECTS ON TURKEY</i>	
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz CANKARA - Okan ÇEREZ	447
KİTAP İNCELEMELERİ: DÜNYANIN KALBI: KAZAKİSTAN	
Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU	461
KİTAP İNCELEMELERİ: BOZKIRLARIN İLK İMPARATORLUĞU: HUNLAR	
Başak KUZAKÇI	463
KİTAP İNCELEMELERİ: NUCLEAR WEAPONS AND COOPERATIVE SECURITY IN THE 21ST CENTURY: THE NEW DISORDER	
Alperen Kürşad ZENGİN	467

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 27.01.2020

Kabul Tarihi: 04.03.2020

SURİYE’İN KUZEYİNDEKİ TÜRKMEN YERLEŞMELERİNİN TARİHİ ALTYAPISI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR** - Süleyman PEKİN***

Öz

M.Ö. 5-6 binlerden beri yerleşim yerlerinin olduğu Suriye'nin kuzey topraklarında Sümer, Ebla, Asur, Akad, Yamhad, Hurri, Hitit, Fenike, Babil, Pers, İskender, Roma, Bizans egemenlikleri yaşanmıştır. Halife Ömer döneminde İslam hakimiyetine katılan bölge 14 asırdır bu hususiyetini korumaktadır. Emeviler devrinde İmparatorluk merkezi olan Suriye Abbasiler devrinde bu özelliğini kaybetmiştir. Emevilerin kısmen, Abbasilerin ise ordu ve devlet idaresinde tamamen yararlandığı Türklere Tolunoğlu Ahmet ve İhşit Muhammed gibileri Suriye'nin bu bölgeye de hâkim olan devletler kurmuşlardır. Onlardan başka bu diyar Hamdanî, Fatmî ve Mirdasî gibi hanedanlıkların da mücadele alanı olmuştur.

Bugünkü Türkmen yerleşimlerinin tarihî altyapısına zemin teşkil eden ilk Türk toplu girişi Selçuklular zamanında gerçekleşmiştir. Çoğunlukla Müslüman Oğuzların oluşturduğu bu kitlelere Türkmen denilmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nin alt kolları olan Suriye-Filistin ve Anadolu Selçukluları ile ardılları sayılan Artuklular, Zengiler, Eyyübîler de Selçuklu devlet geleneğini sürdürmüşlerdir. Sonrasında Cengiz Han baskısından dolayı Ortadoğu'ya yönelik yeni bir göç dalgası yaşanmış ve Türkmenlerin öncülüğündeki bu göçe zamanla bu bölgede devletleşen Moğollar da katılmıştır. İstikrara ancak Memlüklerin kurduğu 2,5 asırlık düzen ile kavuşan Suriye'nin kuzeyi bu dönemde Dulkadiroğlu, Ramazanoğlu, Karakoyunlu ve Akkoyunlu gibi beylik ve devletlerinin mücadelesine sahne olmuştur.

I. Selim zamanında Osmanlı hakimiyetiyle tanışan Suriye asırlar boyu Şam (Güney) ve Halep (Kuzey) merkezli bir idarî mekanizmayla yönetilmiştir. Uzun bir huzur devrinin ardından Devletin iskân politikası gereği konar-göçer Türkmen aşiretlerinin Rakka düzlüklerine yerleştirilmesi, bozulan ekonominin bölgeye olumsuz yansımaları, salgın hastalıklar ve tabii afetler gibi durumların üstüne bir de Avrupalı devletlerin ve misyonerlerin yöreyle ilgili hesapları da eklenince etkileri günümüzde bile hissedilen kaotik bir döneme geçilmiş oldu.

* Bu makale “Suriye, Lübnan ve Filistin’deki Türkmen Yerleşim Yerlerinin Tarihî Altyapısı ve Yer Adları Üzerine Bir Değerlendirme” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

*** Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi.

Yükselen Arap ayrılıkçılığı alınan tüm tedbirlere rağmen engellenememiştir ve I. Dünya Savaşı'yla birlikte bu toprakların elimizden çıkmasına sebep olmuştur.

Anahtar kelimeler: Kuzey Suriye, Türkmen, Halep, Memluklu, Osmanlı.

Turkmen Settlements In The North Of Syria An Evaluation On The Historical Infrastructure **Abstract**

Sumerian, Ebla, Assyrian, Akad, Yamhad, Hurri, Hittite, Phoenician, Babylon, Persia, Alexander, Rome, Byzantine sovereignties took place in the northern lands of Syria, where there have been settlements since 5-6 thousand BC. The region, which joined the Islamic rule during the Caliph Omar period, has maintained this feature for 14 centuries. Syria, which was the Imperial center during the Umayyad period, lost this feature during the Abbasid period. The Turks, such as Tolunoglu Ahmet and İhsit Muhammed, who were partially benefited by the Umayyads and the Abbasids in the army and state administration, also established states that dominated this region. Apart from them, this land has also been a battleground for dynasties such as Hamdani, Fatmi and Mirdasi.

The first Turkish mass entrance, which served as a basis for the historical infrastructure of today's Turkmen settlements, took place during the Seljuk period. These masses, mostly formed by Muslim Oghuzes, were called Turkmen. The Syrian-Palestinian and Anatolian Seljuks, who are the lower branches of the Great Seljuk State, and Artuklular, Zengiler, Eyyubîs, who are considered their successors, also continued the Seljuk state tradition. Later, due to the pressure of Cengiz Han, a new wave of immigration to the Middle East occurred and the Mongols, which were nationalized in this region, joined this immigration led by the Turkmen. The north of Syria, which gained stability with the order of 2.5 centuries established by the Mamluks, witnessed the struggle of its principalities and states such as Dulkadirids, Ramazanids, Qara Qoyunlu and Aq Qoyunlu.

Having met with Ottoman rule during the reign of Selim I, Syria was ruled by an administrative mechanism based in Damascus (South) and Aleppo (North) for centuries. After a long period of peace, as a result of the State's settlement policy, the settlement of the nomadic Turkmen tribes on the Raqqah plains, the negative reflections of the deteriorating economy on the region, epidemics and natural disasters, and the effects of the European States and Missionaries on the local area, the effects of which were felt even in a chaotic period. it was over. The rising Arab separatism could not be prevented despite all measures taken and caused these lands to disappear with the First World War.

Keywords: Northern Syria, Turkmen, Aleppo, Mamluks, Ottoman.

Giriş

Son 9 yıldır hem Suriye coğrafyasıyla kendi 7 coğrafi bölgemiz kadar haşır neşir olduk hem de milyonlarca Suriyeli ile nerdeyse yekvücut olduk. Kültürel coğrafyamızın doğal uzantısı olan topraklarda nasıl bir tarihî akış olduğu ve bunun bizim tarihimizle ne kadar paydaşlık içerdiği hususu bundan sonraki dış ve iç politikalarımızın belirlenmesi için de önem arz etmektedir. Neticede Türkiye için en uzun kara sınırı (911 km.) ve en fazla sınır kapısı (13 adet) anlamına gelen Suriye ile nehirlerimiz ve dağlarımızdan mutfak ve müzik kültürümüze kadar bolca ortak yanımız var. Dolayısıyla bu tip çalışmalar aynı zamanda bu ortak yönleri de pekiştirici bir mana taşımaktadır.

Hâl-i hazırda farklı güçlerin ve devletlerin kontrolünde olan Suriye'nin kuzeyi adeta bir mozaik bulmaca ya da yap-boz görünümündedir. Bölgenin

kuzey ve doğu kesimleri PKK uzantılı YPG / SDF¹ yani ABD destekli Suriye Demokratik Güçlerinin kontrolünde ve burada kantonlardan oluşan otonom / özerk bir devlet kurma çalışmaları sürdürülmekte; bölgenin kuzeyinde Türkiye sınırına paralel sayılabilecek bir şekilde biri sınırın batısında ve Fırat Kalkanı ile Zeytin Dalı Harekatları'yla Türkiye denetimine giren Afrin-Bap-Çobanbey-Cerablus hattı, diğeri de orta kısımda ve Barış Pınarı Harekatı'yla TSK denetimi altına alınan Tel Abyad-Resulayn hattı olmak üzere iki ayrı Güvenli Bölge bulunmakta; İdlip ve çevresinde ise HTŞ ile ÖSO² gibi militan guruplar Türkiye ile Rusya'nın gözlem noktaları içerisinde yarı bağımsız hareket etmekte ve fakat son zamanlarda Rejim Güçleri'nin saldırılarıyla zor duruma düşmekte; kalan arazinin başta Halep ve Lazkiye illeri ile Kamışlı ve Haseke ilçe merkezlerinde Esad Rejimi'nin hakimiyeti sürmektedir.³ Hatta bazı yerleşim yerlerinde Türk ve Amerikan, bazı yerleşim yerlerinde Türk ve Rus, bazı yerleşim yerlerinde ABD ile YPG-SDG, bazı yerleşim yerlerinde de Esad Rejimi Güçleri ile Suriye Demokratik Güçleri ortak devriyeler atmaktadırlar.

Bu güncel girizgâh akabinde bölgenin geleceğinin aslında tarihi derinliğiyle irtibatlı olduğunu söylemek gerekir. Bu tarihsel altyapıyı Türkmen yerleşim yerlerini özne alarak irdelemek de bu gelecek planlamasında muhtemelen bir veri teşkil edecektir. En azından Türkmen, Türkiye ve Kuzey Suriye ya da Suriye'nin kuzeyi tanımlamalarının korelasyonu/bağıntısı hakkında fikir verecek çalışmalara olan ihtiyaç gün geçtikçe daha da artar bir hâl almaktadır.

Suriye'nin Kuzeyi ve Bölge Türkmenlerinin Tarihçesi

A- İlk Dönemler ve Hâkim Güçler

Suriye topraklarında M.Ö. 5-6 binlerden itibaren yerleşimlerin olduğu bilinmekte, M.Ö. 3 binlerden itibaren de Suriye'nin kuzeyi Sümerler gibi Mezopotamya eksenli uygarlıkların yerleşme alanlarından biri olmuştur. Kuzeybatı Mezopotamya olarak bilinen Kuzey Suriye'nin ilk özgün devleti bugünkü İdlip ile ilçesi Maarret'ün-Nu'man arasındaki Tel Mardık'ta M.Ö. 2350-2400'lerde bir kent devleti olarak kurulan Ebla Krallığı'dır. Sonrasında Assur ve Akkad denetiminde kalan Kuzey Suriye'de M.Ö. 1600'lerde bu kez Halep merkezli

¹ Terör örgütü PKK (Partiya Karkeren Kurdistan / Kürdistan İşçi Partisi) 2003 yılında Suriye'de PYD (Partiya Yekitiya Demokrat / Demokratik Birlik Partisi) adıyla örgütlendi. Ardından YPG (Yekineyen Parastina Gel / Halk Savunma Birimleri) adlı silahlı bir örgüt kurarak PYD'yi dış dünyaya siyasal bir hareket gibi sunmaya çalıştı. Amerika Birleşik Devletleri'nin büyük desteğiyle oluşturulan SDF/SDG de (Syrian Democratic Forces / Suriye Demokratik Güçleri) PYD/YPG öncülüğünde Suriye'nin kuzey ve doğusunda emperyalizmin maşalığını yapan, 'Demokratik' sözcüğüyle kamufla olmaya çalışan bir terör koalisyonudur.

² Tam adı Heyet-i Tahrir-üş-Şam (Şam Kurtuluş Heyeti) olan ve el-Kaide ile el-Nusra gibi aşırı dinci terör guruplarının devamıdır. Özgür Suriye Ordusu (ÖSO) ise Esad Rejimi'ne muhalif silahlı bir teşekküldür. Uluslararası desteğe sahip olup Türkiye'den de himaye görmektedir. ÖSO içerisindeki guruplardan Türkiye'nin öncülüğünde oluşturulan ve Türkmen ile Sünni Arap ağırlıklı Suriye Millî Ordusu (SMO) da bulunmaktadır.

³ Bu konuda ayrıntılar için bkz.: Abdulhalik Bakır - Süleyman Pekin, "Kuzey Suriye'deki Türkmen Yerleşimlerinin Çağdaş Tarihi ve Stratejik Altyapısı Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 123, Sayı: 242, Eylül-Ekim 2019, s. 90-92 ve 104-110.

Yamhad Krallığı kurulacak, akabinde de Hurri ve uzun süreli Hitit, Mısır hâkimiyeti yaşanacaktır.⁴

Milattan önceki milenyumda kuzeyden ve güneyden göçlerle Suriye'nin kuzeyinin siyasi yapısı değişmiş ve Fenikeliler, Kenanlılar, Aramlılar, Babilliler gibi topluluklar etkin olmuş; ardından da üç büyük imparatorluk -sırasıyla Pers, İskender ve Roma İmparatorlukları- bölgenin kesin hâkimi olmuşlardır. Bu sonuncusu ise Roma, Doğu Roma, Bizans adlarıyla M.Ö. 64-65'ten M.S. 634'e dek 7 asır bölgeyi hem birçok zorluğa ve hem de büyük mücadelelere rağmen elinde tutmuştur.⁵

Biri kendi topraklarında, diğeri de komşu topraklarda olmak üzere iki büyük peygamberin doğumuna ve ölümüne mücadelesine şahit olmuş; ilkinin dinini 3 asır onunla mücadele edip Hristiyanlık adı altında onu yeni bir şekle soktuktan sonra benimsemiş ve fakat ikincisinin dini olan İslamiyet henüz Peygamberinin vefatının üzerinden daha 2 yıl geçmişken ömrünün ortalarında bulunan o kadim devletin elinden Suriye coğrafyasını çekip almasını bilmiştir. Ki bundan öte Arap-İslam dönemidir.

B- Arap ve İslam Hâkimiyeti Dönemi

Suriye coğrafyasına Arap yerleşimi, Deniz Kavimleri / Levant Göçleri sırasında Fenike, Babil, Kenanî, Aramî, İbrani, Amurî gibi Samî toplulukların yöreye konuşlanmasıyla başlatılır (M.Ö. 6-7. yy'lar). Uzun zaman kabileler halinde egemen güçlerin hâkimiyetinde yaşayan Araplar çok seyrek devletleşebildiler. Bilhassa Suriye'de bu çok daha zor oldu ve Orta Suriye'deki Emesanlılar (M.Ö. 64 - M.S. 300) ile Güney Suriye'deki Gassanlılar (220-636) dışında İslam'ın doğuşuna kadar tarihî açıdan varlık gösterdikleri pek söylenemez. Hazreti Muhammed zamanında Mute gibi Bizans sınırındaki savaşlarda Müslümanların karşısında yer alanlar çoktandır Hristiyanlığı kabul etmiş Gassanî Araplarıydı.⁶

Halife Ömer devrindeki Ecnadeyn (634) ve Yermük (636) Savaşları Kudüs ve Şam bölgelerinin, 637'deki Halep Kuşatması ve Demirköprü Savaşı da Suriye'nin kuzeyinin İslam Devleti hükümrânlığına geçmesiyle sonuçlanmıştır. Rakka yakınlarındaki Sıffin Savaşı'nda (657) IV. Halife Hz. Ali ile Dımaşk Valisi Muaviye yenilemeyince Suriye (Şam) ve Irak (Küfe) merkezli iki halifelik ortaya çıktı. Şam Valisi, 661'de Emevîler olarak bilinen kendi hanedanının devletini kurdu. Böylelikle Suriye coğrafyası tarihinde ilk defa Marmara De-

⁴ Ahmet E. Dağ, *Suriye (Bilad-i Şam'ın Hazin Öyküsü)*, İHH Yayınları, İstanbul 2004, s. 19-20; Metin Erendor, *Suriye ve Türkmenler*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2016, s. 39-42; Ali Bademci, *Suriye'de Türkmenler ve Bayır-Bucak*, 2. bs., Ötügen Neşriyat, İstanbul 2014, s. 20-21.

⁵ *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, (Haz.: Cengiz Eroğlu vd.), ORSAM Kitapları, Ankara 2012, s. 76-77; Erendor, *a.g.e.*, s. 43-46; Dağ, *a.g.e. (Suriye)*, s. 20; Ahmet E. Dağ, "Halep Türkmenleri (1918-2008)", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi*, İstanbul 2010, s. 2.

⁶ Adnan Demircan, "Sâmiler", *DİA*, C: XXXVI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2009, s. 75-76; Ahmet Ağrakça, "Gassâniler", *DİA*, C: XIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1996, s. 397-398; William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Çev.: Mehmet Harmanacı), Agora Kitaplığı, İstanbul 2004, s. 4-5; Bademci, *a.g.e.*, s. 26-27; Erendor, *a.g.e.*, s. 43-45.

nizi'nden Hindistan Körfezi'ne ve Kuzey Afrika'dan Orta Asya'ya değin büyük bir imparatorluk merkezi oldu.⁷

İrkçı - kabileci tutumları nedeniyle Abbasi + Mevali işbirliğiyle yıkılan Emevilerden sonra Suriye sıklet merkezi olma özelliğini yitirmiştir. 90 yıllık bu dönemde Türkler ve Araplar hem Orta Asya hem Kafkasya'da sürekli mücadele halinde bulduklarından Suriye topraklarına doğru herhangi bir Türkmen yerleşimi mümkün olmamıştır. Dönem itibarıyla sadece Buhara Hükümdarı Kabaç Hatun'un Emevilerin Horasan Valisi Ubeydullah bin Ziyad'la yaptığı anlaşma gereği Güney Irak'a (Basra) yerleştirilen Buharalılar (2 bin ya da 4 bin) söz konusudur.⁸ Oysa bir Türk komutanın (Ebu Müslim) başlattığı bir isyanla 750'de kurulan Abbasi iktidarında Türkler / Türkmenler gerek devlet kademelerinde gerekse de Irak ve Suriye topraklarındaki yerleşim yerlerinde varlıklarından çokça söz ettirdiler.

Abbasilerin ilk yıllarında Çinlilerle yapılan Talas / Ahlat Savaşı (751), sonrasında stratejik bir Türk - Arap ortaklığına sebep olmuş ve bu da hem Orta Asya'nın İslamlaşması hem Türklerin Ortadoğu coğrafyasında etkin bir rol oynamasıyla birlikte dünya tarihinin farklı bir seyir göstermesini tetiklemiştir. Halife Mansur (754-775), Mehdi (775-785), Harun Reşid (786-809) ve özellikle Memun (813-833) ile Mutasım (833-842) dönemleri Türk nüfuzunun ordu ve devlet bürokrasisi üzerinde gelenekselleşmeye başladığı dönemlerdir. Bilhas-sa Mutasım'ın imtiyazlı Türk askerleri için hususen kurduğu Samarra şehrini başkent yapmasıyla birlikte Abbasi Devleti'nin idaresi de kimi zaman dolaylı, kimi zaman doğrudan yöntemlerle Türklere geçmişti ki 56 yıllık bu evreye Samarra Dönemi (836-892) denir.⁹

Bu dönem aynı zamanda yöreye ciddi miktarlarda Türkmen yerleşimin başladığı ve yörede Tolunoğulları (868-905), Akşitler (935-969) gibi Müslüman-Türk devletlerinin Selçuklu müjdecisi olarak fidanlaştığı dönemdir. Suriye'nin kuzeyine dönersek Abbasi İmparatorluğu'nun otoritesinin zayıfladığı ve yerel hanedanlıkların öne çıktığı demlerde Hamdanî (944-1004), Fatımî (977-1075), Mirdasî (1024-1080) gibi Arap ağırlıklı devlet organizasyonlarının öne çıktığı görülür. Bu meyanda Halep bölgesi için Hamdanilerin İhşidilerle (Akşitler) mücadelesi; Fatımilerin Mirdasilerle, Karmatilerle ve Selçuklu Komutanlarıyla; Mirdasilerin de Bizanslılarla, Fatımilerle ve Türkmen emirlerle

⁷ İrfan Aycan, "Muâviye b. Ebü Süfyân", *DİA*, C: XXX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2005, s. 332-334; Erendor, *a.g.e.*, s. 46-48; Bademci, *a.g.e.*, s. 28-29; Dağ, *a.g.e. (Suriye)*, s. 20; www.wiki-zero.com/tr/Arap-Bizans-savaşları, (Erişim: 03.02.2019).

⁸ Salih Yılmaz, "Türklerin Araplarla İlk Münasebetleri ve Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci", *Uluslararası Türk-Arap Müşterek Değerler ve Kültürel Etkileşim Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Yunus Emre Enstitüsü, (Ürdün Üniversitesi), Amman 2014, s. 442-445; İrfan Aycan, "Emeviler Dönemi Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C: IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 317-321; Erendor, *a.g.e.*, s. 48-49; Bademci, *a.g.e.*, s. 35-37.

⁹ Ayşe D. Kuşçu, "Türklerin Ortadoğu Hâkimiyeti", *Akademik Ortadoğu*, C: I, S: 1, 2006, s. 116-117; Serap Altun, "Halep'te Türkmen Yerleşimleri: Tarihi, Gelenekleri ve Günlük Yaşamları", *Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2010, s. 19-20; Mustafa Demirci, "Sâmerrâ", *DİA*, C: XXXVI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2009, s. 70-71; Ekrem Pamukçu, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1994, s. 18-21; Erendor, *a.g.e.*, s. 49-51; Yılmaz, *a.g.b.*, s. 446-447; Bademci, *a.g.e.*, s. 39-40.

mücadelesi Suriye'nin kuzeyinin kaderini belirlemiştir.¹⁰ Zaman zaman Türk / Türkmen otoritesinin de şekillendiği bu mücadeleler sonraki 8 asırlık Türk hâkimiyetinin de ipuçlarını verecektir.

C- Türk Hâkimiyeti ve Türkmen Yerleşimi Dönemi

Öncüller ve Ön Devletler

Çok eski uygarlıkları saymazsak Suriye'nin kuzey havalisinde Oğuz-Türkmen yerleşimleri Abbasilerin İslam Devleti'ni devralmasından sonra 9. yy'da başladı diyebiliriz eğer Emeviler devrinde 642 ile 707 yılları arasında kapsayan Türkistan ve Azerbaycan fetihlerindeki Türk savaş esirlerini saymazsak. Örneğin; Emevî Halifesi Abdümelik zamanında Dimaşklı bir yalancı peygamberrin ortadan kaldırılması (698) için Maverâünnehir'deki Fergana'dan muhafız birliği olarak Şam'a getirilen Türk askerleri gibi. Abbasiler ise Türklerden hem o devrin lejyoneri sayılan memluk / gulâm olarak fazlasıyla yararlandılar hem de Afşin, Aşnas, İnak, Boğa, Tolun, Cuf, Tüzün, Muhammed b. Süleyman ve Hammad, Mübarek, Beşir, Fereç, Tulga, Züheyr, Şakir et-Türkiler gibi ordu komutanları ile Bermekoğlu Yahya, Ubeydullah b. Yahya, Feth b. Hakan, Bayık Beg, Yahya Hursî, Müzahim, Urhuz, Vasıf, Suloğlu İbrahim, Yarcuh, Bermekoğlu Halid, Emacur, Kavus, Yezid b. Abdullah, Musa b. Otamış, İshak b. Kündacık, Beckem, Alptekin gibi devlet adamları çıkardılar.¹¹

Hicri 3. asrın (M. 9. yy.) başı ve ortaları Türkmen yerleşimi ve devletleşimi için özel bir zaman dilimidir. Halife Mutasım'ın Türkler için hususi bir şehir olarak kurduğu (836) ve başkent yaparak büyüttüğü Samarra¹² şehri özel kuvvetler olarak binlerce, onbinlerce Türk askerine ev sahipliği yaptı. Devrin kaynakları bu konuda 4 binden 200 bine kadar¹³ çok farklı rakamlar vermektedirler. Dönemin süper gücü Abbasi İmparatorluğu'nun merkezinde halife seçtirme hatta onlardan 'sultan' ünvanını alabilmeye değin artan Türk nüfuzu Orta ve Batı Asya'daki Türk topluluklarının guruplar halinde İslam topraklarına akmasına sebep olacaktır. Türkmen (Müslüman Oğuz) ağırlıklı bu guruplar Abbasilerce Avâsım¹⁴ (Kuzey Suriye) ve Sügür¹⁵ (Güneydoğu Anadolu) gibi Bizans sınır/uç bölgelerine yerleştirileceklerdir.¹⁶

¹⁰ Ahmet E. Dağ, *Emeviler'den Arap Baharna Halep Türkmenleri*, ORDAF Taşmektap Yayın Atölyesi, İstanbul 2015, s. 12; Talib Yazıcı, "Halep", *DİA*, C: XV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1997, s. 247-248; Erendor, *a.g.e.*, s. 50-54; Eroğlu vd., *a.g.e.*, s. 22; Altun, *a.g.t.*, s. 20; Ömer O. Umar, "Suriye Türkleri", (*Çevrimiçi*) www.suriyeliturkmenler.com/suriye-turkleri/, 04.06.2019.

¹¹ Pamukçu, *a.g.e.*, s. 16 ve 35-62; Ömer O. Umar, "Suriye Türkleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C: XX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 594; Altun, *a.g.t.*, s. 19; Yılmaz, *a.g.b.*, s. 447; Kuşçu, "a.g.m.", s. 117.

¹² Bağdat'la Tikrit arasında olup bugünkü nüfusu 200 bin civarındadır. Bağdat'a 120, Musul'a 280 ve Deyr-i Zor'a uzaklığı 500 kilometredir (*Çevrimiçi*) [https://ar.m.wikipedia.org/wiki/wikipedia.org/maps/dir/Samarra,+Irak/](https://ar.m.wikipedia.org/wiki/wikipedia.org/wiki/wikipedia.org/maps/dir/Samarra,+Irak/), 04.06.2019.

¹³ Daha çok Fergana, Uşrusana (Ura-Tepe ve Cizek), Şaş (Taşkent), Buhara ve Soğd (Semerkant) Türklerinden olan bu askerleri Mesudî 4 bin, Yakut el-Hamevî 70 bin, İbni Tagrıberdî 80 bin, Taberî ise 200 bin olarak kabul etmektedir. Bkz.: Osman G. Özgüdenli, "Maverâünnehir", Türkiye Diyanet Vakfı, *DİA*, C. 28, İstanbul 2003, s. 177-180; Pamukçu, *a.g.e.*, s. 20; Aydın Usta, "Üsrüşene", *DİA*, C: XLII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2012, s. 391-392.

¹⁴ Detaylar için merhum Hocamız Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız'ın *DİA*'daki "Avâsım" maddesine bakabilirsiniz (C: IV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991, s. 111-112).

¹⁵ Ayrıntılar için bkz.: Casim Avcı, "Sügür", *DİA*, C: XXXVII, İstanbul 2009, s. 473-474.

¹⁶ Pamukçu, *a.g.e.*, s. 19-55; Altun, *a.g.t.*, s. 19-20; Yılmaz, *a.g.b.*, s. 447; Kuşçu, "a.g.m.", s. 117.

Buharalı ve bir Türkmen kabul edilen Tolun ya da Dolun 815 yılında Halifelik merkezi emrine gönderilen hususi Türklerdendi. Onun 835'te Bağdat'ta doğan ve iyi bir eğitim alan oğlu Ahmet'in 868'de üvey babası Bayık Bey'in yerine vekâleten Fustat'a (Kahire) Vali olması bir Devletin doğmasına yol açtı. 870'de üvey babasının, 873'te İskenderiye Valisi ve aynı zamanda kayınpederi Yarcuh et-Türki'nin vefatıyla bütün Mısır'ın hâkimi oldu. Suriye Valisi Emâcur et-Türki'nin ölümünden sonra ise Dımaşk/Şam, Remle, Hama, Humus ve Halep'i kendine bağladı (878) ve kendi adına para bastırarak 905'e dek 3 kuşak devam edecek Tolunileri kurdu. İlk Müslüman-Türk devleti olarak futbol diliyle deplasman sayılacak topraklarda kurulan Tolunoğulları ordu ve donanması olan, başta Mısır olmak üzere Filistin, Suriye ve Lübnan'a parlak bir devir yaşatan, ilimden endüstriye-mimariden ekonomiye kalıcı izler bırakan bir devlettir.¹⁷ Fakat mezkûr topraklarda Türk / Türkmen yerleşiminin de az veya çok etkisini de gözden ırak tutmamak lazım.

Tolunoğlu Ahmet'in ilginç bir sonla hayatını kaybetmesinden (884) yararlanan Abbasi Hanedanı başta Halep, Hama, Humus ve Dımaşk, yani bütün Suriye'yi ele geçirdiyse de oğul Humareveyh akıllıca politikalarla hem buraları geri aldı hem de daha fazlasına göz koydu. Bu hükümdar önce Musul'a kadar sınırlarını genişletti, sonrasında Halife'yle dünürlük yoluyla anlaşarak el-Cezire ve Güneydoğu Anadolu'yu dahi kapsama alanına aldı. Geniş sınırları ve ihtişamı ile Kanuni'nin küçük bir kopyası sayabileceğimiz Humareveyh devri aynı zamanda süs ve israf nedeniyle çöküşün de başlangıcıdır. Oğulları Ceyş ve Harun dönemlerinde önce hazine çöktü, ardından Suriye toprakları kaybedildi. Son olarak kardeşi Şeyban'ın iktidarının ilk aylarında tüm Mısır tekrar Abbasilerin emrine girdi. Ve fakat Tolunlular bir yönüyle Mısır'da Firavunlular devrinden bu yana Nil merkezli bir devletin kurulmasına diğer yönden de Kuzey Afrika'ya hem bağımsız bir Türk devleti hem de günümüze kadar ulaşan mimari eserler bırakmak suretiyle tarihe geçmişlerdir.¹⁸

30 küsur yıl sonra tarih tekerrür etti ve Abbasilerin Türk kumandanlarından Tuğç'un (Tuğaç/Toğuç) oğlu Ebubekir Muhammed sırasıyla Hama (919), Remle (928), Dımaşk (931) Valilikleri yaptıktan sonra 935'de getirildiği Mısır Genel Valiliği esnasında otorite boşluğundan faydalanarak bağımsız bir yapı kurdu. Abbasi halifesinin de tanıyarak vermek zorunda kaldığı (939) ve eski bir Türk hükümdarlık unvanı olan İhşid ya da Akşid adıyla devletleştiler. Sonrasında tıpkı Tolunoğulları gibi Suriye'ye yönelinerek bütün ülke alındı, birkaç yıl sonra ise kuzeyini Hamdaniler ve güneyini de İhşidiler yönetecek şekilde anlaşma yapıldı (946). E.Muhammed zamanında Hicaz'a, Vezir Kâfur

¹⁷ Bademci, *a.g.e.*, s. 40-41; Pamukçu, *a.g.e.*, s. 55; Erendor, *a.g.e.*, s. 50-51; Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *DİA*, C: XLI, Türk Diyanet Vakfı, İstanbul 2012, s. 233-236; Kuşçu, "a.g.m.", s. 117-118; Hakkı D. Yıldız, "Ahmed b. Tolun", *DİA*, C: II, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1989, s. 141-143; Umar, "a.g.m.", s. 594; Altun, *a.g.t.*, s. 20.

¹⁸ Erendor, *a.g.e.*, s. 62-64; Bademci, *a.g.e.*, s. 42-43; Ahmet Ağrakça, "Hümaraveyh b. Ahmed b. Tolun", *DİA*, C: XVIII, Türk Diyanet Vakfı, İstanbul 1998, s. 348-349; Kuşçu, "a.g.m.", s. 118; Özkuyumcu, "a.g.md.", s. 235-226.

zamanında ise Libya içlerine dek uzanan İhşitliler küçük yaştaki hükümdarlar ve taht kavgaları yüzünden kısa zamanda dağıldı (969).¹⁹

Arap asıllı Hamdanilerin Halep Kolu Seyf'üd-Devle Ali idaresinde 944'lerde Suriye'nin kuzeyini almalarıyla kuruldu ve İhşidilerle anlaşmadan sonra da Bizans'la, Fatimilerle mücadele halinde varlığını Güneydoğu Anadolu'ya doğru genişleterek sürdürdü. 1004'e dek 70 yıl Halep ve civarını yöneten Şii (Arap Alevîsi) Hamdaniler devrinde Tigin, Neca, Karguveyh, Ruktaş, Tunç el-Yamakî, Taki, Yaruқтаş, Bekçur, Baz el-Kürdî gibi Türk komutan ve idareciler tıpkı Abbasilerde olduğu gibi bu alt devlette de nüfuz sahibiydiler. Yanı sıra Türkmen ve Kürt kabileleri de bugünkü kuzey sınır bölgelerinde meskündular. Günümüzdeki Nusayriliğin köklerini oluşturduğu kabul edilen Hamdanlılar; Farabî, Ebu'l-Ferec, Mütenebbi gibi meşhur âlim ve edipleri himaye ettikten ve Halep'i sosyo-ekonomik bir merkez haline getirdikten sonra yerlerini bir başka Şii hanedan olan Fatimilere bıraktılar.²⁰

10. yüzyıl başında Kuzey Afrika'da kurulan Fatimiler zamanla doğuya kayarak Mısır, Filistin ve Suriye topraklarına hâkim oldular. İhşitlilerden Mısır'ı aldıktan 2 yıl sonra Suriye'ye yöneltilerse (971) de Türk birliklerinin direnişle karşılaştılar. Ancak Dımaşk'ta (Şam) bağımsız bir beylik kuran Emir Alptekin'i 977'de²¹ mağlup ederek Halep ve kuzey bölgeleri de dâhil olmak üzere tüm Suriye'yi denetimleri altına alabildiler. Fatimî Halifesi Aziz Billah, Halep'ten binlerce Türkmen savaşıçıyı Kahire'ye getirterek ordusunu onlara emanet etti. Daha sonra bunlardan Bultekin, Mencütekin, Yınal, Yaruhtekin gibi komutanlar yerel beylere ve isyancılara karşı gönderildi. Yine bu dönemde (10. yy'ın son çeyreği) Begtekin, Bekçur, Mengütekin, Sebüktekin gibi kimseler Şam, Halep ve genel Suriye Valilikleri yapmışlardır.²²

Fatimiler Halep havalisini vergi karşılığında uzun zaman Hamdanilere tahsis ettilerse de zaman zaman çatıştılar ve son olarak Bizanslılarla işbirliği yapmalarından dolayı 1014'te şehri tekrar hâkimiyetlerine aldılar. Bundan 10 yıl sonrasında ise Salih b. Mirdas bölgedeki karışık ortamdan istifade ederek Halep'i ele geçirerek Mirdasi Hanedanı'nı kurdu ve diğer Suriye, Filistin topraklarını alarak sınırlarını genişletti. Fatimilerin Türk komutanlarından Anuş Tegin önce 1028'de, ardından 1038'de Mirdasileri yendiyse de 1060 ve 1065'te kay-

¹⁹ Erendor, *a.g.e.*, s. 64-66; Bademci, *a.g.e.*, s. 44-45; Ahmet Ağrakça, "İhşidiler", *DİA*, C: XXI, İstanbul 2000, s. 551-553; Kuşçu, "a.g.m.", s. 118-119; Umar, "a.g.m.", s. 594.

²⁰ Ömer Tokuş, "Hamdaniler (Siyasî, İçtimai, İlmî ve Kültürel Hayat)", *Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, Şanlıurfa 2006, s. 65-133; Nasuhi Ü. Karaarslan, "Hamdaniler", *DİA*, C: XV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1997, s. 446-447; Umar, *a.y.* ve (Çevrimiçi) <https://ar.m.wikipedia.org/wiki/>, 06.06.2019.

²¹ İsmi bazı kaynaklarda Aftegin diye geçer, Dımaşk'a Fatimilerin giriş tarihi olarak ise 982-983 / H. 372 diyenler de vardır (Erendor, *a.g.e.*, s. 52 ve Cengiz Tomar, "Şam", *DİA*, C: XVIII, Türk Diyanet Vakfı, İstanbul 2010, s. 312).

²² Aydın Çelik, "Fâtımiler Devletinde Türkler", *Türkler Ansiklopedisi*, C: IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 381-384; Nihat Yazılıtaş, "Fatimî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 18, Aralık 2005, s. 196-201; Bademci, *a.g.e.*, s. 46-50; Erendor, *a.g.e.*, s. 52-53; Eymen F. Seyyid, "Fâtımiler", *DİA*, C: XII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1995, s. 228-230; Jean Sauvaget, "Haleb", *İslam Ansiklopedisi*, C: 5-I, MEB, İstanbul 1988, s. 118.

bettiler. Özellikle sonuncusunda Suriye'deki bağımsız Türkmen topluluğu lideri Hanoğlu Harun'un büyük emekleri vardı. Diğer yandan Mirdasiler Kaybar ve Azaz gibi kuzey topraklarında zaman zaman Bizans'a karşı zaferler kazandılar; Bizans ise yaklaşan Türk tehlikesinden dolayı daha çok anlaşma yoluna gitti.²³ Artık Türklerin her yönden başat rol oynayacağı bir dönem başlamaktadır.

Selçuklular ve Diğerleri

Selçuklular devrinde Suriye'ye ilk Türk girişi Hanoğlu Harun (Harun b. Han/Hakan) idaresindeki Türkmen/Oğuz tayfası olarak kabul edilmektedir. Bin kişilik bir süvari kitleleriyle Harun Mirdasilere yardım için Halep'e gelmişti (1064); hem o ve tayfası bir daha gitmedi hem de Afşin, Sandak (Sanduk/Sunduk), Kurlu, Atsız, Şöklü ve Ahmetşah gibi Selçuklu Emirlerince arkası getirildi. Emir Afşin 1067-68'de Halep ve Antakya bölgelerine, Emir Sandak 1069-70'de yine Halep ile Hama ve humus bölgelerine etkili akınlarda bulundular. 1070'de ise Emir Atsız ve Kurlu iki koldan Suriye ve Filistin topraklarında ilerlediler. Emir Kurlu emrindeki 3-4 bin çadırılık Türkmen topluluğuyla Kudüs'ün 50 km. kuzeybatısındaki Remle'de Selçuklulara bağlı bir Türkmen Beyliği kurdu. Atsız Bey ise emrindeki Navekiye Türkmenleri'yle önce Dımaşk'ı kuşattı, Kurlu'nun ölümünden sonra başına geçtiği Beyliğin merkezini Fatımilerden fethettiği Kudüs'e taşıyarak Meliklik haline getirdi (1071). Bu alt devlet organizasyonlarının kurucu halkının Yıva ya da Yuvak Türkmenleri (veyahut Yavgılı/Yabgulu) olması muhtemeldir ki kimi kaynaklarda Atsız Bey, Uvak-oğlu olarak adlandırılmaktadır.²⁴

1080'e dek Selçuklu Emirleri üzerinde ince diplomasi uygulayarak Halep'teki varlıklarını metbu olarak da olsa sürdürecektir olan Mirdasiler bu tarihten 10 yıl önce Halep Ulucamii'nde yapılan törenle Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'a ve Şii Fatımiler yerine Sünni Abbasilere hutbe okutmaya durdular. "*Mir'atü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyân*"ın yazarı İbnü'l-Cevzi'ye göre Suriye'ye, "*Zübdetü'l-Haleb*"ın yazarı İbnü'l-Adim'e göre Filistin'e ilk giren Türkler olarak betimlenen Oğuzlarsa daha çok Mirdasoğullarıyla anlaşarak boş arazileri ve âtil durumdaki mahalleleri şenlendirmek suretiyle iskânlarını kalıcı hale getirmeye çalışıyorlardı (Bu bakımdan bilhassa Taberiye, Trablusşam, Belka, Numan Kalesi, Remle şehirleri öne çıkar).²⁵ Tıpkı eş zamanlı bir biçimde Anadolu'ya yerleşen, Malazgirt Savaşı sürecindeki kardeşleri gibi...

²³ Seyyid, "a.g.md.", s. 230-237; Erdoğan Merçil, "Mirdasiler", *DİA*, C: XXX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2005, s. 149-151; Bademci, *a.g.e.*, s. 48-53; Erendor, *a.g.e.*, s. 52-54; Çelik, "a.g.md.", s. 384-387; Umar, "a.g.m.", s. 594; Altun, *a.g.t.*, s. 21.

²⁴ Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 18-26 ve 171-172; İlyas Gökhan, "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fatımi Mücadelesi", *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 2, Nevşehir 2013, s. 91-96; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötügen Neşriyat, 12. Basım, İstanbul 2013, s. 77-78; H. İbrahim Gök, "Türklerin Suriye'ye Girişi ve Süleymanşâh", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 36, Konya 2014, s. 217-222; Erendor, *a.g.e.*, s. 67-71; Abdülkerim Özyayın, "Selçuklular Zamanında Suriye'deki Bâtını Faaliyetleri", *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, S: 12, Eylül 2002, s. 195-196; Bademci, *a.g.e.*, s. 63-64; Sedat Bilinir, "Suriye Selçukluları Döneminde İki Kardeş Arasında Yaşanan Çekişmelerin Bölge Kaderine Etkileri (1094-1104)", *Asia Minor Studies*, C: IV, S: 7, Ocak 2016, s. 11; Umar, "a.g.m.", s. 594.

²⁵ 397 Numaralı *Haleb Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri (943/1536) I*, (Haz.: Ahmet Özkılınç vd.), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2010, s. 2-3; Sevim, *a.g.e.*, s. 27-28; Erendor, *a.g.e.*, s. 70-71; Gök, "a.g.m.", s. 222-223; Özyayın, "a.g.m.", s. 195-196; Gökhan, "a.g.m.", s. 95-96; Umar, "a.g.m.", s. 594.

Malazgirt kahramanı Alp Arslan 26 Ağustos 1071 öncesinde Halep'i kuşatmış, sonrasında Selçukoğullarından Tutuş'u Suriye ve Filistin Meliki atamış; o da Dımaşk'ı alarak Meliklik merkezini Güney Suriye'ye taşımış fakat tüm bu süreçlerde Suriye'nin kuzeyinde vasal Mirdasilere pek dokunulmamıştır. Buna mukabil Emir Ahmetşah; Halep'in dış kısımları, Menbiç, Rafeniye ve Cisir Kalesi gibi yerleri alarak buralara Türkmen obalarını yerleştirme yoluna gitmiştir. 1079'da ikinci bir emirle Tutuş'un hükümlerine alanına Kuzey Suriye de dahil edilmiş, o da buna muvafık olarak Menbiç'i ele geçirmiş ve fakat Halep'i iki defa kuşattıysa da alamamıştır. Bu arada Ukayloğullarından Müslim Halep'te Mirdasoğullarına son vererek yeni vasal konumuna geldi. Tutuş'un onun üzerine yürümesine ise Sultan Melikşah'ça izin verilmedi.²⁶

İznik merkezli alt bir Selçuklu Devleti kuran (1075-1080 arası) Süleyman Şah, sınırlarını İstanbul Boğazı'ndan Çukurova'ya kadar genişlettikten sonra bu kez Antakya için amcazadesi Tutuş'la savaşa tutuştu. Tutuş galip gelse de kardeşi olan Büyük Sultan (Melikşah) müdahale ederek Halep, Antakya ve Urfa'ya merkezden vali atayıp doğrudan kendine bağladı (1086). Bu meyanda Halep Şahneliğine / Valiliğine Aksungur, kale komutanlığına Nuh Türkî, âmilliğine / defterdarlığına ise İbn'ül-Hallâl getirildi. Süleyman Şah'a izafeten Osmanlılarca yapıldığı kabul edilen türbe, Caber Kalesi'nde başladığı macerasını kuzeyden de kuzeye taşınarak evvela Karakozak Köyü'ne (1973) ve en son Mürşitpınar Sınır Kapımızın (Şanlıurfa) dibindeki Eşme Köyü'ne (2015) aktarılmıştır.²⁷ Şimdiki adıyla Süleyman Şah Saygı Karakolu belki de eski yerine dönmek için Türkiye'nin Suriye politikasının savaştan önceki haline dönmesini beklemektedir.

Suriye Selçuklu Sultanı Tutuş'un Büyük Sultan Melikşah'ın vefatı sonrası Berkıyruk'la yaptığı Büyük Selçuklu tahtına oturma mücadelesinde ölümüyle birlikte devleti oğulları arasında ikiye ayrıldı: Melik Rıdvan - Halep ve Melik Dukak - Dımaşk (1095). İki kardeşin birbirlerine üstünlük sağlama gayreti önce Fatımilere, sonra da Haçlılara yaramış ve Suriye - Filistin Selçuklularına bağlı Kudüs peşpeşe işgaller (1098 ve 1099) görmüş; bu sonuncusundaki Haçlılar ise kurdukları Krallık vasıtasıyla hakimiyetlerini Suriye'nin kuzey topraklarına kadar taşımışlardır. Ruc, Bare, Maarretünuman Kaleleri düştüğünde halkı işkencelerle öldürüldü ve Halep'e bağlı kalelerden Sermin, Zerdana, Kellâ, Cezr, Kefertab, Hâzır Beserfus, Artah tek tek ele geçirildi (1098 - 1105). Halep'i çepeçevre saran bu heyula kuzeydeki Türkmen yerleşimine kritik zamanlar yaşattı.²⁸

Bu esnada dinî temelli bir siyasal hareket olan Bâtınlığın güç kazanması ve sürekli değişen ittifaklara onların da dahil olmasıyla işler iyice karıştı.

²⁶ Sevim, *a.g.e.*, s. 28-56; Gök, "a.g.m.", s. 223-231; Gökhan, "a.g.m.", s. 96-102; Erendor, *a.g.e.*, s. 72-75; Özyaydın, "a.g.m.", s. 196; Özkılıç vd., *a.g.e.*, s. 3.

²⁷ Turan, *a.g.e.*, s. 102-111; Gök, "a.g.m.", s. 231-245; Sevim, *a.g.e.*, s. 57-67 ve 174; Erendor, *a.g.e.*, s. 75-80; Ali Sevim, "Süleyman Şah I", *DİA*, C: XVIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2010, s. 103-105; Gökhan, "a.g.m.", s. 102-103; Bademci, *a.g.e.*, s. 79-80; Eroğlu vd., *a.g.e.*, s. 22; Özyaydın, "a.g.m.", s. 196.

²⁸ Sevim, *a.g.e.*, s. 68-112; Bilinir, "a.g.m.", s. 12-23; Özkılıç vd., *a.g.e.*, s. 4-5; Erendor, *a.g.e.*, s. 82-84; Özyaydın, "a.g.m.", s. 196-197; Gök, "a.g.m.", s. 246-247; Gökhan, "a.g.m.", s. 102-105; Bademci, *a.g.e.*, s. 71-72; Umar, "a.g.m.", s. 594.

Büyük Sultan Muhammed Tapar, Bâtınilerle işbirliği yapan Melik Rıdvan'ı uyararak onları Halep'ten çıkarttırdı. Rıdvan, M. Tapar'dan aldığı desteğe rağmen Haçlılara karşı başarılı olamadı ve Halep yöresindeki kaleler onların eline geçti, buralardaki halkın bir kısmı da göçmek zorunda kaldı. 1113'te ölen Rıdvan'ın yerine geçen oğlu Alp Arslan, Büyük Selçuklu Sultanının da desteğiyle Halep Bâtınilerini bertaraf etti fakat atabeyi Lü'lü ayak oyunları ile bir sene içerisinde kendisini ortadan kaldırttı. Ertesi yıl Lü'lü'nün de öldürülmesiyle Halep'in yönetimindeki belirsizlik Mardin Artuklu Emiri İlgazi'nin çağrı üzerine gelip idareyi ele almasıyla sona erdi.²⁹

5 yıllık İlgazi yönetiminde iktisadi açıdan toparlanmaya çalışan Halep, onun ölümünden sonra tekrar Haçlı tehdidiyle karşı karşıya kaldı ve İlgazi'nin yeğeni Belek Gazi'nin şehre hâkim olmasıyla huzur buldu. Ondan sonra gelen İlgazi oğlu Temürtaş çok ilgili olmayınca Halepliler Selçukluların Musul Valisi Aksungur'dan düşman ittifakına karşı şehri kurtarmasını talep ettiler. Aksungur el-Porsuki 1124'te uhdesine aldığı Halep'te kısa sürede yaptığı hizmetlerle öyle güzel izler bırakmıştır ki ölümünden sonra oğlu İmadeddin Zengî'nin yönetici olması sevinçle karşılanmıştır.³⁰

Ak Sungur'un Zengî³¹ oğlu İmadeddin 1128'le³² 1146 arası Musul ve Halep merkezli hükümranlığını Hama, Esârib, Dârâ, Şûş, Barin, Ba'lebek, Humus, Hakkâri, Bitlis, Za'feran, Maden, Ergani, Siirt ve Urfa gibi yerleri alarak çok geniş sınırlara ulaştırdı. Bu arada Kıpçakoğulları'nın elinde bulunan Şehrizar'ı alınca buradaki Türkmenlerin bir kısmını alıp Haçlılarla mücadele etmeleri için Halep'e yerleştirmiştir (1140). Ölümünden sonra bir oğlu (Seyfeddin Gazi) Musul'a ve diğer oğlu (Nureddin Mahmud) Halep'e hâkim oldu. Aynı zamanda sebebi olduğu II. Haçlı Seferi'ne karşı mücadelenin efsane ismi olan Nureddin M. Zengî, 28 yıllık periyotta hem Haçlıları birçok kez yendi hem de Suriye'nin kuzeyindeki Artah, Azaz, Caber Kalesi, Keferlâsa, Rahbe yerler başta olmak üzere Lübnan hariç kalan Suriye, Mısır, Kuzey Irak, Hicaz, Yemen, Kuzey Sudan, Doğu Libya ve Güneydoğu Anadolu'nun hükümdarı haline geldi.³³

²⁹ İbn el-Adim, "Artukluların Halep'deki Hakimiyeti (Zübdet'ül-Halep)", (Çev.: Aydın Usta), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C: XXIII, S: 2, İzmir, Aralık 2008, s. 227-240; Özeydin, "a.g.m.", s. 197-204; Sevim, *a.g.e.*, s. 114-142; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 30-31; Sauvaget, "a.g.md.", s. 119; Erendor, *a.g.e.*, s. 84-85; Özkılıç vd., *a.g.e.*, s. 5; Gök, "a.g.m.", s. 246.

³⁰ Sevim, *a.g.e.*, s. 142-146 ve 166; İbn el-Adim, "a.g.m.", s. 240-56; *Osmanlı Belgelerinde Halep*, Haz.: Nuran Koltuk vd., Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul 2018, s. 24; Özeydin, "a.g.m.", s. 204-206; Gök, "a.g.m.", s. 245-247; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 31-32; Özkılıç vd., *a.g.e.*, s. 5-6; Coşkun Alptekin, "Aksungur el-Porsuki", *DİA*, C: II, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1989, s. 297; Sauvaget, "a.g.md.", s. 119-120.

³¹ Soyadı daha çok lakap gibi duruyor; ya Zenci / Siyahi ya da Kir-li / Pas-ı, Zil-li manalarında (Şemseddin Sâmî, *Kâmus-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s. 689, (Çevrimiçi) <https://osmanlica.ihya.org/zeng-nedir-ne-demek.html> ve www.luggat.com/Zeng/1/1 ile <https://tr.wiktionary.org/wiki/zeng>, 09.06.2019). Yakışıklı olmasından ötürü nazara uğramaması için Türk töresine uygun olumsuz ismi veya sıfatlardan biri de olabilir.

³² Bazı kaynaklara göre 1127 (Gülây Ö. Bezer, "Zengî, İmâdüddin", *DİA*, C: XLIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2013, s. 258-261; Erendor, *a.g.e.*, s. 88.), bazı kaynaklara göreyse 1129 (Sauvaget, "a.g.md.", s. 119; Dağ / Halep, *a.g.e.*, s. 34; Özkılıç vd., *a.g.e.*, s. 6.)

³³ Bahattin Kök, "Nureddin Zengî, Mahmud", *DİA*, C: XXXIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2007, s. 259-262; Tülay Yürekli, "Büyük Selçuklular ve Zengiler Döneminde Irak'ın Kuzeyinde

Nureddin Mahmud, 1157'de (H. 552) büyük bir deprem geçiren ve fazlaca kayba uğrayan Hama, Humus, Şeyzer, Kefertâb, Efâmiye, Maarretünnu'mân, Lazkiye, Antakya, Ba'rin gibi Orta ve Kuzey Suriye şehirlerini yeniden ma'mur eyledi. Depremde yıkılan Halep Ulucamii'ni yeniden inşa ettirmekle kalmadı medreseler, zâviyeler, pazar yerleri ve bîmâristan / bimarhane inşa ettirdi. Dîmaşk'tan Urfa'ya, Musul'dan Harran'a kadar bayındırlık faaliyetleri ve yönetimindeki halkın refahına dair tedbirleriyle gönüllerde taht kuran Nureddin Zengî, İbn'ül-Esir'e göre Hulefâ-yı Râşidin ile Ömer b. Abdülaziz'den sonra iyilik ve adalette altıncı sıradadır. Başta Türkmenler olmak üzere Ortadoğu halklarına ciddi katkıları olan Zengîler Oğuzların Avşar Boyu'ndan olup Sünnî ve Hanefî bir hükümlerlik oluşturmuşlardır. Tüm bunlar yöreye Türkmen akışını da hızlandırmıştır.³⁴

Zengîler Nureddin Mahmud'un ölümünden sonra (1174) yarım asır devam etse de onun Mısır Kumandanı olarak Fatmî Hilafeti'ne son vererek ve Hicaz-Yemen, Libya-Tunus gibi bölgelere hükmederek şöhretlenen Selahaddin, atabeyler eline oyuncak olan devletin başta Dîmaşk olmak üzere Ba'lebek, Humus, Hama, Rakka, Ca'ber, Seruc gibi Suriye topraklarını ele geçirdi; ertesi yıl da Zengî kuvvetlerini Cibabü't-Türkman Savaşı'nda bozguna uğratarak Halep hariç Menbiç, Azaz, Bizâ gibi kuzey topraklarına sahip oldu (1175). Anlaşma gereği olarak bir müddet geri duran Selahaddin Eyyübî, Nureddin Zengî'nin oğlu İmadüddin'in ölümü sonrasında Haziran 1183'te Halep'e hâkim oldu. Bu durum ise Kudüs merkezli Haçlı kuvvetlerinin ona yönelmesine sebep oldu.³⁵

1216'da bu kentteki vefatına dek Halep'i yöneten Melikü'z-Zahir Gazî (Melik Gazî), dönemi bütün kaynaklarca şehrin en parlak ve en müreffeh dönemidir. Babası "Kudüs Kahramanı" Selahaddin Eyyübî'nin ölümü sonrası Türk devlet geleneğine göre yapılan taksimle Halep, Hârim, Tel Başîr, Azaz, Derbûsak ve Menbiç gibi yerler Melikü'z-Zahir'e bırakıldı (1193). Akabinde Cebele ve Lazkiye'yi de alarak Suriye'nin kuzeyindeki hakimiyetini Akdeniz kıyılarına kadar genişletmiş oldu. Hem Tapınak ve Sen Jan (Rodos / Malta) Şövalyelerinin akınlarını, hem de Dudu-oğlu / Duduoglu ve Kongur / Kangar öncülüğündeki Türkmen kıyamağını savuşturan Melik Gazî Halep için; Venediklilerle ticarî anlaşma yapmış, kanallarla şehre su getirtmiş, medreseler ve hayır kurumlarıyla şehri donatmış, liyakatli kimseler ile âlimleri - edipleri himaye etmiş ve kendisinin başını çektiği Eyyübî kolunun 1260'lara kadar başkenti olmasını sağlamıştı.³⁶

Türk Varlığı", *Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu*, Bilecik 2016, s. 699-704; Bezer, "a.g.md.", s. 258-261; Erendor, *a.g.e.*, s. 88-89; Turan, *a.g.e.*, s. 211-212; Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 24.

³⁴ Gülây Ö. Bezer, "Zengîler", *DİA*, C: XLIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2013, s. 268-270; Kök, "a.g.md.", s. 260-262; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 34-36; Sauvaget, "a.g.md.", s. 119-120; Bademci, *a.g.e.*, 73-74; Erendor, *a.g.e.*, s. 89; Özkılınç vd., *a.g.e.*, s. 6; Koltuk v.d. *a.y.*

³⁵ Erendor, *a.g.e.*, s. 89-91; Bezer, "a.g.md. (Zengîler)", s. 270-272; Ramazan Şeşen, "Selâhaddin-i Eyyübî", *DİA*, C: XXXVI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2009, s. 337-339; Sauvaget, "a.g.md.", s. 120; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 36; Özkılınç vd., *a.y.*; Umar, "a.g.m.", s. 594-595; Kuşçu, "a.g.m.", s. 120-121; Eroğlu vd., *a.g.e.*, s. 22; Turan, *a.g.e.*, s. 245.

³⁶ Ramazan Şeşen, "Eyyübîler (I)", *DİA*, C: XII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1995, s. 12-25; Abdülkerim Özaydın, "el-Melikü'z-Zahir, Gâzî", *DİA*, C: XXIX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2004, s. 83-84; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları*, Türk Dünyası

İslam Ansiklopedisi'nde 'Halep' maddesini yazan Jean Sauvaget'e göre;

*"Bunların zamanı, orta çağda Haleb'in ikbâlin en yüksek mertebesine erdiği devirdir. Şehir, Türk sipâhilerinin ikametine mahsus yeni mahalleler ile genişletilmiş, hükümdar sarayının orada bulunması sanayiî inkişâfını arttırmış, ticâret anlaşmaları (1207, 1225, 1229 ve 1254) ile burada dâimî bir ticâret merkezi açmalarına müsâade edilen Venedikliler ile yapılan alış-veriş ile zenginleşmişti; bundan başka kaleleri, yeni tekniğe göre, yeniden yapılmış ve baştan-başa yeniden inşa edilen iç hisar orta çağ askerî mimarisinin en güzel eserlerinden biri olmuştu; bu arada lağım mecraları tâmir edilmiş ve şehrin her tarafına uzatılmıştı; pazar yerleri de genişletilen Haleb, böylece şark Müslüman şehirlerinin en canlısı ve en güzellerinden biri oldu. Bir taraftan da medreseler (Gâzi'nin yaptırdığı Zâhîriya medresesi, Zâ'îfa Hâtun'un Madrasat al-Firdavs'i) ve sûfiler için zâviyeler (Yusuf II. tarafından Farafrâ'da inşa ettirilen hankah) yükselmekte idi. Mantıkî ve ağır başlı bir mimârî eseri olan bu binalar, o devir için, pek dikkate şâyân bir fikir hayatı merkezi hâline gelmişti."*³⁷

Kezâ Suriye'nin kuzeydeki en önemli liman şehri Lazkiye de aynı dönemde eşdeğer bir gelişme içindeydi. Avrupalıların ticarî temsilciliği ve çarşısı bulunan şehirdeki meslek ve zanaat erbabını Eyyübiler loncalar halinde organize etmişler ve sabit para sistemiyle de imalâthane tipindeki üretimi teşvik etmişlerdi. Bir Nureddin Mahmud takipçisi olarak Selahaddin Eyyübî'nin kurduğu devlet de tıpkı Zengiler gibi Selçuklu geleneğinin devamıdır. Memluk (gulam) ve ikta sistemini uygulayan, Hassa Ordusu tamamen Türkmenlerden oluşan Eyyübilerin donanma gücünde İskenderiye'den sonra idarî olarak Halep'e bağlı Lazkiye'den de yararlandığını görmekteyiz. Ne var ki devlet, ana merkezi olan Mısır'da tahta Necmeddin Eyyüb'ün çıkmasından sonra (1240) her türlü etkiye açık hale gelmiştir.³⁸

Aynı tarihlerde Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev Diyarbakır (Âmid) ve Siverek'i alınca Halep, Humus ve Dımaşk gibi yerler Anadolu Selçuklularına tâbi oldu. Bazı kaynaklarsa bunun Halep kısmının Selçuklu Sultanı Keyhüsrev ile Eyyübilerin Halep Hükümdarı Melikü'n-Nasır'ın; birinin kardeşi, birinin de kızıyla karşılıklı evlilikler suretiyle olduğunu yazmaktadır (1238). Hatta bu ilişki sayesinde Selçuklu askerlerinden oluşan seçkin bir birlik Halep'e gönderilmiş, daha önce yörede gücünü ispatlamış ve Selçuklu hizmetinde bulunan Kangar/Kongur Bey, Halep Ordusu emrine alınıp bütün Halep Türkmenleri onun kumandasına verilmiştir. Yine daha önce ismi geçen Türkmen Beyi Dudı-oğlu'nu rivayete göre 70 bin kişilik bir taifeyle bu kez Sel-

Araştırmaları Vakfı, 5. bs., İstanbul 1999, s. 157; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 36; Bademci, *a.g.e.*, s. 74-75; Erendor, *a.g.e.*, s. 91; Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 24; Özkılınç vd., *a.g.e.*, s. 6; Eroğlu vd., *a.y.*

³⁷ Sauvaget, "a.g.md.", s. 120.

³⁸ Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 35-36; Bademci, *a.g.e.*, s. 74; E. Honigmann - B. Darkot, "Lâzkiye", *İA*, C: VII, MEB, İstanbul 1988, s. 23; Şeşen, "a.g.md. (Eyyübiler)", s. 30-31 ve Engin Beksaç, "Eyyübiler" (II Sanat), *DİA*, C: XII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1995, s. 31-33; Şeşen, "a.g.d. (Selâhaddin)", s. 339-340; Ahmet V. Çobanoğlu, "Zengiler" (II Mimari), *DİA*, C: XLIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2013, s. 272-274.

çuklulara karşı hareket eden Harezmsahlularla işbirliği halinde görmekteyiz. Moğollardan kaçan Harezmlilerin zaman zaman Anadolu'da çıkardıkları huzursuzluk 1240'da başlayan ve kolay bastırılmayan Babai İsyanı'yla zirveye çıktı. Baba İlyas ve Baba İshak öncülüğünde Orta ve Güneydoğu Anadolu'yu kasıp kavuran bu büyük Türkmen isyanının iyice zayıflattığı siyasi iklimde Baycu Noyan komutasında Selçukluları hezimetle uğratarak (1243 - Köseadağ Savaşı) Orta Anadolu'ya giren Moğollar da dahil oldu.³⁹

Cengiz Han idaresindeki Moğolların 1219'la 1225 arasında Türkistan, Harezmi ve Horasan topraklarına hâkim olurken uyguladığı taktiksel aşırı şiddet o diyarlardan İran, Azerbaycan, Anadolu ve Mezopotamya üzerine yoğun bir Türkmen göç dalgasının oluşmasına neden oldu. Cengiz'in torunlarından Mengü (Möngge) Han onun tahtına çıktığında kardeşi Hülagü'yü (Külüg) de Ortadoğu'nun fethi için görevlendirdi. Köseadağ Savaşı'ndan Hülagü'nün İran - Irak topraklarına girişine kadarki 10 yılda ise Anadolu ve Suriye toprakları üzerinde Cengizilerden Batu Han (Altun Orda) ile Güyük Han (Ulu Hanlık) arasında tabiiyet mücadelesi söz konusuydu. İlhanlı Devleti'ni kuran Hülagü Han, Alamut'taki İsmaili Devleti (1256) ile Bağdat'taki Abbasî Halifeliği'ni (1258) yıktıktan sonra 1260'da Halep'i kuşatarak aldı ve yağmalattı.⁴⁰

Mısır'da Eyyübilerden iktidarı devralarak yeni bir devlet kuran (1250) Memlük / Kölemen Sultanlarının II'cisi olan Seyfeddin Kotuz / Kutuz, Hülagü'nün Suriye ve Filistin'i fethetme gönderdiği komutanı Ketboğa'yı (Kit Buğa) Ayn-ı Calut Savaşı'nda (1260) yenince Suriye'nin kuzeyi dahil tüm bölge bu yeni Türk devletinin denetimine geçti. III'cü Sultan Baybars ise Moğolların harap ettiği şehirleri şenlendirmek için 40 bin çadırılık bir Türkmen topluluğunu kendi reislerinin idaresi altında parça parça, başta Halep olmak üzere yöredeki farklı yerleşim yerlerinde iskân etmiştir. Hatta bunlardan Bozok koluna mensup Bayat, Afşar, Beğdilli, Döğer gibi boylar Kuzey ve Orta Suriye'yi kışlak; Maraş, Kayseri ve Sivas kırsalını ise yaylak olarak kullanmaktaydılar. Kezâ Üçok kolundaki Oğuzlardan Yüreğir, Yıva, Kınık, Bayındır, Salur, Eymür gibi boylar da Lazkiye ve Trablusşam taraflarına yerleşerek Amanoslar'da yaylanmışlardır.⁴¹

Sultan Baybars ve Kalavun dönemlerinin tarihçisi İbni Şeddad, bu sıralarda Halep kent merkezi ile mahallelerinde 150 bin Türkmenin yerleşik olduğunu hatta bunların en büyüğünün Yarıklı Türkmenleri tarafından kurulan ve sadece Türkmenlere ait 15 mescidin bulunduğu Yarıkkiye Mahallesi olduğunu

³⁹ Turan, *a.g.e.*, s. 425-428; Şeşen, "a.g.md. (Eyyübiler)", s. 23; Ahmet Y. Ocak, "Babailik", *DİA*, C: IV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991, s. 373-374; Ömer Tokuş, "Moğol Hâkimiyetinde Anadolu ve Anadolu'da Moğol Noyanlarının İsyanları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C: CXVII, S: 230, Eylül-Ekim 2017, s. 180-182.

⁴⁰ Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, TTK, S: 1, Ankara 1969, s. 1-14; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 37-38; Bademci, *a.g.e.*, s. 76-78; Tokuş, "a.g.m.", s. 183-186; Abdülkadir Yuvalı, "Hülagü", *DİA*, C: XVIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1998, s. 473-475; Erendor, *a.g.e.*, s. 91-92; Sauvaget, "a.g.md.", s. 120-121; Hasan Geyikoğlu, "Moğollar'ın Selçuklular'dan Sonra Anadolu'ya Hâkim Olma Faaliyetleri ve Karanbük Savaşı", *AÜEF Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 52, Erzurum, Haziran 2014, s. 96-97; Eroğlu vd., *a.g.e.*, s. 81-82; Altun, *a.g.t.*, s. 31; Koltuk vd., *a.y.*

⁴¹ Bademci, *a.g.e.*, s. 78-81; Erendor, *a.g.e.*, s. 91-93; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 38-39; İsmail Yiğit, "Memlükler", *DİA*, C: XXIX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2004, s. 90-91; Tokuş, "a.g.m.", s. 186-187; Umar, "a.g.m.", s. 595; Sümer, "a.g.m.", s. 15; Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 24; Altun, *a.y.*

nu kayda girer. Yine Halep'te Türkmenlere ait bulunan camiler, medreseler, zaviyeler, pazarlar, hamam ve hastaneden söz eden Şeddad, Halep kırsalındaki Tel Başer gibi bazı kasabaların da tamamen Türkmenlerden müteşekkil olduğunu ilâve eder.⁴²

Yüksek Askerî Şura benzeri bir yapı temelinde kurulan ve Moğolların yıktığı Abbasi soyunu himayelerine alarak onlara dinî, kendi Kumandan - Sultanlarına devlet temsil görevi vererek laik bir sistem kuran Memlûkler, hem yöredeki diğer işgalci Haçlılara karşı mücadeleyi bayraklaştırarak Antakya (1268) ve Lazkiye'yi (1287) alıp Halep Naipliğine / Valiliğine bağlamışlar hem de Anadolu halkının ve Selçukluların ricasıyla Halep'ten hareketle Elbistan'da bozguna uğrattığı (1277) İlhanlıları Anadolu'dan atmak için Kayseri - Sivas dolaylarına dek ordu yürütmüşlerdir.⁴³ Fakat buraları zaptetmeyerek milli-dinî stratejiler açısından Türk tarihi içerisinde farklı ve ulvî bir yer tutmuşlardır.

Sonrasında ve özellikle 14. yüzyıl başlarında Suriye ile Filistin üzerindeki İlhanlı & Memlûk mücadelesi hız kesmeden sürdü. Bu sıralarda Türkmen beyleri ile boylarının ve Moğol Noyanlarının (Emir) isyanları da işin tuzu-biberi oluyordu. 1300'de İlhan Gazan, Kuzey ve Orta Suriye'yi almayı başarsa da Noyan Sülemiş'in taht için isyanı nedeniyle elinde tutamadı. Memlûkler dışındaki güç dengelerinin çabuk değiştiği bu ortamda önce Selçukluların son kolu olan Anadolu (Türkiye / Rum) Selçuklu Devleti (1318), akabinde de Timurtaş İsyanıyla (1322-23 ve 1327-28) birlikte İlhanlı Devleti dağılmıştır (1335-1336). Bu zaman zarfında kuraklık, çekirge afeti, vergi zulmünden mütevellit kıtlık ve açlık sebebiyle de en az bu mücadelelerdeki kadar insan ölmüştür.⁴⁴

Süregelen Memlûk hakimiyetinde Halep merkez olmak üzere Suriye'nin kuzeyine yönelik yoğun bir Türkmen yerleşmesi gözlenirse de ve Memlûklerin idarî gayretine rağmen devrin şartları bu nüfusun kısmen erimesine sebebiyet vermiştir. Hele hele 1348'deki veba salgını binlerce Haleplinin ölümüne neden olmuştur. Bu tarihten Timur Han'ın geldiği 15. yüzyıl başına kadarki yarım asırlık zamanda ise bölge Memlûklü Devleti'ne tâbi beylikler ve emirlikler vasıtasıyla yönetilecektir.⁴⁵ Bu da beraberinde yeni mücadeleleri ve sıkıntıları getirecektir.

Oğuzların Bozok koluna Bayat, Avşar ve Beydilli Türkmenleri tarafından Maraş Elbistan merkezli kurulan (1337) Dulkadiroğulları / Zulkadirli Beyliği, Memlûklere metbu olarak faaliyetlerine başlamışsa da bütünüyle Kuzey Suriye Valiliği sayılan Halep Naipliğine karşı zaman zaman icraatlarda bulunmuşlardır. 1343'teki Karanbük Savaşı'nı kazanan Eratna / Eretne Bey'in Halep'e gönderdiği savaş ganimetlerini vuran Dulkadirli Karaca Bey, Halep Naibi Yel-

⁴² Turan, *a.g.e.*, s. 528 (*Alâk'ül-Hatîra*; s. 22a-24b, 32b, 36b ve 41a-42).

⁴³ Turan, *a.g.e.*, s. 557-566; İbrahim Güneş, "Memlûk Sultanı I. Baybars'ın 1277 Yılındaki Anadolu Seferi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: XX, S: 2, Elazığ 2010, s. 345-358; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 39; Erendor, *a.g.e.*, s. 94; Yiğit, "a.g.md.", s. 91-92; Bademci, *a.g.e.*, 82; Ş. Tufan Buzpınar, "Lazkiye", *DİA*, C: XXVII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2003, s. 117-118.

⁴⁴ Turan, *a.g.e.*, s. 639-665; Sümer, "a.g.m.", s. 28-45; Tokuş, "a.g.m.", s. 196-204; Abdülkadir Yuvalı, "Gazân Han", *DİA*, C: XIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1996, s. 429-431; Geyikoğlu, "a.g.m.", s. 97-101; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 39-40; Koltuk vd., *a.y.*

⁴⁵ Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 40-41; Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 24; Sauvaget, "a.g.md.", s. 120; Özkılınç vd., *a.y.*

boğa'nın kuvvetlerini yapılan savaşta yendi. Bundan 10 yıl sonra ise Halep Valisi Argunşah emrindeki Memlûklere yenildi. Memlûkler, onlara karşı Çukurova'daki Üçok Türkmenlerinden Ramazanoğulları'na emirlik / beylik verildirse de zamanla müttefik olan bu iki Türkmen beyliği üzerlerine gönderilen Memlûk Ordusu'nu yenip Halep Valisi Timurbay'ı esir aldılar (1379). Sonraki yıllar ise daha çok Memlûklerin intikam seferlerinin başarılı kazandığı zamanlar oldu. Hatta bir defasında Dulkadiroğlu Sevli / Sülü Bey Halep Kalesi'nde esir edilmiş (1385), diğerindeyse kardeşi Halil Bey öldürülmüştü (1386).⁴⁶

Emir Timur'u Suriye'ye sefere davet ettiği için Sevli Bey; önce Halep Valisi Çolpan tarafından kuvvetleriyle birlikte mağlup edilmiş, sonra da metbu olduğu Memlûk Sultanı'nca öldürtülmüştür. Buna rağmen Timuruların kurucu hükümdarı 1400 yılında Halep, Hama, Humus ve Dımaşk'la beraber tüm Suriye'yi ele geçirmiştir. Timur'un kale surlarını yıktığı Halep'i 3 gün boyunca yağmalattığı ve bu esnada 20 bin kişinin hayatını kaybettiği kaydedilir. Aynı şekilde Menbiç de tahrip edilmiştir. Halep'te bulunduğu sırada ise meşhur tarihçi İbni Haldun'un (1332-1406) da aralarında bulunduğu âlimler ile sohbet ettiğinden ve özellikle tarih alanında yazılı rapor aldığından bahsedilir.⁴⁷

Timur Hakan'ın önce Yıldırım Beyazıt için Anadolu'ya (1402), ardından Çin Seferi için Doğu'ya yönelmesi ve bu sırada vefat etmesinden (1404-05) sonra Dulkadiroğulları, Ramazanoğulları, Karamanoğulları ile Karakoyunlular ve Akkoyunlular gibi siyasi Türkmen organizasyonları arasında Suriye'nin kuzeyinin hakimiyeti için yüzyıllık bir güç mücadelesi yaşanacaktır.⁴⁸ Her ne kadar Ankara Savaşı mağlûbiyetiyle Osmanoğulları fetret/buhrana düşse de Anadolu'nun diğer beyliklerinin yeniden güç kazanması bu mücadelenin harlanmasına temel teşkil etmiştir. Fakat geçen yüzyılın 'süper güç'ü Memlûkler, askerî devlet tecrübeleriyle ve her biri yerel güç olan Valileri vasıtasıyla bölgenin hâkimi olmaya uzun müddet devam edecekler.

Dulkadiroğulları ve Ramazanoğulları evvelâ Memlûklü ile Timurlu devletleri arasında sıkışıp kaldıysa da bu kısa süreliydi fakat Osmanlı ile Memlûklü arasındaki tampon bölge olma işlevleri 1 asır sürdü ve neticede Osmanlılarla kader birliği eden Dulkadirli kazandı. Hatta Memlûklerin Halep Valisi Tanrıbirmiş tarafından toprakları zaptedilince (1436) Dulkadiroğlu Canıbeg, Osmanlılara sığınarak kayıplarını telafi edebilmişti. Yine Osmanlı destekli Dulkadir Beyi Şehsuvar, Maraş ve Antep yakınlarında 2 defa Halep ve Şam ağırlıklı Memlûk Ordusu'nu yendiyse (1467-68) de Osmanlı desteğinin keşilmesini fırsat bilen Halep ve Şam Emiri Yeşbek (Yaş Beg / Yas Bey) 4-5 yıl sonra Memlûklerin intikamını aldı. Osmanlıların hem kendilerine hem de

⁴⁶ Refet Yınanç, *Dulkadir Beyliği*, TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 13-29; Sümer, "a.g.m.", s. 104-106; Refet Yınanç, "Dulkadiroğulları", *DİA*, C: IX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1994, s. 553-554; Faruk Sümer, "Ramazanoğulları", *DİA*, C: XXXIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2007, s. 442; Eroğlu vd., *a.g.e.*, s. 82-83; Geyikoğlu, "a.g.m.", s. 108.

⁴⁷ Yınanç, *a.g.e.*, s. 32-35; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 26; Sauvaget, "a.g.md.", s. 121; Umar, "a.g.m.", s. 595; Yınanç, "a.g.md.", s. 554; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 40; Eroğlu vd., *a.g.e.*, s. 83 ve 86; Özkılınç vd., *a.g.e.*, s. 6; Koltuk vd., *a.y.*

⁴⁸ İsmail Aka, "Timur", *DİA*, C: XLI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2012, s. 173-175; Bademci, *a.g.e.*, s. 84.

Memlülklerle son vermesine kadar Dulkadirli Türkmenleri özenli bir denge siyaseti gütmeye gayret ettiler.⁴⁹

Suriye'nin kuzeyindeki Afrin ve Azaz yöresine sahip Dulkadiroğullarına göre bölgeyle ilgileri daha çok dolaylı olan Ramazanoğulları, Sultan Baybars'ın Gazze ile Antakya arasına yerleştirdiği Türkmenlerden olup zamanla Çukurova'ya yerleşerek burada Beylik kurdular. Dulkadirilerin tersine Üçoklardan ve ağırlıklı olarak da Yüreğir Oğuzlarından olan Ramazaniler, Dulkadirli & Osmanlı ilişkisine karşın daha çok Memlüklerle yakın olmuşlardır. Bilhassa 1460 ve 70'lerde Halep havalisindeki büyük mücadelede yenilse de, yense de Memlüklerle kaderdaşlık yapmışlardır. Hatta ünlü Ramazanlı Beyi Halil'in babası Davud Bey'in Memlüklerle Akkoyunlular arasında yapılan savaşta şehit düşünce Halep'te defnedildiği rivayet edilir (1480). Dahası Selçuklu mirası konusunda Osmanlılarla en anlaşmaz beylik olan Karamanlılarla da çetin mücadele vermişlerdir. Bu vesileyle Oğuzların Afşar/Avşar & Salur/Salgur boyundan olan Karamanoğulları da dolaylı olarak Suriye'nin kuzeyiyle alakadar olmuşlardır. Hatta Osmanlı karşısında güç durumda kaldıklarında Memlükler elindeki Halep (1487) ya da Kahire'ye (1501) sığınmışlardır.⁵⁰

Moğol baskısıyla Orta Asya'dan gelen birçok Oğuz boyundan mürekkep bir federasyon olan Karakoyunlular ile Üçokların Bayındır boyundan Akkoyunlular; Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Mezopotamya için birbirleriyle birlikte bu bölgeleri de tüketen bir bitimsiz rekabete gireceklerdir. Evvel emirde Halep Türkmenlerine çokça hizmeti bulunan Mardin Artukoğulları'na son verdi (1409), akabinde Timur tehlikesinden ötürü Yıldırım Beyazıt'a birlikte sığındıkları ve oğlunu evlatlık verdiği Ahmed Celayir'i ortadan kaldırdı (1410). 8 yıl sonra ise ezeli rakiplerini Azaz ile el-Bab arasındaki Dâbık Ovası'nda ağır bir mağlûbiyete uğratarak Akkoyunlu Bey'i Kara Yülük Osman'ı Memlüklerin Halep Naibi'ne sığınmak zorunda bıraktı.⁵¹

Ne var ki uzun vadede kazanan Akkoyunlular oldu. Rakka yakınlarındaki Caber'de uzun yıllar (1440'lar) yöneticilik yapan Uzun Hasan hükümdar olduğunda Karakoyunluları tamamen ortadan kaldırmayı başardılar (1467). Bir imparatorluk kuran Hasan Padişah, 1473'te Osmanlılara yenildi (Otlukbeli) ve sonraki süreçte çocukları işi götüremediler; yüzyılın sonunda yerlerini bir başka Türkmen devleti olan Safevilere bıraktılar. Konar-göçer bir hayat süren Akkoyuniler (Âmid / Diyarbakır Türkmenleri) neredeyse bir asra yakın Rakka, Caber ve Urfa, Birecik arasında kışlamışlardır.⁵²

⁴⁹ Yinanç, *a.g.e.*, s. 36-79; Sümer, "a.g.md.", s. 454-457; Eroğlu vd., *a.g.e.*, s. 84-85.

⁵⁰ Yılmaz Kurt, "Ramazanoğulları Beyliği", *Türkler Ansiklopedisi*, C: IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 816-823; Sümer, "a.g.md.", s. 442-445; Faruk Sümer, "Karamanoğulları" maddesi, *DİA*, C: XXIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2001, C. 24, s. 454-457; "Ramazanoğulları Beyliği 14. yy. - 17. yy.", (Çevrimiçi) www.ramazanoğullari.com/, 15.06.2019.

⁵¹ Mehmet A. Çakmak, "Akkoyunlu - Karakoyunlu Mücadeleleri", *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C: XXV, S: 3, Ankara 2005, s. 76-88; Bademci, *a.g.e.*, s. 85-93; Faruk Sümer, "Karakoyunlular", *DİA*, C: XXIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2001, s. 434-437.

⁵² Çakmak, "a.g.m.", s. 93-104; Faruk Sümer, "Akkoyunlular", *DİA*, C: II, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1989, s. 271-274; Bademci, *a.g.e.*, s. 93-96; Altun, *a.g.t.*, s. 53-56; Dağ, (*Halep*), *a.y.*

Halep Türkmenleri diye nitelen Kuzey Suriye Oğuzlarının kaderi de dönemin Türk siyasal organizasyonları gibi paramparçadır. Bunlardan baskın boy Karacalar, Karakoyunlu Ulusu'nun oluşumunda baş rol oynamış; Uzun Hasan devrinde hem Akkoyunlu hem de Karakoyunlu Ulusu'ndan mühim miktarda Türkmen yeni başkent Tebriz'e naklölunmuş; yine bunlardan Gündüzlü ve Köpekli Avşarı ile Bayat, Beğdilli, Harbendelü, İnallı, Acurlu gibi oymaklar Safevî Devleti'nin kuruluşunda yer almak adına Erdebil'e (Güney Azerbaycan) göçmüşlerdir. Bu olayda Şah İsmail'in dedesi Şah Cüneyd'in Halep Vilayeti'ndeki Cebel-i Arus'da (Ersuz / Ersüz Dağı) ıssız bir kaleyi onarmak suretiyle uzun zaman mürit toplama faaliyeti çok etkili olmuştur. Sonradan Memlüklerin Halep birliklerince kaleden çıkarılan Cüneyd ve müritleri misafir oldukları Akkoyunluları zamanla ele geçirmişlerdir.⁵³

Safevî Devleti'ne katılan Türkmenlerin boşalttığı Suriye'nin kuzeyi ile Anadolu'nun doğu ve güneydoğu bölgelerine Karakoyunlu Ulusu içinde yer alan ve Kara-ulus diye bilinen Kürt aşiretlerinin yavaş yavaş doldurmaya başladığını görüyoruz. Buradaki "ekrâd" kelimesini Halaçoğlu'nun tanımladığı gibi 'dağlı yörük-konar-göçer' olarak algılamakta fayda var. Buna mukabil çöl merkezli Arap kabilelerinin itaatsizliklerine karşı Türkmenlere yeni bölgeler verilerek denge kurmaya da çalışılmıştır. Herşeye rağmen bu dönem hem Türkmenlerin iyiden iyiye merkezileştiği ve adeta mobilize güç görünümündeki boy düzenekleriyle ihtilafların ana aktörü olarak konuşlandığı hem de Suriye'nin kuzeyinin kalbi hükmündeki Halep'in İran'la Avrupa arasındaki uluslararası (başta Ceneviz ve Venedik) ticaret sebebiyle gitgide refahının arttığı, çarşı ve hanlarının çoğaldığı hatta simsarlık (komisyonculuk) ve tercümanlık müesseselerinin bile ihdas edildiği bir dönemdir.⁵⁴

Osmanlılar ve Cihan Harbi

Esasında Osmanlı & Memlük çatışması II. Beyazıt'la taht mücadelesi veren Cem Sultan'ın Mısır'a sığınmasıyla başlamış ve Dulkadiroğulları ile Hac Yolu meselelerinden ötürü 5 yıllık yıpratıcı (bilhassa Çukurova ve Halep bölgesi için) bir savaşa dönüşmüştü (1485-1490). Sonrasındaki 20-25 yıllık kısmî barış dönemi I. Selim'in Osmanlı tahtına çıkmasıyla sona erdi. Her iki devletin de ortak düşmanı sayılan Safevîleri en güçlü göründükleri zamanda yenen (1514) Yavuz, Çaldıran Zaferi'nden 2 yıl sonra bu kez Memlükleri ezdi. Yüz yıl kadar evvel iki Türkmen devletinin birbirini bozguna uğrattığı Merc-i Dâbık'ta (Dâbık Merası) bu kez iki Türk devleti kapıştı ve Osmanlılar net bir zafer kazandı. Memlük Sultanı Kansu Gavri'nin (Kansuh el-Guri) bile hayatını kaybettiği bu savaştan 4 gün sonra Halep'i alan Sultan Selim, burayı Kuzey Suriye Beylerbeyliğinin merkezi yaparak Karaca Paşa'yı ilk Halep Beylerbeyi

⁵³ Mükrimin H. Yınanç, "Akkoyunlular", *İA*, C: I, MEB, İstanbul 1998, s. 253-254 ve 260. Bademci, *a.g.e.*, s. 96-103; Altun, *a.g.t.*, s. 57-61; H. Kâmil Yılmaz, *Aziz Mahmüd Hüdâyi ve Celvetiyye Târîkâtı*, Erkam Yayınları, 4. Bs., İstanbul 1990, s. 170-171.

⁵⁴ Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrâk, Kürd-Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *TTK Belleten*, C: LX, S: 227, Nisan 1996, s. 140-145; Bademci, *a.g.e.*, s. 102-103; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 40-41; Sauvaget, *a.y.*

olarak atadı. Yavuz, burada kaldığı 18 gün içerisinde kalıcı Osmanlı düzeninin temellerini attıktan sonra 19 Eylül'de Hama'yı, 21 Eylül'de Humus'u ve 27 Eylül'de de Şam'ı (Dımaşk) alarak bütün Suriye'nin sahibi oldu. Akabinde Lübnan, Filistin ve en nihayet Ocak 1517'deki Ridaniye Savaşıyla Mısır'ı ele geçirdi; böylelikle koca Memlûk Devleti'ne de son verdi.⁵⁵

Kahire dönüşü 2 ay kadar⁵⁶ yine Halep'te kalan Yavuz Padişah, burayı Arab (Şam) Vilâyeti'ne⁵⁷ bağlı sancak (livâ) haline getirdi. Suriye ve Lübnan ile Anadolu'nun doğu ve güneydoğusundaki 14 sancağı kapsayan bu Vilâyetin mali işlerine bakmak üzere de Arab ve Acem Vilâyetleri Defterdarlığı adıyla Anadolu ile Rumeli defterdarlıklarına ilâveten üçüncü bir Defterdarlık daha teşkil etti (1518), başına da Çölmekçi / Çömlekçi-zade Kemal Çelebi'yi tayin etti. Defterdar, Halep'te oturduğu için Halep Defterdarı ismiyle de anılmaktaydı. Bundan gayri Osmanlı hâkimiyetiyle birlikte Halep, geçmişle kıyaslanmayacak bir büyük gelişmenin içine girecek ve bu dönem şehrin tarihinin birçok bakımdan en parlak devrini yaşamasına zemin teşkil edecektir.⁵⁸

Yavuz'un vefatı sonrası yerine oğlu I. Süleyman'ın geçmesi üzerine Şam Beylerbeyi Canberdi Gazalî, Melik Eşref lâkabıyla bağımsızlığını ilan etti. Memlûklerin Dımaşk Naibliği'nden transferle Osmanlı'ya katılan Canbirdi, bu kez Osmanoğullarının hasımlarıyla ittifak yaparak Halep'i kuşattıysa da Osmanlı kuvvetleriyle ortak hareket eden şehir halkının direnişi nedeniyle başarısız oldu ve Dulkadirli Şehsuvaroğlu Ali bey tarafından bozguna uğratıldı (1521). 1523'te Antakya Sancağı'nın bağlandığı Halep kimi kaynaklara göre 1524'te, kimi kaynaklara göreyse 1543'te Eyalet haline getirilerek iyice merkezleştirilmiştir. Bu esnada Rakka; Âmid/Diyar-ı Bekir Eyaleti'nin Sancağı, Lazkiye; Arab/Şam Eyaleti'nin bağlı Trablus'un, İdlip ise Halep'in Nahiyesi pozisyonundadır. Haseki / Hasiçi'nin henüz kayıtlara girmediği ilk Osmanlı tahrir defterlerinde bugünün Azaz, el-Bap, Menbiç, Şugur gibi Türkmen yerleşimli kazaları da Halep Merkez Sancağı'nın 29 nahiyesi arasında görülüyor.⁵⁹

Halep'in eyalet merkezi oluşu Suriye'nin kuzeyinin siyasi ve iktisadi gelişimine hız kazandırdı. Tımar sisteminin etkili kullanımı, şehirde gitgide artan Türk sipahi varlığı ve Güney Anadolu'yla yakın ticari ilişkiler içine girilmesi Halep'i zamanla tipik bir Türk-İslam şehri haline getirdi. Bu bağlamda mimariden müziğe hatta mutfak kültürüne değin Şam'dan ziyade İstanbul

⁵⁵ Fatma A. Yiğit, "Osmanlı-Memlûk Mücadelesinde Beş Yıl Savaşları", *Timurlu Tarihine Adanmış Bir Ömür - 75. Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan*, Editör: Musa Ş. Yüksel, Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2017, s. 237-258; Erendor, *a.g.e.*, s. 95-98; Bademci, *a.g.e.*, s. 107; Sauvaget, "a.g.md.", s. 121; "Merc-i Dabik ve Ridaniye Savaşları", (Çevrimiçi), <https://e-tarih.org/sayfa.php?sfid=431>, 16.06.2019; Umar, *a.y.*

⁵⁶ Muhtemelen 1518 ilkbaharı ("Merc-i Dabik...", *a.y.*)

⁵⁷ Zamanının Beylerbeyliği (Mir-i Mirânlık) veya Eyaleti.

⁵⁸ Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)", *Fırat Üniversitesi SBE Doktora Tezi*, Elazığ 1998, s. 21-24; Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 25; Bademci, *a.g.e.*, s. 108; Bruce Masters, "Halep (II)", *DİA*, C: XV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1997, s. 244-245; Rahime Edibali, "Tarih Boyunca Halep", (Çevrimiçi) www.bayrakyayincilik.com/2016/12/15/tarih-, 16.06.2019.

⁵⁹ Çakar, *a.g.t.*, s. 18-28; Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2006, s. 221, 252 ve 346; Gülay Ö. Bezer, "Rakka", *DİA*, C: XXXIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2007, s. 432; Özkılınç vd., *a.g.e.*, s. 7; (BOA TD 146 ve TD 1040); Eroğlu vd., *a.g.e.*, s. 149.

tarzının etkisinde kaldığı söylenebilir. Bir başka husus da Arabistan'ın doğusunun Osmanlı denetimine girmesiyle Avrupalı tüccarların faaliyetlerinin daha doğrusu Baharat Yolu'nun Şam'dan Halep'e doğru yön değiştirmesidir. Peşpeşe Venedikliler (1548), Fransızlar (1557) ve İngilizler (1586) şehirde konsolosluklar açtılar. Bu sirkülasyon nedeniyle olsa gerek birleşik Arap ve Acem Defterdarlığı 1560-70'lerde Halep, Diyarbakır ve Şam gibi Eyalet Defterdarlıklarına ayrıldı. 1593 yılında İskenderun'da bir Osmanlı Deniz Gümrüğü'nün açılmasıyla bir iç liman haline gelen Halep'in değeri daha da arttı.⁶⁰

Osmanlı devlet aklı Şam'dan Güney Anadolu'ya kadar olan alandakileri Halep Türkmenleri (Şamlular) diye adlandırmış ve Tavâif-i Türkmanân-ı Vilâyet-i Halep başlığıyla tahrir defterlerinde bunu detaylandırmıştır. Örneğin 1536 tarihli defterde Halep kent merkezi için 10 bin nefer karşılığı tahmini 50 bin nüfus, Sancak geneli için de 67 bin küsur nefer karşılığı 300-320 binlik bir nüfus öngörülmektedir. Bu nüfusun içinde gayrimüslimler; şehir merkezinde 270 hanede bin kişilik ve Liva genelinde de 1.570 nefer karşılığı 6-7 binlik bir yekûn teşkil etmektedirler. Türkmenler içinse 8 bin 50'si hane toplam 1.140 nefer karşılığı olarak 45-50 civarında bir rakam verilmektedir. Bazıları ise 60 binli rakamlardan bahsetmektedir. Türkmen taifelerinin yarıya yakını Müstakil Cemaatler, kalan kısmı da en kalabalığından başlayarak Beydili, Bayad, Avşar (Köpekli Avşarı), Gündüzlü (Gündüzlü Avşarı), İnallu, Beylik Avşar (Beyliklü) ve Harbendelü şeklinde sıralanmaktadır.⁶¹

Anılan tarih itibariyle Halep'e bağlı kaza ve nahiyelerden mevzumuza dahil el-Bab'da 1.075'i hane, toplam 1.380 nefer karşılığı ortalama 5.700-5.800 civarı bir nüfus (15 karye / köy ve 106 mezrâ); Menbiç'te 1.680'i hane, toplam 2.080 nefer karşılığı ortalama 8.900-9.000 civarı bir nüfus (100 köy ve 153 mezrâ); Şugur'da 2.235'i hane, toplam 3.880 nefer karşılığı ortalama 13 bin civarı bir nüfus (57 köy ve 63 mezrâ) bulunmakta olup bunun 1.200 civarındakini de Hristiyanlar oluşturmaktadırlar. 1527'de ayrı bir Sancak haline gelen Azaz'da ise 2 kasaba / nahiyeye, 111 köy ve 160 mezrâ bulunmaktadır. H. 943 / M. 1536 tarihli ve 397 numaralı Mufassal Tahrir Defteri'ne göre Halep Sancağı'nın toplam vergi geliri; 3 milyon 573 bin akçesi merkez ve 12 milyon 505 bin akçesi de kaza, nahiyeye ve Türkmân-ı Haleb olmak üzere toplam 16 milyon 78 bin akçedir.⁶²

Osmanlı döneminin ilk yüzyılında Suriye'nin kuzeyinde yaşanan büyük atılım bölgenin idari yapısına da yansımıştır. Rakka, Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı bir Sancak merkezi iken 1586'da Eyalet Merkezi'ne dönüştürüldü. Lazkiye ise önceleri Arap / Şam Beylerbeyliği'ne bağlı Trablus Livası'nın bir Nahiyesi idi.

⁶⁰ Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 25-26; Masters, "a.g.md.", s. 245; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK Yayınları, 3. bs., Ankara 1988, s. 330; Ruhi Duman, "Osmanlı Dönemi Liman Kentleri (2)", (Çevrimiçi) www.vda.org.tr/aylik-yazi/osmanli-donemi-liman-kentleri-2/70, 17.06.2019.

⁶¹ İlhan Şahin, "XVI. Asırda Halep Türkmenleri", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi - Prof. Tayyib Gök-bilgin Hatıra Sayısı*, S: 12, İstanbul 1981-82, s. 689-692 ve 706-709; Özkılınç vd., *a.g.e.*, s. 12-17; Çakar, *a.g.t.*, s. 164-169; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 44-45; Bademci, *a.g.e.*, s. 110.

⁶² Özkılınç vd., *a.g.e.*, s. 11 ve 16-19; Çakar, *a.g.t.*, s. 34-49 ve 306.

yesi (4 bin nüfus) iken 1570'te Cebele Sancağı'na bağlı bir Kaza, 1579'da bu kez yeni ihdas edilen Trablusşam Eyaleti'ne bağlı Cebele Sancağı'nın Kazası ve 1595'te de müstakil Sancak olacaktır. İdlib'is-Suğra adıyla Halep'e bağlı Küçük bir Nahiye olan İdlip'te 17. yüzyıl başında aynı isimle bu kez Halep'in 16 kazasından biri olarak anılacaktır. Bu en küçük Kaza arşiv vesikalarına göre İdlibü's-Suğrâ, İdlibü'l-Kübrâ ve Eşmarûn beldelerinden oluşmaktadır (142 avâriz haneli nüfusu 3 bin civarı).⁶³

16. yüzyıl sonlarına doğru Türkmen nüfusunda 20 binlik bir artış gözükse de Halep kentinin nüfusu azalmaya durmuş, oldukça geniş bir sınır hattına ermiş olan Osmanlı'da Kanunî Sultan Süleyman sonrası ciddi iç huzursuzluklar başlamıştı. Bunlardan Halep de nasibini almış; Osmanlıların Kilis Sancakbeyi Canbolat Bey'in oğlu Hüseyin Paşa önce Kilis ve Halep Sancakbeyliği yapmış, sonrasında görevden alınıp öldürülünce yeğeni Ali Paşa isyan ederek şehri ele geçirmiştir (1606). Bağımsızlık kokan bu isyan ertesi yıl Kuyucu Murad Paşa tarafından bastırılmış ve Canbolatoğulları ailesi -ilginç bir mantıkla- isyanlarına destek veren Lübnan'daki Maanoğullarının yanına, Safed yöresine sürülmüştür.⁶⁴

1616 yılı itibariyle Halep Merkez / Paşa Sancağı'nın Antakya, Birecik, Rum-Kale (Halfeti) ve Nizip dahil 18 kazası bulunmaktaydı. Suriye'nin kuzeyindeki yerleşim yerlerinden Menbiç'i Ravendan ile birleşik Kaza, Gündüzlü dediğimiz Avşarları Amik ile ortak Kaza, İdlib yine Suğra (Küçük) olarak Kaza görülmekte; Azaz ve Lazkiye ayrı Sancak, Rakka ise Urfa merkezli ayrı bir Eyalet vasfını sürdürmektedir. Osmanlı Sultanı IV. Murad döneminde Safevîlerle tekrar başlayan ve 16 yıl süren mücadeleler Revan ile Bağdat Seferleri sonrası Kasr-ı Şirin Barışı'yla son bulunca (1639) kervanlar tekrar İran ipeğini Halep'e getirmeye başladılar. Ne var ki Halep ve havalisi 1650-1659 yılları arasında Osmanlı tarihinin en büyük Celalisi kabul edilen Abaza Hasan İşyanı'yla büyük bir karmaşa içine girecektir. Uzun yıllar devleti meşgul eden Abaza Hasan, Halep Valisi İpşir Mustafa Paşa'yla birleşince üzerine gönderilen birlikleri yendi; daha sonra af yoluyla bir İpşir Paşa, bir kendisi Halep Valisi yapıldıysa da dikiş tutmadı. A. Hasan tekrar isyan ederek bölgesel Osmanlı ordusunu yendi. Ancak tecrübeli Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa tarafından kısırıldıği Halep'te ortadan kaldırılabilirdi. Peşi sıra yapılan eşkıya ve silah tefişinde ise binlerce âsi yakalandığı gibi 80 bin tüfek de müsadere edilmiştir.⁶⁵

⁶³ Bezer, "a.g.md. (Rakka)", s. 432; İlker Kiremit, "Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Sancağı: Lazkiye (1864-1918)", *Hacettepe Üniversitesi SBE Doktora Tezi*, Ankara 2019, s. 51-52; Enver Çakar, "XVII. Yüzyılın Ortalarında Trablusşam Şehrinin Sosyal ve İktisadi Durumu (1645 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre)", *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: XXII, S: 35, Ankara 2004, s. 64; Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 32; Mustafa Öztürk, "1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defteri", *A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S: 8, Ankara 1997, s. 254, 268-269 ve 281.

⁶⁴ Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 45-48; Metin Akis, "Kilis Sancağında Canbolat Oğulları Ailesinin Yönetimi", *SÜTAD Şehirlerin Sevdalı İbrahim Hakkı Konyalı Armağanı*, Konya 2015, s. 392-402; Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 26-27; Masters, "a.g.md.", s. 245.

⁶⁵ Öztürk, "a.g.m.", s. 268-270; Masters, *a.y.*; Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 27; Mücteba İlgürel, "Abaza Hasan", *DİA*, C: I, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1988, s. 10-11; Münir Aktepe, "İpşir Mustafa Paşa", *DİA*, C: XXII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2000, s. 375-376; Mücteba İlgürel, "Köprülü Mehmed Paşa", *DİA*, C: XXVI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2002, s. 258-259; Erendor, *a.g.e.*, s. 99.

Herşeye rağmen 17. yüzyıl Halep için bilhassa ikinci yarısıyla nüfus ve ticari açıdan en parlak dönemdir. 1681’de tamamladığı Seyahatname’sinde Evliya Çelebi buradan “*Dünyanın Emsalsiz Kalesi Haleb’üş-Şehba (Akça Halep)*” diye bahseder ve şehirle ilgili bolca teferruat aktarır. Sabunuyla (14 imalathane) meşhur İdlib ve limanıyla malûm (300 gemilik) Lâtikiye / Lazkiye de gözlemleri arasındadır. Zaman zaman yaşanan salgınlara rağmen (veba, sıtma) Halep şehir nüfusunun yüzyıl sonuna doğru 100 bini bulduğu kabul edilir. Bunda Celali isyanlarıyla bunalan Anadolu köylüsünün rolü büyüktür. Hatta Güneydoğu Anadolu’daki Süryaniler (Katolik) ve Ermeniler (Culfa) gibi gayrimüslimlerden de Halep’e ciddi bir akış söz konusudur. Misalen; 1640’da Halep’teki Hristiyan erkek nüfusu 1694’te yüzde 120’ye yakın bir artışla 5400’e yaklaşacaktır. Fakat Türkmen nüfusu için 40-42 binlik rakam verilmektedir (1683) ki bunda dönemsel isyan ve eşkıyalık hareketlerinin etkisi ile Orta Arabistan’dan Kuzey Suriye’ye yönelen Bedevî Şammar Aşireti’yle yaşanan çatışmaların izleri gözlenebilir.⁶⁶

Ardından Osmanlı İdaresi, konar-göçer Halep Türkmenlerini peyderpey Rakka düzlüklerinde iskân ederek yerleşik hayata geçmeye zorlamıştır. 1691 yılında Rakka Beylerbeyi Kadızade Hüseyin Paşa’yla gönderilen fermanla şöyle denilmiştir:

*“Fırat nehrine karışan Belih Nehri kenarında bulunan Akça-Kale, Ayn-ı Rîz’den Rakka’ya kadar olan yerlere, büyük Türkmen oymaklarından Üsküdar’daki Valide Sultan Evkâfi hassına tâbi olan Beğdili ve diğer oymaklar ile beraber Boz-Ulus Mandesi (Sefer kaçını) Türkmenleri evvelce açıkladığı-miz nizamın gerektirdiği şartlar çerçevesi dâhilinde yerleştirileceklerdir.”*⁶⁷

Bundan başka yine Rakka bölgesine Üsküdar-Evi Türkmenlerinden Bayındır, Musacalu, Lekvanik oymakları; Rakka ile Culab / Colap Çayı çevresine Tatalu, Acurlu, Günce, Çepni, Kılıçlı, Çecelü, Kazlı, Tuğlu, Şeyhlü, Elçi, Kubaş oymakları; Belih Nehri batısındaki 12 adet dere boyuna Boz-koyunlu’ya bağlı Kılıç-Begli ve Ali Begli, Beğdili’ne bağlı Beğmişli, Kadirli, Kazlı, Barak, Avşar, Güneş, Arablı ve Çağrganlı oymakları yerleştirilmiş ve İç Anadolu Bölgesi’ne iskân edilenlerle birlikte toplam sayı 49 cemaati bulmuştur. 1693’de Halep’in Menbiç Kazası’nın Sacur Çayı’nın su basar köylerine yerleştirilenlerinin sayısını Orhonlu, kitabında 1481 tahmini çift ve 1038 nefer olarak vermekte; bunları da Gavur-ili/Gavurelli, Firuzlu, Tavikli, Karataşlı, Tufanlı, Adillü, Hacı Fakılı ve Hüseyin Fakılı şeklinde sıralamaktadır. Rakka İskânı’nı sürgün olarak algılayan Türkmenler, otorite baskısının hafiflemesi ve güneyden gelen Arap aşiretlerle rekabet yüzünden zamanla Suriye’nin kuzeyindeki Çobanbey, Azaz, Bab, Carablus ile Antep, Hama, Humus ve yakın-uzak birçok diyara göçmüşlerdir.⁶⁸

1700’lere dek sürecek bu iskân için Halep’in vergi gelirlerinden bir kısmı Rakka’ya aktarılmış ve bu vilâyetin gelir toplamı 1695’te 55.397 guruş iken ilk

⁶⁶ Masters, “a.g.md.”, s. 245; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C: 8, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 53-59; (Çevrimiçi) <http://arif-yilmaz.tripod.com/evliyacelebi.htm>, 19.06.2019; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 47-48; Eroğlu vd., *a.g.e.*, s. 44-45.

⁶⁷ Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 48; Altun, *a.g.t.*, s. 67.

⁶⁸ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1987, s. 55-65; Altun, *a.g.t.*, s. 67-68; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 48-49; Umar, “a.g.m.”, s. 595.

etapta Rum-kale Mukataası'nın (vergi kaynağı), 1702'de Suruç Mukataası'nın eklenmesiyle 2 yıl sonra toplam 101.885 guruşa yani neredeyse 2 katına yükselecektir. 1709'da Birecik İskelesi (Fırat) Mukataası gelirlerine 2.556.600 akçelik zam yapıldıktan sonra dahil edilmesiyle Rakka'ya 19.295 guruşluk (23 milyon 153 bin akçe) bir ek kaynak ilavesi olmuştur. Yeni Malikâne (Ömürlük mülkiyet) sistemine dahil edilen Oymakların/Aşiretlerin Rakka Hazinesi'ne katkıları önce yüzde 20 oranında iken (1713) adet-i ağnam rüsumunun (koyun başına vergi) sistemden çıkarılmasıyla (1724) katkı oranı yüzde 2'ye gireyecektir (1733). Bu arada 2 milyon baş koyuna sahip Türkmân-ı Halep aşiret mukataalarının yıllık gelir 18. yüzyıl başı itibariyle 18 milyon 391 bin akçe gibi yüksek bir seviyede olacaktır.⁶⁹

Fakat başta ekonomi olmak üzere devlet düzeninde yaşanan bozulmalar yeni gerilimlere ve olumsuzluklara kapı açacaktır. Yüzyılın ilk çeyreğinde Suriye'nin kuzeyi gerek Şammar ve Aneze Araplarının, gerek Okçu İzzeddinli Aşireti gibi Kilis Ekrâdı'nın ve gerekse Halep Türkmenlerinden Okculu, Beğdili ve Tohtemürlü gibi oymakların eşkıyalık faaliyetleri sorun teşkil edecektir. Buna mukabil Devlet İdaresi'nin aldığı angarya vergiler ve yaylaya çıkma yasakları gibi tedbirler çözümsüzlüğü kuvvetlendirmekten başka bir işe yaramıyordu. İdarî ve iktisadî sıkıntılardan bıkan halk 1730'da Lazkiye'de bölgeyi idare eden Konya kökenli bürokrat aile Azm-zâdelere karşı ayaklanma çıkardı. Aktif vergi direnci gösteren O. İzzeddinli Aşireti, 1731'de Ahmed Paşa'nın Rakka'ya Vali olarak atanmasından sonra isyana kalkacak ve avârız vergisini reddeden Tacirli, Bektaşlı, Kılıçlı oymakları da bu kıyama katılacaktır. Fasilalarla 6-7 yıl süren kalkışma karşısında sarsılan devlet otoritesi, 1737 ve 38'de yeni iskân tedbirleriyle meseleyi izale etmeye gayret edecektir. Buna rağmen bölgedeki istikrarsızlık 1765'lere dek sürecektir.⁷⁰

Tüm bu gelişmeler ticarî olarak Halep'e endeksli Kuzey Suriye yöresinin yıldızının da yavaş yavaş sönmesine sebep olacaktır. Dahası Safevî Devleti'nin dağılmasıyla (1736) İran ipeğinin verimindeki düşüş Avrupalı tüccarları alternatif aramaya itti. Zamanla hem liman ticaretiyle İzmir'in hızlı inkişafı Halep'i ikinci plana düşürdü hem de azalan ecnebî tüccarın yerini ağırlıklı olarak Hristiyan ve varlıklı Arap burjuvazisi doldurmaya başladı. Bu unsurların yabancı devletlerce himaye altına alınmaya çalışılması ulusal sorunları; Sünnî eşraf ile şehrin alt tabakasını oluşturan Arap, Türk, Kürt topluluklarının rekabeti ise yerel sorunları daha da büyüttü. Kurulduğundan beri (1600) yönetici elite imtiyaz mücadelesine giren Mahallî Yeniçeri teşkilatının verdiği bezginlik cabasıydı. Guruplar arası bu çekişme şehrin kurumsal yapısının çöküşüne yol açmakla kalmadı, sonraki asırların kronik sorunlarının doğmasına da mutfak oldu.⁷¹

⁶⁹ T. Ögüt - N. Küçük, "18. Yüzyılda Kilis'te Okçu İzzeddinli Aşiretinin Vergi Direnci", *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, Y: 7, S: 12, Kilis, Mayıs 2015, s. 50-57.

⁷⁰ Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 49-50; Küçük, "a.g.m.", s. 56-69; Buzpınar, "a.g.md.", s. 117-118; Ali Karaca, "Azmzâdeler", *DİA*, C: IV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991, s. 350.

⁷¹ Buzpınar, "a.g.md.", s. 118; Sauvaget, "a.g.md.", s. 121; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 50.

Yine de İskenderun ve Trablus limanları vasıtasıyla Avrupa'dan kumaş, cam, madenî eşya gibi mamûl maddeler ithalinden ve ipekliler, pamuklular ile hammadde ihracından yılda 900 bin lira gibi bir meblağ kazanan (1775) Halep halen Dünya ticaretinde öneminin bitmediğini ispatlama gayretindeydi. Bu arada Osmanlı Devleti de sürekli yaptığı gibi idarî teşkilatta sık sık değişiklikler yapma yolundaydı. 1740'a kadar 4 sancaktan (Paşa Sancağı, Ma'arra, Uzeyr, Kilis) mürekkep Halep Eyaleti 1756-1791 sürecinde 5 sancaktan (Merkez, Balis, Cebeliye, Kilis ve Azaz, Matah) oluşacaktı. 1811 yılı Avârız Defteri'ne göre 16 kaza ve 12 nahiyeden müteşekkil Halep Merkez Sancağı'nda Antakya, Menbiç, İdlib'is-Suğra, İskenderun, Maarre'tün-Numan gibi yerleşim yerlerini kaza olarak görmekteyiz.⁷²

19. yüzyıl Halep için felaketlerin katlandığı bir dönem oldu. 18. yüzyılın ikinci yarısında (1762-63 ve 1787) binlerce insanın vebadan (kara ölüm) ölmesinin yaraları daha tam sarılmamışken önce 1802 Zelzelesi ve ardından tekrar bir tâun afeti / veba ile yine binlerce kişi can verdi. 1822 depremi ise adeta şehri harap etti. Arşiv vesikalarındaki rakamlarda bile depremin etkisinden olsa gerek can kaybında 8-10 bin, 15 bin, 20 bin gibi farklılıklar bulunmaktadır. 1827 yılındaki Büyük Tâunda kimi kaynaklara göre 20 bin, kimi kaynaklara göre 25 bin Halepli öldü. Hepsinin üstüne Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı'ya yaşattığı siyasî felaket Mısır'a Vali oluşundan çeyrek asır sonra Suriye'nin kuzeyine de bulaştı. Oğlu İbrahim Paşa Filistin ve Lübnan'la birlikte Trablus ve Lazkiye şehirlerini ele geçirmekle kalmadı, üzerine gönderilen tüm Osmanlı birliklerini yendi. Bunlar arasında Halep Valisi Mehmed Paşa kuvvetleri de vardı, ardından bir de Beylân/Belen (Hatay) yenilgisi. Sonuç olarak 1840'a kadar Halep, Lazkiye, Rakka, Şam hatta Adana bile hinterlandıyla birlikte Mehmet Ali Paşa tarafından yönetildi lakin Halep'te büyük sıkıntılara, Lazkiye'de ise ayaklanmalara sebep oldu.⁷³

Tanzimat denilen düzenlemelerle toparlanmaya çalışan Osmanlı, uluslararası bir sorun yumağı haline gelen Kavalalı Meselesi'ni Mısır hariç çözmeyi başardığı sırada Halep'in nüfusu İngiliz konsolosluk raporlarına göre 65 bin ilâ 80 bin arasında tahmin edilmektedir. 1848-49 Halep Nüfus Defterleri'nde ise kent merkezinin nüfusu 38.228 olarak gözükmemektedir ki bayanları dahil etmek için 2'yle çarpıldığında önceki tahmini doğrulayan bir rakam ortaya çıkmaktadır; 74 bin 500 gibi. Büyük bir düşüş gösteren yıllık ticaret rakamı ise 1841-1846 arasında 100 bin lirayı bile bulmamaktadır. Bu esnada ise önce bir kıtlık (1845), sonra bir veba salgını (1848) ve 6 yıl sonrasında da bir deprem yaşanacaktır.⁷⁴

⁷² Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 32-33; Sauvaget, *a.y.*

⁷³ Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 51; Sauvaget, "a.g.md.", s. 121; Murat Reis, "Tarih Boyunca Veba-Taun", *Yaklaşan Saat*, Ocak 2001 (Çevrimiçi) www.yaklasansaat.com/eski_kavimler/yaklasansaat/tarih_boyunca_veba_taub.asp, 20.01.2019; Ümit Ekin, "1822 Halep Antakya Depremi ve Bölgeye Etkileri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, KOCAV, S: 17, İstanbul, Güz 2007, s. 35-38; Masters, "a.g.md.", s. 246 ve Buzpınar, *a.y.* ile Bezer, (*Rakka*), *a.y.* Ömer İshakoğlu, *Suriye Tarihi (Osmanlı Dönemi Suriye'sinde Edebi ve Kültürel Hayat 1800-1918)*, Kabalı Yayınçılık, İstanbul 2012, s. 60-71; M. Hanefi Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", *DİA*, C: XXV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2002, s. 63.

⁷⁴ Eroğlu vd., *a.g.e.*, s. 45; Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 41-42; Sauvaget, "a.g.md.", s. 122; Dağ, *a.y. (Halep)*

Halep ekonomisi kötüye giderken yerli Hristiyan tüccarların devletlerarası ticarete ayrıcalıkla hale gelişleri, kırsal alanlardaki asayişsizlikten ötürü Halep şehir merkezine düzenli bir Hristiyan nüfus akışının getirdiği sosyal değişim ve en son Gülhane Fermanı'nın Müslim & Gayrimüslimleri eşitlerken askerlik düzenlemesiyle getirdiği eşitsizlik yüzyılın ortasında Halep'te kanlı bir isyana dönüştü. 1850'de Müslüman bir gurup Halep Valisi Mustafa Zarif Paşa'ya zorunlu askerliğin ve Hristiyanlara imtiyazın kaldırılması ultimatomunu verdiler. Kabul edilmeyince de kaldırılan Yeniçeriliğin eski reislerinden Abdullah el-Bâbinsi'yi önder seçerek Hristiyan mahallelerine doğru harekete geçtiler. Valinin kaçtığı ve Bâbinsi'nin şehir yönetimine el koyduğu bu isyanı Osmanlılar, İngilizlerle anlaşarak hallettiler ve İngiliz topçusunun bombardımanı akabinde Osmanlı birlikleri şehre tekrar hâkim oldu. Olayın yayıldığı Antep, Birecik ve Runkale'de de sükûnet sağlandı. Fakat bu '*Fark Yaraları*' hiç kapanmadı.⁷⁵

Kuzey ve Orta Suriye'nin odak noktası Halep, bir yandan bu tip teo-politik olaylar ve 1845 kıtlığı, 1854 depremi gibi doğal hadiselerle uğraşırken öbür yandan milliyetçilik ve kozmopolit bir eğitim üzerinden modernleşmeye doğru yol alıyordu. İmparatorluğun kurucu unsuru Türklerde bile milliyetçilik/Türkçülük fikrinin doğmasına daha çok varken Araplar, biraz da yabancıların sayesinde temel savı kendilerinin Osmanlılardan üstün olduğu düşüncesindeki Arap Milliyetçiliği fikrini örgütlemeye başlamışlardı. Bu amaçla Beyrut'ta Amerikalı Misyonerlerin (ABCFM Board) himayesinde 1847'de Sanat ve İlimler Cemiyeti'ni (Cemiyet'ül-Fünûn ve'l-Ulûm / Society of Arts and Sciences) açmışlar ve başta Hristiyan Araplar olmak üzere Halep, Şam gibi şehirlerde rağbet görmüşlerdi. Mehmet Ali oğlu İbrahim Paşa zamanında Halep dâhil Suriye ve Lübnan'ın birçok şehrine Cizvit Okulları açan Fransızlar da Katolikleri organize etme adına 1850'de Şark Cemiyeti'ni (Oriental Society) kurdular. 1857'de kurulan Suriye İlim Cemiyeti'nin (El-Cemiyetül-İlmiyye el-Suriye) Hristiyan, Müslüman, Dürzî 150 üyesinin ortak 2 özelliği vardı: Arap olmak ve Türk idaresine düşmanlık.⁷⁶

Bu tarihlerde Kuzey Suriye'nin diğer önemli yerleşim yerlerinden Rakka müstakil Mutasarrıflık, Lazkiye ise Sayda Eyaleti'ne bağlı Sancak olarak idare olunuyordu. Rakka'nın Birecik Kazası'ndaki tersanede yapılan Fırat ve Dicle adlı 2 buharlı gemiyle Fırat Nehri üzerindeki ticarî taşımacılık yeni bir boyut kazanacak ve zamanla şirketleşecekti (1860). Ayrıca 1847 ile 1850 arasındaki

⁷⁵ Hasan Karaköse, "Tanzimat'a Tepki Olarak Ortaya Çıkan Halep Olayı (1850)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: X, S: 53, 2017, s. 254-257 ve 268-269; Enver Ziya Karal, "Zarif Paşa'nın Hıtratu 1816-1862", *Belleterin*, C: 4, S: 16, Ankara 1940, I. Teşrin, s. 443-445; Masters, a.y. "Halep'in Çöküş Dönemi", (Çevrimiçi) www.yenisoz.com.tr/halep-in-cokus-donemi-haber-18259 ve "Halep Katliamı-1850", (Çevrimiçi) [https://www.wikizero.com/tr/Halep_Katliam%C4%B1_\(1850\)](https://www.wikizero.com/tr/Halep_Katliam%C4%B1_(1850)), 21.06.2019. 'Fark Yaraları' şiiri ve şarkısı için de bkz: (Çevrimiçi) <http://ansiklopedi.muslumcu.com/muslumgurses/fark-yaralari>, 21.06.2019.

⁷⁶ H. Bayram Soy, "Arap Milliyetçiliği, Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", *Bilgi (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi)*, S: 30, Yaz 2004, s. 180 ve 195; Selçuk Günay, "II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan'da Arap Ayrılcı Hareketlerinin Başlaması Ve Devletin Tedbirleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: XVII, S: 28, 1995, s. 89; Dağ, a.g.e. (Suriye), s. 22-23; Dağ, a.g.e. (Halep), s. 51.

Devlet yıllıklarında (Salname) Lazkiye'nin 15 kazası içinde konumuzla alakalı olarak Bayır, Bucak, Behlüliye ve Cebel-i Ekrâd isimleri dikkat çekmektedir. 1856'da bu sayı, Sayda'nın 9 sancağından biri olan Lazkiye Livası'nın kazaları bakımından 17'ye çıkmıştır. Bir yıl sonra ise Avrupalıların ve Amerikalı misyonerlerin gözbebeği Beyrut, Eyaletin merkez Livası olacak; yüzyılın sonuna dek Lazkiye kimliğinin gelişiminde başat rol oynayacaktır.⁷⁷

Paris Antlaşması'nın bir gereği olarak yapılan İslahat Fermanı'na (1856) Osmanlı Ciddesi'ndeki Müslüman halkın verdiği tepkinin İngiltere ve Fransa tarafından kaba güçle bastırılması sonrasında patlamaya hazır bomba haline gelen Suriye'nin Akdeniz sahilinde fitili yine bu iki dış devletin Süveyş rekabeti ateşlemişti. 1858'de başlayan ve 1860'da tüm Lübnan'a ve Şam'a yayılan Dürzî & Mârûnî çatışmasına Devlet, Fuad Paşa vasıtasıyla el koymuş olmasına rağmen Fransız askeri müdahalesi Osmanlı'yı Cebel-i Lübnan Nizamnâmesi adı altında çok özel bir yapı kurmak zorunda bıraktı (1861). Aynı hususiyet 1864 Vilâyet Nizamnâmesi ile genele şâmil kılınmaya çalışıldı ve Osmanlı mülki idaresi bölgesel Eyalet sisteminden bugüne miras kalan il bazlı Vilayet sistemine dönüştürüldü.⁷⁸

Bu nizamnameye göre Trablusşam Valiliği'ne bağlı bir Kaza olan Lazkiye, bu konumunu 1880'de ayrı bir sancak / vilayet oluncaya dek sürdürecektir. Türkmen yerleşim yerlerinden Bayır, Behlüliye, Bucak, Cebel-i Ekrâd ise nahiye vasfını korumaktadır. Rakka ise evvela Zor Sancağı'na bağlı bir Kaza (1854), sonrasında Urfa Sancağı'na bağlı Kaza ve ardından tekrar Halep Sancağı'na bağlı Kaza olarak Cihan Harbi akabinde alacağı pozisyona ilerlemektedir. 1865 tarihli Halep Vilâyet Nizamnâmesi doğrultusunda bizzat Ahmet Cevdet Paşa tarafından teşkilatlandırılan ve "*Haleb ve Adana ve Maraş livâları ile Urfa Mutasarrıflığı bir dâire-i mülkiye itibar olunacak ve bu dâire Vilâyet-i Haleb ismiyle yâd olunacaktır*" denilerek yine eyaletsel bir yapıya büründürülen Halep'in kazaları arasında da İdlîb, Bâb, Cîsr-i Şugur gibi yerleri görmekteyiz.⁷⁹

Bu dönemde Halep idarî biriminin tamamı 115.377 hanedir ki bunun yüzde 85,8'i Müslüman, yüzde 13,7'si Hristiyan ve yüzde 0,5'i Musevî olup toplam nüfus 576 bin 885 gibi bir rakama tekabül etmektedir. Halep Merkez Kazada 52.979 hane olup bunun 10,2'sini gayrimüslimler kalanını ise Müslümanlar oluşturmaktalar; 28 bin Hristiyan ve Musevî, 238 bin küsuru da Müslüman. Nefs-i Haleb denilen Halep kent merkezindeyse 51 bin Müslüman

⁷⁷ Bezer, "a.g.md." (Rakka), s. 432; Ergin Ayan - Hülya Arnak, "İlhan Ekinci: Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti (Hamidiye Vapur İdaresi)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: III, S: 11, Bahar 2010, s. 449-450; Hamza Taşkeser, "Birecik-Bağdat-Basra Nehir Yolu", (Çevrimiçi) www.ciftlikdergisi.com.tr/birecik-bagdat-basra-nehir-yolu.html, 21.06.2019; Kiremit, *a.g.t.*, s. 53-55.

⁷⁸ Emine Gümüşsoy, "1860-1861 Cebeli Lübnan İsyanı ve Osmanlı Devleti", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Y: 6, S: 12, Ankara, Ağustos 2008, s. 69-81; Erendor, *a.g.e.*, s. 99-100; "Cidde ve Suriye Ayaklanmaları", (Çevrimiçi) www.e-tarih.org/sayfa.php?sfid=511, 22.06.2019; Bademci, *a.g.e.*, s. 111; Fulya D. Karakoç, "19. Yüzyıl Sonunda Halep'te İngiliz Belgelerine Göre Toplum, Yönetim ve Konsolosluk Arasındaki İlişkiler", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Y: 14, S: 24, Bursa 2013/1, s. 74-75.

⁷⁹ Hasan Karaköse, "Haleb Vilâyet Nizamnâmesi 1865", *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, C: VIII, S: 29, Eylül 2017, s. 1229-1230; Kiremit, *a.g.d.*, s. 63 ve 71-72; Eroğlu vd., *a.g.e.*, s. 37-38; Sezen, *a.g.e.*, s. 428.

(10.180 hane), 9.900 Hristiyan (1.978 hane) ve 2.500 Musevî (500 hane) vatanında yaşamaktadır. Şehirde gayrimüslim oranı 5/1 gibi (yüzde 19,5) yüksek bir orandadır. Genel görüntüde ise Müslüman unsurlardan Araplar 295 bin kişiyle yüzde 51'lik, 71 bin 500 kişiyle Türkmenler yüzde 12,5'lik, 55 bin kişiyle de Kürtler yüzde 9,5'lik bir oranda Vilayet nüfusundan pay sahibidirlere.⁸⁰ Yüzde 10'dan fazla da 'diğer' diyebileceğimiz bir kısım var.

Yine ama yeni bir salgının yaşandığı Halep'te koleradan 9 bin kişi öldü (1864). Aynı hastalıktan Trablus ile Lazkiye ve köylerinde ölen insan sayısı ise 1.577 idi. Aradan 7-8 yıl geçtikten sonraki Antakya Depremi özellikle Lazkiye kırsalını, 12 yıl geçtikten sonraki depremde Halep'i etkiledi. Ancak aynı tarihteki asıl deprem İstanbul'da oldu ve Mebusân Meclisi teşkil edilerek Meşrutiyet Yönetimi'ne geçildi. Beyrut merkezli Kolejleriyle (Syrian Protestant College) 1866'dan beri Suriye Hristiyanlarını Protestanlaştırmaya ve Arapları da milliyetçilik fikriyle organize etmeye çabalayan Amerikalılar ve ticarî bağlar ile bölgedeki Katoliklerin hâmilîği üzerinden hegemonya kurmaya çalışan Fransızlar, Lübnan ve Suriye'de birçok defa Devlet-i Âliye karşıtı bildirimler yayınladılar. Dergiler ve gizli teşkilatlar çerçevesindeki bağımsızlık yanlısı Araplar böylelikle harekete geçti. '93 Harbi'nin (1877-78) Ruslar lehine neticelenmesiyle birlikte Ahmed el-Sulh öncülüğünde Şam'da gizli bir kongre düzenleyerek içinde Halep, Hama, Humus, Lazkiye'nin de bulunduğu Suriye Bölgesi'nin bağımsızlığının ilânına karar verdiler de Emir Abdülkadir (Abdülkadir el-Cezâiri) gibi âkil adamların etkisiyle emellerini tehir ettiler. Yabancı güçleri işgale çağırarak bir otonomi / özerklik koparma hevesleri de sonuç vermedi fakat kopacak fırtınanın ve olası ayrışmanın ipuçlarını verdi.⁸¹

En tecrübeli devlet adamlarını Suriye Valiliklerine atayan Osmanlılar, Mithat Paşa'nın valiliğinde yörede geçici sükün sağlayabildiler. Paşa'nın layihalarından (ıslahat raporu) 49 bin olan Lazkiye nüfusunun 31 bin küsurunun Nusayri ve İsmaili, 15 bine yakının Sünnî, 280 kadarının da Hristiyan olduğunu öğreniyoruz (1880). Vilayet İdare Meclisi'nce hazırlanan 1885 tarihli bir yazıda ise Lazkiye'ye bağlı Cebel-i Ekrad ve Bayır-Bucak Nahiyelerinin birleştirilerek buraya bağlı 221 köyün Kebere/Gebere merkezli bir kaymakamlıkla yönetilmesi öneriliyordu. Yabancı iş adamlarının ve misyonerlerin gözde şehri Beyrut da eyaletsel bir Vilâyet Merkezi haline getirilince Lazkiye de artık buna bağlı Sancak olarak tarihî yolculuğunu sürdürecektir (1887).⁸²

Yavaş yavaş batmakta olan Devletin küllerinden yeni bir Devlet çıkaracak olan Atatürk'ün doğduğu yıl Halep kent merkezinin nüfusu 63 bin 300 olarak (12.658 hane) kaydedilmiş. Bu da Nefs-i Halep 14 yıldır yerinde saymış demek oluyor. Sancak nüfusu ise 244 bin civarında (48.779 hane) olup 1867'ye göre 22 binlik bir kayıp gözüküyor. Hristiyan nüfusu da biraz azalmasına rağmen

⁸⁰ Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 41; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 51-52; Karakoç, "a.g.m.", s. 75.

⁸¹ Mesut Ayar, "Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi*, İstanbul 2005, s. 23-24; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 51; Eroğlu vd., *a.g.e.*, s. 86 ve 119; İshakoğlu, *a.g.e.*, s. 75-76; Dağ, *a.g.e. (Suriye)*, s. 22; Günay, "a.g.m.", s. 90-92; Bademci, *a.g.e.*, s. 112.

⁸² Kiremit, *a.g.t.*, s. 74-76 ve 92-108; İshakoğlu, *a.g.e.*, s. 76-77; Bademci, *a.g.e.*, s. 113.

Musevî nüfusu kısmen arttığından eskiye nazaran gayrimüslim nüfus için yüzde 1,3'lük bir artış söz konusu. Vilayet genelinde ise 708 bin 500 (141.709 hane) gibi büyük bir artış görünüyor; yüzde 86,6 oranındaki Müslim nüfus bile artış eğiliminde. Bu bağlamda ünlü Osmanlı paşalarının yaptığı düzenlemelerin etkili olduğu ve 4 olan Sancak sayısının 8'e yükseltildiği anlaşılıyor.⁸³

Geçmişten günümüze bölgenin kaderinin tabii ve insanî afetlerden 1884 ve 1887 depremleri Halep civarında büyük bir hasara yol açmış, 1890 ve 1891 yıllarındaki kolera salgını ise Çukurova'dan Şam'a kadar tesir ederek yüzlerce kişinin ölümüne sebebiyet vermiştir. Buna mukabil Devlet ciddi sağlık tedbirleri almış, bir yandan da bayındırlık işlerine hız vermiştir. 1880-1885 arasında Halep'ten İskenderun Limanı'na uzanan 160 kilometrelik şose yol yapıldı. Osmanlı Devleti ile Düyun-u Umumiye İdaresi işbirliğiyle kurulan Tütün Rejisi 1884'te Halep'e Tütün Fabrikası açtı. II. Abdülhamid'in çok önem verdiği su kanalı şebekeleri ve eğitim kurumu seferberliği yanında 1887 depreminin neden olduğu kıtlık gibi durumlarda da Devletçe yemeklik zahire yardımında bulunulmuştur. Lazkiye Nusayrilerine ayrı bir ihtimam gösteren Sultan, Mutasarrıf Ziya Bey'den onlar için köy köy onlarca mektep ve mescid açılmasını istemekteydi (1890). Zaten RPCNA (Reformed Presbyterian Church in North America) adlı Presbiteryen Misyoner kuruluşu çoktandır Lazkiye'yi misyon merkezi olarak belirlemiş ve 1869 Maarif-i Umumi Nizamnamesi gereğince özellikle Nusayrilere yönelik açılan özel okullar 1892 itibariyle 1'i şehir merkezi, 9'u da dağlık alanda (Cebel-i Nusayr) olmak üzere 10'a ulaşmış (toplam 442 öğrenci); açılan sağlık kurumlarından da 1897 itibariyle hizmet alan insan sayısı bini dispanser ve 3 bini de hastanede olmak üzere 4 bini bulmuştu.⁸⁴ Devletse denge kurmaya çalışıyordu.

Aynı yılın nüfus verilerine göre 150 bin nüfuslu Lazkiye Sancağı'nın 132 bini Müslüman (85 bin Nusayrî / Alevî, 38 bin Sünnî, 9 bin İsmailî / Şii) ve 18 bini Hristiyan (11. 3 bin Ortodoks / Süryanî, 4.2 bin Marunî, 1.6 bin Gregoryen / Ermeni, 0.6 bin Protestan ve Lâtin). Şehir merkezinin nüfusu ise 15-16 yılda 10 bin azalarak 39 binlere düşmüş bir durumda. Halep Sancak nüfusu da 1881'den 1897'ye gelirken 15 bin azalarak 107 bin 800'lere inmiş. Kent merkezinin nüfusu ise biraz daha artarak 75 bin 400'e varmış, bunda da yaşanan afetler haricinde köy ve kasabalar eksenindeki aşiret şekavetlerinin (haydutluk) payı olduğu söylenebilir. Vilayet genelindeki büyük bir artışla 816 bine varmış gözüküyor ki yine bunda mülki idarenin hudutlarını değiştirme alışkanlığının (1 sancak ilave) etkisini aramak lâzım. Genel nüfusun yüzde 85-86'sı Müslüman (700 bin 600), yüzde 11,5'i Hristiyan; 10.655 kişilik Musevî (yüzde 1,3) ve 11.305 kişilik Ecnebî (yüzde 1,4) nüfus ise şehrin çok kültürlülüğü dışında çok uluslu kimliği açısından ayrıca dikkat çekmekte.⁸⁵

⁸³ Eroğlu vd., *a.g.e.*, s. 149-150; Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 42; Hasan Karaköse, "Halep'te Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Durum (1876-1918 Yılları Arası)", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi (USAD)*, C: X, S: 51, Konya, Ağustos 2017, s. 290.

⁸⁴ Karaköse, "a.g.m.", s. 291 ve 296; Kurtuluş Demirkol, "Adana ve Kolera (1890-1895)", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 56, Kütahya, Nisan 2018, s. 144-146; Ayar, "a.g.m.", s. 27-28; Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 59; Kiremit, *a.g.t.*, s. 274-290 ve s. 300-301.

⁸⁵ Kiremit, *a.g.t.*, s. 260-261; Karakoç, "a.g.m.", s. 76-77; Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 42-43.

Halep genelindeki Türk / Türkmen nüfusu kayıtlarda yüzde 16-17'lik (135.785) bir oranda gözüke de yöredeki her vatandaşın başına gelenden biraz daha fazla olarak nerdeyse 2 asırdır hem Merkezi Hükümetin hem de âsi Arap aşiretlerinin baskısıyla ya tarım alanlarına ya da kuzeye doğru hareketlendiler. Devletin yaramaz çocukları hükmündeki çöl bedevileri ile konar-göçer Türkmenlerin başına buyruk hatta kimi zaman âsi hareketleri yöneticileri rahatsız ettikçe ve onları yeni mülki çözümler aramaya ittikçe (yaylalara çıkmanın yasaklanmasına değin) onlar da peyderpey Hatay, Antep, Osmaniye gibi diyarlara sarkacaklardır. Hristiyan unsurların eğitim imkânlarıyla kıyaslanması bile mümkün olmayan Halep Türkmenlerinin kırsal yerleşme yerlerindeki toplam 5 adet okul sayısı kendilerine en yakın bölge olan Trablus'tan bile 4 kat daha aşağıdaydı.⁸⁶ Ne yazık ki 20. yüzyıl Taife-i Türkmân için daha zorlu geçecek. Fakat Eşraf-ı Arab'ın federalizm talepleri karşısında destek aradığında Osmanoğlu'nun karındaşı çadırı bulması zorlaşıyordu.

*"Zinhar ve zinhar Türklere evlâdınızdan bir nefer malınızdan bir dirhem vermiyesiz. Zira Türkler bilâd ve vatanlarınızı fûruht etmek efkârındadırlar (satma düşüncesindedirler). Zira onların din ve dünyaları dirhem ve dinar, ahiretleri azâb-ı nâr ve arsızlık onlarca iftihardır."*⁸⁷ diye bildiri dağıtan Milliyetçi Arapların elleri altında ciddi de bir teknolojik alt yapı vardı. Payitaht İstanbul'da daha matbaanın kurulmasına 20 yıl varken Halep'te Arapça basım yapabilen bir matbaa çoktan kurulmuştu (1706). Bunu 1841'de Belfonti, 1855'te Dumanî ve 1857'de Marunî Matbaaları takip etti. Osmanlı ise ancak Ahmet Cevdet Paşa'nın Halep Valiliği sırasında bir Vilayet Matbaası kurabilecek (1867) ve Furât adında bir dergi / gazete çıkaracaktır. Halepli Abdurrahman el-Kevâkibî, II. Abdülhamid'i istibdatla eleştirdiği Halep'in ilk özel Arapça gazetesi olan "*Şehbâ*"yı kapatılmakla kalmaz, Arapların Osmanlılardan ayrılmasını ve din ayrımı gözetmeksizin tüm Arapların savunan ilk Müslüman olarak temayüz eder. Hatta Kureyş soyundan bir Arap Hilafeti ile Arabistan merkezli güçlü bir Arap Devleti kurma tasavvuruyla sonraki Arap Milliyetçilerinin adeta fikir babası hükmündedir.⁸⁸ Abdülhamid Han'ın Pan-İslamizm / İslam Birliği politikası bu ayrılıkçılığa panzehir geliştirme adınaydı ama derde deva olmadı.

İkinci büyük öncü Lübnanlı Necip Azurî bizim Jön-Türkler gibi Paris'te Suriye'nin ayaklanmayla Türk egemenliğinden çıkmasını maksat edinen bir derneği (Ligue de la Patrie Arabe/Arap Vatanı Birliği) 1904'te kurdu, ardından Fransızların da desteğiyle 1907'de bu amaçla bir de dergi (l'Indépendance Arabe / Arap Bağımsızlığı) çıkardı. 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet bu çizgideki Araplara siyasal olarak ifade imkânı vermiş ve 240 kişiyle açılan Mebuslar Meclisi'nde 50 milletvekiliyle (bazı kaynaklarda 288'e 60) temsil edilmişlerdi.

⁸⁶ Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 52-56; Karaköse, "a.g.m.", s. 293; Işıl Bostancı, "Halep Türkmenleri (Boy ve Oymaklar)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, Elazığ 1998, s. 104-105.

⁸⁷ Fî 7 Rebi'ul-Sâni fi 98 / 9 Mart 1881 (BOA, *Yıldız Arşivi*, Kısım No: 18, Evrak No: 94/26).

⁸⁸ Günay, "a.g.m.", s. 92-94 ve 101-102; İshakoğlu, *a.g.e.*, s. 88-90; Soy, "a.g.m.", s. 181-182; Karakoç, "a.g.m.", s. 75; Ş. Tufan Buzpınar, "Kevâkibi, Abdurrahman b. Ahmed", *DİA*, C: XXV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2002, s. 339-340.

4'ü Halep'ten mebus seçilen Arap vekiller başta İttihad ve Terakki Fırkası listelerinden Meclise girmelerine rağmen zamanla adem-i merkezîyetçi (yöresel yetkici, federalist) Ahrâr Fırkası'na (Özgürlükçüler Partisi) kaydılar. Lazkiye Mebusu Arslan Bey'in de öldürüldüğü 31 Mart (13 Nisan) Ayaklanması'nı Hareket Ordusu'yla bastıran İttihatçıların merkezîyetçi yaklaşımları Arapları muhalif guruplara, Ağustos 1909'da çıkarılan Cemiyetler Kanunu sonrası da gizli-açık cemiyetlerle bağımsızlıkçı örgütlenmelere sevk edecektir.⁸⁹

Yüzyıl başında Sultan Abdülhamid'in siyasi bir stratejiyle başlattığı Hicaz Demiryolu, 1906 itibariyle Rayak (Lübnan) - Hama - Halep Hattı'nın da açılmasına rağmen bölgedeki ayrılıkçıların fikirlerini değiştiremedi. 4 milyon lira gibi rekor bir maliyete sahip proje Türkler için ancak I. Dünya Savaşı'nın ikmal ve lojistiğinde, resmi açılışından 10 yıl sonra da Batılı devletlerin Manda Yönetimleri için işe yaradı. 1908 seçimlerindeki milletvekili sayısını bile ülke genelinde Arap nüfusunun Türk nüfusundan fazla olduğu iddiasıyla yetersiz bulan teo-nasyonalist Arap öncülerse Osmanlı'nın Trablusgarp Savaşı'ndaki (1911) acziyetini görünce faaliyetlerini hızlandırdılar ve peşpeşe el-Kahtaniyye (Öz Arap), Hizb'ül-Lâmerkeziyyet'ül-İdariyye el-Osmanî (Osmanlı'da Adem-i Merkezîyet İdareciliği Partisi), Cemiyet'ül-Arabiyye el-Fetât (Arabî Gençler Cemiyeti) gibi ihtilâlcî ya da otonomcu örgütler teşekkül ettirdiler. Bâb-ı Âli'nin Balkan Savaşları çaresizliği ve akabindeki İttihat-Terakki Darbesi esnasında Paris'te büyük bir Arap Kongresi toplanmakla (1913) kalmadı, Mısırlı / Mısıri Osmanlı subayı Aziz Ali tarafından İttihatçıların derin teşkilatlanmasını takliden sadece Arap subaylarının üye olabileceği gizli el-Ahd (Yemin) Cemiyeti kuruldu (1914).⁹⁰ Gayrı ayrılık kapıya dayanmıştı.

Bu hengâmede Halep Türkmenleri şehirde ekseriyeti oluşturan mutedil Araplarla yaşamı paylaşmaya devam ediyor ve biraz da Milliyetçi kesimlerin boy hedefi olmaktan olsa gerek olanı - biteni endişeyle izliyordu. Cihan Savaşı'na girişin ilk yılında Halep vilayet genelinin 790 binlik nüfusunun 430 binlik Arap mevcudunun ardından Türkmenler 110 binle ikinci büyük gurubu oluşturmaktaydı ki bunun 16 bin küsurunun halen konar-göçer olduğu görülmektedir. Vilayet nüfusunun 26 bin azaldığı bir ortamda Müslüman nüfusunun 700 binlerden 611 binlere düşmesi aradan geçen 17 yılda olanların rakamsal özeti, Türkmen nüfusundaki 25 binlik azalma da onun zeyli gibi. Lazkiye Sancağı'nda ise toplam nüfus 147 bin 700 civarında olup bunun 51 bin küsuru merkez kazada idi. Burada Sünnî nüfus 25 bine yakın bir sayıda iken Arap Alevîsi de denilen Nusayrîler 20 bin 800 civarı, Hristiyan (Ortodokslar, Mârûnîler, Ermeniler, Protestanlar) nüfus da 4 bin 500'lerdeydi. Sanca-

⁸⁹ Soy, "a.g.m.", s. 182-184; Erendor, *a.g.e.*, s. 100-103; İshakoğlu, *a.g.e.*, s. 77-79; Bademci, *a.g.e.*, s. 115-120; Suat Zeyrek, "II. Meşrutiyet Döneminde İktidar-Muhalefet Çekişmeleri Üzerine Genel Bir Bakış", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 6, S: 2, Bahar 2013, s. 27-30; Enver Z. Karal, *Osmanlı Tarihi, (İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı 1908-1918)*, C: 9, TTK, Ankara 1996, s. 62-63 ve 90-91.

⁹⁰ U. Gülsoy - W. Ochsenwald, "Hicaz Demiryolu", *DİA*, C: XVII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1998, s. 441-444; Soy, "a.g.m.", s. 185-186 ve 199-200; Bademci, *a.g.e.*, s. 120-121; İshakoğlu, *a.g.e.*, s. 80-81.

ğin genel nüfusu aynıya yakınken Lazkiye merkezine yönelik 10-12 binlik bir nüfus göçü söz konusu. Ekserisi nahiyelerde oturan Lazkiye Türkmenleri ise 7-8 binlik bir kesafetteler.⁹¹

İnsanlık mirasının ve doğal enerji kaynaklarının gözde diyarı Ortadoğu ve bilhassa Mezopotamya (el-Cezîre) tarih boyu savaşılan toplulukların adeta 'Leyla'sı hükmündeydi. Mezopotamya'nın kuzeyinde 30 yıla yakındır kesintilerle süren güç savaşları esasında 100-105 yıl öncekinin rötarlı devamından başka bir şey değil. Sulu-Yer ya da Ara-Su anlamındaki Mezopotamya'nın iki büyük ırmağından Dicle'nin yukarı havzasını daha doğrusu Kuzey Irak'ı Telafer temelli 2 makalemizde işlemeye çalışmıştık.⁹² Şimdiyse Fırat'ın orta, Suriye'nin kuzey topraklarındaki Yüzyıl Savaşları'na⁹³ geldi sıra.

Büyük devletler arasında 19. yüzyılın sonlarına doğru başlayan bloklaşma 20. yüzyılın ilk çeyreğinde devâsa bir savaşa dönüştü. Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı'nın triumvirasının İttifak Devletleri ile İngiltere, Fransa, Rusya triumvirasının İtilâf Devletleri Ağustos 1914'te dünya tarihinde görülmemiş bir Harb-i Umumi'ye girdiler. II. Abdülhamit'ten beri Almanlarla stratejik ortaklık içine giren Osmanlı'nın İttihatçı kadroları da geleneği bozmayarak Almanya'dan edinilen gemilerle Rusya'nın Kırım limanlarını bombalayarak hemen kavgaya katıldı. Savaşılan 11 cepheden biri olan Suriye ise Mısır (Kanal), Filistin, Irak ve Hicaz cephelerinin orta yerinde kalmıştı.

Kasım 1918'de burada IV. Ordu teşkil edilerek başına da Suriye, Filistin, Hicaz ve Kilikya (Çukurova) bölgeleri Genel Valisi sıfatıyla İttihatçıların 3 önemli isminden biri kabul edilen Cemal Paşa getirildi. 3 yıllık Komutanlık ve Valilik görevi sırasında ilginç işlere imza atan Cemal Paşa, 1915 Şubatı'ndaki başarısız Süveyş Kanalı Seferi'nden sonra ihanete sert, sadâkate ise lütufkâr politikalarıyla yörede iz bırakmıştır. 19. yüzyılın 2'nci yarısından itibaren Halep'te, 20. yüzyıl başından itibaren de Bâb ve Menbiç kazalarında telgraf hizmeti sunan Osmanlı'nın Halep'teki Posta ve Telgraf Merkezi binasını tamir ettiren Paşa, park yapımından türbelerin restorasyonuna ve modern mektepler açmaktan gazete çıkarılmasına kadar pek çok bayındırlık işine imza attı. Özellikle bu sonuncusu yani eş-Şark Gazetesi İngilizler propagandasına karşı İslam Birliği'ni ve cihadı savunsa da yeterince başarılı olamadı. Savaş başlangıcında işletilmesine start verilen Halep Elektrik Dağıtım ve Elektrikli Tramvaylar tesisleri gibi alt yapı hizmetleri ise 'kime niyet, kime kismet' tamamlamasına acı bir misal oldu.⁹⁴

⁹¹ Kiremit, *a.g.t.*, s. 266-269; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 57; Buzpınar, "a.g.md.", s. 118.

⁹² Abdulhalik Bakır - Süleyman Pekin, "Irak Türkmenlerinin Mazlum Şehri Telafer", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, C: II, S: 1, Bilecik 2018, s. 64-117; Bakır - Pekin, "Ana Hatlarıyla Türkmen Şehri Telafer'in Tarihsel Geçmişi", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, C: III, S: 1, Bilecik, Haziran 2019, s. 10-51.

⁹³ İngiltere ile Fransa arasındaki Yüzyıl Savaşları 1337-1453 arasında ve aslında 116 yıl sürmüştü. Yine aynı ülkelerin 1914'te başlattığı ve dolayısıyla devir daim ettirdiği, Ortadoğu'yu da sürekli bir ateş çemberine çeviren bu uzayıp duran kavga dönemi bugün itibarıyla 105'nci yılında; en azından egale için 11 yılımız daha var.)

⁹⁴ Özgür Erdem, "Birinci Dünya Savaşı'nda Arap İhaneti ve Suriye'nin Kuruluşu", *İleri Dergisi*, S: 54-55, Temmuz-Aralık 2012, s. 37; Soy, "a.g.m.", s. 188; Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 69; M. Talha Çiçek,

Fransa ile İngiltere'nin giderayak dışişleri diplomatları düzeyinde yaptıkları gizli görüşmeler (1915-1916) neticelendi ve Ortadoğu nüfuz bölgeleri olarak sömürgecilerce paylaşıldı. Sykes-Picot diye ünlenen anlaşma gereğince Halep, Lazkiye, Rakka yöresi de bütün Suriye, Lübnan, Kuzey Irak, İç-doğu ve Güneydoğu Anadolu'yla birlikte Fransız hegemonyasına bırakıldı. Bu arada İngilizlerin yemlediği Şerif Hüseyin 1916 Haziran'ında ayaklandı, peşi sıra Arap yağmacıların demiryolu baskınları yaşandı. I. ve II. Gazze Taarruzu'nda başarılı olamayan İngilizler, bazı Arap kabilelerinin de desteğiyle üçüncü saldırıda başarılı oldular ve Kudüs'ün düşmesinin ardından Türk Ordusu kademeli olarak kuzeye doğru çekilmeye başladı.⁹⁵

Bu arada Cemal Paşa döneminde bugüne izleri kalan iki kalıcı iskân gerçekleştirildi. Bunlardan ilki İttihat ve Terakki Hükümeti'nin aldığı meşhur Tehcir Kararı ki Cemal Bey, Ermenilerin Suriye'nin doğusundaki Zor Sancağı'na sevkini yanlış bularak onların bir kısmının Halep'e yerleştirilmesini sağladı. Bu sayının 140-150 bin olduğu öngörülmektedir. İkinci olarak da devlet aleyhine faaliyetlerde bulunan ve ağırlıklı olarak Suriye ile Lübnan'daki Arap ailelerden 1.000 ilâ 2.000 kadarını Anadolu'daki Ankara, Konya, Bolu, Kastamonu, Eskişehir, Karesi, Aydın, Edirne, Kütahya, Sivas gibi yerlere naklettirmiştir.⁹⁶

Birkaç yıldır aynı anda birçok cephede savaşmaktan tükenen Osmanlı Orduları, Eylül 1918'de hücumla geçen İngiliz-Arap birlikleri karşısında Nablus'ta (Meggido) yenilince gerisi geldi ve sırasıyla Şam (1 Ekim), Beyrut (8 Ekim), Baalbek (9 Ekim), Humus (14 Ekim), Hama (19 Ekim) ve Lazkiye (20 Ekim) işgal edildi. Liman Von Sanders'tan komutanlığı devralan Mustafa Kemal Paşa önce İdlib-Bâb-Menbiç Hattı'nda ve Halep şehir merkezinde İngilizlerle Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ın emrindeki isyancı Araplara direndiyse de şehir halkının bir bölümünün Aneze Bedevileriyle işbirliği yapması üzerine sonradan ordusunu Halep'in kuzeybatısına çekerek Afrin yakınlarındaki Katma'da (Haritan) hem düşmanı durdurdu hem de mütâreke sonrasının millî hududunu işaretlemiş oldu (26 Ekim 1918).⁹⁷ Zaten 4 gün sonra da Mondros imzalandı.

"Birinci Dünya Savaşında Suriye'de Panislamist Propaganda: Eş-Şark Gazetesi Örneği", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, S: 17, Bahar 2018, s. 110; Bademci, *a.g.e.*, s. 124-125; "Osmanlı Belgelerinde Suriye", Haz.: Muzaffer Albayrak vd., İstanbul Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2013, s. 24 ve s. 222.

⁹⁵ Erendor, *a.g.e.*, s. 104-106; Cevdet Küçük, "Sykes-Picot Antlaşması", *DİA*, C: XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2010, s. 204-205; Soy, "a.g.m.", s. 188-189; Bademci, *a.g.e.*, s. 126-129; Çiçek, "a.g.m.", s. 42-50; Nevzat Artuç, "Ahmed Cemal Paşa (1872-1922) Askeri ve Siyasi Hayatı", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi*, Isparta 2005, s. 284-292.

⁹⁶ Artuç, *a.g.t.*, s. 268-269 ve 274-277; Bademci, *a.g.e.*, s. 132-133; Fuat Dünder, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, 2. bs., İstanbul 2002, s. 167-172.

⁹⁷ Erendor, *a.g.e.*, s. 106-109; Çiçek, "a.g.m.", s. 50-51; Enes Demir, "Arşiv Belgeleri Işığında Milli Mücadele Döneminde Halep ve Kuzeyi", *2. Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi (20-24 Kasım 2017)*, İstanbul 2019, s. 297-298; Yazıcı, "a.g.md.", s. 247; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 57; Sinan Meydan, "Afrin'deki Atatürk", *Sözcü Gazetesi* - 9 Temmuz 2018 (Çevrimiçi) www.sozcu.com.tr/2018/yzarlar/sinan-meydan/afrende-ataturk-unutulan-katma-zaferi-2509788/, 28.06.2019; İshakoğlu, *a.g.e.*, s. 81; Bademci, *a.g.e.*, s. 136.

Değerlendirme ve Sonuç

16. yüzyıl Tebriz-Türkmen ozanlarından Âşık Garib'in "İşte geldik gidiyoruz / Şen kalasın Halep şehri"⁹⁸ dizeleri ve 17. yüzyılın yine Türkmen kökenli meşhur Evliya Çelebi'sinin Haleb'üş-Şehba nitelemesi aslında Suriye'nin tüm kuzey bölgesi için bir güzelleme sayılmalıdır. Zira 45 asır önceki Ebla Krallığı ile 37 asır önceki Yamhad Krallığı Halep havalisinde devlet/medeniyet macerasının ne kadar derinlere kök saldığını göstermektedir. Sonrasında on kadar uygarlığa ev sahipliği yapan Suriye'nin kuzey toprakları, 7 asır gibi uzun bir zaman diliminde benimsenen Roma-Bizans kültür ve medeniyetini M.S. 7. asırdaki Arap hakimiyetiyle birlikte terk etmeye durmuştur. İslam yani Dört Halife, Emevî ve Abbasi dönemleri bölgenin bugünkü kimliğinin oluşmasında başat rol oynamışlardır. 9. yüzyılda başlayan ve 11. yüzyılda dalga dalga göçlerle küçüklü-büyük devlet organizasyonlarına dönüşerek bölgede kendini kabul ettiren Türk Kültürü de günümüzdeki kimliğin tamamlayıcısı hükmünde varlığını sürdürmektedir.

Büyük Selçuklularla yöreye kök salan Oğuz/Türkmen kimliği tüm Ortadoğu'da ve Anadolu'da devletleşmesini bildi. Türk devlet geleneğinden kaynaklanan ve ülke topraklarının hanedan mensuplarına tahsisi nedeniyle zamanla Selçuklu İmparatorluğu'nun alt dallarını oluşturan Suriye-Filistin Selçukluları, Anadolu Selçukluları gibi devletlerle ve onları takip eden Artuklu, Zengî, Eyyübî gibi devletler aynı kültürün taşıyıcısı oldular. Hatta 11. yüzyıl sonlarında başlayıp ta 13. yüzyıl sonlarına dek süren Haçlı Emperyalizmi ile 13. yüzyıl ortalarından başlayarak 14. yüzyılın ilk yarısına kadar süren Moğol Emperyalizmi'nin ortak tahribatı bile bu kimliğin ve kültürün varlığını yok edememiştir.

Halep Türkmenleri başlığıyla anılan bölgedeki Türk unsurları, Türk kökenli komutanlarca 'ordu-devlet' olarak kurulan ve 2,5 asırlık bir düzeni/statükoyu koruyup yaşatan Memlük İmparatorluğu döneminde de konumlarını güçlendirerek var olmuşlardır. Yine bir Türk olan Timur'un sebep olduğu kısa süreli nekahet dönemine rağmen Türk kültürü ve devlet geleneği hem Memlükler gibi kıdemli hem de birbirleriyle sürekli bir rekabet halinde bulunan Dulkadiroğlu, Ramazanoğlu, Karakoyunlu ve Akkoyunlu gibi daha genç devletlerle ve beyliklerle varlığını idame ettirmiştir. Zaman zaman bu çoklu rekabete Avrasya'nın yükselen yeni gücü olmaya duran Osmanlı da iştirak etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'na Yavuz Sultan Selim döneminde gücünün zirvesindeyken katılan Suriye'nin kuzeyi, 4 asırlık kesintisiz bir periyotta Türk/Türkmen kimliği ile Arap kimliğinin kimi zaman lehte kimi zaman aleyhte çokça münasebetine şahit olmuştur. Bölgeyi evvelâ Halep Eyaleti'yle yöneten Osmanlılar zaman içerisinde Rakka ve Trablusşam Eyaletlerini ihdas ederek yöredeki sancak ve kazaları bu idarî şemsiye içinde tutmuşlardır. Osmanlı asırları, ayrı dönemler içerisinde hem huzur ve refahın hem de iskân ve isyanların yaşandığı zamanlardır. Bunlara depremler ve salgın hastalıklar gibi felaketleri, coğrafi keşiflerle ve sanayi devrimiyle değişen ekonomik konjonk-

⁹⁸ "Halep Şehri (İşte Geldim)", (Çevrimiçi) <https://www.antoloji.com/halep-sehri-iste-geldim-siiri/>, 20.01.2020.

türü/gidişatı da eklersek özellikle son asrın kaotik/karmaşık ve değişken bir sürece sahne olduğunu belirtmemiz gerekir.

Daha 16. yüzyılda ticarî konsolosluklar vasıtasıyla bölgeyle alâkadar olmaya başlayan Avrupalı devletlerin ve özelde de İngilizlerle Fransızların 19. yüzyılda kazandıkları ticaretteki ayrıcalıklı konum; onlara ait şirketlerin ve misyoner teşkilatlarının da Halep, Şam, Beyrut gibi yerlere hususi ilgi göstermelerine zemin teşkil etmiştir. Ecnebilerin kurdukları matbaalarda basılan mevkutelerle ve yine onların kılavuzluğunda kurulan derneklerle gelişen/geliştirilen Arap milliyetçiliği kendi içinde mütenasip bir yapı göstermese de zamanın olaylar üzerinden akışı içerisinde üstte zikrolunan iki kimliğinin ayrışmasına sebep olmuştur. Tanzimat sonrasındaki 3 çeyrek asırlık süreçte alınan bütün tedbirler kanamayı durduramamış ve I. Dünya Savaşıyla birlikte de Osmanlı Devleti bu topraklardan çekilmek zorunda kalmıştır. Böylelikle 8,5 asırlık Türk idari geleneği de sonlanmıştır.

Yörenin çağdaş tarihi ayrıca bir makalede incelenmiş ve sonuç kısmında da çeşitli öneriler dile getirilmişti.⁹⁹ Bu çalışmada ise daha çok Suriye'nin kuzeyindeki Türkmen yerleşimlerinin modern zamanlar öncesindeki tarihi alt yapısı incelenmiştir. Eski çağlardan günümüze değin insan yerleşimine mekân olmuş ve uzun bir tarihsel süreçte farklı kimlik ve devletlere ev sahipliği yapmış bir bölge üzerine elbette çokça çalışma yapılacaktır. Bu aynı zamanda hem dönemlerin hem de gözlemlerin karşılaştırılması imkânını verecektir. Bu meyanda Türkiye Türkleri ve Suriye Türkmenlerinin yüzyıl önceki Kurtuluş Savaşı ile Misak-ı Milli heyecanlarından günümüz şartlarında dokuz yıldır süren Küresel Güçler imzalı İç Savaş serencamına değin konuların toplu değerlendirilmesinde fayda mülâhaza edilmektedir.

Yörede siyasî, dinî kimlik ve aidiyetlerin içiçe geçmişliği şu anki kaderi üzerinde de belirleyici unsurlardan biri olmayı sürdürmektedir. Son asırda iyiden iyiye baskılanan Türkmen kimliğinin yeniden kendi mecrasını bulmasında ve tarihi açıdan baskın/dominant bir karakter sergileyen Türk devlet geleneğinin bölgede tekrar konuşlanmasında bilgi stratejisinin büyük bir katkısı olacaktır. Bu bakımdan hem o köklü birikimi özümsemek hem de elde edilen verileri sosyo-kültürel reçetelere dönüştürmek oldukça önem arz ediyor. Kaderin sınırlar üzerinden oynadığı oyunlar her zaman vardı. Türkler adına bakacak olursak bugün aktörler değişmiş gibi gözükse de bu coğrafyanın ve coğrafyaya sahip çıkanların kaderi aynı gibi görünmektedir.

Kaynaklar

- 397 Numaralı Halep Livâsı Mufassal Tahriir Defteri (943/1536) I, Haz.: A. Özkılıç, A. Coşkun, A. Sivridağ, M. Yüzbaşıoğlu, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2010.
- AGİRAKÇA, Ahmet: "Gassâniler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1996.
- _____ : "Hümaraveyh b. Ahmed b. Tolun", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XVIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1998.
- _____ : "İhşidiler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2000.
- AKA, İsmail: "Timur", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XLI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2012.

⁹⁹ Bakır - Pekin, "a.g.m." (Kuzey Suriye), s. 93-117 ve 118-122.

- _____ : *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- AKİS, Metin: "Kilis Sancağında Canbolat Oğulları Ailesinin Yönetimi", *SÜTAD Şehirlerin Sevdalı İbrahim Hakkı Konyalı Armağanı*, Konya 2015.
- AKTEPE, Münir: "İpşir Mustafa Paşa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2000.
- ALPTEKİN, Coşkun: "Aksungur el-Porsuki", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: II, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1989.
- ALTUN, Serap: *Halep'te Türkmen Yerleşimleri: Tarihi, Gelenekleri ve Günlük Yaşamları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010.
- ARTUÇ, Nevzat: *Ahmed Cemal Paşa (1872-1922) Askeri ve Siyasi Hayatı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2005.
- AVCI, Casim: "Sugür", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXXVII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2009.
- AYAN, Ergin - ARNAK, Hülya: "İlhan Ekinci: Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti (Hamidiye Vapur İdaresi)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: III, S: 11, Bahar 2010.
- AYAR, Mesut: *Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2005.
- AYCAN, İrfan: "Emeviler Dönemi Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C: IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- _____ : "Muâviye b. Ebû Süfyân", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2005.
- BADEMÇİ, Ali: *Suriye'de Türkmenler ve Bayır-Bucak*, Ötügen Neşriyat, 2. Basım, İstanbul 2014.
- BAKIR, Abdulhalik - PEKİN, Süleyman: "Ana Hatlarıyla Türkmen Şehri Telafer'in Tarihsel Geçmişi Üzerine Bir Değerlendirme", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, C: III, S: 1, Bilecik 2019.
- _____ : "Irak Türkmenlerinin Mazlum Şehri Telafer", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, C: II, S: 1, Bilecik 2018.
- _____ : "Kuzey Suriye'deki Türkmen Yerleşimlerinin Çağdaş Tarihi ve Stratejik Altyapısı Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C: CXXIII, S: 242, İstanbul, Eylül-Ekim 2019.
- BEKSAÇ, Engin: "Eyyübiler (II-Sanat)", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1995.
- BEZER, Gülay Ö.: "Rakka", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXXIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2007.
- _____ : "Zengî, İmâdüddin", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XLIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2013.
- _____ : "Zengiler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XLIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2013.
- BİLİNİR, Sedat: "Suriye Selçukluları Döneminde İki Kardeş Arasında Yaşanan Çekişmelerin Bölge Kaderine Etkileri (1094-1104)", *Asia Minor Studies*, C: IV, Ş: 7, Ocak 2016.
- BOA, *Yıldız Arşivi*, Kısım No: 18, Evrak No: 94/26.
- BOSTANCI, Işıl: *Halep Türkmenleri (Boy ve Oymaklar)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1998.
- BUZPINAR, Ş. Tufan: "Kevâkibi, Abdurrahman b. Ahmed", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2002.
- CLEVELAND, William L.: *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Çev.: Mehmet Harmancı), Agora Kitaplığı, İstanbul 2004.
- ÇAKAR, Enver: "XVII. Yüzyılın Ortalarında Trablusşam Şehrinin Sosyal ve İktisadi Durumu (1645 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre)", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: XXII, S: 35, Ankara 2004.
- _____ : *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1998.
- ÇAKMAK, Mehmet Ali: "Akkoyunlu-Karakoyunlu Mücadeleleri", *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C: XXV, S: 3, Ankara 2005.
- ÇELİK, Aydın: "Fâtımiler Devletinde Türkler", *Türkler Ansiklopedisi*, C: IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- CEVRİMİÇİ: <http://ansiklopedi.muslimcu.com>, <https://ar.m.wikipedia.org>, <https://e-tarih.org>, <https://osmanlica.ihya.org>, <https://tr.wiktionary.org>, www.antoloji.com, www.google.com, www.luggat.com, www.ramazanogullari.com, www.wikizero.com, www.yenisoz.com.tr
- ÇİÇEK, M. Talha: "Birinci Dünya Savaşında Suriye'de Panislamist Propaganda: Eş-Şark Gazetesi Örneği", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, S: 1, 7 Bahar 2018.

COBANOĞLU, Ahmet V.: "Zengiler (II-Mimari)", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XLIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2013.

DAĞ, Ahmet Emin: *Emeviler'den Arap Baharına Halep Türkmenleri*, ORDAF Taşmektep Yayın Atölyesi, İstanbul 2015.

_____ : *Halep Türkmenleri (1918-2008)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010.

_____ : *Suriye (Bilad-i Şam'ın Hazin Öyküsü)*, İHH Yayınları, İstanbul 2004.

DEMİR, Enes: "Arşiv Belgeleri Işığında Milli Mücadele Döneminde Halep ve Kuzeyi", *2. Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi (20-24 Kasım 2017)*, İstanbul 2019.

DEMİRCAN, Adnan: "Sâmiler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXXVI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2009.

DEMİRCİ, Mustafa: "Sâmerrâ", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXXVI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2009.

DEMİRKOL, Kurtuluş: "Adana ve Kolera (1890-1895)", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 56, Kütahya, Nisan 2018.

DUMAN, Ruhi: "Osmanlı Dönemi Liman Kentleri (2)", (Çevrimiçi) www.vda.org.tr/aylik-yazi/osmanli-donemi-liman-kentleri-2/, 17.06.2019.

DÜNDAR, Fuat: *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, 2. bs., İstanbul 2002.

EDİBALI, Rahime: "Tarih Boyunca Halep", (Çevrimiçi) www.bayrakyayincilik.com/2016/12/15/tarih-, 16.06.2019.

EKİN, Ümit: "1822 Halep Antakya Depremi ve Bölgeye Etkileri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi KOCAV*, S: 17, İstanbul, Güz 2007.

ERDEM, Özgür: "Birinci Dünya Savaşı'nda Arap İhaneti ve Suriye'nin Kuruluşu", *İleri Dergisi*, S: 54-55, İstanbul, Temmuz-Aralık 2012.

ERENDOR, Metin: *Suriye ve Türkmenler*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2016.

EVLYA CELEBİ: "Seyahatname", C: VIII, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996, (Çevrimiçi) <http://arif-yilmaz.tripod.com/evliyacelebi.htm>, 19.06.2019.

GEYİKOĞLU, Hasan: "Moğollar'ın Selçuklular'dan Sonra Anadolu'ya Hâkim Olma Faaliyetleri ve Karanbük Savaşı", *AÜEF Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 52, Erzurum, Haziran 2014.

GÖK, H. İbrahim: "Türklerin Suriye'ye Girişi ve Süleymanşâh", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 36, Konya 2014.

GÖKHAN, İlyas: "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fatımi Mücadelesi", *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 2, Nevşehir 2013.

GÜLSOY, Ufuk - OCHSENWALD, William: "Hicaz Demiryolu", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XVII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1998.

GÜMÜŞSOY, Emine: "1860-1861 Cebeli Lübnan İsyanı ve Osmanlı Devleti", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Y: 6, S: 12, Ankara, Ağustos 2008.

GÜNAY, Selçuk: "II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan'da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması Ve Devletin Tedbirleri", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: XVII, S: 28, Ankara 1995.

GÜNEŞ, İbrahim: "Memlük Sultanı I. Baybars'ın 1277 Yılındaki Anadolu Seferi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: XX, S: 2, Elazığ 2010.

HALAÇOĞLU, Yusuf: "Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrak, Kürd-Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *TTK Belleteri*, C: LX, S: 227, Ankara, Nisan 1996.

HONİGMANN, Ernst - DARKOT, Besim: "Lâzkiye", *İslam Ansiklopedisi*, C: VII, MEB, İstanbul 1988.

İBNU'L-ADİM: "Artukluların Haleb'deki Hâkimiyeti (Zübdet'ül-Haleb)", (Çev.: Aydın Usta), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C: XXIII, S: 2, İzmir, Aralık 2008.

İLGÜREL, Mücteba: "Abaza Hasan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: I, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1988.

_____ : "Köprülü Mehmed Paşa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXVI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2002.

İŞHAÇOĞLU, Ömer: *Suriye Tarihi (Osmanlı Dönemi Suriye'sinde Edebi ve Kültürel Hayat 1800-1918)*, Kabcacı Yayıncılık, İstanbul 2012.

KARAARSLAN, Nasuhi Ü.: "Hamdâniler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1997.

KARACA, Ali: "Azmezâdeler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: IV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991.

KARAKOÇ, Fulya D.: "19. Yüzyıl Sonunda Halep'te İngiliz Belgelerine Göre Toplum, Yönetim ve Konsolosluk Arasındaki İlişkiler", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Y: 14, S: 24, Bursa 2013/1.

KARAKÖSE, Hasan: "Halep Vilâyet Nizamnâmesi 1865", *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, C: VIII, S: 29, Eylül 2017.

_____ : "Halep'te Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Durum (1876-1918 Yılları Arası)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (USAD)*, C: X, S: 51, Ağustos 2017.

- _____ : "Tanzimat'a Tepki Olarak Ortaya Çıkan Halep Olayı (1850)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: X, S: 53, 2017.
- KARAL, Enver Ziya: "Zarif Paşa'nın Hatıratı 1816-1862", *Belleten*, C: 4, S: 16, Ankara, 1940 I. Teşrin.
- _____ : *Osmanlı Tarihi, (İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı 1908-1918)*, C: IX, TTK, Ankara 1996.
- KÖK, Bahattin: "Nüreddin Zengi, Mahmud", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXXIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2007.
- KİREMİT, İlker: *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Sancağı: Lazkiye (1864-1918)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019.
- KURT, Yılmaz: "Ramazanoğulları Beyliği", *Türkler Ansiklopedisi*, C: 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- KUŞÇU, Ayşe D.: "Türklerin Ortadoğu Hâkimiyeti", *Akademik Ortadoğu*, C: I, S: 1, 2006.
- KUTLUOĞLU, M. Hanefi - GÜLSOY, Ufuk: "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2002.
- KÜÇÜK, Cevdet: "Sykes-Picot Antlaşması", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2010.
- MASTERS, Bruce: "Halep II", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1997.
- MERÇİL, Erdoğan: "Mirdâsiler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2005.
- MEYDAN, Sinan: "Afrin'deki Atatürk", *Sözcü Gazetesi* - 9 Temmuz 2018, (Çevrimiçi) www.sozcu.com.tr/2018/yazarlar/sinan-meydan/afrindeki-ataturk-unutulan-katma-zaferi-2509788/, 28.06.2019.
- OCAK, A. Yaşar: "Babailik", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: IV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991.
- ORHONLU, Cengiz: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1987.
- Osmanlı Belgelerinde Halep*, Haz.: N. Koltuk - S.A. Sağlamçubukçu, D. Alıkcı - M. Topal - M. Öztürk, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul 2018.
- Osmanlı Belgelerinde Suriye*, Haz.: M. Albayrak, K. Şeker, K. Gurulcan, U. Demirbaş, A. Sivridağ, Y. Karaca, E. Kirca, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul 2013.
- Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, Haz.: C. Eroğlu, M. Babuçoğlu, M. Köçer, ORSAM Kitapları, Ankara 2012.
- ÖĞÜT, Tahir - KÜÇÜK, Nihat: "18. Yüzyılda Kilis'te Okçu İzzeddinli Aşiretinin Vergi Direnci", *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, Y: 7, S: 12, Kilis, Mayıs 2015.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim: "Selçuklular Zamanında Suriye'deki Bâtını Faaliyetleri", *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, S: 12, İstanbul, Eylül 2002.
- _____ : "el-Melikü'z-Zâhir, Gâzi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXIX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2004.
- ÖZGÜDENLİ, Osman G.: "Mâverâünnehir", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2003.
- ÖZKUYUMCU, Nadir: "Tolunoğulları", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XLI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2012.
- ÖZTÜRK, Mustafa: "1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defteri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S: 8, Ankara 1997.
- PAMUKÇU, Ekrem: *Bağdat'ta İlk Türkler*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1994.
- REİS, Murat: "Tarih Boyunca 'veba - Taun'", *Yaklaşan Saat*, Ocak 2001 (Çevrimiçi) www.yaklasansaat.com/eski_kavimler/yaklasansaat/tarih-boyunca-veba-taun.asp 20.01.2019.
- SAMİ, Şemseddin: *Kâmus-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.
- SAUVAGET, Jean: "Halep", *İslam Ansiklopedisi*, C: 5-I, MEB, İstanbul 1988.
- SEVİM, Ali: *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1989.
- _____ : "Süleyman Şah I", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2010.
- SEYYİD, Eymen F.: "Fâtımiler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1995.
- SEZEN, Tahir: *Osmanlı Yer Adları*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2006.
- SOY, H. Bayram: "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", *Bilgi (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi)*, S: 30, Yaz 2004.
- SÜMER, Faruk: "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S: I, TTK, Ankara 1969.
- _____ : "Akkoyunlular", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: II, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1989.
- _____ : "Karakoyunlular", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2001.

- _____ : “Karamanoğulları”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2001.
- _____ : *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 5. bs., İstanbul 1999.
- _____ : “Ramazanoğulları”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXXIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2007.
- ŞAHİN, İlhan: “XVI. Asırda Halep Türkmenleri”, *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi - Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı*, S: 12, İstanbul 1981-82.
- ŞEŞEN, Ramazan: “Eyyübiler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1995.
- _____ : “Selâhaddin-i Eyyübi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXXVI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2009.
- TAŞKESER, Hamza: “Birecik-Bağdat-Basra Nehir Yolu”, (Çevrimiçi) www.ciftlikdergisi.com.tr/birecik-bagdat-basra-nehir-yolu.html, 21.06.2019.
- TOKUŞ, Ömer: “Moğol Hâkimiyetinde Anadolu ve Anadolu’da Moğol Noyanlarının İsyancıları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C: CXVII, S. 230, Eylül-Ekim 2017.
- _____ : *Hamdaniler (Siyasi, İçtimai, İlmî Ve Kültürel Hayat)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2006.
- TOMAR, Cengiz: “Şam”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2010.
- TURAN, Osman: *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, 12. bs., İstanbul 2013.
- UMAR, Ömer O.: “Suriye Türkleri”, (Çevrimiçi) www.suriyeliturkmenler.com/suriye-turkleri/, 04.06.2019.
- _____ : “Suriye Türkleri”, *Türkler Ansiklopedisi (Türk Dünyası)*, C: 20, Ankara 2002.
- USTA, Aydın: “Üsrüşene”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XLII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2012.
- UZUNÇARŞILI, İsmail H.: *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK Yayınları, 3. bs., Ankara 1988.
- YAZICI, Talib: “Halep I”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1997.
- YAZILITAŞ, Nihat: “Fatmî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 18, Konya, Aralık 2005.
- YILDIZ, Hakkı D.: “Ahmed b. Tolun”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: IV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1989.
- _____ : “Avâsım”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: IV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991.
- YILMAZ, H. Kâmil: *Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*, Erkam Yayınları, 4. bs., İstanbul 1990.
- YILMAZ, Salih: “Türklerin Araplarla İlk Münasebetleri ve Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci”, *Uluslararası Türk-Arap Müsterek Değerler ve Kültürel Etkileşim Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (Ürdün Üniversitesi), Yunus Emre Enstitüsü, Amman 2014.
- YINANÇ, Mükrimin H.: “Akkoyunlular”, *İslam Ansiklopedisi*, C: I, MEB, İstanbul 1998.
- YINANÇ, Refet: “Dulkadiroğulları”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: IX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1994.
- YİĞİT, Fatma A.: “Osmanlı-Memlûk Mücadelesinde Beş Yıl Savaşları”, *Timurlu Tarihinin Adanmış Bir Ömür - 75. Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka’ya Armağan*, Ed.: Musa Ş. Yüksel, Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2017.
- YİĞİT, İsmail: “Memlûkler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXIX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2004.
- YINANÇ, Refet: *Dulkadir Beyliği*, TTK Yayınları, Ankara 1989.
- YUVALI, Abdülkadir: “Gazân Han”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1996.
- _____ : “Hülâgü”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XVIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1998.
- YÜKSEL, Musa Ş. (Editör): *Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka’ya Armağan*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2017.
- YÜREKLİ, Tülay: “Büyük Selçuklular ve Zengiler Döneminde Irak’ın Kuzeyinde Türk Varlığı”, *Uluslararası Tarih ve Günümüzde Ortadoğu’da Türkmenler (Irak-Iran-Suriye) Sempozyumu*, Bilecik 2016.
- ZEYREK, Suat: “II. Meşrutiyet Döneminde İktidar-Muhalefet Çekişmeleri Üzerine Genel Bir Bakış”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: VI, S: 2, Bahar 2013.

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 05.12.2019

Kabul Tarihi: 31.01.2020

GÜRCÜ KAYNAKLARINDA İLK KEZ GÖRÜLMELERİNDEN MOĞOL İSTİLASINA KADAR GÜRCİSTAN'DA KIPÇAKLAR VE ÇEVRE BÖLGELER ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Cihan YALVAR*

Öz

Kıpçaklar'ın Gürcistan'da ilk defa görülmeleri, Gürcü kaynaklarında M.Ö. 336-323 yılları arasında hüküm süren İskender'in Kafkasya'da görüldüğü tarihe denk gelmektedir. Fakat sözü edilen Türk kavminin bölgedeki varlığı ünlü Kiev Knezi Vladimir Monomach'ın (II. Vladimir) öncülüğünde düzenlenmiş olan başarılı seferler sonucunda gerçekleşmiştir. Kral IV. David döneminde başlayan Kıpçak göçleri, Kraliçe Tamara (Thamar) dönemine kadar devam etmiştir. Onlar, Krallık tarafından kendilerine tahsis edilen yaylak ve kışaklara yerleştirilerek Gürcistan ordusunun önemli bir kısmını oluşturmuşlardır. Gürcistan ordusu içerisinde sayısız seferlere katılan Kıpçaklar sayesinde Gürcistan Krallığı en ihtişamlı dönemlerini yaşamış ve bölgenin mutlak hâkimi olmuştur. Bu doğrultuda, onların etkileri Kral III. Giorgi ve Kraliçe Tamara zamanında zirveye ulaşmıştır. Sözü edilen dönemlerde Kıpçak kökenli Kubasar ve Kutlu Arslan Krallık içerisinde en nüfuzlu kişiler arasında yer almışlardır.

Mezkûr Türk kavminin, Gürcistan üzerinden Güney Kafkasya, Karadeniz, Karadeniz'in doğusu ve Doğu Anadolu gibi bölgelere göç ettikleri görülmektedir. Buralara yerleşen Kıpçaklar'ın bir kısmı Hristiyanlığı bir kısmı ise Müslümanlığı kabul ederek hayatlarını idame ettirmişlerdir. Onların sözü edilen bölgelerdeki izleri günümüzde de görülmeye devam edilmektedir. Makalede, Kıpçakların Gürcü kaynaklarında ilk kez görülmeleri, onların Gürcistan Krallığı topraklarına göç etmeleri ve sırasıyla IV. (II.) David, III. Giorgi, Tamara ve IV. Giorgi Lasha dönemlerindeki askerî faaliyetlerinin yanı sıra Krallık çevresindeki mevcudiyetleri de ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Kıpçaklar, Gürcistan, Gürcistan'da Kıpçaklar, Atrak (Otrok), Kubasar, Kutlug Arslan.

* Yeditepe Üniversitesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.

The Kipchaks In Georgia From Their First Appearance In Georgian Sources Until The Mongol Invasion And Their Influence On Surrounding Territories

Abstract

According to Georgian sources first appearance of Kipchaks in Georgia, coincides with Alexander the Great's Caucasus campaign who reigned between BC 336-323. But the first proper appearance of the mentioned Turkish people in the region happened during the famous Grande Prince of Kievan Rus Vladimir Monomach's (Vladimir the 2nd) successful campaigns organized under his leadership. Kipchak migrations beginning during the reign of David the 4th continued until the reign of Queen Tamar (Thamar). They became an important part of the Georgian Army after David the 4th gave them *yaylags* and *gishlags*. Thanks to the Kipchaks who participated in numerous expeditions within the Georgian army the Kingdom of Georgia experienced its most glorious period and was the absolute ruler of the region. Because their essential contributions to the Georgian Army, the Kipchaks influence reached its peak during the reign of King George the 3rd (Giorgi) and Queen Tamar. In this times Kubasar and Kutlu Arslan, who were of Kipchak origin, were among the most influential people in the Kingdom.

Mentioned Turkish people migrated through Georgia to different regions such as the South Caucasus, the Black Sea region, the east of the Black Sea and eastern Anatolia and they were also settled in these regions. Some of the Kipchaks who settled in these regions accepted Christianity, while some of them converted to Islam. The evidence of Kipchaks in the said regions continues to be seen today. In this article, the first occurrence of the Kipchaks in the Georgian sources, their migration to the territory of the Kingdom of Georgia and their military affairs during the reigns of David the 4th (2nd), Giorgi the 3rd, Tamara and the George (Giorgi) Lasha the 4th as well as their presence around the Kingdom are discussed.

Keywords: Kipchaks, Georgia, Kipchaks in Georgia, Atrak (Otrok), Kubasar, Kutlug Arslan.

Giriş

Ruslar tarafından soluk sarı, saman sarısı gibi anlamlara gelen Polovets ismi ile anılan Kıpçaklar,¹ Rus topraklarında ilk kez başbuğları Boluş önderliğinde 1054 yılında Güney Rusya knezlikleri arasında yer alan Pereyeslavl knezliği çevresinde görülmüşlerdir.² Bunun ardından onlar 1061 yılında Başbuğları İskal önderliğinde tekrar sözü edilen knezliğin topraklarına girmişler ve başarılı akınlar sonucunda bölgeden ayrılmışlardır.³ Sözü edilen Türk kavminin, 1090-1110 arasında geçirdikleri parlak dönem⁴ Pereyeslavl knezi Vsevolod'un oğlu olan Vladimir Monomach'ın⁵ 1113 yılında Kiev knezi olması ile

¹ P.P. Toloçko, *Koçevıye Narodıy Stepey i Kievskaya Rus*, Abris, Kiev 1999, s. 108-109.

² *Povest Vremennıykh Let*, Çast Pervaya, Tekst i Perevod, Podgotovka Tekstka D.S. Lihaçeva, Perevod D.S. Lihaçevai B.A. Romanova, Pod Redaktsıey Çlena-Korrespondenta an SSSR V.P. Adrianovoy-Peretts, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1950, s. 109.

³ *Povest Vremennıykh Let*, s. 109.

⁴ Akdes Nimet Kurat, *IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 2. Baskı, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara 1992, s. 79.

⁵ *Povest Vremennıykh Let*, s. 199; Nikolay Mihayloviç Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, Tom II., İzdatelstvo Nauka, Moskva 1991, s. 46.

sona ermiştir. Adı geçen knez, 1113 yılından önce 1078-1094 yılları arasında Çernigov kneziydi, 1094-1113 yılları arasında ise Kıpçakların sık sık akınlar düzenleyerek tahrip ettikleri Pereyeslavl'ın kneziydi. Pereyeslavl knezliği döneminde bozkırın derinliklerine birden çok başarılı sefer düzenleyen Vladimir Monomach⁶ Kıpçaklara karşı başarılı bir savunma tertibatı oluşturmuş ve onlara karşı topraklarını savunma politikası takip etmiştir.⁷ Mezkûr knez, sözü edilen dönemde Kıpçaklar hakkında epey bir bilgi edinmiş⁸ ve bu bilgileri Kiev knezi olduğu dönemde faydalı bir şekilde kullanmıştır. 1113 yılında, Kiev Büyük Knezi Svyatopolk'un ölümünün ardından, Monomach Kiev halkı tarafından tahta uygun görülmüş ve başkente davet edilmiştir.⁹ Vladimir'in başkente davet edilmesinin sebeplerinden birisi hiç şüphesiz onun Kıpçaklar üzerine düzenlediği başarılı seferler idi. Knez, bu seferler sonucunda büyük bir şöhrete kavuşmuş ve başarılı bir komutan olduğunu bütün Rusya'ya kanıtlamıştı.¹⁰

1116 yılına gelindiğinde Kıpçakların idaresi altında yer alan Peçenekler ve Uzlarnın (Torkların) bir kısmı Kıpçaklara başkaldırmışlar ve ardından da soluğu Vladimir Monomach'ın yanında almışlardır.¹¹ Sözü edilen bu iki Türk kavmi, daha önce soydaşlarının yaptıkları gibi Güney Rusya sınırlarına yerleştirilmişler ve bu bölgeyi Kıpçak akınlarına karşı savunmuşlardır.¹² Kiev knezi olduğunda da Kıpçakların üzerlerine birçok akın düzenleyen Monomach, 1113 yılında Pereyeslavl knezi olan oğlu Yaropolk'un¹³ Don bölgesinde bulunan Kıpçaklar üzerine yürümesini istemiştir.¹⁴ Babasının emri ile Kıpçakların üzerine giden Yaropolk, 1116-1123 yılları arasında gerçekleşen başarılı seferlerde; Balin, Şaruhan ve Sugrov gibi şehirleri Kıpçakların elinden almıştır.¹⁵ Sözü edilen bu olayların neticesi olarak Kıpçakların topraklarını terk etmek zorunda kaldıkları görülmektedir. Onların içerisinde yer alan bazı gruplar ünlü Kıpçak başbuğu Saruhan'ın oğullarının önderliğinde Don bölgesinin ortasından güneye doğru göç etmişlerdir.¹⁶ Bu yıllarda Kıpçakların zayıflayarak güçten düştükleri görülmektedir.¹⁷ Onların bu dönemde zayıflamalarının

⁶ B.A. Rıybakov, *Pervıye Veka Russkoy İstorii*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1964, s. 130.

⁷ Rıybakov, a.g.e., s. 143. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 47.

⁸ Rıybakov, a.g.e., s. 131.

⁹ Karamzin, a.g.e., s. 91; Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 46.

¹⁰ Rıybakov, a.g.e., s. 132.

¹¹ D.A. Rasovskiy, *Polovtsiy. Çernıye Klobuki: Peçenegi, Torki i Berendei na Rusi i v Vengrii (Robotny raznyh let)*, İzdatelstvo Tsivoi, Moskva 2012, s. 52.

¹² Rasovskiy, a.g.e., s. 20-21, 52-53; Kurat, *IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz...*, s. 83; Karamzin, a.g.e., s. 93; S.M. Solovev, *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen*, Kniga II., Tom III. - IV., İzdatelstvo Cotsialno-Ekonomiçeskoj Literatury, Moskva 1960, s. 20; A. Bruce Boswell, "The Kipchak Turks", *The Slavonic Review*, Vol. 6, No. 16, London, Jun 1927, s. 74-75.

¹³ Rıybakov, a.g.e., s. 136.

¹⁴ Karamzin, a.g.e., s. 93; Rasovskiy, a.g.e., s. 188.

¹⁵ *Povest Vremennıykh Let*, s. 404; Karamzin, a.g.e., s. 93; Toloçko, a.g.e., s. 111.

¹⁶ Svetlana Pletneva, *Polovtsiy*, İzdatelstvo Lomonosov, Moskva 2010, s. 107; Yuriy Viktoroviç Zelenskiy, "Kıpçaki v Podone i Prekavkaze v XI. - XIV. Vv", *Tyurkskie Koçevniki Evrazii (Kimaki, Kıpçaki, Polovtsiy...)*, İnstitut İstorii im. Ş. Marcani Akademii Nauk Respubliki Tatarstan, İzdatelstvo İhlas, Kazan 2013, s. 39.

¹⁷ Kurat, *IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz...*, s. 83.

ardındaki sebep hiç şüphesiz ünlü ve yetenekli birçok Kıpçak başbuğunun öldürülmesi ya da esir edilmiş olmasıdır.¹⁸ Mezkûr Türk kavmi, 1116 yılından itibaren yoğun bir şekilde Rus baskısına maruz kalmış ve bundan dolayı Don Nehri civarındaki bozkırları terk etmek durumunda kalmıştır.¹⁹ Bu bağlamda, Rus Knezleri'nin 1117 yılında Don bölgesi civarında varlık göstermeye başlamaları Kıpçakların sözü edilen bölgeden uzaklaştıklarını göstermektedir.²⁰ Neticede, Kıpçakların önemli bir kısmı Don bozkırlarından Kafkasya bozkırlarına göç etmişlerdir.²¹ Kafkasya'da ilk kez XI. yüzyılın ortalarında görülen Kıpçaklar,²² bölgede kendileri için uygun bir yer olan Kuban Nehri çevresinde bulunan otlakları tercih etmişlerdir.²³ Sözü edilen bölgeye zorunlu olarak giden Kıpçaklar kısa bir süre Kafkasya bozkırlarında kaldıktan sonra Gürcistan Krallığı'nın topraklarında görülmüşlerdir.²⁴

1. Tarihi Gürcistan Toprakları ve Kıpçak İsminin Gürcü Kroniklerinde İlk Kez Görülmesi

Günümüzde Kafkasya'nın güneyinde yer alan Gürcistan, Suram Dağları'nın ülkeyi ikiye bölmesiyle batı ve doğu olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Türkler tarafından Sol Gürcistan olarak bilinen Batı Gürcistan topraklarında Rioni havzası, Kür ve Aras vadilerinin yer aldığı bozkır kuşağı yer almaktadır. Bölgenin önemli yerleşim yerleri ise Klarjeti, Oltu, Tortum, Tao²⁵ ve Meschia olarak karşımıza çıkmaktadır. Ülkenin batısı bu şekilde bilinirken doğu toprakları ise Gürcüler tarafından Kartli, Türkler tarafından ise Sağ Gürcistan olarak isimlendirilmektedir. Kafkasya'nın kalbi konumunda olan bu ülkenin toprakları Shorapani, Elbruz, Likhi ve Kazbek sıradağları ve bu dağlar arasında yer alan otuz altı geçit aracılığıyla birbirine bağlanmaktadır.²⁶

Gürcü kronikleri tarafından genellikle *Qivca'q*²⁷ şeklinde zikredilen Türk kavmine ait ilk bilgi Leonti Mroveli tarafından kaleme alınan ve M.Ö. IV. yüzyıl

¹⁸ *Povest Vremennuyh Let*, s. 387; Boswell, "a.g.m.", s. 74-75.

¹⁹ P.V. Golubovskiy, *Peçenegi, Torki i Polovtsiy Rus i Step Do Naşestviya Tatar*, İzdatelstvo Veçe, Moskva 2011, s. 119.

²⁰ Pletneva, *a.g.e.*, s. 83.

²¹ Zelenskiy, "a.g.m.", s. 39; Rıybakov, *a.g.e.*, s. 131; Pletneva, *a.g.e.*, s. 107; Toloçko, *a.g.e.*, s. 133.

²² Z.V. Ançabadze, "Kıpçaki Severnogo Kavkaza Po Dannım Gruzinskih Letopisey XI-XIV. Vekov", *Materialı Nauçnoy Sessii Po Probleme Proishoceniya Balkarskogo i Karaçevskogo Narodov*, (22-26 İyunya 1959), Kabardino-Balkarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Nalçik 1960, s. 115; Evgeniy İvanoviç Narojny, "Polovtsiy Severnogo Kavkaza (Nekotoriye İtogi i Perspektiviy İzuçeniya)", *Tyurkskie Koçevniki Evrazii (Kimaki, Kıpçaki, Polovtsiy...)*, İnstitut İstorii im. Ş. Marcani Akademii Nauk Respubliki Tatarstan, İzdatelstvo İhlas, Kazan 2013, s. 53.

²³ Pletneva, *a.g.e.*, s. 107.

²⁴ Rasovskiy, *a.g.e.*, s. 125; Zelenskiy, "a.g.m.", s. 39; Rıybakov, *a.g.e.*, s. 131.

²⁵ Tao bölgesi Tortum ve Oltu nehirlerinin vadilerini kapsıyorken, Klarjeti bölgesi ise Çoruh vadisinin orta kesimlerini içine almaktaydı. W.E.D. Allen, "The March-Lands of Georgia", *The Geographical Journal*, Vol. 74, No. 2, Ağut 1929, s. 153. Ayrıca Gürcistan hakkında genel olarak bilgi edinmek için bkz. Davut Dursun, "Gürcistan", *DİA*, Cilt: XIV, Ankara 1996, s. 311-313.

²⁶ İbrahim Tellioglu, *XI. - XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon 2009, s. 1-4; Dursun, "a.g.m.", s. 310.

²⁷ Leonti Mroveli, "History of the Kings of K'art'li", *Rewriting Caucasian History Medieval Armenian Adaption of the Georgian Chronicles the Original Georgian Texts and the Armenian Adaption*, translated with Introduction and Commentary by R.W. Thompson, Clarendon Press, Oxford 1996, s. 23; *Kartlis Tskhovreba-A History Of Georgia*, ed. Roin Metreveli and Stephen Jones, Artanuji Publishing, Tblisi 2014, s. 391.

ile M.S. V. yüzyıllar arasındaki olayları içeren *Kartli Kralları'nın Tarihi (History of the Kings of K'art'li)* isimli eserde yer almaktadır. Onlar, sözü edilen bu eserde, İskender'in Gürcistan'a geliş hikâyesinin bulunduğu kısımda zikredilmişlerdir. Kafkasları aşarak solluğu Kartli'de alan İmparator, burada Mtkuari Nehri (günümüz Kura Nehri) civarında yaşayan Kıpçaklar ile karşılaşmıştır.²⁸ İskender'in Kafkaslar üzerine düzenlemiş olduğu seferde Kıpçakların yanında Bun-Türkler'den²⁹ de bahsedildiğini görmekteyiz.³⁰ Bahsedilen eserde onların Bun-Türkler ile beraber bahsedilmesi Alasania Giuli'ye göre müellifin esere yerleştirdiği argümanlardan birisidir.³¹ Kıpçaklardan bahseden bir diğer Gürcü kaynağı ise, Juansher Juansheriani tarafından yazılan ve M.S. V. - VIII. yüzyıllar arasındaki olayları içeren *Kral Vahtang Gorgosali'nin Tarihi (History of King Vaxt'ang Gorgosali)* isimli eserdir.³² Burada Kıpçakların egemenlik altına alındıklarından bahsedilmiştir. Onların Gürcistan topraklarında ilk kez görülmelerini konu alan iki eserde de Kıpçak isminin kullanılması tamamen anakroniktir. Yani yukarıda bahsedilen iki kronikte de Kıpçakların yer almaları ve onlardan bahsedilmeleri kronolojik açıdan mümkün değildir. Öte yandan adı geçen İmparator'un Kafkasya'ya sefer düzenlememiş olması da ilk eserde görülen bilginin mesnetsiz olduğunu göstermektedir. Sonuçta, onların Gürcistan'da ilk defa görülmeleri kesin olarak IV. David zamanından itibaren başlatılmalıdır.³³

²⁸ Mroveli, *a.g.e.*, s. 23.

²⁹ Bun-Türkler hakkında birçok farklı görüş vardır. Bunlardan birisi onların İskitler'in Kafkasya'daki bakiyesi olduklarıyken bir başka görüşte onların Kafkasya Bulgarları olduklarıdır. Bun-Türkler için bkz. Jost Gippert, "The Bun-Turks in Ancient Georgia", *Studies on Iran and The Caucasus Presented to Prof. Garnik S. Asatrian on the Occasion of his 60th birthday*, Leiden-Boston 2015, s. 25-43; Ançabazde, "a.g.m.", s. 115.

³⁰ *Kartlis Tskhovreba-A History Of Georgia*, s. 20.

³¹ Alasania Giuli, "Kipchaks in Georgia", *Caucasus Journal of Social Sciences*, Vol. 5, Issue 1, The University of Georgia, Tblisi 2012, s. 9.

³² Juansher, "History of King Vaxt'ang Gorgosali", *Rewriting Caucasian History Medieval Armenian Adaption of the Georgian Chronicles the Original Georgian Texts and the Armenian Adaption*, translated with Introduction and Commentary by R.W. Thompson, Clarendon Press, Oxford 1996, s. 153-250.

³³ Giuli, "a.g.m.", s. 9. Tarihlerinin başlangıcında Ting-ling ismi ile bilinen Türk boy toplulukların oluşturduğu boylar birliği içerisinde yer alan Kıpçaklar, Ting-ling isminin ortadan kalkması ile sözü edilen boy birliğinin devamı olan Kaoche (Kanglı) ve Töleslerin (Tiele) içerisinde yer almışlardır. Hatta Kıpçaklar, Kaoche (Kanglı) merkez grubu içinde Baykal Gölü'nün güney bölgelerinde yaşamışlardır. IV. yüzyıla gelindiğinde ise onlar Altay ve Tanrı Dağları civarlarında görülmüşlerdir. Göktürklerin hâkimiyetleri döneminde Kaoche isminin yerini Töles (Tiele) ismi almış ve Kıpçaklar bu boy birliği içerisinde Batı Göktürk Kağanlığı'nın sınırları içinde bulunan Altay ve Tanrı Dağları bölgelerinde görülmüşlerdir. Bu bilgiler göze alındığında Kıpçakların yukarıda sözü edilen tarihlere Kafkasya'da buldukları iddiası tutarsız gözükmektedir. Kıpçakların kökenleri için bkz. Cihan Yalvar, *The Origin Of The Kipchak Turks and Early Historical Periods*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2018. Bu açıklamaya ek olarak Z.V. Ançabazde'de sözü edilen iki Gürcü kroniğinin de yazdıkları dönem itibariyle Kıpçakların Gürcistan'ın yakınında yaşadıklarından ötürü bu konuyu inceleyen araştırmacıların yanlışlıklarını ifade etmektedir. Ançabazde, Kıpçakların Gürcistan'da erken dönemlerde bulunmadıklarını, Kartli Kroniği'nde Kıpçak isminin geçmediğini detaylı bir şekilde izah etmiştir. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Z.V. Ançabazde, "Kıpçaki Severnogo Kavkaza Po Dannim Gruzinskih Letopisey XI-XIV. Vekov", *Material Nauçnoy Sessii Po Probleme Proishoceniya Balkarskogo i Karaçevskogo Narodov, (22-26 İyunya 1959)*, Kabardino-Balkarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Nalçik 1960, s. 113-126.

2. IV. David'in Kıpçakları Gürcistan'a Davet Etmesi

1092 yılında Büyük Selçuklu Devleti Sultan'ı Melikşah'ın vefatı ile Selçuklu topraklarında başlayan iç karışıklıklara bir de Haçlı Seferleri'nin yarattığı olumsuz ortam da eklenince Kral IV. David sözü edilen olaylardan yararlanmak suretiyle Selçuklulara karşı harekete geçmiştir. Kral, 1099 yılında Selçuklulara ödemiş olduğu haracı artık ödemeyeceğini bildirmiş, fakat Selçuklular içinde bulunduğu durumdan ötürü Kral'a bir cevap verememişlerdir. İşte tam da bu noktada Kıpçakların Kafkasya bozkırlarına göç etmeleri sözü edilen kralı heyecanlandırmış ve Kral onları kendi ordusuna dâhil etme fikrini düşünmeye başlamıştır. Bu bağlamda oluşan siyasi ortamın Gürcistan lehine olması Kral'ı, Kıpçaklar ile temasa geçmeye iten en önemli nedendir.³⁴ 1092 yılından 1104 yılına kadar geçen süre içerisinde Kral IV. David'in elinde kuvvetli bir ordu bulunmadığından ötürü Selçuklulara karşı bir hareketle bulunamadığı görülmektedir. Fakat Büyük Selçuklu Hükümdarı Sultan Berkıyruk'un vefatının (1104) hemen ardından IV. David, karşı atağa geçmiş ve Hereti ile Kaxeti topraklarını işgal etmiştir.³⁵

Adı geçen Kral, bölgedeki esas başarılarını Muhammed Tapar'ın 1118 yılında vefat etmesinden sonra kazanmaya başlamıştır. Babası Muhammed Tapar'ın ardından Selçuklu tahtına çıkan Sultan II. Mahmud'un zayıf bir şahsiyet olması, çocuk yaşta olan kardeşi Tuğrul'un da iyi bir atabeyine sahip olmaması gibi nedenler Kral'ın önünü açmıştır.³⁶ Eline geçen bu kozları lehine çevirmek isteyen IV. David, Vladimir Monomach'ın başarıları seferleri sonucunda zayıflayan Kıpçaklar'dan yararlanarak Gürcistan Krallığı'nı bölgenin yegâne gücü haline getirmeyi sağlamak için bir plan tasarlamaktan başka bir çare olmadığını görmüştür.³⁷

Öte yandan Kral, tahta çıkışının ardından hâkim olduğu topraklar içerisinde önemli bir mevzu teşkil eden aristokratlar sorunu ile karşılaşmıştır. IV. David, sözü edilen bu gruba geniş imtiyazlar vermek zorunda kalmış ve haliyle de Gürcistan içerisinde güç aristokratların eline geçmişti. Bundan ötürü de Kral, aristokratların güçlerini kırmak için sadece kendisine itaat edecek bir güce ihtiyaç duymaktaydı. Tüm bu nedenlerden dolayı adı geçen Kral'ın, Kıpçaklar ile elde edeceği gücü hem dışarıda hem de içeride etkin bir şekilde kullanmayı arzu ettiği görülmektedir.³⁸ Ayrıca, onların kalabalık olmaları,

³⁴ Ali Sevim - Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 202; Tellioglu, *a.g.e.*, s. 67; Ömer Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hakimiyeti", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 8/5, Ankara, Spring 2013, s. 719.

³⁵ Peter B. Golden, "Cumanica I: The Qipchaqs in Georgia", *Archivum Eurasiae Mıdii Aevi*, IV, Harrassowitz Verlag 1984, s. 57.

³⁶ Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990, s. 28.

³⁷ *Kartlis Tskhovreba-A History Of Georgia*, s. 178; "History Of David King Of Kings", *Rewriting Caucasian History Medieval Armenian Adaption of the Georgian Chronicles the Original Georgian Texts and the Armenian Adaption*, translated with Introduction and Commentary by R.W. Thompson, Clarendon Press, Oxford 1996, s. 327; Marie Felicite Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eskiçağlardan 1212 Yılına Kadar)*, çev. Hrand D. Andreasyan, Yay. Haz. Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 319.

³⁸ Pletneva, *a.g.e.*, s. 108; Golden, "Cumanica I: The Qipchaqs in Georgia", s. 59; Tellioglu, *a.g.e.*, s. 69-70.

komutanlarının ve askerlerinin savaş konusundaki tecrübeleri ve cesaretleri Kral'ı dolaylı yoldan etkilemiştir. Sözü edilen bu dönemde Kıpçakların yok-sulluk içinde yaşadıklarını da bilen IV. David bu durumu da lehine çevirmek için bir fırsat olarak görmüş ve onları Gürcistan topraklarına davet etmiştir.³⁹ Bahsedilen nedenlere ek olarak, Kral'ın Saruhan'ın (Saragan⁴⁰) oğlu Atrak'ın (Etrek-Ötrök⁴¹) kızı Gurandukht ya da Goranduxt⁴² ile evlenerek Kıpçaklara damat olması da sözü edilen Türk kavminin Gürcistan Krallığı'nın teklifini kabul etmelerinin nedenlerinden birisidir.⁴³ Sözü edilen bu evliliğin tarihi hakkında birden fazla görüş bulunmaktadır. İlk görüşe göre bu evlilik 1109-1110 yılları arasında tarihlenirken,⁴⁴ ikinci görüşe göre ise 1116 yılına tarihlendirilmektedir.⁴⁵

2.1. Kıpçakların Gürcistan'a Gelmeleri ve Gürcü Ordusuna Katılmaları

Kral'ın bölgeye davet ettiği Kıpçakların, Don ve Kuban nehirleri çevrelerinde yaşamakta olan gruplar olduğu bilinmektedir.⁴⁶ Onların sözü edilen bölgeye yapmış oldukları göç hareketlerinin başlangıcı Toksoba (Dokuzoba) kabilesinin lideri olan ünlü Kıpçak başbuğu Saruhan'ın en genç oğlu Atrak (Otrok⁴⁷) önderliğinde gerçekleşmiştir.⁴⁸ Saruhan'ın ve ardından da Atrak'ın liderliğindeki bu Kıpçak toplulukları Rus kronikleri tarafından Yabani Kumanlar (Polovci Dikii) olarak adlandırılmaktaydılar.⁴⁹ Sözü edilen bu gruplar Kıpçaklar arasında en kuvvetlileri idiler ve bu nedenden ötürü de Rusya'nın güneyinde bulunan knezlikleri en çok uğraştıran gruplar bunlardı.⁵⁰ Bu kütlelerin toprakları ise Don, Donets nehirlerinden Haremşah Bozkırları'na⁵¹ buradan da

³⁹ Kartlis Tskhovreba-A History Of Georgia, s. 178; "History Of David King Of Kings", s. 327; Brosset, a.g.e., s. 319; Toloçko, a.g.e., s. 133.

⁴⁰ Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, 5. Basım, Ötüken, İstanbul 2014, s. 290.

⁴¹ Golden, a.g.e., s. 290. Atrak ismi açık tenli insan anlamına gelmektedir. Bkz. Peter B. Golden, "Cumanica I: The Qipchaqs in Georgia", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, III, s. 65; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu, 2. Baskı, İstanbul 1969, s. 41.

⁴² "History Of David King Of Kings", s. 325.

⁴³ Kartlis Tskhovreba-A History Of Georgia, s. 178; Rasovskiy, a.g.e., s. 127; Brosset, a.g.e., s. 319; S.M. Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, 2. Baskı, Çev. Kürşat Yıldırım, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 135.

⁴⁴ Ahmet Gökbek, *Kıpçak Türkleri (Siyasî ve Dinî Tarihi)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 56; Tellioglu, a.g.e., s. 72; Subaşı, "a.g.m.", s. 720.

⁴⁵ Giuli, "a.g.m.", s. 10.

⁴⁶ Fakat Don boylarında bulunan Kıpçakların tümü Gürcistan'a gitmemişlerdir. Bkz. Yuriy Viktoroviç Zelenskiy, "Kıpçakı v Podone i Prekavkaze v XI.-XIV. Vv", *Tyurkskie Koçevniki Evrazii (Kimaki, Kıpçakı, Polovtsy...)*, Institut İstorii im. Ş. Marcani Akademii Nauk Respubliki Tatarstan, İzdatelstvo İhlas, Kazan 2013, s. 39; Kurat, IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz..., s. 82-83; Gökbek, a.g.e., s. 56; Ahincanov, a.g.e., s. 136; Tellioglu, a.g.e., s. 72.

⁴⁷ Pletneva, a.g.e., s. 107; Rasovskiy, a.g.e., s. 187; Toloçko, a.g.e., s. 109.

⁴⁸ Golden, "Cumanica I: The Qipchaqs in Georgia", s. 70.

⁴⁹ Golden, a.g.e., s. 290-291.

⁵⁰ Rasovskiy, a.g.e., s. 187.

⁵¹ Peter Golden, "Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Qipchaqs", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 9, Harrassowitz Verlag 1995-1997, s. 119; Szilvia Kovacs, "Bortz, A Cuman Chief In The 13th Century", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 58, No. 3, Szeged, Hungary 2005, s. 258.

Kuzey Kafkasya'ya kadar uzanmaktaydı.⁵² Onların, Gürcüler ile ilişkileri At-
rak'a bağlı olan Kıpçak kütlelerinin Don, Donec ve Volga bölgelerinden 750
km. doğuya doğru kaymalarının sonucunda başladığı görülmektedir.⁵³

1080-1125 yıllarını ihtiva eden *Kralları Kralı David'in Tarihi*⁵⁴ (*The History
of David King of Kings*) isimli kroniğe göre yukarıda bahsedilen nedenlerden
ötürü Kıpçaklar IV. David'in kendilerine göndermiş olduğu kişiler ile görüş-
tükten sonra Kral'ın davetini memnuniyet ile kabul ederek, ondan Gürcistan'a
yerleşmeleri için Oset topraklarından barışçıl bir şekilde geçmek istediklerini
bildirmişlerdir.⁵⁵ Kral, onların bu isteğini kabul etmiş ve verdiği emir doğrul-
tusunda hem Kıpçaklardan hem de Osetlerden rehinelere alınmıştır. Bu olay
ile adı geçen Kral ileride meydana gelebilecek bir soruna karşı bu iki halkı ko-
layca kaynaştırmayı amaçlamıştır. Taraflardan karşılıklı rehinelere alınmasın-
dan sonra Oset topraklarından rahatlıkla geçen Kıpçaklar, Daryal geçidinin
kontrol altına alınmasının ardından Abhazya topraklarından güneye inerek
nihayetinde Gürcistan'a ulaşmışlardır.⁵⁶

Yukarıda sözü edilen davet ile Kıpçakların bölgeye yaptıkları ilk göç hare-
keti 1118 yılına tarihlendirilmiştir.⁵⁷ Fakat onların Gürcistan'a göç etmeleri
mevzusu sadece 1118 yılı ile sınırlı kalmamış, adı geçen Türk kavminin göçleri
1119 yılında⁵⁸ hatta 1120 yılına kadar devam etmiştir.⁵⁹ Gürcü tarihçilerinden
Ivane Javakhishvili'ye göre onların Gürcistan'a ilk yerleşmeleri 1118-1120 yıl-
ları arasında gerçekleşmiştir.⁶⁰ IV. David, Kıpçakları aileleri ile beraber uygun
olan yerlere yerleştirmiş ve onlardan her daim savaşmaya hazır olan 40.000
kişilik bir ordu meydana getirmiştir.⁶¹ Bunun yanında Kral, Gürcü kaynakla-
rına göre 5.000, Ermeni kaynaklarına göre ise 500 Kıpçak gencini Hristiyan-
laştırmış ve onları en seçkin hizmetkârları olarak ordusuna dâhil etmiştir.⁶²

Zaman içerisinde Gürcü toplumu arasında Hristiyanlığı benimseyen Kıpçak-
lar, Krallık tarafından sistemli bir plan dâhilinde boylara göre ayrılmışlar ve her
boyun başına da komutanlar atanmıştır.⁶³ Gürcistan ordusuna belli bir miktarda

⁵² Golden, "Cumanica I: The Qipchaqs in Georgia", s. 66.

⁵³ Giuli, "a.g.m.", s. 8.

⁵⁴ "History of David King of Kings", s. 309-354; *Kartlis Tskhovreba-A History Of Georgia*, s. 171-201.

⁵⁵ *Kartlis Tskhovreba-A History Of Georgia*, s. 178; Brosset, *a.g.e.*, s. 319; Ahincanov, *a.g.e.*, s. 135.

⁵⁶ *Kartlis Tskhovreba-A History Of Georgia*, s. 178; Rasovskiy, *a.g.e.*, s. 183; Pletneva, *a.g.e.*, s. 107; Tellioglu, *a.g.e.*, s. 74.

⁵⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken, 41. Basım, İstanbul 2017, s. 184; Golden, "Cu-
manica I: The Qipchaqs in Georgia", s. 57.

⁵⁸ Fahreddin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruh Boyları'nda Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara
1992, s. 115.

⁵⁹ Ahincanov, *a.g.e.*, s. 42; İoseb Alimbarasvili, "Kıpçakların Gürcistan'a Getirilmesi, Yerleştirilmesi
ve Sonraki Kaderi Üzerine", *Orta Çağda Türk-Gürcü İlişkileri*, Ed. Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, Prof.
Dr. Roin Kavrelişvili, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi Basımevi, Gori Devlet Üniversitesi, 2019, s.
248.

⁶⁰ Giuli, "a.g.m.", s. 11.

⁶¹ *Kartlis Tskhovreba-A History Of Georgia*, s. 178; "History Of David King Of Kings", s. 327; Ahin-
canov, *a.g.e.*, s. 133; Brosset, *a.g.e.*, s. 320.

⁶² "History of David, King of Kings", s. 327.

⁶³ *Kartlis Tskhovreba-A History Of Georgia*, s. 179; "History Of David King Of Kings", s. 327-328.

atlı asker gönderen Kıpçaklara, önceden belirlenmek suretiyle yaylak ve kışlaklar tahsis edilmiştir.⁶⁴ Bu mevzu dâhilinde onların çoğunluğu kışlak olarak Kartli bölgesine yerleştirilmiştir.⁶⁵ Gürcistan Krallığı'ndan belli bir miktarda maaş alan Kıpçaklar, askeri teçhizatlar (at, silah vs.) ile donatılmaktaydılar.⁶⁶ Peter Golden'a göre Gürcistan ordusunda yer alan Kıpçaklar burada Kazak tipi kuvvet olarak görev almaktayken⁶⁷ Svetlena Pletneva'ya göre ise onlar, Kiev Knezliği'nde Kara Kalpakların gerçekleştirdikleri görevin aynısını ifa etmişlerdir.⁶⁸

2.2. Kıpçakların Gürcistan'a Geldiklerindeki Nüfusları ve Yerleştirdikleri Bölgeler

Yukarıda bahsedilen yıllarda Gürcistan'a gelen ve Eski Kıpçaklar (Dzvali Kıpçakni) olarak adlandırılan bu grupların⁶⁹ ne zaman geldikleri gibi nüfusları hakkında da farklı görüşler bulunmaktadır. Fahreddin Kırzioğlu⁷⁰ ve Arif Yunusov⁷¹'a göre Kıpçaklar, Gürcistan'a 300.000 kişi olarak gelmişlerdir. Gürcü tarihçi Giorgi Anchabadze'ye göre bu sayı 200.000-250.000 iken⁷² Rus tarihçi Svetlena Pletneva'ya göre ise Kıpçaklar 230.000-240.000 kişi olarak Gürcistan topraklarına göç etmişlerdir. Pletneva'ya göre Kuban boylarının bu denli kalabalık olan Kıpçak grupları için uygun bir bölge olmasından ötürü bu rakam doğrudur. Sözü edilen müellife göre Kıpçakların 40.000 savaşçı olarak Gürcistan'a gelmeleri Gürcistan Krallığı için büyük bir sorun teşkil edebilirdi. Bu yüzden Daryal geçidinden ilk etapta 5.000 Kıpçak savaşçısı aileleri ile beraber toplam olarak 20.000 ya da 25.000 kişi olarak Gürcistan'a gelmişlerdir. Bu doğrultuda sonraki etapta Gürcistan'a gelecek olan 35.000 bin savaşçı Kafkasya bozkırlarında kalmışlardır.⁷³ Bize göre de ilk etapta ve ikinci etapta Kıpçaklar Gürcistan topraklarına toplam olarak 200.000-300.000 kişi civarında gelmişlerdir.

Tartışma konusu olan başka bir mevzu da Kıpçakların Gürcistan'da hangi bölgelere yerleştirildikleridir. Gürcü kronikleri onların yukarıda da görüldüğü gibi uygun bölgelere yerleştirildiklerini söylemektedir. Bu bilgi onların Gürcistan toprakları içerisinde farklı bölgelere yerleştirildiğinin kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁴ Gürcü tarihçi Ivane Javakhishvili'ye göre Kıpçakların kışlakları Kartli'de bulunmaktaydı. Fakat onların yerleştikleri bölgeler yalnızca Kartli ile sınırlı değildi.⁷⁵ Adı geçen tarihçinin görüşüne S. Meskhia, Roin

⁶⁴ Golden, "Cumanica I: The Qipchaqs in Georgia", s. 62.

⁶⁵ *Kartlis Tskhovreba-A History Of Georgia*, s. 182; Ançabadze, "a.g.m.", s. 121.

⁶⁶ Golden, "Cumanica I: The Qipchaqs in Georgia", s. 62.

⁶⁷ Golden, "Cumanica I: The Qipchaqs in Georgia", s. 64.

⁶⁸ Pletneva, *a.g.e.*, s. 108; Toloçko, *a.g.e.*, s. 133.

⁶⁹ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 119.

⁷⁰ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 112.

⁷¹ Detaylı bilgi için bkz. Arif Yunusov, *Meshetinskie Turki: Dvaci Deportirovannuy Narod*, Baku 2000.

⁷² Giuli, "a.g.m.", s. 13-15.

⁷³ Pletneva, *a.g.e.*, s. 107.

⁷⁴ Alimbaraşvili, "a.g.m.", s. 251.

⁷⁵ Kıpçaklar Kartli bölgesine Selçuklu akınlarının etkilerinden ötürü bu bölgenin yeniden canlandırılması gerektiği için yerleştirilmişlerdir. Bkz. İoseb Alimbaraşvili, "Kıpçakların Gürcistan'a Getirilmesi, Yerleştirilmesi ve Sonraki Kaderi Üzerine", *Orta Çağda Türk-Gürcü İlişkileri*, Ed. Prof.

Metreveli ve Mariam Lordkipanidze’de katılmıştır.⁷⁶ S. Meskhia bu görüşe ek olarak Kıpçakların Kvemo ve Somkhiti bölgelerine de yerleştirildiğini ifade etmiştir.⁷⁷ Roin Metreveli’ye göre Kıpçakların Kartli’ye yerleştirilmelerinin sebebi onların Gürcü toplumu ile kaynaşmasını sağlamak ve ileride onların sorun yaratmalarını engellemektir. Kıpçakların, Kartli’ye ek olarak Gürcistan’ın güneyi ve güneybatı sınırları boyunca yerleştirilip yerleştirilmediğine dair birtakım görüşler de vardır. Mariam Lordkipanidze’ye göre Kıpçaklar; Shida Kartli, Hereti’ye yani Gürcistan’ın güney ve güneybatı sınırlarına yerleştirilmişlerdir.⁷⁸ N. Murgulia, V. Şuşarin ve A. Caparidze’ye göre Kıpçakların kışlaları Kura, İori ırmakları ile Şiraki bölgesi boyunca uzanmaktaydı.⁷⁹ Pletneva’ya göre de Kıpçaklar; IV. David tarafından Gürcistan’ın güneyi, doğusu ve Kartli bölgesinin sınırlarına yerleştirilmişlerdir.⁸⁰ Fakat Kveli Chataraişvili Kıpçakların Kartli bölgesine yerleştirilmelerini şüpheli bulmaktadır. Ona göre 200.000-300.000 kişi direkt olarak devletin merkezi olan Kartli bölgesine yerleştirilemezdi.⁸¹ Son olarak İoseb Alimbaraşvili Kıpçakların Gürcistan içerisinde farklı bölgelere yerleştirildiklerini fakat çoğunlukla onların Kvemo Kartli ile Kaheti bölgelerinde yer alan düzlüklere yerleştirildiklerini ifade etmiştir.⁸² Sözü edilen bu bölgelere genel anlamı ile bakıldığında bu toprakların Kıpçakların yaşantıları için uygun olduğu görülmektedir.⁸³ Onların Gürcistan’ın güneyi ve güneybatısına yerleştirilmesi mevzusu Gürcü ordusunun hem Anadolu üzerine yapacağı seferler için hem de Gürcü Krallığı ile Selçuklular arasındaki tampon bölge olması bakımından da ayrı bir önem taşımaktadır. Bunların yanında Kıpçakların, Selçuklu akınları sonucunda göçler sonucunda terk edilen topraklara yerleştirildiklerini de bilmekteyiz.⁸⁴ Netice olarak Kıpçakların Gürcistan toprakları içerisinde birden farklı bölgelere yerleştirildiklerini söyleyebiliriz. Aslında onlar ağırlıklı Krallığın merkezi olarak bilinen Kartli bölgesine yani Gürcistan’ın doğu kısmına ve Selçuklu akınları sonucunda ıssızlaşan güney, güneybatı ve güneydoğuda yer alan topraklara yerleştirilmişlerdir.

3. IV. David Dönemi’nde (1089-1125) Kıpçakların Faaliyetleri

Kral IV. David, 1118 yılında ordusunun bel kemiğini oluşturan Kıpçaklar⁸⁵ ile beraber Gannuh’tan Aras Nehri’ne doğru ilerlemiş ve nehrin kıyısında bu-

---

Dr. İbrahim Kafesoğlu, Prof. Dr. Roin Kavrelişvili, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi Basımevi, Gori Devlet Üniversitesi, Gori 2019, s. 250; Giuli, “a.g.m.”, s. 11-12.

⁷⁶ Giuli, “a.g.m.”, s. 11-12.

⁷⁷ Alimbaraşvili, “a.g.m.”, s. 251.

⁷⁸ Giuli, “a.g.m.”, s. 11-12.

⁷⁹ Alimbaraşvili, “a.g.m.”, s. 252.

⁸⁰ Pletneva sözü edilen bu yerleşimlerin Selçuklu akınları sonucunda nüfusu neredeyse yok olan bölgelere yapıldığını da özellikle belirtmektedir. Bkz. Svetlana Pletneva, *Polovtsiy, İzdatelstvo Lomonosov, Moskva* 2010, s. 107.

⁸¹ Alimbaraşvili, “a.g.m.”, s. 252.

⁸² Alimbaraşvili, “a.g.m.”, s. 253.

⁸³ Alimbaraşvili, “a.g.m.”, s. 250.

⁸⁴ Tellioglu, *a.g.e.*, s. 76.

⁸⁵ Rasovskiy, *a.g.e.*, s. 198.

lunan Türkmenler üzerine yürümüştür. Sözü edilen bölgede meydana gelen çatışmalarda Gürcistan ordusunun pek çok ganimet elde ettiği bilinmektedir. Bundan iki yıl sonra Kral, Kağızman-Pasin bölgesinde yer alan Aşorn'a ilerlemiştir. 1120-1121 yılları arasında ise birleşik Gürcü-Kıpçak ordusu Tao-Klarceti bölgesini ele geçirmiştir. Neticede Kıpçakların yardımları sonucunda bu bölge Selçukluların elinden çıkmıştır.⁸⁶ IV. David aynı yıl, kışı Apkhazet'te geçirmek üzere Gegut'ta bir gün kalıp oradan Khupta'ya ulaşmış ve bu hareketiyle bölgede bulunan Türkmenleri şaşırtmıştır. IV. David'in bölgeden uzaklaştığını zanneden Türkmenler kışlamak için Botora'ya gitmişler fakat hedef şaşırtan Kral, 14 Şubat 1121'de Kıpçaklar ile beraber Türkmenlerin üzerlerine yürümüştür. Buradan Şirvan'a geçen Kral, 27 Mart 1121 tarihinde Kabala şehrini ele geçirmiştir. Ardından birleşik Gürcü-Kıpçak ordusu Kartel'e dönmüş, Aşorna ve sonra da Sevgelamec'de bulunan Türkmenler üzerine baskın yapmışlardır. Bu tarihlerde IV. David'in emrindeki orduların Kür bölgesine varıncaya kadar Kartel'i ve Gag'dan Berduc'a kadar olan tüm bölgeyi doldurmakta olduğu görülmekteydi. Aynı yılın Haziran ayında Kral, Kıpçaklar ile beraber Kür Irmağı'nı geçmiş, Alon'u da aşarak Türkmenler ile savaşmıştır. Ordusu ile birlikte burada iki gün kalan IV. David buradan büyük bir servet elde ederek topraklarına geri dönmüştür.⁸⁷ Adı geçen Kral'ın en önemli başarıları arasında Kıpçaklar ile beraber özellikle Şirvan'a ve büyük Somkhiti'ye yapmış olduğu başarılı akınlardır.⁸⁸ Görüldüğü gibi Kıpçakların bölgeye yerleşmeleri ve Gürcü ordusunda yer almaları sonucunda Gürcüler, Selçuklu kuvvetlerine ve bölgede yer alan Türkmenlere karşı önemli başarılar elde etmişlerdir. Gürcü Krallığı'nın bölgedeki üstünlüğünü gösteren bir delil de dönemin Selçuklu Sultanı II. Mahmud'un Kıpçakların yapmış olduğu akınlardan Kral IV. David'e yakınmasıdır.⁸⁹

3.1. Didgorni (Didgori) Savaşı (12 Ağustos 1121) ve Tiflis'in Ele Geçirilmesi

Gürcü ordularının akınlardan bıkan Gence, Tiflis, Dmanis halkı ve burada yaşayan Türkmenler çareyi Irak Selçuklu Sultanı II. Mahmud'a başvurmakta bulmuşlardır. Durumun önemini anlayan Sultan, Mardin Artuklu Beyliği'nin kurucusu İlgazi komutasındaki bir ordunun Gürcüler üzerine yürütmesine karar vermiştir.⁹⁰ Sözü edilen bu sefere İlgazi'nin yanında Emir Dübeys, atabeyi Gündoğdu ile beraber Melik Tuğrul ve Togan Arslan'da katılmıştır.⁹¹ Gürcüler tarafından mucizevi bir zafer olarak görülen Didgorni Savaşı⁹² 12 Ağustos 1121 tarihinde Tiflis'e kırk kilometre uzaklıkta bulunan⁹³

⁸⁶ Subaşı, "a.g.m.", s. 721.

⁸⁷ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 116.

⁸⁸ *Kartlis Tskhovreba-A History Of Georgia*, s. 178-179; Rasovskiy, *a.g.e.*, s. 216-217.

⁸⁹ *Kartlis Tskhovreba-A History Of Georgia*, s. 182.

⁹⁰ Erhan Ateş, "Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları", *T.C. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 35, Sayı: 60, Ankara 2016, s. 84.

⁹¹ Ateş, "a.g.m.", s. 86.

⁹² "History Of David King Of Kings", s. 332-334; Subaşı, "a.g.m.", s. 721; Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 117; Sümer, *a.g.e.*, s. 28-29; Ateş, "a.g.m.", s. 74, 88.

⁹³ Ateş, "a.g.m.", s. 87.

Didgori (Didgorni) mevkiinde meydana gelmiştir. 30.000 kişilik bir ordu ile Tiflis yakınlarına gelen Selçukluların savaş düzeni almasının ardından Gürcü ordusunda bulunan Kıpçak kuvvetlerinden 200 kişi ileri atılarak Selçuklu ordusunun içine girmişlerdir. Selçuklu kuvvetleri onların teslim olmak için geldiklerini zannetmişler ve bu yüzden de onlara karşı bir harekette bulunmamışlardır. Selçuklu ordusunun arasına giren Kıpçak kuvvetleri, Selçuklu askerlerini ağır ok yağmuruna tutmuşlardır. Bu saldırı sonucunda Selçuklu safları bozulmuş ve geride duran askerler yenildiklerini zannederek kaçmışlar, akabinde Gürcüler savaşı kazanmıştır.⁹⁴ Sözü edilen bu savaşta Gürcü ordusunun Kıpçak askerleri sayesinde bu savaşı kazanması dikkat çekicidir. Urfalı Mateos'a göre Didgori Savaşı'nda Gürcü ordusu içerisinde 15.000 Kıpçak askeri bulunuyorken,⁹⁵ Smbat Sparapet'in bildirdiğine göre ise Kral, bu savaş için 40.000 Kıpçak süvarisi toplamıştır.⁹⁶

Gürcü tarihçi S. Mescia'ya göre Didgorni Savaşı sonucunda Gürcistan Krallığı büyük bir zafer kazanmış ve bu galibiyet sonrasında krallık bölgenin tek hâkimi konumuna gelmiştir.⁹⁷ Bu savaşın kazanılması ile cesaretleri artan Gürcü kuvvetlerinin bir sonraki hedefi ise Tiflis olmuştur.⁹⁸ Dört yüz yıldan beri Müslümanların elinde bulunan Tiflis 1122⁹⁹ yılında Gürcü orduları tarafından ele geçirilmiştir. Tiflis'in ele geçirilmesi ile Gürcüler tarihlerinde ilk kez topraklarının doğusunu ve batısını birleştirerek tek bir krallık meydana getirmişlerdir.¹⁰⁰ Tiflis'in alınmasından sonra Kral; Dmanis, Şirvan, Şeki, Şamkar,¹⁰¹ Gulistan Kalesi, Gag, Terunakan, K'awazin, Norberd, Manasagom ve Xalinck isimli Ermeni kalelerini de ele geçirmiştir.¹⁰²

3.2. Tiflis'in Ele Geçirilmesinden Sonra Meydana Gelen Olaylar

Tiflis'in ele geçirilmesinden bir sene sonra II. Mahmud, Şirvan'a gelerek bölgenin hâkimi Şirvanşah'ı esir almıştır. Sultan, Şirvanşah'ı esir aldıktan sonra Samahi'yi ele geçirmiş ve IV. David'e bir mektup göndererek kısaca ya haraç ödemesini ya da kendisine karşı savaşmasını söylemiştir. Buna karşılık Kral

⁹⁴ İbnü'l Esir, *El Kâmil Fi't Tarih*, çev. Abdülkerim Özeydin, C. X, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 450; Aydın Usta, "Artuklular", *Türkler*, C. IV, Ankara 2000, s. 475; Sevim - Merçil, *a.g.e.*, s. 235-236; Andrew C.S. Peacock, "Georgia and the Anatolian Turks in the 12th and 13th Centuries", *Anatolian Studies*, Vol. 56, British Institute at Ankara 2006, s. 130-131; Gökbel, *a.g.e.*, s. 66.

⁹⁵ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, Not. Edouard Dulaurer, M. Halil Yınanç, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 270.

⁹⁶ *Smbat Sparapet's Chronicle*, Çev. Robert Bedrosian, New Jersey 2005, s. 68.

⁹⁷ Golden, "Cumanica I: The Qipchaqs in Georgia", s. 59.

⁹⁸ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, s. 450.

⁹⁹ A.A. Vasiliev, "The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)", *Speculum A Journal Of Mediaeval Studies*, Vol. 11, No. 1, Cambridge Massachusetts, 1936, s. 13; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 270; Subaşı, "a.g.m.", s. 721; Brosset, *a.g.e.*, s. 324; Ateş, "a.g.m.", s. 89; Andrew C.S. Peacock, "Nomadic Society and the Seljuq Campaigns in Caucasia", *Iran & The Caucasus*, Vol. 9, No. 2, Leiden 2005, s. 210; Gökbel, *a.g.e.*, s. 57; Tellioglu, *a.g.e.*, s. 80.

¹⁰⁰ Ateş, "a.g.m.", s. 90.

¹⁰¹ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 276.

¹⁰² "History Of David King Of Kings", s. 335; Kirzioğlu, *a.g.e.*, s. 117-118.

içerisinde 50.000 Kıpçak askerinin de bulunduğu birliklerini hızlı bir şekilde hazırlamaya başlamıştır.¹⁰³ Derbend-i Şirvan'da yaşamakta olan halk Gürcü akınlarından çok şikâyetçiydiler. Gürcü akınlarının artması ile şehrin ileri gelenleri çareyi Sultan II. Mahmud'a başvurmakta bulmuşlardır. Bunun üzerine Sultan Gürcü ordularına karşı harekete geçme kararı almış ve 1223 yılında ordusunun başında sefere çıkmıştır. Burada Gürcüler ile Kıpçaklar arasında çıkan bir ihtilaf sonucunda, birleşik Gürcü-Kıpçak ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁰⁴ Öte yandan Kıpçaklar, 1122-1124 yılları arasında Gürcüler ile birlikte Doğu Anadolu ve Azerbaycan üzerine başarılı seferler düzenlemişlerdir.¹⁰⁵

1123 yılında, Gürcü orduları Gence'nin batısında bulunan Tavus'u, Kat'ı, Lore'yi ve Ani'yi ele geçirdiği esnada Gürcistan kuvvetleri arasında 50.000 Kıpçak askeri yer almaktaydı.¹⁰⁶ Bir yıl sonra ise Kıpçaklar, Gürcülerin Saltuklu, Sökmenli, Mengüçüklü ve Artuklu beyleri ile ve daha sonraları da Azerbaycan Atabegliği ile yaşanan mücadelelerinde önemli roller oynamışlardır.¹⁰⁷ Aynı yılda Gürcü ordusu tarafından Şirvanşah'ın ikamet yeri olan Gülistan sarayının ele geçirildiği görülmektedir. Akabinde, Kral ordusu ile beraber Dağıstan'da bulunan Şaburan şehrine yürüdükten sonra Haziran ayında başkente geri dönerken Javakhet, Göle, Kornifor ve Pasinler Gürcü kuvvetleri tarafından ele geçirilmiştir. Gürcistan ordusunun bu faaliyetleri sonucunda Krallığın hâkimiyeti İspir'e ve Çoruh boylarına kadar uzanmıştır. Müşterek Gürcü-Kıpçak ordusu geçtikleri yerlerdeki Türkmenleri kılıçtan geçirmiş, hayatta kalanlar ise esir alınmıştır. Bu olayların ardından Kral, komutasındaki ordusu ile beraber Oltu'ya geçmiş, şehri yakmış ve sonrasında Trialet'e geri dönmüştür.¹⁰⁸

1124 yılı Kıpçakların bölgedeki en geniş akınlarını gerçekleştirdikleri tarih olması açısından önemlidir. Onlar, bu akınların sonucu olarak Yukarı-Kür ve Çoruh boylarına yerleşmişlerdir. Aynı yılın Mart ayında Kral, Tiflis'e geçmiş ve ardından Dumanıs (Tumanıs) şehrini ele geçirmiştir. Bölgedeki faaliyetlerine devam eden IV. David 1124 yılının Nisan ayında Şaburan'da bulunan Derbent hâkiminin üzerine yürümüş ve ona itaat edenleri kılıçtan geçirmiştir. Burada, Gürcistan ordusu içerisinde hizmet eden Kıpçakların, Derbent hâkiminin ordusunda yer alan soydaşları ile savaştıkları bilinmektedir.¹⁰⁹ Bu konudaki farklı bir görüşe göre ise Gürcistan ordusunda yer alan Kıpçaklar, Derbent hâkimi hizmetinde bulunan soydaşlarını görünce savaşmak istememişler ve burada Gürcüler ile Kıpçakların araları açılmıştır.¹¹⁰ Bu faaliyetler ile iyice elini güç-

¹⁰³ Kartlis Tskhovreba-A History Of Georgia, a.g.e., s. 181; "History Of David King Of Kings", s. 335; Brosset, a.g.e., s. 324; Kırzioğlu, a.g.e., s. 118.

¹⁰⁴ İbnü'l Esir, a.g.e., s. 486-487.

¹⁰⁵ Turan, a.g.e., s. 188.

¹⁰⁶ Giuli, "a.g.m.", s. 15; Kırzioğlu, a.g.e., s. 29.

¹⁰⁷ Kafesoğlu, a.g.e., s. 184.

¹⁰⁸ Subaşı, "a.g.m.", s. 722.

¹⁰⁹ Kırzioğlu, a.g.e., s. 119.

¹¹⁰ Derbent'te bulunan bu Kıpçak grupları muhtemelen bölgeye paralı asker olarak yerleşmişlerdi. Bkz. Yuriy Viktoroviç Zelenskiy, "Kıpçaki v Podone i Prekavkaze v XI.-XIV. Vv", *Tyurkskie Koçevniki Evrazii (Kimaki, Kıpçaki, Polovtsiy...)*, İnstitut İstorii im. Ş. Marcani Akademii Nauk Respubliki Tatarstan, İzdatelstvo İhlas, Kazan 2013, s. 39; Gökbek, a.g.e., s. 58.

lendiren adı geçen Kral, aynı yılın Mayıs ayında Kür Nehri civarında bulunan Selçuklu topraklarını teker teker ele geçirmeye başlamıştır. Bu yeni toprak kazanımlarında Kıpçaklar çok önemli görevler ifa etmişlerdir. Onların bu başarıları ile sonuçlanan bu faaliyetlerde paylarının fazla olmasından ötürü Kıpçaklar yeni ele geçirilen Javakhet ile İspir arasında bulunan bölgeye iskân edilmişlerdir.¹¹¹ Sözü edilen topraklara ek olarak Kral, aynı yıl içerisinde onlara Şirvan'da kışlaklar da tahsis etmiştir.¹¹² 1125 yılı itibarıyla Kıpçakların yukarıda bahsedilen bölgeye kendi fetih hakları olarak yerleştikleri görülmektedir. Neticede, IV. David'in hakimiyet yılları zamanında Gürcüler, Kıpçaklar sayesinde Kür ve Çoruh bölgesine yeniden hâkim olmuşlar ve Krallarına "Abhazia Kralı" ünvanına ek olarak Somkheti, Kartli, Tao, Klarceti, Kaheti ve Şirvan bölgelerinin hâkimi sıfatlarını da kazandırmışlardır.¹¹³ Gürcistan'daki Kıpçakların bu dönemde genel olarak; Yukarı-Kür boylarına (Javakhet, Ahıska, Ardahan, Göle) ve Çoruk bölgesine (Bayburt ve İspir hariç) iskân edildikleri görülmektedir.¹¹⁴

3.3. Kıpçak Başbuğu Atrak'ın (Otrok) Don Bölgesi'ne Dönmesi Mevzusu

IV. David'in ölmesi ile Gürcistan Krallığı'nın kudretli yılları sona ermiş ve bu olay sonucunda Kıpçakların bir kısmı eski yurtlarına geri dönmüşlerdir. Fakat bu geri dönüş mevzusu 1113 yılından 1125 yılına kadar Kiev Knezi olan¹¹⁵ Vladimir Monomach'ın 19 Mayıs 1125 tarihindeki¹¹⁶ ölümü ile doğrudan bağlantılıdır.¹¹⁷ Atrak'ın eski topraklarına dönmesi olayı 1201-1292 yıllarını ihtiva eden *Galicia-Volhynian Kroniği*'nde şöyle anlatılmaktadır:

"Vladimir Monomach'ın faaliyetleri sonucunda Otrok (Atrak, Etrek) İron Kapısı'nın ötesinde yer alan Obez (Kafkasya) topraklarına kovulmuştur. Atrak'ın kendisine bağlı Kıpçak kütleleri ile bölgeyi terk etmesinden sonra Don boylarında sadece kardeşi Sırçan kalmış o da hayatını balık yiyerek idame ettirmiştir. Vladimir'in ölümünden sonra Atrak'ın kardeşi Sırçan, yanında kalan tek kişi olan Or isimli ozanını Obez topraklarına kardeşinin yanına göndermiştir. Sırçan, ozan vasıtasıyla Atrak'a: Vladimir öldü, geri gel kardeşim. Kendi topraklarına geri gel şeklinde bir mesaj yollamış ve bunun yanında Sırçan ozanını Or'a eğer Atrak mesajımı aldığı takdirde geri gelmek istemezse ona bizim şarkılarımızdan söyle eğer şarkılardan sonra da geri dönmek istemezse ona yeşan otunu koklat demiştir. Or, Sırçan'ın dediklerini yapmış fakat Atrak hiçbir şekilde dönmek istememiştir. Bunun üzerine adı geçen ozan son çare olan yeşan otunu koklayan Atrak: "Yabancı ülkede şöhret elde etmektense kendi topraklarımda ölmek daha iyidir." diyerek eski yurduna geri dönmüştür."¹¹⁸

¹¹¹ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 119-123; Subaşı, "a.g.m.", s. 722.

¹¹² Brosset, *a.g.e.*, s. 326.

¹¹³ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 123; Subaşı, "a.g.m.", s. 722.

¹¹⁴ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 122.

¹¹⁵ Rıybakov, *a.g.e.*, s. 85.

¹¹⁶ Karamzin, *a.g.e.*, s. 98; Pletneva, *a.g.e.*, s. 73.

¹¹⁷ Pletneva, *a.g.e.*, s. 108; Giuli, "a.g.m.", s. 18; Toloçko, *a.g.e.*, s. 133.

¹¹⁸ *The Hypatian Codex Part Two: The Galician-Volynian Chronicle*, trans. George A. Perfecky, ed. Omeljan Pritsak, Horace G. Lunt, Richard E. Pipes, Ihor Sevcenko, Wiktor Weintraub, Wilhelm Fink Verlag, München 1973, s. 17; Pletneva, *a.g.e.*, s. 108; Toloçko, *a.g.e.*, s. 133-134.

Sonuç olarak, sözü edilen Knezin 1125 yılında ölmesinden sonra Atrak'ın önderliğindeki Kıpçak kütlelerinin bazıları kendi topraklarına dönmüşler, bir kısmı ise Gürcistan'da kalarak Krallığa hizmet etmeye devam etmişlerdir.¹¹⁹

Sözü edilen dönemde 60.000 kişilik Gürcü ordusunun 40.000 kişilik grubunu oluşturan Kıpçakların,¹²⁰ Gürcü kroniklerinde Kral'a birkaç kez suikast düzenlemiş oldukları da görülmektedir.¹²¹ Fahreddin Kırzioğlu'na göre sözü edilen bu suikastler yurt edinme ve yerleşme konuları ile ilgili idi.¹²² Bu dönemde Gürcistan'a yerleşen Kıpçaklar Gürcü edebiyatında da yer almışlardır. Gürcü edebiyatında *Kıpçaklar: Kıpçakla Karşılaşma*, Giorgi Leonidze'nin kaleme almış olduğu *Kıpçağın Ziyareti* ve Tamar Parçukidze'nin *Mukhranlı Kadın Dedikleri* şiirlerine konu olmuşlardır. Bu şiirlerden yola çıkarak Gürcü halkının hafızasında Kıpçak karakteri zorba ve kaba olarak tasvir edilmiştir.¹²³ Adı geçen Kral'ın hâkimiyet yıllarının sonrasında Gürcü kaynaklarında Kıpçaklardan bir daha kral III. Giorgi zamanında bahsedilmiştir.¹²⁴

4. Kral III. Giorgi Dönemi'nde (1156-1184) Kıpçakların Faaliyetleri

III. Giorgi, 1161 yılının yaz aylarında Ahlatşahlar'ın önemli hükümdarlarından birisi olan II. Sökmen'in elinden günümüzdeki Kars'ın Aras bölgesini, Katirevan şehrini ve bütün Aşorni Sancağı'nı ele geçirilmiştir. Bu toprak kazanımları sonucunda Gürcüler topraklarını Ağrı Dağı'nın eteklerine kadar genişletmiştir. Bu topraklar hiç şüphesiz Gürcistan ordusu içerisinde yer alan Kıpçakların sayesinde ele geçirilmiştir. Bundan iki yıl sonra ise, Gag Ovası'nda meydana gelen savaşta Kıpçak Türkü olan Büyük Atabeg İldeniz ile karşılaşan Kral, Kıpçak-Gürcü birliğinin bozulması sonucunda yenilerek savaş alanından kaçmak zorunda kalmıştır. Bu mağlubiyetten dört sene sonra Atabek İldeniz, Aran topraklarına saldıran Gürcistan'ın en etkili feodal beylerinden birisi olan Orbelyanlı İvane idaresindeki Kıpçak-Gürcü ordusunu Düvin Ovası'nda mağlup etmiştir.¹²⁵

4.1. Orbelyanlı İsyanı ve Kıpçakların Kral'a Yardım Etmeleri

1177 yılına gelindiğinde Gürcistan Krallığı içerisinde iç karışıklıklar baş göstermiştir. Tam da bu esnada Kıpçakların, Gürcistan toprakları içerisinde ne kadar etkili olduklarını gözler önüne seren bir olay gerçekleşmiştir. Kendisini tahtın gerçek varisi ilan eden Prens Demna (Demetrius) amcası III. Giorgi'ye karşı başkaldırmış ve adı geçen Prens bu isyanda Orbelyanlı İvane'den destek almak istemiştir. Adı geçen feodal bey, Kral'ı yakalatarak hapse attırmak için

¹¹⁹ Rasovskiy, *a.g.e.*, s. 198; Pletneva, *a.g.e.*, s. 108; Ahincanov, *a.g.e.*, s. 142; Kurat, *IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 84; Golden, *a.g.e.*, s. 291.

¹²⁰ Telliöglü, *a.g.e.*, s. 76.

¹²¹ *Kartlis Tskhovreba-A History Of Georgia*, s. 189; "History Of David King Of Kings", s. 352.

¹²² Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 121.

¹²³ Tamar Khvedeliani, "Gürcü Şiirinde Kıpçak Karakteri", *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 40, Kars, Aralık 2018, s. 283-284.

¹²⁴ Golden, "Cumanica I: The Qipchaqs in Georgia", s. 75.

¹²⁵ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 126-127.

100.000¹²⁶ kişilik bir ordu toplamıştır. İvane'nin kendisine doğru geldiğini duyan III. Giorgi, çareyi Tiflis'e sığınmakta bulmuştur. Üzerine gelen isyancıları kesin bir suret ile durdurmak isteyen Kral, dönemin en etkili şahsiyeti olan Kıpçak Türkü Kubasar'dan yardım isteyerek kendisini kurtarmasını ve akabinde isyancıların yok edilmesini istediği görülmektedir.¹²⁷

Orbelyan ailesinin reisi olan Prens Sımbat'ın yeğeni¹²⁸ Step'annos Orbelean'a göre bu olay şu şekilde gelişmiştir:

“Gürcistan Kralı olarak 21 yıl hüküm süren III. Giorgi, V. David'in oğlu olan Demna'ya karşı otoritesini yitirmişti. Demna'da tahtı elde etmek için bir gün İvane Orbelyan'ı kardeşleri ve oğulları ile beraber Agarak'taki sarayında otururken adı geçen feodal beyin yanına gelerek İvane'nin babasına verdiği sözü hatırlatmış ve sözünü tutmasını gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine İvane'de o anda III. Giorgi'nin yanında çok az asker bulunmasının da kendi lehine olduğunu düşünerek Saxate'de bulunan Kral'ın üzerine yürüme kararı almıştır. Burada İvane, Kral III. Giorgi'nin elinden yazılı bir kağıt ve ağzından bir yemin alana kadar Demna'nın hükümdarlığı için Kral ile savaşaçağını ifade etmiştir.”¹²⁹

Ardından gelişen olaylar adı geçen müellif tarafından şöyle aktarmaktadır:

“Agarak'da olan herkes İvane'nin bu görüşünü kabul etmişti ve ardından hızlıca asker toplanmıştı. Fakat bu gece konuşulanlar birisi tarafından Kral'a söylenmiş ve Kral'da bu olay karşısında harekete geçmiştir. III. Giorgi hızlı bir şekilde Tiflis'e gelmişti. İvane'nin yanında çok önemli eristavlar (feodel beyler) bulunuyordu ve İvane Kral'a göre sayıca üstün idi. Buna karşın Kral Giorgi yalnızdı ve yanında asker yoktu. İşte Kral tam da bu sırada, Kıpçaklı Kubasar'ı yanına çağırdı ve kendisine yardım etmesini istedi. Kubasar'da bu durumu görünce Kral'a 5.000 asker topladı. III. Giorgi'nin yanında sadece Kubasar vardı ve aynı şekilde Kral'a tek destek de ondan gelmişti. Demna'nın yanında bulunanlar Kral'a karşı savaşmak istememişlerdir. Onlar III. Giorgi'ye saldırmak yerine ilk hamlenin ondan gelmesini beklemişlerdir. İşte tam da bu esnada İvane'nin yanında yer alan eristavlardan birisi olan Büyük Kamragel, İvane'nin yanından ayrılmış ve gizlice Kral Giorgi'nin yanına gitmiştir.”¹³⁰

Başkumandanlık makamını Kıpçaklara bırakmak istemeyen Orbelyanlar'a rakip olan Kubasar, yukarıda da bahsedildiği gibi kendisine bağlı olan kütüphaneleri toplayarak Kral III. Giorgi ile birlikte İvane'nin üzerine yürümüş ve onu

¹²⁶ İbrahim Tellioglu'nun aktardığına göre bu sayı 30.000'dir. Bkz. İbrahim Tellioglu, XI. - XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, Serander Yayınları, Trabzon 2009, s. 90-91.

¹²⁷ Kırzioğlu, a.g.e., s. 130; Mehmet Coğ, “Ortaçağ'da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar”, Karadeniz İncelemeleri Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 19, Trabzon 2015, s. 62.

¹²⁸ Hrand D. Andreasyan, “Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 2, İstanbul 1950, s. 419.

¹²⁹ Step'annos Orbelean's History of the State of Sisakan, Çev. Robert Bedrosian, New Jersey 2012-2015, s. 198.

¹³⁰ Step'annos Orbelean's History of the State of Sisakan, s. 199.

sığınmış olduğu Lori Kalesi'nde kuşatmıştır.¹³¹ İsyanın başı olarak bilinen Orbelyanlı İvane ve oğlu Kawtar, Kubasar'ın tavsiyeleri sonucunda öldürülmüşlerdir. Adı geçen Kral bununla yetinmemiş ve Orbelyanlı hanedanına mensup olan herkesi kılıçtan geçirterek onların mallarını da müsadere ettirmiştir. Sözü edilen bu isyanın bastırılmasının ardından III. Giorgi, Kubasar'ı bütün ülkenin Başkumandanı (Amirspasalar) ve İç İşleri Bakanı (Mandatortuhkutesesi)¹³² olarak görevlendirmiştir.¹³³ Ayrıca adı geçen Kıpçak Beyi'ne başkumandanlığa ek olarak, Lori (Lore) topraklarının hâkimiyeti de verilmiştir.¹³⁴ Kral III. Giorgi'yi tahttan indirmek için düzenlenen bu isyandaki kilit kişi hiç şüphesiz "isyan sırasında kralın tarafını tutup büyük yardımlarda bulunan Gürcüleştirmiş Kıpçaklı Kubasar"¹³⁵ şeklinde kendisinden bahsedilen Kubasar idi. Bu isyanın kendisine yapılmak istenilen bir darbe olarak algılayan Kral, feodal beylere karşı Gürcistan topraklarına yeni Kıpçak göçlerinin yapılmasını uygun görmüştür. İsmi geçen Kral, bu yeni göçler sayesinde hâkimiyetini sağlamlaştırılacağını düşünmüştür.¹³⁶

III. Giorgi'nin teşvikleri sonucunda, büyük isyanın hemen ardından 20.000-30.000 kişi ile Yeni Kıpçaklar olarak isimlendirilen kütlelerin (Na Kıpçakni) Gürcistan topraklarına göç ettikleri görülmektedir.¹³⁷ Bu dönemde Gürcü halkından Kıpçaklar için Sakipchake ya da Sakivçago¹³⁸ isminde özel bir vergi alınmıştır. Sözü edilen bu vergi IV. David tarafından yürürlüğe koyulmuş fakat kesin olarak III. Giorgi zamanında halktan toplanmaya başlanmıştır.¹³⁹ Kubasar'ın Lori topraklarını alarak Gürcistan ordusunun başkumandanı olması ile Kral IV. David döneminde bölgeye gelen Eski Kıpçakların bir kısmı Taşır-Borçalı¹⁴⁰ ve Tao bölgesi ile çevresine yerleştirilmişlerdir. Bu Kıpçak gruplarının sözü edilen bölgelere yerleştirilmelerinin en önemli sonucu ise günümüzde Ahilkelek, Ahıska, Ardahan, Oltu, Tortum, Şavşat ve Artvin bölgelerinde Kıpçak Türkçesi'nin izlerinin görülmesidir.¹⁴¹ Öte yandan bu dönemde onların yerleştikleri bölgelerdeki yer isimleri arasında Akuran, Kökuran isimleri görülmüştür. Ahincanov'a göre bu yer isimleri Kıpçakların Kimek kabile federasyonu zamanından kalma adlardır.¹⁴²

¹³¹ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 130; Çoğ, "Ortaçağ'da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, s. 62.

¹³² *Step'annos Orbeleans's History of the State of Sisakan*, s. 202; Giuli, "a.g.m.", s. 18.

¹³³ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 130; Gökbel, *a.g.e.*, s. 58.

¹³⁴ Golden, "Cumanica I: The Qipchaqs in Georgia", s. 78.

¹³⁵ Erhan Ateş, *XII. ve XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da Kıpçaklar*, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2015, s. 94.

¹³⁶ Ançabadze, "a.g.m.", s. 119; Çoğ, "a.g.m.", s. 62.

¹³⁷ Ahincanov, *a.g.e.*, s. 133.

¹³⁸ Alimbaraşvili, "a.g.m.", s. 253.

¹³⁹ Giuli, "a.g.m.", s. 19.

¹⁴⁰ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 131.

¹⁴¹ Subaşı, "a.g.m.", s. 724.

¹⁴² Ahincanov, *a.g.e.*, s. 133; Çoğ, "a.g.m.", s. 62.

5. Kraliçe Tamara Dönemi'nde (1184-1213) Kıpçakların Faaliyetleri

5.1. Kıpçak Türkü Kutlu Arslan'ın Faaliyetleri

Gürcü kroniklerinde “*Kraliçeler Kraliçesi*”¹⁴³ olarak adlandırılan ve öte yandan Kıpçak kökenli olarak bilinen Kraliçe Tamara¹⁴⁴ tahta çıktığında onun tecrübesizliğinden faydalanmak isteyen aristokratların isyanları ile karşılaşmıştır.¹⁴⁵ Bu isyanlar içerisinde en önemlisi Kıpçak Türkü Kutlu (Kutlug-Kutlu)¹⁴⁶ Arslan'ın başı çekmiş olduğu isyan hareketidir. Krallık içerisinde Ekonomi Bakanı (Mechurchletukhutsesi) olarak görev yapan adı geçen Kıpçak Beyi,¹⁴⁷ Kraliçe'yi etkisiz hale getirerek sarayın yanında Karavi denilen bir kurumun kurulmasını istediği görülmektedir. Kutlu Arslan'ın talebine göre burada devlet işlerinin görüşüleceği bir meclisin oluşturulması elzem idi. Sözü edilen bu olay sonucunda Kraliçe ile Kıpçakların aralarının açılarak bu iki gücün karşı karşıya geldiği bilinmektedir.¹⁴⁸ Bu doğrultuda Kutlu Arslan, Kraliçe Tamara'nın mutlak otoritesi ile devletin yönetilemeyeceğini ifade etmiş ve Tiflis yakınlarında yer alan Isan Ovası'ndaki Sagodebel isimli bölgeye çadırlarını kurarak buradan saraya bazı haberler göndermiştir. Adı geçen Kıpçak Beyi beraberindeki Kıpçaklara da güvenerek: “*Biz orada bağımsız yaşamak, serbestçe alıp vermek, birine karşı sert, başkasına karşı iyi davranmak, kraliçemiz Tamara'ya her şeye ait isteklerimizi bildirmek ve işleri istediğimiz gibi idare etmek isteriz.*”¹⁴⁹ demiştir. Bu olaylar sonucunda Kraliçe, Kutlu Arslan'ın kendi otoritesini zayıflatacak olan taleplerini reddetmiş ve onu hapse attırmıştır.¹⁵⁰

Adı geçen Kıpçak Beyi'nin komutasındaki Kıpçak grupları beylerinin serbest bırakılmasını istemişler ve bu doğrultuda silahlanarak sarayın kapısına dayanmışlardır.¹⁵¹ Gerçekleşen bu olay sonucunda, Kıpçakların devlet içerisindeki nüfuzlarını da göz önüne alan Kraliçe Tamara bu tutumundan vazgeçmek zorunda kalmıştır.¹⁵² Akabinde Kıpçaklara isteklerinin yerine getirileceğini bildiren Tamara, bir heyet göndererek onlara anlaşmıştır. Yapılan bu anlaşma sonucunda, Kutlu Arslan'ın serbest bırakıldığı görülmektedir. Tüm bu olayların neticesi olarak devlet işlerinin görüşülüp karara bağlanacağı bir

¹⁴³ Kartlis Tskhovreba-A History Of Georgia, s. 202.

¹⁴⁴ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1971, s. 145; Kirzioğlu, *a.g.e.*, s. 131; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 184; Gökbel, *a.g.e.*, s. 58.

¹⁴⁵ Erhan Ateş, “Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih İncelemeleri Dergisi (TİD)*, C. XXXII/2, İzmir 2017, s. 365.

¹⁴⁶ Brosset, *a.g.e.*, s. 363.

¹⁴⁷ Kartlis Tskhovreba-A History Of Georgia, s. 238.

¹⁴⁸ Ateş, “Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları”, s. 365; Brosset, *a.g.e.*, s. 363-364; Telliöğlu, *a.g.e.*, s. 92-93.

¹⁴⁹ Brosset, *a.g.e.*, s. 363.

¹⁵⁰ Kartlis Tskhovreba-A History Of Georgia, s. 241; Golden, “Cumanica I: The Qipchaqs in Georgia”, s. 80; Ateş, “Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları”, s. 365; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 200.

¹⁵¹ Ateş, “Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları”, s. 365; Togan, *a.g.e.*, s. 200; Brosset, *a.g.e.*, s. 363.

¹⁵² Çoğ, “a.g.m.”, s. 63; Kirzioğlu, *a.g.e.*, s. 132.

Devlet Şurası (Tanadgoma¹⁵³) kurulmuştur. Sözü edilen şuranın kurulmasıyla, Kıpçaklar içerisinde yer alan etkili şahsiyetler veya beyler resmen devlet idaresine katılmışlardır. Öte yandan, isteklerini Kraliçe'ye kabul ettiren Kıpçaklar, bunun bir göstergesi olarak Krallığa ve Kraliçe'ye sadakat yemini de etmişlerdir. Bu isyanın sonuçlarına bakıldığında Kıpçakların istediklerini aldıkları görülmektedir. Bu minvalde onların devletin idaresindeki etkilerini daha da artmıştır.¹⁵⁴ Gürcistan'ın parlak çağının büyük başbuğu olarak adlandırılan,¹⁵⁵ Başkumandan Kubasar¹⁵⁶ bu yıllarda yaşlanmış ve felç geçirmiştir. Krallık içerisinde yer alan feodal beyler, Kraliçe'den eli, ayağı ve dili tutulan Kıpçak Beyi'nin mallarının müsadere edilmesini talep etmişlerdir. Sözü edilen bu istek Tamara tarafından kabul edilmemiştir. Adı geçen Kraliçe sadece Kubasar'ın başkumandanlık sıfatı ile hâkim olduğu Lori şehrini elinden almış ve ona ölümüne kadar çok iyi davranmıştır.¹⁵⁷

5.2. Yeni Kıpçakların Gürcistan'a Gelmeleri ve Kıpçakların Krallık Ordusundaki Faaliyetleri

Gürcü Krallığı'nın Altın Çağı olarak adlandırılan Tamara'nın hâkimiyeti döneminde¹⁵⁸ ve babası Kral III. Giorgi döneminin son yıllarında Gürcistan topraklarına gelen Kıpçaklara Yeni Kıpçaklar (Na Kıpçakni) denilmiştir.¹⁵⁹ Bunlar, başbuğları Savalt'ın (Vsevolod) kardeşi olan Sevinç'in başında olduğu Kıpçak gruplarından oluşmaktaydı.¹⁶⁰ Sözü edilen bu küteller, 1185-1186 yıllarından itibaren Rusların kendilerine karşı üstünlük kurmaya başlamaları ile ikinci defa Gürcistan'a göç etmek zorunda kalmışlardır.¹⁶¹ Yeni Kıpçaklar ile Eski Kıpçaklar arasında ufak bir fark bulunmaktaydı. Gürcü tarihçilerinden P. Sikharulidze'ye göre Yeni Kıpçaklar Hristiyanlığı önceden kabul etmişler ve ardından Gürcistan'a göç etmişlerdir.¹⁶² Bu doğrultuda, Yeni Kıpçakların Rus Knezlikleri'nin etkileri ile Hristiyanlığı daha önceden kabul ettikleri görülmektedir.¹⁶³ Onların, Gürcistan'a gelmelerinin bir diğer nedeni de dolaylı

¹⁵³ Ateş, "Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları", s. 365; Togan, *a.g.e.*, s. 200.

¹⁵⁴ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 132.

¹⁵⁵ Rasonyi, *a.g.e.*, s. 145.

¹⁵⁶ *Kartlis Tskhovreba-A History Of Georgia*, s. 238.

¹⁵⁷ *Kartlis Tskhovreba-A History Of Georgia*, s. 241; Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 132.

¹⁵⁸ Ayşe Beyza Büyükcınar, "Gürcü Kaynaklarına Göre Gürcistan Altın Çağ Döneminin Son Hükümdarı: Kraliçe Tamar", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 4, Trabzon, Aralık 2017, s. 34; Minorsky, *a.g.e.*, s. 102.

¹⁵⁹ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 119.

¹⁶⁰ Brosset, *a.g.e.*, s. 388; Golden, "Cumanica I: The Qipchaqs in Georgia", s. 83; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 184-185; Gökbek, *a.g.e.*, s. 58.

¹⁶¹ İpatevskaya Letopis, *Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey*, Tom. II., İzdavaiyemoiye Po Vısoçayşemu poviyeltniyu İmperatorskoyu Arheografiçeskoyu Kommicciyeyu, S. Peterburg 1908, s. 447-448 vd.; Ançabadze, "a.g.m.", s. 119.

¹⁶² Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Eski Kıpçaklar ismiyle IV. David zamanında Gürcistan'da görülen Kıpçaklar Hristiyanlığı Gürcistan'da kabul etmişlerdi. Bkz. İoseb Alimbarışvili, "Kıpçakların Gürcistan'a Getirilmesi, Yerleştirilmesi ve Sonraki Kaderi Üzerine", *Orta Çağda Türk-Gürcü İlişkileri*, Ed. Prof. Dr. İbrahim Tellioglu - Prof. Dr. Roin Kavrelişvili, Gori Devlet Üniversitesi Basımevi, Gori Devlet Üniversitesi, 2009, s. 254; Giuli, "a.g.m.", s. 19.

¹⁶³ Ateş, *a.g.t.*, s. 103-105.

yoldan da olsa Kraliçe Tamara'nın ilk evliliği ile alakalıydı. Adı geçen Kraliçe, ilk evliliğini 1185-1186 yılları arasında yukarıda da bahsettiğimiz Kıpçak başbuğu Savalt'ın yeğeni Yuri Bogoljubskij ile yapmıştı.¹⁶⁴

Tamara döneminde Kıpçakların Gürcistan ordusu içerisindeki ilk faaliyetleri başbuğları Savalt önderliğinde 1195 yılında Şemkür ya da Şamkor'da gerçekleşen savaşa katılmalarıdır.¹⁶⁵ Onlar, sözü edilen savaşın ardından, Gürcü ordusunun Başkumandanı ve Lore bölgesinin hâkimi olan Koluuzunoğulları'nın komutası altında Krallığa hizmet etmişlerdir.¹⁶⁶ Gürcüler onların sayesinde, Aras'ın yukarısı ve orta bölgeleri ile Gence'ye kadar uzanan Orta Kür bölgesine hâkim olmuşlardır. Sözü edilen bu Kıpçakların çoğu Gürcü-Ortodoks kilisesine bağlıydı. Fakat bunlar içinden bir kısmın, 1200 yılında ele geçirilen Ani Şeddadlı Emirliği topraklarında Gregoryen mezhebini kabul ettikleri görülmüştür.¹⁶⁷ Bu dönemde Krallığa hizmet etmeye başlayan Yeni Kıpçakların bazı önemli komutanlarının isimlerini de bilinmektedir. Örneğin, Kraliçe Tamara'nın 1202 yılında Türkiye Selçuklu Sultanı Rükneddin Süleymanşah'a karşı toplamış olduğu orduda ünlü Kıpçak kumandanlarından Ahıskalı Şalwa ve İvane kardeşler bulunmaktaydı.¹⁶⁸ 1203 yılında Kıpçakların destekleri ile Kraliçe, Azerbaycan'da bulunan Dovin'e girmiş ve birleşik Gürcü-Kıpçak ordusu şehri ele geçirmiştir.¹⁶⁹ 1205-1206 yıllarında gerçekleşen Ahlat kuşatmaları ve ardından Malazgirt ile çevresinin ele geçirilmesi ile Yeni Kıpçaklar arasından bir kısmının aileleri ile beraber Van Gölü çevresinde konaklatıldıkları bilinmektedir.¹⁷⁰ 1208 yılına gelindiğinde ise Koluzunoğulları'nın liderliğinde Erciş'e yapılan akınlarda Gürcü ordusunda çok sayıda Kıpçak askerinin bulunduğu görülmektedir. Ayrıca, bu dönemin en önemli komutanları arasında yer alan General Zakare'nin kuvvetlerinin çoğunluğu Yeni Kıpçaklar tarafından oluşturulmaktaydı.¹⁷¹ Kraliçe Tamara döneminde ordunun mihenk taşlarından olan ve Tiflis ile Karaağaç arasında Kür, Alget, Ktzia ve Kür-Vaçar nehirlerinin kıyılarını dolduran¹⁷² Yeni Kıpçaklar bu dönemde genel olarak Tiflis-Karaağaç çevrelerine iskân edilmişlerdir.¹⁷³

6. IV. Giorgi Lasha (1214-1222) Dönemi'nde Gürcistan'daki Son Kıpçaklar

Kraliçe Tamara'nın 1214 yılında ölmesiyle onun yerine tahta 18 yaşındaki

¹⁶⁴ V. Minorsky, "Caucasia III: The Alan Capital Magas and the Mongol Campaigns", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 14, No. 2, London 1952, s. 237; Golden, "Cumanica I: The Qipchaqs in Georgia", s. 82; Elizabeth A. Zachariadou, "Trabzon'da Kuman Adları", Çev. Murat Keçiş, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 18, Trabzon 2015, s. 48; Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 133.

¹⁶⁵ Ateş, "Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları", s. 370.

¹⁶⁶ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 135-136.

¹⁶⁷ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 135-136.

¹⁶⁸ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 139-140.

¹⁶⁹ Ateş, *a.g.t.*, s. 119.

¹⁷⁰ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 102.

¹⁷¹ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 141-143.

¹⁷² Tellioglu, *a.g.e.*, s. 94.

¹⁷³ Çoğ, "a.g.m.", s. 63.

oğlu IV. Giorgi Lasha geçmiştir.¹⁷⁴ Sözü edilen Kral'ın hâkimiyet yıllarında Gürcistan topraklarında görülen en önemli olayı Moğolların bölgede görülme-leridir. Gürcüler, Moğolların Kafkasya'ya girmeleri ile Ermenistan'dan yardım istemişler ve bu minvalde birleşik Gürcü-Ermeni ordusu Moğollara karşı be-raber hareket etmişlerdir. Moğollar ile birleşik Gürcü-Ermeni orduları arasın-da yapılan ilk savaş Hunân Vadisi'nde yer alan Guran-Çay Nehri civarında 1221 yılının Ocak ayında meydana gelmiştir. Burada 20.000 kişiden oluşan Moğollara, Kral IV. Giorgi Lasha ve General İvane komutasındaki 60.000 kişilik ordu karşı koymuştur.¹⁷⁵ Sözü edilen bu ilk karşılaşmanın akabinde Moğollar, aynı yılın ilkbaharında Tiflis'e girmişler ve Giorgi Lasha ile onun başkumandanı Atabek İvane'yi mağlup etmişlerdir.¹⁷⁶

1223 yılında meydana gelen ve birleşik Rus-Kıpçak ordularının mağlu-biyeti ile sonuçlanan Kalka Savaşı'nın ardından¹⁷⁷ Kıpçaklar, Kürike isim-li başbuğlarının önderliğinde Kür civarından geçerek Kral Giorgi Lasha ve Atabek İvane'ye başvurmuşlardır. Onlar, Krallıktan yurt edinebilecekleri bir yer talep ederek ülkenin korunmasına yardımcı olacaklarını bildirmişlerdir. Kıpçakların bu teklifi Kral tarafından reddedilmiş ve bunun ardından Kürike idaresindeki Kıpçaklar Gence'de bulunan Müslümanlara aynı teklifte bulun-muşlardır. Gencililer, Gürcülerin kendi topraklarına tecavüzlerini ve üzerle-rine doğru gelmekte olan Moğol tehlikesini de göz önüne alarak Kıpçakların bu teklifini memnuniyetle kabul etmişlerdir. Karadeniz'in kuzeyinden gelerek soluğu Gence'de alan Kürike idaresindeki Kıpçaklar, Gürcülerin akınlarına karşı Gence'nin sınır bölgelerine yerleştirilmişlerdir. Onlar, sözü edilen bölge-yeye yerleştirildikleri gibi Atabek İvane önderliğindeki Gürcü ordusunu mağlup etmişlerdir.¹⁷⁸ 1225 yılının Haziran ayına gelindiğinde Harezmsahlar'ın ünlü hükümdarı Celeddin Harezmsah'ın, Gürcüleri bozguna uğrattığı ve bu sa-vaşta Gürcü ordusunun sağ kol kumandanı olan Kıpçak Beyi Şalva'nın bura-da Harezmsahlar tarafından esir edildiği görülmektedir.¹⁷⁹ Moğolların 1229'da Gürcü topraklarını işgal ettiklerinde¹⁸⁰ Gürcü ordusunda 20.000 Kıpçak as-

¹⁷⁴ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 143; Golden, "Cumanica I: The Qipchaqs in Georgia", s. 84.

¹⁷⁵ A.G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 2. Baskı, Çev. İlyas Kemalöğlu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 24; Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1954, s. 5.

¹⁷⁶ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 143; Abraham Constantin Mouraggea D'ohsson, *Moğol Tarihi*, Yay. Haz. Ekrem Kalan, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 140. D'ohsson bu savaşın 1221 yılının Şubat ayında yapıldığını söylemektedir, s. 140; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 37; Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 6.

¹⁷⁷ Kalka Savaşı hakkında detaylı bilgi için bkz. İlyas Kemalöğlu, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s. 18; A.Y. Yakubovskiy, *Altın Orda ve İnhitatu*, Çev. Hasan Eren, Maarif Basımevi, İstanbul 1955, s. 34-37; George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, Çev. Doğukan Mızrak - Egemen Çağrı Mızrak, 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 66; İlyas Kemalöğlu, *Altın Orda ve Rusya, Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, 2. Basım, Ötüken, İstanbul 2015, s. 76-87; Akdes Nimet Kurat, *IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 2. Baskı, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara 1992, s. 92-95.

¹⁷⁸ Galstyan, *a.g.e.*, s. 37; Giuli, "a.g.m.", s. 20; Golden, "Cumanica I: The Qipchaqs in Georgia", s. 85; Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 144.

¹⁷⁹ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 145.

¹⁸⁰ Galstyan, *a.g.e.*, s. 40.

kerinin yer aldığı bilinmektedir.¹⁸¹ Kıpçakların Gürcistan topraklarındaki son mevcudiyetleri ise XIV. yüzyıl başlarında meydana gelen taht kavgaları ile son bulunduğu ifade edilmektedir.¹⁸² Fakat onların Gürcistan'daki varlıkları 1595 yılında dahi görülmektedir. Sözü edilen yıla ait olan *Defter-i Mufassal-ı Livâ-ı Ahışa*'da yer alan beş yüz Türkçe kişi adlarının ekseriyeti Kıpçak menşelidir. Ayrıca, defterde Gürcistan Kıpçakları arasında önemli şahsiyetlerden olan At-rak ve Kubasar isimleri de yer almaktadır.¹⁸³

7. Kıpçakların Çevre Bölgeler Üzerindeki Etkileri

7.1. Doğu Anadolu'da Kıpçak Etkileri ve Yerleştikleri Yerler

Kıpçakların çevreye yaptıkları göçler bağlamında ilk olarak günümüzde Doğu Anadolu bölgesi sınırlarında kalan Ortodoks Atabekler (Atabegler) Beyliği (Hükümeti) ile karşılaşmaktadır. Sözü edilen beylik, Kral IV. David döneminden itibaren genellikle Çoruh vadisi ve çevresine yerleştirilen Eski Kıpçaklar tarafından kurulmuştur. Anadolu'daki beylikler arasında en uzun ömürlü olarak bilinen bu beyliğin (1267-1578),¹⁸⁴ Osmanlıların bölgedeki faaliyetleri ile beraber XV. yüzyılın sonundan itibaren İslamiyeti kabul etmeye başladığı görülmektedir. Bu minvalde, Hristiyan Atabekler Hükümeti 1535 yılından itibaren Osmanlı hâkimiyetine girmeye başlamış ve bu süreç 1578 yılında sona ermiştir.¹⁸⁵ Günümüzde Atabegler bölgesini içine alan Ahıska, Ahılkelek, Altunkale, Çıldır, Ardahan, Göle, Posof, Şavşat, Ardanuç, Oltu, Bardız, Nariman, Tortum ve Yusufeli halkı Kıpçak Türklerinin bölgedeki bakiyeleridir.¹⁸⁶ Ayrıca meşhur seyyah Evliya Çelebi, Çıldır'da görev yapmakta olan beylerbeyini "*Gürcü-Kıpçak*" olarak telakki etmiş ve onların atabeklerin soyundan geldiklerini de eklemiştir.¹⁸⁷

7.2. Ermenistan'da Kıpçak Etkileri ve Yerleştikleri Yerler

Sözü edilen Türk kavminin Gürcistan üzerinden göç ettiği ikinci bölge ise Ermenistan'dır. Ermeniler tarafından "*Hardeş*" olarak isimlendirilen Kıpçakların bir kısmı,¹⁸⁸ yukarıda da izah edildiği gibi Kraliçe Tamara döneminde Gregoryen-Ermeni mezhebini kabul etmişlerdi. Ermenistan'da bulunan Fırak ya da Şırak bölgesinin Artık rayonundaki (eyalet, bölge anlamına gelen

¹⁸¹ Zachariadou, "a.g.m.", s. 48.

¹⁸² Ahincanov, *a.g.e.*, s. 134.

¹⁸³ Sinan Uyğur, "1595 Tarihli Defter-i Mufassal-ı Livâ-ı Ahışa'da Geçen Türkçe Kökenli Kişi Adları Üzerine", *VAKANİVÛS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/International Journal of Historical Researches*, Yıl/Vol: 2, *Kafkasya Özel Sayısı/Special Issue on Caucasia*, Sakarya, Ocak 2017, s. 606, 625, 629.

¹⁸⁴ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 150; Zekiye Tunç, "Karadeniz Bölgesi'nde Hristiyan Oğuz Boyları", *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Tufan Gündüz - Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2015, s. 699.

¹⁸⁵ Gökbel, *a.g.e.*, s. 312.

¹⁸⁶ Azad Dedeoğlu, *Ahıska Bölgesinde Kıpçakların Tarihi (XI. ve XVI. Yüzyıllar Arası)*, T.C. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2018, s. 132; Allen, "a.g.m.", s. 155.

¹⁸⁷ Dedeoğlu, *a.g.t.*, s. 108.

¹⁸⁸ Rasovskiy, *a.g.e.*, s. 127.

Oblast'ın bir aşağısını ifade eden yerleşim birimi) şimdiki adı ile Arıç olan köyün eski isminin Kıpçaq olduğu görülmektedir. Öte yandan sözü edilen bölgede günümüze dahi ulaşmış olan Hpçahavank isimli bir manastırın varlığı da bilinmektedir.¹⁸⁹ IV. Giorgi Lasha döneminde Moğolların önünden kaçarak Gence'ye yerleşen Kıpçakların zaman içerisinde Ermenileştikleri görülmektedir. Bölgede görülen bir diğer önemli yapı ise, 1206 yılında inşa edilen bir manastırdır. Sözü edilen bu manastırın kitabelerin arasında Kubasar ailesinin üyelerinden bahsedilmiştir. Aynı şekilde İğdır'da bulunan ve 1918 yılında boşaltılan Kuçakh isimli köy Kıpçakların yerleşimlere ait başka bir örnektir.¹⁹⁰ Gürcistan yolu ile Ermenistan'a giden Kıpçakların bölgenin kuzeyi olarak bilinen Somheti bölgesine yerleştirdikleri bilinmektedir.¹⁹¹ Öte yandan Ermeni tarihçi Suren Yeremyan ve Gürcü tarihçi Mariam Lordkipanidze'de göre onlar, Gürcistan Krallığı tarafından Ermenistan'ın kuzeyine de yerleştirilmişlerdir.¹⁹² Ermenistan'da Kıpçak mevcudiyetinin göstergesi olan yer isimlerinden birisi de Gümrü'nün güneyinde ve Elegez Dağı'nın kuzeybatı eteklerinde bulunan Ertik'in yanında yer alan Kıpçag isimli bir Ermeni köyüdür. Sözü edilen bu köyün esas adı Kıpçak-a-Vank (Kıpçak Manastırı) olarak bilinmektedir. Ayrıca, adı geçen dağın güneyinde XIII. yüzyıldan kalma Aştarak ya da Eşterek ismi ile bilinen bir kasabasının kilisesi, Kars'ta Kuçakh isimli bir köyün yer alması, Yeni Kıpçakların Elegez Dağı çevresine ve Aras Nehri'nin sağ kısımlarına yerleştiklerini göstermektedir.¹⁹³ Neticede sözü edilen bölgelere yerleşen Kıpçaklar, Türkçe konuşular da, sırf Hristiyan oldukları için kendilerine Gürcü ya da Ermeni denilmiştir.¹⁹⁴

7.3. Karadeniz'de, Karadeniz'in Doğusunda Kıpçaklar ve Yerleştikleri Yerler

Kıpçakların son olarak Gürcistan üzerinden Karadeniz'e ve Karadeniz'in doğusuna geçtikleri bilinmektedir. Bu minvalde, onların Karadeniz'in doğusuna yaptıkları göçler üç aşamadan oluşmaktadır. Birinci aşama 1118 yılında Gürcistan'a gelen Kıpçakların bir kısmının 1124 yılının Haziran ayında Çoruh Vadisi, Oltu ve Pasin-İspir arasındaki bölgelere yerleşmeleri ile meydana gelmiştir. İkinci aşama ise Kraliçe Tamara döneminde Gürcistan'dan ayrılan Yeni Kıpçakların, Artvin-Rize-Trabzon arasındaki yer alan bölgeye yayılmaları neticesinde oluşmuştur.¹⁹⁵ Bu bilgiye ek olarak onların sözü edilen bölgedeki varlıkları günümüzde dahi devam etmektedir. Bu bölgelerde görülen Kubasar soy isimli aileler Kubasar'ın neslinden gelmektedirler.¹⁹⁶ Kıpçakların

¹⁸⁹ Gülnisa Aynakulova, "Gregoryen Kıpçaklar'a Dair", *Belleten*, C. LXIX, S. 256, Ankara 2005, s. 4-5.

¹⁹⁰ Gökçe Yükselen Abdurrazak Peler, "Tarihte Türk-Ermeni Temasları Sonucunda Ortaya Çıkışmış Bir Halk: Ermeni Kıpçakları veya Gregoryen Kıpçaklar", *Turkish Studies*, Vol. 10/8, Ankara 2015, s. 261.

¹⁹¹ Giuli, "a.g.m.", s. 12.

¹⁹² Giuli, "a.g.m.", s. 12; Alimbaraşvili, "a.g.m.", s. 252.

¹⁹³ Alimbaraşvili, "a.g.m.", s. 252; Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 136-137.

¹⁹⁴ Dedeoğlu, *a.g.t.*, s. 111.

¹⁹⁵ İbrahim Telliöğlü, "Doğu Karadeniz Kıpçakları", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 48, Ankara 2015, s. 64.

¹⁹⁶ Mehmet Kıldıroğlu, "Kişi, Yer, Boy Adlarına Göre Ahıska ve Çevresindeki Kıpçaklar Kumanlarda Diğer Türk Boylarının Bağlantıları", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı: 40, Ankara 2018, s. 422.

Karadeniz'in doğusuna yerleşmelerinin üçüncü aşaması ise, Moğolların Kafkasya üzerine yürüdükleri döneme denk gelmekteydi. Moğollar'ın Gürcistan'ı işgal etmelerinin ardından bölgede yaşamakta olan Hristiyan Kıpçaklar içerisinde Sargis önderliğinde bir grubun, 1264 yılında Moğollar ile anlaştığı görülmektedir. Moğollar ile anlaşılan bu Kıpçak Beyi beraberindeki gruplar ile Gürcistan'ın Anadolu'ya yakın bölgeleri ile Ahıska'dan Rize'deki Fırtına Vadisi'ne kadar uzanan sahil kesiminin yanında Artvin, Borçka, Şavşat, Ardahan, Yusufeli ve Tortul bölgelerine hâkim olmuşlardır.¹⁹⁷ Ayrıca günümüzde Terekeme Gürcistan'ı olarak da bilinen bölgede Kıpçakların etkileri devam etmektedir.¹⁹⁸ Kıpçakların bir kısmının Karadeniz'deki mevcudiyetleri Trabzon Rum İmparatorluğu'nun faaliyetleri vasıtasıyla meydana gelmiştir. 1203 yılında Kraliçe Tamara'nın Akdeniz'de yer alan bazı manastırlara göndermiş olduğu kervanlara dönemin Bizans İmparatoru III. Aleksios Angelos el koymuştu. Bu olaya sinirlenen Kraliçe, İmparatora karşı yeğenleri Aleksios ve David Komnenoslara sağlamış olduğu ordu ile Trabzon'u ele geçirerek bölgede bir hanedanlık kurmalarına yardımcı olmuştur.¹⁹⁹ Tamara'nın desteklediği yeğeni I. Aleksios'un askerî kuvvetinin önemli bir kısmı Gürcü ordularında yer alan askerlerden oluşmaktaydı.²⁰⁰ Sözü edilen bu ordu içerisinde Kıpçaklarda bulunmaktaydı. Şöyle ki, Trabzon Rum İmparatorluğu'nun tarihçisi olan Mikhael Panaretos'un aktardığına göre Komnenoslar içerisinde yer alan bazı hanedan üyelerinin Yunanca ve Türkçe olmak üzere çift isimleri vardı. III. Andronikos'un erkek kardeşleri olan I. İoannes Komnenos'un Aksoukhos, Anna'nın Anakhoutlu, Mikheal'in Azakhoutlou, Georgis'in Akhpouga gibi Türkçe isimleri vardı. Gürcü kökenli olan bu kişilerin ikinci isimleri Kıpçak Türkçesi kökenliydi.²⁰¹ Öte yandan Trabzon'da bulunan Vazelon Manastırı'nın kayıtlarında XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren aile adlarında Kıpçak kökenli isimlere de rastlanılmıştır.²⁰² Öte yandan, İmparatorluğun kurucusu Aleksios'da tıpkı Gürcü Kralları gibi kendi ordusunda Kıpçaklardan yararlanmış ve onlara Trabzon çevresinden topraklar tahsis etmiştir.²⁰³ Sözü edilen Türk kavminin, Trabzon Rum İmparatorluğu'nun ordusunda yer aldığı dair bir delil Bolnisi Savaşı'nda görülmektedir. 1226 yılının Mart ayında Harezmsahlar, Tiflis'ten başlayarak bölgenin tamamını kontrolü altına almışlardı. Celaleddin Harezmsah önderliğindeki Harezmsahlar bu fetihlerin sonucu olarak Trabzon Rum İmparatorluğu ile komşu olmuştu. Bu olaydan iki yıl sonra adı geçen hükümdar Gürcü ordusunu Bolnisi yakınlarında büyük bir yenilgiye uğratmış ve bu savaş sonucunda Gürcü Krallığı'nın doğu bölgeleri Harezmsah kontrolüne geçirilmiştir. Mezkûr savaşta Trabzon Rum İmparatorluğu'nun müttefik olduğu Gürcü Krallığı'na askeri yardım yaptığı bilinmektedir. Sözü

¹⁹⁷ Murat Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler 1204-1404*, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara 2009, s. 181; Tellioglu, "a.g.m.", s. 65.

¹⁹⁸ Tellioglu, *a.g.e.*, s. 132.

¹⁹⁹ Keçiş, *a.g.t.*, s. 79; Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 141.

²⁰⁰ Keçiş, *a.g.t.*, s. 78.

²⁰¹ Zachariadou, "a.g.m.", s. 45-46.

²⁰² Keçiş, *a.g.t.*, s. 141.

²⁰³ Tellioglu, "a.g.m.", s. 67.

edilen bu ordunun içerisinde Hristiyan Kıpçaklar bulunmaktaydı.²⁰⁴ Hatta bu savaşta Atamelik Cüveyni, Kıpçakların taraf değiştirerek Celaleddin Harezmşah'ın yanına geçtiklerini şöyle aktarmıştır:

“20.000 kişilik Kıpçak ordusunu gören Sultan onların sancaklarını ve bayraklarını görünce Kaşgar sultanını yanına çağırdı ve ona bir ekmek ve bir miktarda tuz vererek bunları Kıpçaklara götürmesini ve Kıpçaklara: “Onların esiri olup zincire vuruldukları sırada babasının onları o beladan nasıl kurtardığını hatırlatmasını ve o iyiliğe karşı yoksa onunla savaşarak mı cevap vereceksiniz?” diye sormasını emretmiştir. Kıpçak ordusunun komutanları bu haberi alınca buldukları mevkileri terk ederek Sultan'ın yanında yer almışlardır.”²⁰⁵

Bolnisi Savaşı'nın yanında bölgedeki Kıpçak varlığı yer isimlerinde de görülmektedir. Sözü edilen yer isimleri günümüzde dahi Karadeniz'de ve bölgenin doğusunda varlığını korumaktadır.²⁰⁶

Sonuç

Büyük Kiev Knezi Vladimir Monomach önderliğinde düzenlenmiş olan başarılı seferler sonucunda, Don boylarından Kafkasya bozkırlarına göç etmek zorunda kalan Kıpçaklar ilk kez başbuğları Atrak liderliğinde Kral IV. David zamanında Gürcistan'da görülmüşlerdir. Adı geçen Kral onların askeri meziyetlerini hem devlet içerisinde hem de dışarıda yani dış politikada faal bir şekilde kullanmıştır. Hatta onun bu politikasının halefleri tarafından da devam ettirildiği görülmektedir. Örneğin makalede de görüldüğü gibi IV. David, Kıpçakların sayesinde Didgorni Savaşı'nı kazanarak Selçukluları mağlup etmiş akabinde bölgenin en önemli şehri olan Tiflis'i de ele geçirmiştir. Gürcü ordusunun önemli bir kısmını oluşturan Kıpçaklar sayesinde IV. David zamanından itibaren Gürcistan Krallığı bölgenin yegâne hâkim gücü olmuştur. Bu dönemde Kıpçakların askeri başarılarına ek olarak Krallık içerisindeki demografik yapıyı değiştirmişler ve Selçuklu akınları sonucunda özellikle de sınır bölgelerindeki ıssızlaşmış topraklara iskan edildiklerinden ötürü bu bölgeleri şenlendirmişlerdir. Hatta şöyle diyebiliriz ki onların sınır bölgelerine iskân edilmeleri sonucunda Gürcü halkı yeniden günlük hayatlarına geri dönebilmişlerdir.

III. Giorgi zamanına gelindiğinde ise Gürcü feodal beyleri arasında en kuvvetlileri olarak görülen Orbelyanlıların isyanı ile karşılaşan Kral'ın yegâne destekçisi Kıpçaklar olmuştur. Kubasar liderliğindeki Kıpçakların yardımları sonucunda adı geçen Kıpçak Beyi tüm Gürcistan ordularının komutanı olmuş ve onun zamanında sözü edilen Türk kavminin devlet içerisindeki nüfuzu daha da artmıştır. Ayrıca Kral'ın, bu yardım sonucunda yeni Kıpçak göçlerinin bölgeye yapılması suretiyle mezkûr Kral'ın kendi otoritesini sağlamlaştır-

²⁰⁴ Keçiş, a.g.t., s. 139-141.

²⁰⁵ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih'i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 368-369.

²⁰⁶ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. İbrahim Tellioglu, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2004; Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz*, Ötügen, 3. Baskı, İstanbul 2007.

mak istediği de görülmektedir. III. Giorgi döneminin sona ermesinin ardından Gürcistan'ın altın çağı olarak adlandırılan Kraliçe Tamara döneminde ise Kutlu Arslan önderliğinde görülen Kıpçakların devlet içerisindeki güçlerinin zirveye ulaştığı görülmüştür. Bu doğrultuda Kraliçe onların güçlerini çok iyi bildiğinden ötürü Kıpçakları kendisine düşman etmek istememiştir. Onların, adı geçen Kraliçe zamanında güçlerinin en üst seviyeye çıkmasının arka planında III. Giorgi zamanında elde etmiş oldukları gücün neden olduğu görülmüştür. Öte yandan, yukarıda da bahsedildiği gibi Kraliçe Tamara'da tıpkı III. Giorgi ve IV. David gibi kendi otoritesini sağlamlaştırma adına Gürcistan topraklarına göç etmek zorunda kalan Yeni Kıpçaklara kucak açtığı görülmektedir.

Adı geçen Kraliçe'nin ardından tahta geçen IV. Giorgi Lasha'nın hâkimiyetinde Moğolların Kafkasya'da görülmeleri ile Gürcistan'daki siyasi iklim tamamen değişmiş bu değişimden Kıpçaklar da etkilenmişlerdir. Bu doğrultuda Kıpçakların çeşitli bölgelere göç etmek durumunda kaldıkları görülmüştür. Neticede, mezkûr Türk kavmi, Gürcistan'da yüksek mevkileri ellerinde tutarak Gürcü toplumu üzerinde önemli tesirler bırakmışlardır. Onların mevcudiyetleri sadece Gürcistan toprakları ile sınırlı kalmamıştır. Kıpçaklar günümüz Doğu Anadolu, Ermenistan, Azerbaycan, Karadeniz ve Doğu Karadeniz topraklarına da göç etmişler ve buralardaki varlıklarını günümüze dek muhafaza etmişlerdir. Kıpçakların zikredilmiş olan bu bölgelerdeki varlıklarının en önemli delilleri ise geçmişten günümüze kalan kişi ve yer isimleridir.

Kaynaklar

"HISTORY OF DAVID KING OF KINGS", *Rewriting Caucasian History Medieval Armenian Adaption of the Georgian Chronicles the Original Georgian Texts and the Armenian Adaption*, translated with Introduction and Commentary by R.W. Thompson, Clarendon Press, Oxford 1996.

AHİNCANOV, Sercan M.: *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, 2. Baskı, Çev. Kürşat Yıldırım, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

AKNERLİ GRİGOR, *Moğol Tarihi*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1954.

ALİMBARASVİLİ, İoseb: "Kıpçakların Gürcistan'a Getirilmesi, Yerleştirilmesi ve Sonraki Kaderi Üzerine", *Orta Çağda Türk-Gürcü İlişkileri*, Ed. Prof. Dr. İbrahim Tellioglu - Prof. Dr. Roin Kavrelişvili, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi Basımevi, Gori Devlet Üniversitesi, Gori 2019.

ALLEN, W.E.D.: "The March-Lands of Georgia", *The Geographical Journal*, Vol. 74, No. 2, London, Ağustos-1929.

ANÇABADZE, Z.V.: "Kıpçaki Severnogo Kavkaza Po Dannim Gruzinskih Letopisey XI-XIV Vekov", *Materiali Nauçnoy Sessii Po Probleme Proishoceniya Balkarskogo i Karaçevskogo Narodov*, (22-26 İyunya 1959), Kabardino Balkarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Naçik 1960.

ANDREASYAN, Hrand D.: "Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, İstanbul 1950.

ATEŞ, Erhan: "Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 35, Sayı: 60, Ankara 2016.

_____: *XII. ve XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da Kıpçaklar*, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2015.

_____: "Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih İncelemeleri Dergisi (TİD)*, C. XXXII/2, İzmir 2017.

AYNAKULOVA, Gülnisa: "Gregoryen Kıpçaklar'a Dair", *Belleten*, C. LXIX, S. 256, Ankara 2005.

BİLGİN, Mehmet: *Doğu Karadeniz*, Ötüken, 3. Baskı, İstanbul 2007.

BOSWELL, A. Bruce: "The Kipchak Turks", *The Slavonic Review*, Vol. 6, No. 16, London, Jun 1927.

BROSSET, Marie Felicite: *Gürcistan Tarihi (Eskiçağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Çev. Hrand D. Andreasyan, Yay. Haz. Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.

BÜYÜKÇINAR, Ayşe Beyza: "Gürcü Kaynaklarına Göre Gürcistan Altın Çağ Döneminin Son Hükümdarı: Kraliçe Tamar", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 4, Trabzon, Aralık 2017.

CÜVEYİNİ, Alaaddin Ata Melik: *Tarih'i Cihan Gûşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

ÇOĞ, Mehmet: "Ortaçağ'da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 19, Trabzon 2015.

D'OHSSON, Abraham Constantin Mouragea: *Moğol Tarihi*, Yay. Haz. Ekrem Kalan, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014.

DEDEOĞLU, Azad: *Ahıska Bölgesinde Kıpçakların Tarihi (XI. Ve XVI. Yüzyıllar Arası)*, T.C. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2018.

DURSUN, Davut: "Gürcistan", *DİA*, C. XIV, Ankara 1996.

GALSTYAN, A.G.: *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 2. Baskı, Çev. İlyas Kemalöğlü, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

GİPPERT, Jost: "The Bun-Turks in Ancient Georgia", *Studies on Iran and The Caucasus Presented to Prof. Garnik S. Asatrian on the Occasion of his 60th birthday*, Leiden-Boston 2015.

GIÜLİ, Alasania: "Kipchaks in Georgia", *Caucasus Journal of Social Sciences*, Vol. 5, Issue 1, The University of Georgia, Tblisi 2012.

GOLDEN, Peter B.: "Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Qipchaqs", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 9, Harrassowitz Verlag 1995-1997.

_____ : "Cumanica I: The Qipchaqs in Georgia", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, IV, Harrassowitz Verlag 1984.

_____ : *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, 5. Basım, Ötüken, İstanbul 2014.

GOLUBOVSKIY, P.V.: *Peçeneği, Torki i Polovtsiy Rus i Step Do Naşestviya Tatar*, Veçe, Moskva 2011.

GÖKBEL, Ahmet: *Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dinî Tarihi)*, Ötüken, İstanbul 2000.

İBNÜ'L ESİR: *El Kâmil Fi't Tarih*, Çev. Abdülkerim Özaydın, C. X, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

IPATEVSKAYA LETOPIS: *Polnoiye Sobraniye Russkih Letopisey*, Tom. II, İzdavaiyemoiye Po Vıysoçayşemu poviyeitniyu İmperatorskoyu Arheografişeskoyu Kommiciyeyu, S. Peterburg 1908.

JUANSHER, "History of King Vaxt'ang Gorgasali", *Rewriting Caucasian History Medieval Armenian Adaption of the Georgian Chronicles the Original Georgian Texts and the Armenian Adaption*, translated with Introduction and Commentary by R.W. Thompson, Clarendon Press, Oxford 1996.

KAFESOĞLU, İbrahim: *Türk Milli Kültürü*, Ötüken, 41. Basım, İstanbul 2017.

KARAMZİN, Nikolay Mihayloviç: *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, Tom II., İzdatelstvo Nauka, Moskva 1991.

KARTLİS TSKHOVREBA-A *History Of Georgia*, ed. Roin Metreveli and Stephen Jones, Artanuji Publishing, Tblisi 2014.

KEÇİŞ, Murat: *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler 1204-1404*, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara 2009.

KEMALOĞLU, İlyas: *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

_____ : *Altın Orda ve Rusya, Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, 2. Basım, Ötüken, İstanbul 2015.

KHVEDELİANİ, Tamar: "Gürcü Şiirinde Kıpçak Karakteri", *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 40, Kars, Aralık 2018.

KILDIROĞLU, Mehmet: "Kişi, Yer, Boy Adlarına Göre Ahıska ve Çevresindeki Kıpçaklar Kumanlarda Diğer Türk Boylarının Bağlantıları", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı: 40, Ankara 2018.

KIRZIOĞLU, Fahreddin: *Yukan-Kür ve Çoruh Boyları'nda Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.

KOVACS, Szilvia: "Bortz, A Cuman Chief In The 13th Century", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 58, No. 3, Szeged, Hungary 2005.

KURAT, Akdes Nimet: *IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 2. Baskı, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara 1992.

_____ : *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

MİNORSKY, V.: "Caucasia III: The Alan Capital Magas and the Mongol Campaigns", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 14, No. 2, London 1952.

MROVELİ, Leonti: "History of the Kings of K'art'li", *Rewriting Caucasian History Medieval Armenian Adaption of the Georgian Chronicles the Original Georgian Texts and the Armenian Adaption*, translated with Introduction and Commentary by R.W. Thompson, Clarendon Press, Oxford 1996.

NAROJNİY, Evgeniy İvanoviç: "Polovtsiy Severnogo Kavkaza (Nekotoriye İtogi i Perspektiviy İzuçeniya)", *Tyurkskie Koçevniki Evrazii (Kimaki, Kıpçaki, Polovtsiy...)*, İnstitut İstorii im. Ş. Marcani Akademii Nauk Respubliki Tatarstan, İzdatelstvo İhlas, Kazan 2013.

- PEACOCK, Andrew C.S.: "Nomadic Society and the Seljuq Campaigns in Caucasia", *Iran & the Caucasus*, Vol. 9, No. 2, Leiden 2005.
- _____ : "Georgia and the Anatolian Turks in the 12th and 13th Centuries", *Anatolian Studies*, Vol. 56, British Institute at Ankara 2006.
- PELER, Gökçe Yükselen Abdurrazak: "Tarihte Türk-Ermeni Temasları Sonucunda Ortaya Çıkmış Bir Hall: Ermeni Kıpçakları veya Gregoryen Kıpçaklar", *Turkish Studies*, Vol. 10/8, Ankara 2015.
- PLETNEVA, Svetlana: *Polovtsiy*, Lomonosov, Moskva 2010.
- POVEST VREMMENNIYH LET, Çast Pervaya, Tekst i Perevod, Podgotovka Tekstka D.S. Lihaceva, Perevod D.S. Lihacevai B.A. Romanova, Pod Redaktsiey Çlena-Korrespondenta an SSSR V.P. Adrianovoy-Peretts, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1950.
- RASONYI, Laszlo: *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1971.
- RASOVSKIY, D.A.: *Polovtsiy. Çernuye Klobuki: Peçenegi, Torki i Berendei na Rusi i v Vengrii (Robatuy raznyuh let)*, Moskva, Tsivoi 2012.
- RIYBAKOV, B.A.: *Pervuye Veka Russkoy İstoriı*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1964.
- SEVİM, Ali - MERÇİL, Erdoğan: *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.
- SMBAT SPARAPET: *Smbat Sparapet's Chronicle*, Çev. Robert Bedrosian, New Jersey 2005.
- SOLOVYEV, S.M.: *İstoriya Rossii s Drevneyshih Vremen*, Kniga II., Tom III-IV, İzdatelstvo Cotsialno-Ekonomicheskoy Literaturiy, Moskva 1960.
- SPULER, Bertold: *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.
- STEP'ANNOS ORBELEAN: *Step'annos Orbelean's History of the State Sisakan*, Çev. Robert Bedrosian, New Jersey 2012-2015.
- SUBAŞI, Ömer: "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hakimiyeti", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 8/5, Ankara, Spring 2013.
- SÜMER, Faruk: *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.
- TELLİOĞLU, İbrahim: *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2004.
- _____ : *XI. - XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon 2009.
- _____ : "Doğu Karadeniz Kıpçakları", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 48, Ankara 2015.
- THE HYPATIAN CODEX PART TWO: THE GALICIAN-VOLYNIAN CHRONICLE, trans. George A. Perfecky, Ed. Omejian Pritsak, Horace G. Lunt, Richard E. Pipes, Ihor Sevcenko, Wiktor Weintraub, Wilhelm Fink Verlag München 1973.
- TOGAN, Zeki Velidi: *Mumui Türk Tarihine Giriş*, 3. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- TOLOÇKO, P.P.: *Koçevnye Narody Stepey i Kievskaya Rus*, Abris, Kiev 1999.
- TUNÇ, Zekiye: "Karadeniz Bölgesi'nde Hristiyan Oğuz Boyları", *Oğuzlar Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Tufan Gündüz - Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2015.
- TURAN, Osman: *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu, 2. Baskı, İstanbul 1969.
- URFALI MATEOS: *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrnt D. Andreasyan, Not. Edouard Dulaurer, M. Halil Yınanç, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- USTA, Aydın: "Artuklular", *Türkler*, C. IV, Ankara 2000.
- UYĞUR, Sinan: "1595 Tarihli Defter-i Mufassal-ı Livâ-ı Ahışha'da Geçen Türkçe Kökenli Kişi Adları Üzerine", *VAKANİVÜS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/International Journal of Historical Researches*, Yıl/Vol 2, *Kafkasya Özel Sayısı/Special Issue on Caucasia*, Sakarya, Ocak 2017.
- VASILIEV, A.A.: "The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)", *Speculum A Journal Of Mediaeval Studies*, Vol. 11, No. 1, Cambridge Massachusetts 1936.
- VERNADSKY, George: *Rusya Tarihi*, Çev. Doğukan Mızrak - Egemen Çağrı Mızrak, 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.
- YAKUBOVSKIY, A.Y.: *Altın Orda ve İnhitâtı*, Çev. Hasan Eren, Maarif Basımevi, İstanbul 1955.
- YALVAR, Cihan: *The Origin Of The Kipchak Turks and Early Historical Periods*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2018.
- YUNUSOV, Arif: *Meshetinskie Turki: Dvaci Deportirovannyy Narod*, Baku 2000.
- ZACHARIADOU, Elizabeth A.: "Trabzon'da Kuman Adları", Çev. Murat Keçiç, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 18, Trabzon 2015.
- ZELENSKIY, Yuriy Viktoroviç: "Kıpçaki v Podone i Prekavkaze v XI.-XIV. Vv", *Tyurkskie Koçevniki Evrazii (Kimaki, Kıpçaki, Polovtsiy...)*, İnstitut İstoriı im. Ş. Kimani Akademii Nauk Respubliki Tatarstan, İzdatelstvo İhlas, Kazan 2013.

KAZAN-TATAR TÜRKLERİNİN HALK ANLATILARINDA 'YILAN', 'EJDERHA' VE 'YUHA'*

Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ** - Dr. Fatma TEKİN*

Öz

Kazan-Tatar Türklerinin gelenekli anlatı türlerinde mitolojik hayvanlara sıkça rastlanmaktadır. Destan, efsane ve özellikle masallarda zengin bir yer tutan bu hayvanlar, mitolojik inanışlarla yüklenen sembolik anlamlar ve işlevleri ile dikkat çekmektedir. Bu anlatılarda ve özellikle de masallarda hayvanlar, genelde insanlar gibi düşünen ve konuşan olağanüstü güçlere sahip varlıklar olarak görülmektedir. Bunlar genellikle insan gibi tasavvur edilmekte, bu hayvanların bazen insandan da akıllı varlıklar olduğuna inanılmaktadır. İnsan hayatında özel bir yer edinen bu hayvanlar, ekseriyetle insanlara yardım eden, yol gösteren birer dost olarak kabul edilmektedir. Kazan-Tatar Türklerinin söz konusu halk anlatılarında görülen mitolojik hayvanlar arasında yılanın özel bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Mitolojik dönemden günümüze kadar çeşitli anlamlar yüklenen yılan, Kazan-Tatar Türkleri tarafından, yaşadıkça güçlenen ve zaman içinde farklı şekillere dönüşebilen olağanüstü bir varlık olarak kabul edilmektedir. Yılanın dönüşüm sürecinin dört döneme ayrıldığına inanan Kazan-Tatar Türkleri, yılanın bir yaşından sekiz yaşına kadarki dönemine "Heyat", sekiz yaşından yüz yaşına kadarki dönemine "Efguy", yüz yaşından bin yaşına kadarki dönemine "Ajdaha" ve bin yaşından sonraki dönemine ise "Yuha" adlarını vermektedir. Renkleri, nitelikleri ve işlevleri bakımından çeşitli özellikler taşıyan yılan, dönüşüm sürecinin her birinde yeni işlevler yüklenmektedir. Bu makalede, Kazan-Tatar Türklerinin halk inanışlarında önemli bir yeri bulunan yılanın özellikle "ejderha"ya ve nihayet "Yuha"ya dönüşümüyle ilgili kabullerin halk anlatılarına nasıl yansıtıldığının örneklerle ortaya çıkarılması, söz konusu bu inanışların mitik özelliklerinin ve işlevlerinin incelenmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Yılan, Yuha, Mitolojik Hayvan, Kazan-Tatar Türkleri, Halk Anlatıları.

* Makalenin "Giriş" kısmı Bayram Durbilmez, diğer kısımları Bayram Durbilmez ve Fatma Tekin tarafından hazırlanmıştır. İncelemede Kazan Tatar Türklerinin gelenekli anlatıları ile ilgili kullanılan örnek metinler, "Kazan Tatarlarının Halk Anlatımlarında Mitolojik Unsurlar" adlı doktora tezinden alınmıştır. ERÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, Fatma Tekin tarafından 2019'da tamamlanan bu tez, Bayram Durbilmez'in danışmanlığında hazırlanmıştır.

** Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

*** Ege Üniversitesi Rektörlüğü Türk Dili Koordinatörlüğü Türk Dili Öğretim Görevlisi.

'Snake', 'Dragon' And 'Yuha' In The Folk Narratives Of Kazan-Tatar Turks

Abstract

Mythological animals are frequently seen in the traditional narrative genres of Kazan-Tatar Turks. These animals, which appear profusely in epics, legends and especially tales, draw attention with their symbolic meanings attributed through mythological beliefs and their functions. In these narrations and especially in fables, animals are generally regarded as entities with extraordinary powers that can think and talk like humans. They are generally conceived as humans and sometimes even believed to be more intelligent creatures than humans. These animals which hold a special place in human life are principally regarded as friends who help and guide people. It is clear that snake plays a significant role among the mythological animals seen in the aforementioned narratives of Kazan-Tatar Turks. The snake, which have signified various meanings from the age of mythology up to now, is regarded, by Kazan-Tatar Turks, as an extraordinary entity that gets stronger as it lives and can transform into different shapes in time. Kazan-Tatar Turks, who believe that the process of the snake's transformation is divided into four stages, named the snake "Heyat" between the ages of one and eight, "Efgiy" between the ages of eight and one hundred, and "Ajdağa" between the ages of one hundred and one thousand and "Yuha" after the age of one thousand. For each stage of the transformation, new functions are ascribed to the snake, which has various features in terms of colors, traits and functions. In this article, the aim is to clarify with examples how the notions related to the transformation of the snake, which has an important place in Kazan-Tatar Turks folk beliefs, especially into "dragon" and then finally into "Yuha" have been reflected onto folk narratives, and to examine the mythical qualities and functions of these beliefs.

Keywords: Snake, Yuha, Mythological Animal, Kazan Tatar Turks, Folk Narratives.

Giriş

Tabiatla iç içe yaşayan insanlar, yaşadıkları coğrafyada bulunan bitki ve hayvanları gözlemleyip onların yaratılışı, çeşitli özellikleri ve işlevleri hakkında yorumlar yaparak bu yorumlarını başka insanlarla paylaşır. Mitolojik dönemden günümüze kadar ulaşan bu yorumlar, zamanla çeşitli halk inanışlarının oluşumuna da etki eder. Bu durum, tabiatla iç içe yaşayan Türkler için de geçerlidir. Söz gelimi, korkulan varlıklarla ilgili çeşitli tabular olduğu gibi, sürüngen bir hayvan olan yılanlarla ilgili bazı inanış ve uygulamalar da ortaya çıkar. Bu inanış ve uygulamalar sonucu, Türk Dünyası'nda yılanla ilgili zengin bir kültür birikimi olduğu görülür. Yapılan doktora / yüksek lisans tezleri,¹ araştırma ve incelemeler, yılanın Türk kültüründe önemli bir yeri olduğunu gösterir.²

¹ Yılanın mitoloji ve Türk folklorundaki yeri ile sanat eserlerinde kullanımı konularında Türkiye'de yapılan tezlerden birkaçını burada anmakta yarar vardır: Candan Ülkü, *Ejderhanın Motif Olarak Gelişimi ve Osmanlı Sanatında Kullanımı (1453-1600)*, İstanbul Üniversitesi SBE, DKT, İstanbul 1995; Eser Şensulay, *Türk İkonografisinde Ejderha Figürü ve Seramik Yorumları*, Hacettepe Üniversitesi SBE, YLT, Ankara 2006; Gülşah Gülegül, *Türk Folklorunda Yılan*, Gazi Üniversitesi SBE, YLT, Ankara 2012; Canan Erden, *Dünya Mitlerinde Yılan*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi SBE, YLT, Eskişehir 2016; Seda Gedik, *Anadolu Sahası Masal ve Efsanelerinde Yılan-Şahmaran*, Ege Üniversitesi SBE, DKT, İzmir 2019; Burcu Kara, *Mitoloji ve Toplumsal Cinsiyet: Şahmeran Miti*, İstanbul Üniversitesi SBE, YLT, İstanbul 2019.

² Yılan konusunda yazılan kitaplar, makaleler, bildiriler az değildir. Örnek olarak Türkiye'de yayımlanan birkaç çalışmayı burada anmakta yarar vardır: Zeki Başar, *Halk Hekimliğinde ve Tıp*

Birçok milletin tasavvurunda “sağlık, uğur, saadet, bereket, gençlik, ölümsüzlük, sonsuzluk”³ gibi çeşitli anlamları taşıyan yılan, Türk kültüründe, “koruyucu”, “sağlık”, “yenilenme”, “yeniden canlanma”, “ölümsüzlük”, “gençlik” “mutluluk”, “uğur”, “bereket” gibi anlam ve işlevler kazanır.⁴ Yılanın deri değiştirerek yenilenme özelliği, bu simgelik anlamları kazanmasına sebep olur. Olağanüstü özellikleri olduğu düşünülen yılan, insana ve Tanrı’ya boyun eğmeyen, yer altında yaşayan ve orada hüküm süren ilahî bir güç olarak da kabul edilerek kutsanır.⁵ Kutsanması, hatta bazı bölgelerde “Tanrı” olarak kabul edilmesi de yılanın deri değiştirerek yenilenme özelliğine bağlı olarak ortaya çıkar. Suyolları, bataklıklar ve ağaç köklerinde yaşayan yılanın, “suların ilahı”⁶ olduğu ve dünyayı taşıdığı düşünülür. Nitekim bir Sami mitinde, yerin göbeği ile özdeş görülen tahtın çevresi bir yılan ile sarılmaktadır.⁷ Ayrıca yer-su kültü ile ilişkilendirilen yılanın,⁸ hayat/dünya ağacının altındaki hayvanlardan biri olduğu ve bu kutsal ağacı koruduğu ifade edilir.⁹ Ay ile yılan arasında “büyüme”, “yok olsa bile yeniden ortaya çıkma” gibi ortak yönleri açısından bir benzerlik kurulur ve Ay, yılan ile simgelenir. 12 hayvanlı Türk takviminde, 12 yılın altıncısına “yılan yılı” adı verilmesi bile yılanın Türk kültüründe özel bir yeri olduğunu düşündürür. Nitekim Türk mitolojisinde yılanın “Abra”, “Akbuğa”, “Badraç”, “Büke”, “Ejder”, “Ev İyesi”, “Yılan”, “Ker Yutpa”, “Ker Arba”, “Maran”, “Şahmaran”, “Yutpa”, “Yuha” gibi adlarla anıldığı tespit edilir. Abra “devasa yeraltı yılanı”, Akbuğa “hekimlerin koruyucusu, tıp tanrısı”, Badraç “yedi başlı ejder”, “Ehren” (evren) olarak da adlandırılan Büke “kanatlı ejderha” / “yılana benzer dev bir sürüngen” olarak kabul edilir. “Kanatlı, dikenli kuyruğu olan, derisi pullu, ağzından ateş saçan” bir varlık olduğu düşünülen Ejder, “yılan biçiminde canavar” ya da “dev kertenkele” olarak tasvir edilir. Ker yutpa “yer altı ejderi”, Ker abra “yer altı yılanı” olarak düşünülür. “Belden aşağısı yılan, üstü insan” tasvir edilen Maran, “derdine derman

Tarihinde Yılan, Ankara Üniversitesi Dış Hekimliği Fakültesi Yay., Kalite Matbaası, Ankara 1978; Yaşar Çoruhlu, “Türk Sanatında Görülen Yılan Tasvirlerinin Sembolizmi”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı: 96, İstanbul 1994, s. 38-46; Esmâ Şimşek, “Türk Halk Kültüründe Yılan ve Bu Bağlamda Yılan Kale’ye Dair Anlatımların Değerlendirilmesi”, *Ceyhan Belediyesi I. Tarih Kültür Ekonomi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Adana 2006, s. 1-3; Emine Gürsoy Naskali, *Yılan Kitabı*, Kitabevi Yay., İstanbul 2014; Ümit Özgür Demirci, “Uygur Metinlerinde Yılan”, *Turkish Studies*, Cilt: 9, Sayı: 3, Ankara 2014, s. 541-541; Hacer Tokyürek, “Eski Uygur Budist Metinlerinde Şeytan, Yılan, Kadın İlişkisi”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 26, Sayı: 1, İstanbul 2016, s. 301-310; Nezahat Ceylan, “Yağlıca Kalesi’nde Yılan Figürü ve Türklere Yılan Simgesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 39, Konya 2016, s. 409-421; Ünsal Yılmaz Yeşildal, “Bir Arketip Olarak Yılan”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 13, Ankara 2018, s. 420-431; Canan Akbaba - Medine Sivri, “Dünya Mitlerinde Yılan”, *Folklor/Edebiyat*, Cilt: 24, Sayı: 96, Lefkoşa 2018, s. 53-64.

³ Fuat Yöndemli, *Hayat Ağacı, Ejder, Yılan*, Nüve Kültür Merkezi Yay., İstanbul 2006, s. 23.

⁴ Bilge Seyidoğlu, “Kültürel Bir Sembol: Yılan”, *Dursun Yıldırım Armağanı*, Ankara 1998, s. 88.

⁵ Galimcan Gıylmanov, *Tatar Mifları II, İkencé Kitap*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1999, s. 72.

⁶ Joseph Campbell, *Batı Mitolojisi, Tanrı'nın Maskeleri*, Çev. Kudret Emiroğlu, İmge Kitabevi, Ankara 1995, s. 13.

⁷ Necati Gültepe, *Türk Mitolojisi -Yeni Araştırmalar Işığında-*, Resse Yay., İstanbul 2014, s. 421.

⁸ Celal Beydili, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Yurt Kitap Yay., Ankara 2005, s. 616.

⁹ Metin Ergun, “Şaman/Kam ve Yılan”, *Yılan Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Nasgali, Kitabevi Yay., İstanbul 2014, s. 59; Murat Uraz, *Türk Mitolojisi*, Mitologya Yay., İstanbul 1992, s. 154.

olabilen” yaratıktır. “Maranların şahı” olduğu düşünölen “Şahmaran”ın, “akıllı ve iyi niyetli” olduğuna inanılır. İnanişaya göre, Şahramaran yeraltında yaşar ve hiç yaşlanmaz. Ölünce ruhunun kızına geçtiğı kabul edilir. Türk költür coğrafyasında “çılan”, “zılan”, “cılan”, “ılan” gibi adlar verilen yılanların erkek olanından “erbüke”, dışısından “işbüke” olarak da söz edilir. Altay Türklerine göre, “Yılan tanrıça” olarak kabul edilen Yılan ana “ak yılan”, “yılan tanrı” olduğu düşünölen Yılan ata “kara yılan” olarak nitelendirilir. “Çatal kuyruklu, dört ayaklı” olarak tasvir yeraltı yılanı Yutpa, “Yeraltı denizinde (Tengiz) yaşayan ve ejdere benzeyen devasa iki yilandan birisi”dir. Altay Türklerinin mitlerinde kırk yıl yaşayan yilandan ‘büke’, kırk yıl yaşayan bükeden ‘Yuha’ olarak söz edilir.¹⁰

Yılan, Kam/Şaman inanışlarındaki en eski simgelerinden biridir. Çünkü yılan ile Kam/Şaman arasında bir bağ bulunduğuna inanılmaktadır. “Yılan” adı verilen şeritlerin Kam/Şaman giysisinde sarkması, Kam/Şaman başlığında¹¹ ve davulunda yılan figürü¹² olması da bu bağı gösterir. “Şamanın cediti” olarak tanımlanan hayvanlardan biri olan yılanın,¹³ yer altı yolculuğunda Kam / Şamana yardım ettiği düşünölmür. “Zehirli” ve “korkunç görünüşlü” bir sürüngen olması, yilandan korkulmasına sebep olur. Bu sebeple yılan “kötülük” simgesi olarak da kabul edilir. Ayrıca “cinsel tutku”, “baştan çıkarma”, “şeytanlık”, “günah” gibi anlamları da bulunan yılan, Erlik’in de simgelerindedir. Nitekim Altay Türklerinde Erlik, kırbaç diye elinde bir yılan tutar ve bazı inanışlarda Erlik’in vücudu yılanlarla sarılıdır.¹⁴ Yılanın renginin genellikle kara olarak betimlenmesi de yine, Erlik’in renginin kara olmasından kaynaklanır.¹⁵

Türk költüründe eve bereket ve hayır getirdiğine inanılan yılanın, evin koruyucusu olduğu ve bekçilik yaptığı yönünde inanışlar vardır. Nitekim Azerbaycan Türklerinde “Ev İyesi” olduğu düşünölen yılanın, eve bereket getirdiğine inanılır. Evde görölen yılan incitilirse yılanın eve felaket getireceğı düşünölmür.¹⁶ Bu inanışaya Kırgız Türklerinde de rastlanır. Çadırın içine yılan girdiğini gören Kırgız Türkleri de “ak çaçuu” (ak serpme) adı verilen bir uygulamayla yılanın oradan uzaklaşmasını sağlar. Yılanı incitmeden yapılan bu uygulamada, yılanın üzerine süt, ayran, kımız gibi sütlü içecekler serpilir.¹⁷ Benzer inanışaya, Anadolu’da da rastlamak mümkündür. Anadolu’da “ev meleğı” olarak nitelendirilen yılanı incitmek, korkutmak veya öldürmek; eve gelen bolluğun, bereketin azalacağı ve ev halkının hastalanıp ölmesine kadar

¹⁰ Geniş bilgi için bkz. Nergis Biray, “Terim Dünyamızda Yılan: Kavram, Anlam ve Yapı Bakımından”, *Avrasya Terim Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, İstanbul 2013, s. 97-98.

¹¹ Mircea Eliade, *Şamanizm*, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi, Ankara 1999, s. 180-184.

¹² Abdulkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*, TTK Yay., Ankara 2013, s. 94-96.

¹³ Ergun, “a.g.m.”, s. 54.

¹⁴ Beydili, *a.g.e.*, s. 616.

¹⁵ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalıcı Yay., İstanbul 2011, s. 183.

¹⁶ Beydili, *a.g.e.*, s. 616.

¹⁷ Mayrambek Orozobaev, “Kırgız Halk İnancı ve Halk Hekimliği Uygulamalarında Yılan”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Cilt: 1, Sayı: 15, Ankara 2012, s. 107-123.

varabilen çeşitli uğursuzlukların geleceği gibi gerekçelerle yine önerilmez.¹⁸ Yaşadığı yerin iyisi / sahibi olduğu düşünülen yılanları o yerden uzaklaştırmak veya öldürmek, Kazan-Tatar Türkleri arasında da büyük günahlardan sayılmıştır. O yeri “*sahipsiz bırakmama*” düşüncesiyle, yerde ve ağaç dallarında görülen yılanların öldürülmesi, kovulması Kazan-Tatar Türklerinin inanışlarına göre yasaktır.¹⁹ Yılanın ev koruyucusu olduğu ve eve bekçilik yaptığı yönünde inanışlar da yaygındır. Kazan-Tatar Türklerinde, özellikle ak renkli yılanın bekçi olarak, atalar tarafından gönderildiğine inanılır.²⁰ Onlar için kaygı duyan ataları tarafından gönderilen “*ev iyisi*” yılan, kendisine dokunulmadıkça ev halkına zarar vermez.²¹

Yılanın şifacılık özelliğine bağlı olarak, Türk Dünyası’nda çeşitli inanış ve uygulamalar da ortaya çıkar. Söz gelimi Kırgızistan’da “*Közü açık*” adı verilen halk hekimleri, koruyucu ruhlarının “*Ak cılan*” olduğuna inanırlar. Bu halk hekimlerinin tedavide kullandıkları “*ak danı*” (ak ilaç), yılan organından hazırlanmış bir tedavi malzemesidir.²²

Yılanın Türk kültüründeki yerini yansıtan ürünler arasında sözlü edebiyat mahsulleri önemli bir yer tutar. Türk insanının tarih boyunca edindiği deneyimleri ve inanışlarını en özlü biçimde yansıtan atasözleri incelendiğinde yılanla ilgili de çok sayıda atasözü bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda genel bir fikir vermesi bakımından yılanla ilgili söylenen atasözlerinden birkaçını şöyle sıralamak mümkündür:

“*Acı söz insanı dinden çıkarır / Tatlı söz yılanı inden çıkarır*”, “*El eliyle yılan tutar / Yarısını yalan tutar*”, “*Sevda geçer yalan olur, sonra sokar yılan olur*”, “*Su içene yılan bile dokunmaz*”, “*Denize düşen yılan sarılır*”, “*Her deliğe (taşın altına) elini sokma, ya yılan çıkar ya çıyan*”, “*Onmadık hacıyı deve üstünde yılan sokar*”, “*Yılanın başı küçükken ezilir*”, “*Yılan ne kadar eğri gitse de deliğine doğru girer*”, “*Çıl pazı aylandı, çılan pazı soyuldu*” (Yıl başı geldi (döndü), yılan başı soyuldu / kabuğundan ayrıldı), “*Düye öz boynunun eğrisini bilmän, yılanı eğri diyyemiş*” (Deve kendi boynunun eğrisini bilmez, yılanı eğri dermiş), “*İlandän ilän, çayändän çayân*” (Yılandan yılan, çyandan çıyan çıkar), “*Yıla:nuñ ayağını görmersiñ / Mollanıñ çöregini görmersiñ*” (Yılanın ayağını görmezsin / Hocanın çöregini görmezsin), “*Jılan iyrendep jüredi, süyrendep kiredi*” (Yılan büküm büküm yürür, sürüne sürüne gider), “*Jılan jılanıñ quyrıqın baspas*” (Yılan, yılanın kuyruğuna basmaz), “*Jılan quvsa jolğa kaş, tüye quvsa, jarğa kaş*” (Yılan kovalarsa yola kaç, deve kovalarsa yamaca kaç), “*Jılanıñ quyrıqın bassañ, başı şağadı*” (Yılanın kuyruğuna bassan başıyla sokar), “*Jılanıñ bavırı mayda, bası zaharlı / Quvdıñ tili mayda, jüregi zaharlı*” (Yılanın bağı yumuşak, başı zehirli / Kurnazın dili yumuşak, yüreği zehirli).²³

¹⁸ Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi 2 (Kutsal Dışı-Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler-İyeler ve Demonoloji)*, Cilt: 2, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012, s. 264-265.

¹⁹ Gıylmanov, a.g.e., s. 72.

²⁰ Fatih Urmançı, *Tatar Mifologiyesé Éntsiklopédik Süzlék II*, Megarif Neşriyatı, Kazan 2009, s. 33.

²¹ Bayat, a.g.e., s. 264-265.

²² Orozobaev, “a.g.m.”, s. 1.

²³ Yılanla ilgili atasözleri ve deyimler hakkında geniş bilgi ve örnekler için bkz. Biray, “a.g.m.”, s. 107-110.

Türkiye’de ve Türk Dünyası’nda söylenen atasözlerinden başka, Türk lehçelerinin neredeyse tamamında “*yılan gibi*”, “*yılan hikâyesi*”, “*yılanın başını küçükken ezmek*”, “*yılanın kuyruğuna basmak*”, “*yılanın sevmediği ot burnunun dibinde biter*”, “*yılankavî*”, “*yılancık*” gibi bazı söz ve deyimlerin genellikle benzer şekilde kullanıldığı görülür. “*Yılan*”²⁴ terimi üzerine bir çalışma yapan Nergis Biray, Türk Dünyası’nda “*yılan, yılanlı, yılancı*” sıfatları taşıyan dağ, dere, pınar, tepe adları / yer adları bulunduğunu da ifade eder.²⁵

Yılanla ilgili bazı inanış²⁶ ve uygulamalara çeşitli mit, efsane, masal gibi gelenekli anlatılarda da rastlanması dikkat çekicidir.²⁷ Dünyanın pek çok ülkesinde olduğu gibi, Türkiye’de ve Türk kültür coğrafyasında da yılanla ilgili çok sayıda anlatı bulunduğu tespit edilir. Altay Türklerinden derlenen bir mite göre, Erlik tarafından kandırıldığı için cezalandırılan bir hayvandır. Altay Türkleri arasında anlatılan başka bir anlatıya göre, Tanrı dünyayı yaratırken Şeytan da Tanrı’ya yardımcı olur. Şeytan, bu yardım karşılığında Tanrı’dan küçük bir çukur ister. Tanrı, Şeytanın bu istediğini geri çevirmez. Şeytan, yılan başta olmak üzere bütün zararlı hayvanları bu çukura doldurur.²⁸ Dağlık Altay bölgesinde anlatılan “*Yılan Dağı Efsanesi*”ne göre, büyülü yeteneklere sahip bir önder, savaşçıların evlenmesini yasaklar. Evlenebilmek için özel şartlar öne sürer. Evlenmek isteyen oğlanın, sevdiğini kucağına alarak dağın zirvesine kadar taşınması da bu şartlardan biridir. Oğlan, sevdiğini kucağında taşıırken düşürürse kız yılanı dönüşürmüş. Bu şartı kimse yerine getiremediği için, o kabile yok olmanın eşiğine gelir. Bir delikanlı, sevdiğini kucağına alarak dağın zirvesine doğru koşmaya başlar. Kızın da yardımıyla zirveye ulaşırlar. Buna öfkelenen kabile önderi öfkeden dağa çarpıp büyük bir yılanı dönüşür. Dağın adı da “*Yılan Dağı*” olur.²⁹ Anadolu’da anlatılan Şahmeran efsanesi, yılanın şifa verme ve öldürme özelliklerine yer verir. Efsaneye göre, padişah amansız bir derde yakalanır. Bu derdin tek dermanı olduğunu öğrenen padişah, Şahmeran’ın etini kaynattırıp yiyerek iyileşmek ister. Şahmeran’ın etini yiyen kişi dünyanın bütün surlarına hâkim olacaktır. Bunu öğrenen hileci vezir, Şahmeran’ın etini kendisi yemeyi planlar. “*Bilgelik*” özelliği bulunan Şahmeran’ın şifalı kısmı başıdır. Bunun yerine yılanın zehirli kısmı olan kuyruğunu yiyen hileci vezir ölür. Eti yiyemediği için padişah da yaşamaz. Şahmeran’ın başını ısırarak Tahmasb ise dünyanın bütün surlarını keşfeden Lokman Hekim olur.³⁰ Kırgız Türklerinin bazı masallarında yılan zeki, dü-

²⁴ Türkçedeki yılan adları konusunda geniş bilgi için bkz. Biray, “a.g.m.”, s. 98-107.

²⁵ Biray, “a.g.m.”, s. 96.

²⁶ Yılanla ilgili oluşan tabu sebebiyle “*yılan*” sözü yerine zamanla başka kelimeler kullanıldığı da tespit edilmektedir. Bu konuda bilgi ve örnekler için bkz. Nergis Biray, “Söz Varlığımızda Yılan”, *Aurasya Terim Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, İstanbul 2014, s. 28.

²⁷ Birkaç örnek için bkz. Vasfi Mahir Kocatürk, *Dokuzbaşlı Ejderha*, Tan Matbaası, İstanbul 1953; Ignacz Künos, *Yedi Başlı Ejderha ve Başka Masallar*, İnkilâp ve Aka Kitabevi, İstanbul 1970.

²⁸ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar)*, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 531.

²⁹ Biray, “a.g.m.”, s. 27.

³⁰ Şahmeran efsanesi hakkında bilgi için bkz. Şakire Balıkcı, “Şahmeran Efsanesi ve Yılan Tılsımlarının Psikanalitik Açından Değerlendirilmesi”, *Uluslararası Folklor Akademi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı:

rüst, duyarlı, becerikli ve kutsal bir varlık olarak betimlenir.³¹ Yeni bulunan ve “Dede Korkut’un 13. boyu” olarak kabul edilen “Salur Kazan’ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi” adlı anlatıda da yedi başlı ejderha önemli bir yer tutar.³²

Kazan-Tatar Türklerinin düşünce dünyasında yılan, kutsanan bir varlıktır. Buna bağlı olarak ortaya çıkan “yılan kültü” ise; “kutsama”, “gücüne saygı duyma” ve “tapınma” şeklinde karşımıza çıkar.³³ Kazan-Tatar Türklerinin mitleri, halk inanışları ve gelenekli anlatıları incelendiğinde de yılan kültürünün izleri belirgin olarak görülür. Kazan-Tatar Türklerinin mitlerinde yılan o kadar kutsanmaktadır ki, Tataristan’ın başkenti Kazan’ın arması bile kanatlı yilandır.³⁴

Kazan-Tatar Türklerinin mitolojisinde yılan, yaşadığı süre boyunca değişik varlıklara dönüşebilen bir hayvandır. Bu dönüşüm süreci; 1. “Heyat”, 2. “Efgy”, 3. “Ajdah” ve 4. “Yuha” olmak üzere dört döneme ayrılır. Buna göre; bir yaşından sekiz yaşına kadarki dönemi “Heyat”, sekiz yaşından yüz yaşına kadarki dönemi “Efgy”, yüz yaşından bin yaşına kadarki dönemi “Ajdah” ve bin yaşından sonraki dönemi ise “Yuha” olarak adlandırılır.³⁵ Kazan-Tatar Türklerinin halk anlatılarında, yılanın söz konusu bu dört görünümünden “Heyat” ve “Efgy”ye rastlanmamıştır. Bu sebeple çalışmada, sadece “yılan”, “ejderha” ve “Yuha”nın mitik özellikleri ve işlevleri üzerinde durulmuştur.

1. Yılan

Gelenekli anlatılarında yer alan mitolojik hayvanlar, olağanüstü özellikleri bulunan ve genellikle kahramanlara yardım eden, yol gösteren bir varlık olarak kabul edilir. Kazan-Tatar Türklerinin gelenekli anlatılarında, kahramanlara yardımcı olan yılan motifine rastlanır. Söz gelimi; “Yirtöşlök (Yirtöşlik)” destanında yılanlar, kahramana yardım eder. Destanda yılanlar, yılan padişahıyla birlikte yer altına inen kahramana yol vermek için birbirlerinin üzerine çıkarlar ve böylece onlara yol açarak yardımcı olurlar.³⁶ Benzer şekilde “Karlıgaçnuñ Koyırgı Nige Ayırılğan? (Kırlangıcın Kuyruğu Neden Ayırılmış?)”³⁷ efsanesinde ve “Avçı Bélen Asrav Kız (Avçı İle Hizmetçi Kız)”³⁸ masalında da yılan, “yardımcı” özelliğiyle görülür. “Karlıgaçnuñ Koyırgı Nige Ayırılğan? (Kırlangıcın Kuyruğu Neden Ayırılmış?)” efsanesinde yılan, Nuh’un gemisindeki deliğe yuvarlanıp yatar ve sızıntıyı durdurarak geminin batmamasını sağlar.³⁹ “Avçı

1, İstanbul 2018, s. 53-64; Şahmeran hakkında şu çalışmada da önemli bilgi ve değerlendirmeler bulunmaktadır. Ömer Yılar, *Yemliha’dan Camasbname’ye Lokman Hekim’den Günümüze Şahmeran (Metinler Arası Çözümlemeler)*, Pegem Akademi, Ankara 2016.

³¹ Orozobaev, “a.g.m.”, s. 1.

³² Metin Ekici, *Soylamalar ve 13. Boy-Salur Kazan’ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi*, Ötüken Neşriyat Yay., İstanbul 2019.

³³ Urmançı, *a.g.e.*, s. 33-36.

³⁴ Türklerde yılan simgesinin kullanıldığı yerler hakkında bilgi için bkz. Biray, “a.g.m.”, s. 98.

³⁵ Gıylmanov, *a.g.e.*, s. 93.

³⁶ Flora Ehmetova - Fatih Urmançı, *Tatar Eposı Dastannar*, Rannur Neşriyatı, Kazan 2004, s. 571.

³⁷ Selim Gıylecitdinov, *Tatar Halık Rivayetleré Hem Légendaları*, Rannur Kitap Neşriyatı, Kazan 2000, s. 246-247.

³⁸ Halide Gatina - Hemit Yarmi, *Tatar Halık İcatı, Ekiyetler (İkençe Kitap)*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1978, s. 347-353.

³⁹ Gıylecitdinov, *a.g.e.*, s. 246.

Bélen Asrav Kız (Avcı İle Hizmetçi Kız)” masalında ise yılan, avcıya verdiği hediyeye ile onun zor sınavları atlattırmasına yardımcı olur.⁴⁰

Yılanın mitolojik hayat / dünya ağacını koruduğu inancı, zamanla “su iyesi” ve “ev iyesi” olarak kabul edilmesine yol açar. Evin koruyucusu ve bekçisi⁴¹ olduğu yönündeki inanış, bazı gelenekli anlatılara farklı biçimlerde yansımaktadır. Söz gelimi; “Nursulu (Nurgüzel)”⁴² ve “Utz Ul (Otuz Oğul)”⁴³ masallarında yılan, “bekçilik” göreviyle karşımıza çıkar. “Utz Ul (Otuz Oğul)” masalında üç başlı yılan, devin canının bulunduğu yumurtanın koruyucusu olarak bekçilik yapmaktadır.⁴⁴ Benzer şekilde “Nursulu (Nurgüzel)” masalında da devin yaşadığı yer, yılanlar ve ejderhalar tarafından korunmaktadır.⁴⁵

Kazan-Tatar Türklerinin gelenekli anlatılarında bazen yılanla kızın evlenmesi motifine rastlanır. Söz gelimi; “Kekkük Bélen Sandugaç, Annan Tagın Karlıgaç Kayan Bulgannar? (Guguk, Bülbül ve Kırlangıç Nasıl Meydana Gelmiş?)” efsanesinde göle yıkanmak için giren Mahişeker, çıktığında kıyafetlerinin üzerinde bir yılanın durduğunu görür. Yılan, Mahişeker’e gelecekte kendisiyle yaşamaya söz vermesi şartıyla kıyafetlerini verir. Daha sonra bir yılan sürüsü gelir ve kızı alıp gider. Yılanla kız evlenir ve bunların iki çocuğu olur.⁴⁶ Masallarda ise kızla evlenmek isteyen yılan genellikle yakışıklı bir erkeğe dönüşür. Söz gelimi; “Zöhre” masalında yılan, bir nehirde yıkanırken gördüğü Zöhre’ye, on sekiz yaşına geldiğinde gelip kendisini alacağını söyler. Söylediği gibi de yapar. Zöhre, on sekizine girdiğinde gelip onu kendi şehrine götürür. Bir süre sonra ise Zöhre, yakışıklı bir erkeğe dönen yılanla âşık olur ve onunla evlenir.⁴⁷ “Öç Bülek (Üç Hediye)” masalında bir adam, kızının isteği üzerine insan başı büyüklüğündeki bir elmayı yılanların bahçesinden çalar. Bunun üzerine yılan, aldığı elma karşılığında kızını evlenmek için ister. Masalın sonunda güzel bir erkeğe dönüşen yılan, kızla evlenir.⁴⁸

Bu anlatılarda görülen “yılanın insana dönüşmesi” ve “kızın güzel bir erkeğe dönüşen yılanla âşık olup evlenmesi” motifleri mitolojik inanışlara dayanır. Kazan-Tatar Türklerinin mitolojisinde ve masallarında bir genç kızın yılan ile evlenmesine ya da erkeğe dönüşen yılanın bir kızla evlenmesine sık rastlandığını belirten Urmançı, insanların yılan ile aile kurmasının yüzyıllardır olağan karşılandığını ve hatta olumlu bile görüldüğünü; ancak bu durumun son zamanlarda değişiklik gösterdiğini söyler.⁴⁹ Bunun sebebini ise, yılanın eskiden

⁴⁰ Gatina - Yarmi, *a.g.e.*, s. 347-353.

⁴¹ Beydili, *a.g.e.*, s. 616; Kaplan - Alpsay, *a.g.e.*, s. 218.

⁴² Halide Gatina - Hemit Yarmi, *Tatar Halık Ekiyetleré*, Rannur Neşriyatı, Kazan 1999, s. 315-320.

⁴³ Yarmi - Gatina, *a.g.e.*, 1978, s. 365-372.

⁴⁴ Yarmi - Gatina, *a.g.e.*, s. 370-372.

⁴⁵ Yarmi - Gatina, *a.g.e.*, s. 315-319.

⁴⁶ Gülhan Atnur, *Başkurt ve Tatar Efsaneleri Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2002, s. 861-864.

⁴⁷ Yarmi - Gatina, *a.g.e.*, s. 85-89.

⁴⁸ Yarmi - Gatina, *a.g.e.*, s. 89-92.

⁴⁹ Urmançı, *a.g.e.*, 2009, s. 34-35.

kutsanan bir varlıkken zamanla diğer mitolojilerin etkisiyle olumsuz sıfatlar kazanmasına bağlar.⁵⁰ Yılan ile evliliğin yadırganmadığı “Yirtöşlek (Yirtöşlik)” destanında ise yılanların padişahu olan ak yılan, Yirtöşlik’i kendi kızıyla evlendirir.⁵¹ Yirtöşlik’in yer altında yaşayan bir yılanla evlenmesi, “bu dünya” (yeryüzü) ile “öteki dünya” (yeraltı) arasında bir bağ kurduğunu gösterir.

Yılan, çeşitli kaynaklarda sinsî, kurnaz, kindar, öldürücü, kötü niyetli olarak tasvir edilir.⁵² Kazan-Tatar Türklerinin masallarında iyi yılanların yanında kötü yılanlara da rastlanmaktadır. Nitekim “Dus Kiyékler (Dost Hayvanlar)”⁵³, “Nursulu (Nurgüzel)”⁵⁴, “Utız Ul (Otuz Oğul)”⁵⁵ ve “Altın Başlı Kömêş Béleklé (Altın Başlı Gümüş Bilekli)”⁵⁶ masallarında yılan, insanın en korkutucu düşmanlarından biridir. “Dus Kiyékler (Dost Hayvanlar)” masalında kahraman, yılanla iyilik yapmasına rağmen yılan, onu bırakmayarak kötülük yapmaya çalışır.⁵⁷ “Utız Ul (Otuz Oğul)” masalında devin canını bulmak için yola çıkan kahraman, üç başlı yılan ile mücadele eder.⁵⁸ “Altın Başlı Kömêş Béleklé (Altın Başlı Gümüş Bilekli)” masalında da üç başlı yılan, her yıl bir kızı yer. Sıra padişahın kızına geldiğinde kahraman, üç başlı yılanın başlarını keser ve kızı kurtarır.⁵⁹

Kötü yılanlara, yeni Kazan şehrinin kuruluşu ile ilgili efsanelerde de rastlanmaktadır. Nitekim “Sihêrçé Kız (Büyücü Kız)” ve “Yaña Kazan (Yeni Kazan)”⁶⁰ efsanelerinde, yeni Kazan şehrinin kurulacağı yer yılanlarla doludur ve burası yılanlardan temizlenmeye çalışılır. Ancak bunu başarmak o kadar da kolay değildir. Söz gelimi, “Yaña Kazan (Yeni Kazan)” efsanesinde Kazan’ın kurulacağı yeni yer, yılanlardan temizlenmesi için samanlarla doldurulup yakılır. Buna rağmen yangından kurtulan bir yılan, insanları kovalayarak onlara saldırır.⁶¹ Benzer şekilde “Sihêrçé Kız (Büyücü Kız)” efsanesinde de, yılanlar samanlarla yakılmaya çalışılır. Yangından kaçan on iki başlı uçan yılan gökyüzüne doğru yükselir; ancak ateşin aleviyle yanar ve zarar veremez.⁶²

Mitolojik inanışlar sonucu şekillenen renk simgeciliği,⁶³ yılanların renkleriyle ilgili yüklenen işlevlerde de ortaya çıkar. Ak renk, nitelediği varlığa olumlu, kara ise genellikle olumsuz anlam yükler. Nitekim Kazan Tatarları kapı eşiğinde görülen kara yılanın mutsuzluk / uğursuzluk, ak yılanın ise

⁵⁰ Urmançı, *a.g.e.*, 2009, s. 34-35.

⁵¹ Ehmetova - Urmançı, *a.g.e.*, s. 564-587.

⁵² Mayrambek, “a.g.m.”, s. 1.

⁵³ Yarmi - Gatina, *a.g.e.*, s. 42-43.

⁵⁴ Yarmi - Gatina, *a.g.e.*, s. 315-320.

⁵⁵ Yarmi - Gatina, *a.g.e.*, s. 365-372.

⁵⁶ Gatina - Yarmi, *a.g.e.*, s. 191-197.

⁵⁷ Yarmi - Gatina, *a.g.e.*, s. 42.

⁵⁸ Yarmi - Gatina, *a.g.e.*, s. 365-372.

⁵⁹ Gatina - Yarmi, *a.g.e.*, s. 191-193.

⁶⁰ Gıylecitdinov, *a.g.e.*, s. 46-47.

⁶¹ Gıylecitdinov, *a.g.e.*, s. 47.

⁶² Gıylecitdinov, *a.g.e.*, s. 46-47.

⁶³ Bayram Durbilmez, *Türk Dünyası Kültürü 1, 2*. Baskı, Ötügen Neşriyat Yay., İstanbul 2018.

iyilik getireceğine inanır.⁶⁴ Bu inanış, mitolojik kabullere ve renk simgeciliğine dayanır.⁶⁵ Ak yılan gören kişinin bahtlı olacağı yönündeki inanış da yine aynı mitolojik kabullerin bir yansımasıdır.⁶⁶ Kazan-Tatar Türklerinin gelenekli anlatılarında yılanlar genellikle “ak” ve “kara” olarak yer alır. Ak yılanın olumlu, kara yılanın ise olumsuz özellikler taşıması düalist inanç sistemine dayanır. Mitolojik dönemde oluşan bu inanç sistemine göre, ak ve karanın nitelendirildiği varlıklar birbiriyle mücadele eder. Kazan Tatarları arasında anlatılan “*Sér Totmas (Sır Tutmaz)*”⁶⁷ ve “*Yarlı Yégét Bélen Patşa Kızı (Fakir Yiğit İle Padişah Kızı)*”⁶⁸ masallarında, ak ve kara yılanların mücadele halinde olması da düalist yaklaşımın bir yansıması olmalıdır.

Kazan-Tatar Türklerinin gelenekli anlatılarında yılanların padişahı olarak büyük bir güce sahip olan ak yılan; masal kahramanına veya diğer insanlara yardım eden, onlara hediye veren, aynı zamanda onları ölümden kurtaran bir varlıktır. Söz gelimi; “*Ak Yılan*” masalında ak yılan, kahramana padişahın rüyasını yorma konusunda yardımcı olur. Böylece kahramanı ölümden kurtarır.⁶⁹ “*Yılan Patşası Şahmara (Yılan Padişahı Şahmaran)*” masalında da kahramanı, yer altında bulunan yılanların yemesinden onların padişahı olan ak yılan kurtarır ve kahraman, ak yılanın kuyruğuna yapışarak yer altından yeryüzüne çıkar.⁷⁰ “*Yarlı Yégét Bélen Patşa Kızı (Fakir Yiğit ile Padişah Kızı)*” masalında ise ak yılan, padişahın kızıyla evlenmek isteyen kahramana sınavları kazanması için hediyeler verir. Bu sayede kahraman, büyük bir güce sahip olur ve sınavları kazanır.⁷¹

Ak yılan sembolünün kaynağını “*totemistik inanışlar*”a bağlayan araştırmacılara göre, totem bir hayvan olan yılan, kutsal bir varlık olduğundan bu varlığın kendisi veya herhangi bir uzvu şifalıdır.⁷² Yılanın “*koruyucu*” olduğuna inanılması ile “*sağlık*” getireceği inanışı ve zamanla sağlığı simgelemesi birbiriyle ilişkilidir. Yılanla yüklenen “*yenilenme*”, “*yeniden canlanma*”, “*ölüm-süzlük*”, “*gençlik*” gibi anlamlar da “*sağlık*” anlamıyla ilişkili olmalıdır.⁷³ Yılanın şifa verdiği inanışı Kazan-Tatar Türklerinde de mevcuttur. Nitekim Fatih Urmançı⁷⁴ de, “*ak yılan*” hakkındaki bir çalışmasında, Kazan-Tatar Türkle-

⁶⁴ Kara teke veya koyun bir çocuğa saldırdığında ya da kara bir köpek, bir çocuğu kovaladığında/ısırdığında mutlaka o çocuğa zarar geleceğine inanılması da mitolojik kökenli renk simgeciliği ile ilişkilidir. Kazan Tatarlarında yeraltı dünyasının temsilcisi olarak görülen kara renkli bu hayvanların, çocuklara ölümcül hastalıklar bulaştıracağı düşünülmektedir. Bkz. Çulpan Z. Çetin, *Tatar Türklerinin Gelenekleri ve Göreneklere*, Karadeniz Dergisi Yayınları, Ankara 2009, s. 80.

⁶⁵ Urmançı, *a.g.e.*, 2009, s. 33-34.

⁶⁶ Gıylmanov, *a.g.e.*, s. 75.

⁶⁷ Yarmi - Gatina, *a.g.e.*, s. 81-83.

⁶⁸ Gatina - Yarmi, *a.g.e.*, s. 372.

⁶⁹ Lenar Camalitdin, *Tatar Halk Ekiyetleri: Tılsımlı Ekiyetler*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1994, s. 169.

⁷⁰ Yarmi - Gatina, *a.g.e.*, s. 76-77.

⁷¹ Gatina - Yarmi, *a.g.e.*, s. 371-382.

⁷² Gıylmanov, *a.g.e.*, s. 75.

⁷³ Yöndemli, *a.g.e.*, s. 23; Seyidoğlu, “a.g.m.”, s. 88.

⁷⁴ Fatih Urmançı, “Ak Yılan Hem Yılanlar”, *Folklor Têlé-Şigriyet Têlé*, Fikrî Neşriyatı, Kazan 2001, s. 88-108; Fatih Urmançı, *Tatar Destanları I*, Türkiye Türkçesine akt. Vedat Kartalcık - Caner Kerimoğlu, TDK Yay., Ankara 2007, s. 389.

rinde, yılanın şifa veren bir hayvan olduğu inanışını örneklerle açıklar. Şifa veren yılan motifine, “*Yılan Patşası Şahmara (Yılan Padişahu Şahmaran)*” ve “*Sér Totmas (Sır Tutmaz)*” masallarında da rastlanılır. “*Yılan Patşası Şahmara (Yılan Padişahu Şahmaran)*” masalında yılanın etinin yenmesi, birçok hastalığa şifa olmasının yanında yiyen kişinin hayvan dillerini anlamasını sağlaması gibi olağanüstü bir etkisi de vardır. Kahraman, ak yılanın etini yer ve böylece hayvan dilini anlamaya başlar. Hasta olan padişah da, yılanın etini yiyince iyileşir, hatta eskisinden daha sağlıklı olur.⁷⁵ Benzer durum “*Sér Totmas (Sır Tutmaz)*” masalında da görülür. Ak ve kara yılanların mücadele ettiği masalda kahraman, ak yılanı kurtarmaya çalışır. Bunun üzerine yılan, kahramanın ağzına tükürür ve kahraman birden bire dünyadaki tüm hayvanların dilini anlar.⁷⁶ Görüldüğü üzere, yılanın eti kadar tükürüğü de insanların tılsımlı güçlere sahip olmasını sağlamaktadır.

“*Ügi Kız (Üvey Kız)*” masalında kara sandıktan çıkan kara yılan, açgözlü kızın ölümüne sebep olur.⁷⁷ “*Utız Ul (Otuz Oğul)*” masalında kara yılan, devin canının bulunduğu yerin koruyucusudur.⁷⁸ “*Çora Batır*” destanında ise Çora'nın gece uyurken yatağına kara bir yılan gelir ve Çora, bu yılanın dilini koparır.⁷⁹

2. Ejderha (Ajdaha)

Ejderha (Ajdaha) genellikle “*boynuzlu, aslan veya kuş ayaklı, kanatlı melez bir hayvan*” şeklinde tasvir edilir.⁸⁰ Ayrıca vücudu balık pulları ile örtülü, ayakları timsah ayağına benzeyen ve kuyruklu, kanatlı, boynuzlu olarak da tasvir edilen bu varlıkların; bir inanca göre yılanın dönüşüme uğramış şekli oldukları, diğer bir inanca göre de yılanla vahşi mandanın veya ceylanın çiftleşmesinden ortaya çıktıkları anlatılır.⁸¹ Ejderhaların genellikle çok başlı (genellikle üç, beş, yedi başlı) olması, gözlerinden ateş saçması ve yüzlerinin insana benzemesi dikkat çeker.⁸²

Kazan-Tatar Türklerinde ejderha, yılanın dönüşüme uğramış şekli olarak tasavvur edilir.⁸³ Bununla ilgili bir mite göre; yılan yüz yaşına kadar yaşar-

⁷⁵ Yarmi - Gatina, *a.g.e.*, s. 80.

⁷⁶ Yarmi - Gatina, *a.g.e.*, s. 82.

⁷⁷ Camalitdin, *a.g.e.*, s. 169.

⁷⁸ Yarmi - Gatina, *a.g.e.*, s. 370.

⁷⁹ Fatih Urmançı, *Tatar Destanları I*, Türkiye Türkçesine akt. Vedat Kartalcık - Caner Kerimoğlu, TDK Yay., Ankara 2007, s. 389.

⁸⁰ Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi 1 (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi)*, Cilt: 1, Ötüken Neşriyat Yay., İstanbul 2011, s. 69.

⁸¹ Bayat, *a.g.e.*, 2012, s. 256.

⁸² Uraz, *a.g.e.*, s. 161.

⁸³ Ejderhanın, Türk mitolojisine nereden geldiği ile ilgili olarak farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerden birinde Roux, Türklerin ejderha figürlerini Çinlilerden ödünç aldığı söylerken buna delil olarak da ejderhaya takılan “*luu*” adını örnek gösterir (2012:67). Ögel de Hunların, başkentlerine “*ejderha şehri*” anlamına gelen “*Lung-ch'öng*” adını verdiklerini söyleyerek aynı görüşe katılır (2010:566). Mackenzie ise, eski Mısır'da da ejderhaya benzer varlıklara rastlandığını belirterek, ejderhanın sadece Çinlilere özgü bir varlık olmadığını örneklerle açıklar (1996:49-64). Bir başka görüş de, ejderhanın Türk mitolojisine İranlılardan geldiği yönündedir. Bu görüşe dayanak olarak da, ejder veya ejderha kelimelerinin Farsça “*azi-Dsāka*” kelimesinden türemiş olması gösterilir (Pertev Naili Boratav, *Türk Mitolojisi (Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin*

sa ejderhaya; ejderha da bin yaşına kadar yaşarsa Yuha adlı kötü bir varlığa dönüşür ve genellikle güzel bir kız kılığında insanlarla birlikte yaşamaya başlar.⁸⁴ Anlatılarda genelde çok başlı olan ejderha; sulak alanlarda yaşar, ağzından ateş çıkarır, insan yer ya da kaçar. Ayrıca kahramanların sıklıkla mücadele ettiği kötü ve genelde yılan şeklinde olan şeytani bir varlıktır. Ejderhanın yılan şeklinde görüldüğü anlatılara; “*Mişek Alp (Mişek Alp)*”⁸⁵ ve “*Yirtöşlek (Yirtöşlik)*”⁸⁶ destanları; “*Tılsımlı Şem (Tılsımlı Mum)*”⁸⁷, “*Sérlé Baldak (Sırlı Yüzük)*”⁸⁸ ve “*Avcı (Avcı)*”⁸⁹ masalları; “*Barac Nesélé (Barak Nesli)*”⁹⁰, “*Umartaçı Kızı (Arıcının Kızı)*”⁹¹ ve “*Yaña Kazan Kalasınının Koruluvı (Yeni Kazan Şehrinin Kurulması)*”⁹² efsaneleri örnek verilebilir.

Ejderha, evrenin en eski zoomorfik algılanış biçimi olduğu kadar “*gökyüzü, burç, Dünya Ağacı, iyilik, bereket, karanlık, kaos*” gibi kavramları da simgeler.⁹³ Türk mitolojisinin dünya ile ilgili tasavvurunda ejderha, evrenle olduğu kadar sular âlemiyle de ilişkilidir.⁹⁴ Ejderha ile ilgili evren tasavvurunda ejderhanın gözleri deryalar, sırtı ise dağlar olarak anlatılır. Ayrıca yer sarsıntısının ejderhanın huysuzluğundan, yağmurun çok yağmasının ejderhanın ağlamasından kaynaklanması gibi tabiat olayları da ejderhanın hareketlerine bağlanmıştır. Nitekim Tatar Türklerinde gök gürlediğinde, şimşek çaktığında ya da yağmur yağdığında “*Ejderha huysuzlandı.*” denmesi de bunu göstermektedir.⁹⁵ Kaosun simgesi olan su ve evrenin simgesi olan ejderha arasındaki ilişki, başlangıcın simgesi olan iki varlığın bütünleşmesi olarak yorumlanır.⁹⁶ Ejderha, gök ile yer-su dünyalarını birleştirmesinin yanında, bunlar arasında uyumu da sağlar. Nitekim Tatar ve Başkurt Türklerinde kullanılan ve genellikle güçlü bir fırtınadan sonra gölün/nehirin suyunun yukarıya yükselmesini ifade eden “*Ajdaha küterélüv (Ejderha yükseldi)*” sözü de buna işaret eder.⁹⁷ Ayrıca ejderha, su kaynaklarının koruyucusu olup halkın su ihtiyacı da onun yönetimindedir.⁹⁸ Bu sebeple Kazan-Tatar Türklerinin efsane ve masallarında, suyun bulunduğu yerlerde yaşayan ejderhanın oradan gelip geçenleri yaka-

Mitolojisi), Çev. Recep Özbay, Bilge-Su Yay., Ankara 2012, s. 66). Buna benzer görüşlere başka kaynaklarda da rastlanmaktadır. Bkz. İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999, s. 125; Gıylmanov, *a.g.e.*, 1999, s. 84.

⁸⁴ Gıylmanov, *a.g.e.*, s. 87-88.

⁸⁵ Ehmetova - Urmançı, *a.g.e.*, s. 523-529.

⁸⁶ Ehmetova - Urmançı, *a.g.e.*, s. 564-587.

⁸⁷ Gatina - Yarmi, *a.g.e.*, s. 301-307.

⁸⁸ Gatina - Yarmi, *a.g.e.*, s. 287-297.

⁸⁹ Gatina - Yarmi, *a.g.e.*, s. 55-60.

⁹⁰ Gıylecitdinov, *a.g.e.*, s. 30-33.

⁹¹ Gıylecitdinov, *a.g.e.*, s. 49-50.

⁹² Gıylecitdinov, *a.g.e.*, s. 50-52.

⁹³ Bayat, *a.g.e.*, 2011, s. 69.

⁹⁴ Beydili, *a.g.e.*, s. 194.

⁹⁵ Gıylmanov, *a.g.e.*, s. 86.

⁹⁶ Bayat, *a.g.e.*, 2012, s. 255.

⁹⁷ Gıylmanov, *a.g.e.*, s. 84.

⁹⁸ Boratav, *a.g.e.*, s. 66.

lamaya çalıştığına sıkça rastlanılır. Bu durumun görüldüğü anlatılara; “Yözmi”⁹⁹, “Çéçék Külmek (Çiçek Gömlek)”¹⁰⁰, “Öç Ul (Üç Oğul)”¹⁰¹ ve “Kırk Ullu Késé (Kırk Oğullu Adam)”¹⁰² masalları örnek verilebilir. Bu masallardan “Çéçék Külmek (Çiçek Gömlek)” masalında, su kenarında yaşayan yedi başlı ejderha, kimseye su vermez.¹⁰³ Çünkü su, ejderhanın yönetimindedir. Masallarda ve efsanelerde su iyesi olma özelliği taşıyan ejderha, masallarda suyu vermekle kutsallığını kaybetmiş ve olumsuz bir özellik kazanmıştır. Bu yönüyle de yaşamı olumsuz etkileyen ejderhanın, eski medeniyetlerdeki Güneş’i yutan ejderle işlevsel açıdan aynı olduğu düşünülmüştür.¹⁰⁴ Güneş’in yükselişini anlatan “Gayne Iruvı (Gayne’nin Yeri)” efsanesinde Güneş’in, bir ejderhanın elinden kurtarılması¹⁰⁵ ise, bu bakışın Kazan-Tatar Türklerinin mitolojisinde de görüldüğünü göstermektedir.

Ejderhalar genellikle çok başlı olarak tasavvur edilir.¹⁰⁶ Kazan-Tatar Türklerinin gelenekli anlatılarında da, kahramanların sürekli mücadele ettiği ejderhalar genelde çok başlıdır. Söz gelimi; “İké Tugan (İki Kardeş)”¹⁰⁷ masalında ve “Kadış Mergen”¹⁰⁸ destanında ejderha yedi başlıdır. “Sérlé Baldak (Sırlı Yüzük)” masalında ise yedi, dokuz ve on iki başlı ejderhalar vardır.¹⁰⁹ “Avçı (Avcı)” masalında kahraman; başları altı, dokuz ve on iki olan üç ayrı ejderha ile savaşıır.¹¹⁰ “Yaña Kazan Kalasınıñ Korıluvı (Yeni Kazan Şehrinin Kurulması)” efsanesinde ise ejderha iki başlıdır.¹¹¹ Anlatılarda geçen ejderhaların iki, üç, altı, yedi, dokuz ve on iki başlı oluşları da tesadüfi değildir. Bunların sayı simgeliği açısından taşıdıkları anlamlar da genellikle Türk mitolojisine dayanır.¹¹²

Masal kahramanı, ejderha ile girdiği mücadelenin sonunda genellikle ejderhanın başlarını keserek onu öldürür. Bazen de ejderha, kahramanı tam yutaçağı sırada kahraman, onu kılıçla ortadan ikiye böler. Nitekim “Çéçék Külmek (Çiçek Gömlek)”¹¹³ ve “Kırk Ullu Késé (Kırk Oğullu Adam)”¹¹⁴ masallarında böyle bir durum söz konusudur. Ancak, kahraman bir kılıç hamlesiyle başını keserek öldürdüğü ejderhaya ikinci defa vurursa, ejderha dirilecektir. Bu nedenle “Kırk Ullu Késé (Kırk Oğullu Adam)” masalında ejderha, kendisini öldüren kahramana

⁹⁹ Gatina - Yarmi, a.g.e., s. 42-45.

¹⁰⁰ Gatina - Yarmi, a.g.e., s. 402-410.

¹⁰¹ Yarmi - Gatina, a.g.e., s. 299-302.

¹⁰² Yarmi - Gatina, a.g.e., s. 373-376.

¹⁰³ Gatina - Yarmi, a.g.e., s. 405.

¹⁰⁴ Bayat, a.g.e., 2012, s. 257.

¹⁰⁵ Galimcan Gıylmanov, *Tatar Mifları I, Béréncé Kitap*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1996, s. 56.

¹⁰⁶ Uraz, a.g.e., s. 161.

¹⁰⁷ Gatina - Yarmi, a.g.e., s. 81.

¹⁰⁸ Ehmětova - Urmançı, a.g.e., s. 559.

¹⁰⁹ Gatina - Yarmi, a.g.e., s. 287-297.

¹¹⁰ Gatina - Yarmi, a.g.e., s. 55-60.

¹¹¹ Gıylecitdinov, a.g.e., s. 51.

¹¹² Durbilmez, *Gelenekli Türk Anlatıları I*, Ötüken Neşriyat Yay., İstanbul 2017, s. 201-254; Bayram Durbilmez, *Türk Dünyası Kültürü 2*, Ötüken Neşriyat Yay., İstanbul 2019, s. 64-79.

¹¹³ Gatina - Yarmi, a.g.e., s. 402-410.

¹¹⁴ Yarmi - Gatina, a.g.e., s. 373-377.

“Delikanlı, tekrar boynuma vur, böyle bırakma.” der. Kahraman da, “Delikanlı adamın sözü de, işi de bir olur, bir işi ikinci kere yapmaz.” diyerek gider.¹¹⁵

Ejderha, anlatılarda, başının kesilmesine rağmen bazen ölmez. Hatta kesilen başları yeniden çıkıp, eskisinden daha güçlü hâle gelebilir. Ejderha ile ilgili diğer bir ilginç taraf da; dişlerinin ölmemesidir. Çünkü ejderhanın kendisi ölse bile azalarının ölmeyeceğine inanılır.¹¹⁶ “Yılanın kendisi ölse de, kuyruğu ölmez) atasözü de bu inaniş yansıtır. Urmançı’ye göre bu atasözü; ejderha, dev ve yılan ölse bile azalarının ölmediğine dair mitolojik bakışı gösterir.¹¹⁷ Bu mitolojik inanişın izlerine “Avçı (Avcı)” masalında da rastlamak mümkündür. Bu masalda, avcının ablası, kimsenin görmediği bir anda öldürülen ejderhanın iki dişini alır ve “Ejderhanın kendisi ölse de dişini ölmüyormuş.” diye saklar.¹¹⁸ Halk arasında “ejderhanın canı dişinde” denmesinin sebebi de budur. Buradan, ejderhanın canının beklenmeyen bir yerde saklı olduğu anlaşılır. Masallarda öldürmesi çok da kolay olmayan ejderhanın canının nerede olduğunu bulan kahraman, onu ancak bu şekilde yenmiş olur. Ayrıca Kazan-Tatar Türklerinde ejderhanın canının kuyruk ucunda olduğu ile ilgili bir inaniş da bulunmaktadır.¹¹⁹

Masallarda, ejderhanın farklı uzuvlarının koparıldığı örneklere de rastlanılır. Söz gelimi; “Öç Ul (Üç Oğul)” masalında ejderha ile mücadele eden kahraman, hatıra olması için ejderhanın kuyruğunu keser ve kesesine koyar.¹²⁰ “Sérlé Baldak (Sırlı Yüzük)” masalında ise kahraman, on iki başlı ejderhanın dilini keser.¹²¹ Kahramanın ejderha ile mücadelesindeki zorluk, sadece ejderhanın kesilen başlarının çoğalmasından veya ejderhanın kolay kolay ölmemesinden kaynaklanmaz. Çünkü “Yirtöşlik” destanında olduğu gibi bazen ejderhanın ağzından ateş de çıkabilmektedir.¹²²

Türk mitolojisinde ejderha, insan eti yiyen ve genç kızları kaçıran bir varlıktır.¹²³ Kazan-Tatar Türklerinin gelenekli anlatılarında da bunun örneklerine rastlanılır: “Patşa Malayı, Anın Apası, Yulbarıs Hem Başkalar (Padişahın Oğlu, Onun Ablası, Kaplan ve Diğerleri)”¹²⁴ masalında ejderha, bir kızı kaçıtır. Bunun yanında bazı masallarda halkın, şehre / ülkeye saldıran ejderhadan kurtulmak için ülkenin en güzel kızını kurban olarak verdiği de görülür. Ejderhaya güzel kızların kurban verilmesinin sebebi; yetiştirilen ürünün bolluğu, bereketi ve ülkenin emniyeti içindir. Kazan-Tatar Türklerinde bu inanişın yansımaları, güzel kızlar için söylenen “Ajdaha yılan üzegé kébék (Ejderha yılanının başı gibi)” sözünde de görmek mümkündür. Ayrıca ejderha kendisi için en güzel

¹¹⁵ Yarmi - Gatina, a.g.e., s. 377.

¹¹⁶ Gıylmanov, a.g.e., s. 89-90.

¹¹⁷ Fatih Urmançı, *Tatar Halk İcatı*, Megarif Neşriyatı, Kazan 2002, s. 48.

¹¹⁸ Gatina - Yarmi, a.g.e., s. 59.

¹¹⁹ Gıylmanov, a.g.e., s. 89-90.

¹²⁰ Yarmi - Gatina, a.g.e., s. 299.

¹²¹ Gatina - Yarmi, a.g.e., s. 292.

¹²² Ehmetova - Urmançı, a.g.e., s. 569.

¹²³ Uraz, a.g.e., s. 162.

¹²⁴ Gatina - Yarmi, a.g.e., s. 174-190.

kızı istediğinden, ejderhanın midesinde güzel bir kızın olduğu düşünülür.¹²⁵ Ejderhaya kurban verilen kız ise genellikle padişahın kızıdır. Bu durumun görüldüğü anlatılara; *"İké Tugan (İki Kardeş)"*, *"Yözmi"*, *"Çéçék Külmek (Çiçek Gömlek)"*¹²⁶ ve *"Patşa Malayı, Anıñ Apası, Yulbars Hem Başkalar (Padişahın Oğlu, Onun Ablası, Kaplan ve Diğerleri)"*¹²⁷ masalları örnek verilebilir.

Kazan-Tatar Türklerinin mitlerinde ejderha, birçok Türk boyundan farklı olarak çoğunlukla insan kılığındadır. Nitekim Kazan ve Tipter Tatarlarında kullanılan *"Âdem Ajdahası (Âdem Ejderhası)"* sözü, ejderhanın insan ile ilişkilendirildiğini gösterir. Mitolojik temelli bir inanışa göre, ateşli yılan kılığındaki bu ejderha, dul bir kadının ölen kocası kılığına girip karısıyla birlikte yaşamaya başlar. Bunun sonucunda ise, kadın hastalanarak ölür. Halkın, kocası olmayan bir kadının ölümünü ejderhadan bilmesinin altında da bu inanış yatar.¹²⁸

Türklerde eskiden *"bereket, refah, güç ve kuvvet"* simgesi olarak kabul edilen ejderhanın bu güzel anlamları zamanla yok olmuş ve bu varlık daha çok kötülüğü simgeler hâle gelmiştir.¹²⁹ Bu durum Kazan-Tatar Türklerinin mitlerinde de görülmekte; ejderhanın mitolojik sıfatlarını kaybederek basitleştiği, diğer hayvanlarla neredeyse aynı olduğu ve zamanla dev ile ejderhanın birbirine yakın varlıklar haline geldiği anlaşılmaktadır.¹³⁰

3. Yuha

Kazan-Tatar Türklerinin halk kültüründe ejderhanın bin yıl yaşadktan sonra Yuha'ya dönüştüğünü anlatan mitolojik anlatılara da rastlanır. Bu dönüşümü konu edinen bir mite göre Yuha; kara bulutlar tarafından uzak denizlere atılan ejderhaların, orada tek başlarına yaşayarak bin yaşına gelmeleri sonucunda ortaya çıkar.¹³¹ Yine, Yuha'yla ilgili olarak onun, kırk dokuz gün insan kılığında yaşadktan sonra, tekrar ejderhaya dönüştüğü söylenir. Bu süre zarfında Yuha, bir insanla evlenir. Evlenmesinin tek nedeni ise eşini yemektir. Çünkü eşini yiyemezse ejderhaya dönüşecektir; tabii bu süreçte bunu başaramaması nadir görülür.¹³² Yuha'nın ejderhadan en büyük farkı ise, insanlara her zaman zarar vermesidir.¹³³

Yuha, yılanın en güçlü hâli olarak birçok özelliklere sahiptir. Özellikle Kazan-Tatar Türklerinin inanışlarında Yuha, belli bir zamandan sonra çeşitli

¹²⁵ Gıylmanov, *a.g.e.*, s. 87.

¹²⁶ Gatina - Yarmi, *a.g.e.*, s. 42-45 ve 402-410.

¹²⁷ Gatina - Yarmi, *a.g.e.*, s. 174-190.

¹²⁸ Gıylmanov, *a.g.e.*, s. 88.

¹²⁹ Çoruhlu, *a.g.e.*, s. 154-155.

¹³⁰ Tatar Türklerinin mitolojisinde devler ile ejderhalar; özellikle ortaya çıkışları, görünüşleri ve anlatılardaki işlevleri açısından birbirine yakın varlıklardır. Söz gelimi; dev, dev-peri, ejderha ve yılan kötü varlıklardan olup, bu varlıkların yaşadıkları yer, ölümler dünyasıdır. Bkz. Urmançı, *a.g.e.*, 2002, s. 48.

¹³¹ Gıylmanov, *a.g.e.*, s. 87-88; Lenar Ş. Camalitdinov, "Tılsımlı Ekiyetlerde Yılan Bélen Beylé Mifologik Obrazlar", *Borıngı Tatar Folklorı Meseleleré*, SSSR Fenner Akademiyesé, Kazan Filialı, Kazan 1984, s. 26.

¹³² Gıylmanov, *a.g.e.*, s. 94.

¹³³ Beydili, *a.g.e.*, s. 622.

kılıklara girebilen kötü bir varlıktır. O, hem insan hem de hayvan suretine girebilir. Hayvan olarak sığır, köpek veya kedi kılığına girer. Köy halkı, köye yaramaz bir kedi girdiğinde Yuha olduğundan şüphelenip, onu kovalayana kadar eve girmez.¹³⁴ Yuha'nın bazen erkek bazen de güzel bir kız kılığına girdiği görülse de, bunlardan en yaygın olanı güzel bir kıza dönüşmesidir. Bu yeteneği sayesinde insanların arasında onlarla birlikte uzun süre yaşayabilir. Çoğunlukla güzel kız suretine girip erkekleri kendisine âşık eden Yuha, âşık ettiği erkeği kendisiyle evlenmeye mecbur bırakarak onu felakete sürükleyen hilekâr ve korkunç bir varlıktır.¹³⁵

Yuha ile ilgili anlatılanlara göre; kız kılığına giren Yuha, kendisinin Yuha yılanı olduğunu kocasından saklar. Bu sebeple bazen kocasına; saçlarını taradığında kendisine bakmaması, arkasından sıvazlamaması veya yakınlık kurduğunda yıkanmaması gibi yasaklar koyar. Yuha kızı, geceleri kocası uyuduktan sonra yılanı dönüşür ve nehir / göl kenarlarına gidip yıkandıktan sonra tekrar kocasının yanına döner. Halk arasında söylenen “*Yuhalanmak*” sözü “*çok nazlanmak, nazda ısrar etmek*” anlamına gelir. İsrarla nazlanan insanların bu tavırları Yuha kızın erkeğe koyduğu düşünülen nazlanma görünümüyle yasaklara benzetildiği için, bu insanlara “*Yuhalanma öyle!*” denir.¹³⁶ Bazı anlatılarda, Yuha kızın koyduğu yasaklara uymayan erkek, arkadan baktığında eşinin teninin olmadığını ve saçlarını tararken de başını gövdesinden ayırarak taradığını görür. Bu duruma çok şaşırın adam, böylece eşinin sıradan bir insan olmadığını anlar ve ondan kurtulmaya çalışır. Ancak bu, pek de mümkün değildir. Bundan sonra, o erkeğin yaşamı zorlaşır ve giderek cehenneme döner. Yuha kız, kocasını sevse bile onu günden güne zayıflatır. Yuha yılan olduğu ortaya çıkan kadın, kocasını sonunda ya boğar ya da yutar.¹³⁷ Güzel bir kıza dönüşerek bir insanla evlenen Yuha, ne kadar gerçeği kocasından gizlemeye çalışırsa çalışsın, bazı özellikleri onu ele verir. Söz gelimi, Yuha kızın ağzı o kadar kötü kokar ki, ağzından ölü kokusu gibi bir koku yayılır. Bunun yanında Yuha kızının göbek deliği yoktur ve Yuhalılar çok su içerler, öyle ki bir dakika bile susuz kalamazlar.¹³⁸ Bununla ilgili inanışa göre Yuha, doyacak kadar su içmediğinde ölür.¹³⁹ Yuha'nın söz konusu özellikleri “*Yarlı Yêgêt Bélen Yuha Yılan (Fakir Yiğit ile Yuha Yılan)*”¹⁴⁰ masalında görülmektedir. Masalda bir oğlan, su kenarında rastladığı çok güzel bir kıza evlenir. O günden sonra oğlan, günden güne kurumaya, sararmaya başlar. Bunu fark eden komşuları, eşinin Yuha olabileceğini ve onu sınaması gerektiğini; bunun için de göbek deliğine bakmasını, göbek deliği yoksa onun Yuha yılan olduğunu söylerler. Sonra da evde su bırakmamasını, kapıyı iyice kilitleyip

¹³⁴ Gıylmanov, *a.g.e.*, s. 93-95.

¹³⁵ Gıylmanov, *a.g.e.*, s. 93; Fatih Urmançı, *Tatar Mifologiyesé Éntsiklopédik Süzlék III*, Megarîf Neşriyatı, Kazan 2011, s. 193.

¹³⁶ Gıylmanov, *a.g.e.*, s. 94.

¹³⁷ Gıylmanov, *a.g.e.*, s. 94.

¹³⁸ Gıylmanov, *a.g.e.*, s. 94; Camalitdinov, *a.g.e.*, s. 33-34.

¹³⁹ Beydili, *a.g.e.*, s. 622.

¹⁴⁰ Yarmi - Gatina, *a.g.e.*, s. 98-101.

uyumuş numarası yapmasını tembih ederler. Oğlan söylenenleri aynen yapar. Eşinin göbek deliğinin olmadığını fark edince, gece evdeki tüm suları boşaltır ve uyuyor numarası yapar. Gece uyanan kadın, evde su olmadığını görünce pencereleri yalamaya başlar. Dili o kadar uzundur ki, oğlan buna çok şaşırır. Sabah olduğunda olanları anlatırken Yuha, oğlanın belini öldürecek gibi sıkır. Yalvarmaya başlayan oğlan, kendisini öldürmezse bir daha bu konuyu açmayacağına söz verir. Bunun üzerine Yuha, öldürmekten vazgeçer. Oğlan, bu durumu uzakta yaşayan ablasına bir mektupla anlatır ve bu beladan nasıl kurtulacağını sorar. Bunun üzerine ablası, onları evine misafirlige davet eder. Kardeşini aşırı zayıflamış halde gören ablası, çok üzülür ve bir plan yapar. Onları önce güzelce ağırlar, sonra da kendileri için bir hamam hazırladığını ve oraya girip yıkanmalarını söyler. Oğlan, karısına hamama önceden girip suyu hazırlamasını, daha sonra kendisinin de geleceğini söyler. Yuha kadın hamama girince, demir kapıyı üstüne kapatıp kilitlerler. Hamam o kadar sıcaktır ki, kadın orada uzunca bir süre bağırır. Üç saat sonra hamamı açtıklarında Yuha'yı, dili ile kapının kolunu üç kez sarmış ve yılan suretine dönerek ölmüş halde bulurlar. O günden sonra oğlan, iyileşmeye başlar ve tekrar eski haline döner.¹⁴¹ Masalın sonunda sıcaktan ölen Yuha'nın, suretinin özüne yani yılanın dönmeye, bu masalın Yuha'nın yilandan dönüşümünü açıkça göstermesi bakımından ayrıca kıymetlidir.

Yuha'nın erkek kılığında görüldüğü anlatılar da mevcuttur. Yakışıklı bir erkeğe dönüşen Yuha'ya "Avcı (Avcı)"¹⁴² ve "Çeçek Külme (Çiçek Gömlek)"¹⁴³ masalları örnek verilebilir. "Avcı (Avcı)" masalında, avcının ablası ve Yuha erkeği arkadaşlık ederler ve birlikte avcuyu öldürme planı yaparlar. Avcuyu öldürmeyi üç kez denerler ve üçüncüsünde başarılı olurlar. İlkinde zehirli su, ikincisinde zehirli yemek verirler. Her ikisinde de kahraman; köpeğin ilaçlı suyu ve yemeği dökmesiyle kurtulur. Üçüncüsünde ise kızgın hamama atıp öldürürler. Köpekler, su kenarına götürdükleri kahramanın yeniden dirilmesini sağlar. Avcı, dirildikten sonra ormandaki bir evde, ejderhanın kendisini yemesini bekleyen padişahın kızına rastlar ve ejderha ile savaşarak onu öldürür. Aynı şekilde padişahın iki kızını da ejderhadan kurtarır. Padişahın ortanca kızıyla evlenen kahraman, masalın sonunda ablasının başını kestirerek intikamını alır.¹⁴⁴ Ejderhanın Yuha'ya dönüşümünün açıkça görüldüğü anlatı ise "Çeçek Külme (Çiçek Gömlek)" masalıdır. Bu masalda kahraman, padişahın üç kızını da yiyecek olan yedi, dokuz ve on iki başlı ejderhalar ile mücadele eder. Yedi ve dokuz başlı ejderhaların başlarını keserek onları öldürür ve padişahın kızlarını kurtarır. Sıra on iki başlı ejderhaya geldiğinde onun on bir başını keser. Ejderha, son kalan başının kesilmemesi için kahramana yalvarır. Çünkü hayatta kalmanın tek yolu son başıdır. Kahraman, son başı kesmeden bırakır. Yerin altına kapatılan ejderha, burada bir süre kalır ve

¹⁴¹ Yarmi - Gatina, *a.g.e.*, s. 98-101.

¹⁴² Gatina - Yarmi, *a.g.e.*, s. 55-60.

¹⁴³ Gatina - Yarmi, *a.g.e.*, s. 402-410.

¹⁴⁴ Gatina - Yarmi, *a.g.e.*, s. 55-60.

sonra yakışıklı bir erkeğe dönüşür. Padişahın kızlarını kurtaran kahraman, padişahın en küçük kızıyla evlenir. Bu kız, bir gün ejderhayı görmek için yer altına indiğinde orada yakışıklı bir erkek görür. Ona âşık olan kız, kahramandan ayrılıp Yuha erkeği ile kahramanı öldürme planı yapar. Uzun uğraşlardan sonra kahramanı öldürürler. Masalın sonunda bir şekilde yeniden dirilmeyi başaran kahraman, Yuha'yı ve kızı öldürür.¹⁴⁵

Sonuç

Yılan, zaman zaman olumsuz yönleriyle yer alsada da halk inanışlarında yılanın genellikle olumlu anlamlar yüklediği görülür. Yılanın "koruyucu" olduğuna inanmanın kökleri, mitolojik hayat / dünya ağacını koruduğu inancına dayanır. "Koruyucu" olduğuna inanılması; zamanla "sağlık", "mutluluk", "uğur" ve "bereket" anlamları kazanmasına vesile olmuştur. Yer-su kültü ile de ilişkilendirilen yılanın "suların iyesi" olarak kabul edilmesi yine "koruyucu" özelliğiyle ilişkilidir. Yılan genellikle sağlığı simgeler. "Yenilenme", "yeniden canlanma", "ölümsüzlük", "gençlik" gibi anlamları da "sağlık" anlamıyla ilişkilidir. Azerbaycan'da yılan "ev iyesi" olarak kabul edilmektedir. Anadolu'da, her evin bir koruyucu yılanı bulunduğuna inanılması da yılanın "ev iyesi" olduğu inancından kaynaklanmaktadır. "Ev iyesi", "ev meleği", "ev yılanı" gibi adlar verilen koruyucu yılanın, özellikle de ak renkli yılanın, atalar tarafından gönderildiğine inanılmaktadır. Koruyucu yılanın eve bereket, huzur, mutluluk ve uğur getireceği inancı da Türk Dünyası'nda yaygındır. Koruyucu yılanın dokunulmaması, onun korkutulmaması veya öldürülmemesi, aksi takdirde uğursuzluk geleceği inancı günümüzde de genel kabul görmektedir. Türk kültüründe ve kadim Türk inanışlarında yılan ve kam / şaman arasında sıkı bir bağlantı kurulmaktadır. Şamanın yer altı yolculuğunda, şamana yardım ettiği düşünülen yılan; şaman giysisinde, şaman başlığında ve şaman davulunda önemli bir figür olarak yer almaktadır.

Kazan-Tatar Türklerinin halk anlatılarında yılanın; "ak yılan" ve "kara yılan" olarak ikiye ayrıldığı ve anlatılarda ak yılanın daha sık rastlandığı görülür. Yılanların padişahı olarak yer altında hükümranlık süren ak yılanlar; gücün sembolü olduğu kadar kahramanın sınavları geçmesinde onların en büyük yardımcısıdır. Nitekim "yardımcı yılan" türleri, anlatılarda en çok karşılaşılan yılanlardır.

Kazan-Tatar Türklerinin mitolojisinde ve düşünce dünyasında, yılanın yüceltilmesi ve olumlu bir varlık olarak görülmesi belirgin olsa da, yılanın olumsuz sıfatlar da yüklenmiştir. Olumsuz sıfatların yüklendiği anlatılarda, kahramanın azılı bir düşmanı olan yılan, kız kaçıran ya da bir kızı kendisine kurban olarak ister. Bunun yanında bazı anlatılarda da dev'i koruyarak ona bekçilik yaptığı görülür. Yüklenen bu sıfatlara bakıldığında yılanların, işlevleri bakımından "yardımcı yılan", "bekçi yılan" ve "kız isteyen yılan" olmak üzere üçe ayrıldıkları söylenebilir.

Nitelikleri bakımından "iyi" ve "kötü" olarak ikiye ayrılan yılanlar; şifa verme, olağanüstü güç kazandırma, yardım etme, kahramana hediyeler verme ve

¹⁴⁵ Gatina - Yarmi, a.g.e., s. 402-410.

ölümden kurtarma gibi özellikleri açısından "iyi"; dev'i koruma, kız kaçırma, kurban olarak kendine bir kız isteme, insanları korkutma ve kahramana düşmanlık yapma gibi özellikleri açısından da "kötü" niteliktedir.

Kazan-Tatar Türklerinin gelenekli anlatılarına göre yılan, yaşadığı süre boyunca güç kazanan bir varlıktır. Bu anlamda yılanın en güçlü olduğu dönemi Yuha iken, en zayıf olduğu dönemi ise Heyat'tır. Söz gelimi, bir insanı Heyat yılanı soksa insan ölmez. Kişinin bu yilandan kurtulması için onu öldürmesi; zehrenden kurtulması için de gövdesinden ayırdığı başını kazanda kaynatarak içmesi gerektiğine inanılır. Şayet yılan bulunmazsa, hastanın iyileşmesi için yılanın soktuğu yere birkaç damla at terinin damlatılması, sonra da tere tuz katılarak ekşimiş sütle karıştırılıp, bu karışımın hastaya içirilmesi gerekmektedir. Bir insanı Efgiy yılanı soktuğunda ise, tedavi edilse bile o insan tam anlamıyla iyileşemez, hatta bünyesi zayıfsa ölebilir. Zayıf / sıska bir insan öldüğünde, halk arasında, "Efgiy sokmuş" denmesinin sebebi de bu inanıştır.¹⁴⁶

Yılanın yüz yıl yaşadıkdan sonraki hâli olan ejderha, Kazan-Tatar Türklerinin anlatılarında genelde yılan şeklinde görülmektedir. Aynı zamanda ekseriyetle çok başlı olmakla birlikte, sulak alanlarda yaşayan ejderha, ağzından ateş çıkarır ve öldürülmesi çok da kolay değildir. Çünkü ejderhanın kendisi ölse bile kalan uzuvlarından yine dirileceğine inanılır. İşlevi bakımından "padişah kızlarını kaçıran", "su kenarından geçenleri yakalamaya çalışan" ve "suyun sahibi/yöneticisi" olan ejderha, kahramanın çokça mücadele ettiği kötü bir varlıktır.

Yılanın son evresi olan Yuha ise, ejderhanın bin yıl yaşadıkdan sonraki hâlidir. O, artık istediği kılığa girebilen çok güçlü bir varlıktır. Yılan ve ejderhaya kıyasla en tehlikelisi "Yuha"ya dönüşen yilandır. Çünkü dışarıdan bakıldığında ne olduğu anlaşılan "yılan" ve "ejderha"nın aksine, "Yuha" dışarıdan bakınca ne olduğu anlaşılabilen bir varlık değildir. "Yuha", genelde insanlar arasında kadın veya erkek kılığında yaşan ve hatta onlarla evlilik yaptığına inanılan insan görünümüne bir varlıktır. "Yuha"nın evlendiği insanı zamanla zayıflatan, sırrı ifşa olunca eşini öldürmeye çalışan ya da eşiyile birlikte kahramanı öldürmeye çalışan korkunç bir varlık olduğuna da inanılır.

Kaynaklar

- AKBABA, Canan: *Dünya Mitlerinde Yılan*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi SBE YLT, Eskişehir 2016.
- AKBABA, Canan - SİVRİ, Medine: "Dünya Mitlerinde Yılan", *Folklor/Edebiyat*, Cilt: 24, Sayı: 96, Lefkoşa 2018.
- ATNÜR, Gülhan: *Başkurt ve Tatar Efsaneleri Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması*, Atatürk Üniversitesi SBE DKT, Erzurum 2002.
- BALIKÇI, Şakire: "Şahmeran Efsanesi ve Yılan Tılsımlarının Psikanalitik Açından Değerlendirilmesi", *Uluslararası Folklor Akademik Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, İstanbul 2018.
- BAŞAR, Zeki: *Halk Hekimliğinde ve Tıp Tarihinde Yılan*, Ankara Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi Yay., Kalite Matbaası, Ankara 1978.
- BAYAT, Fuzuli: *Türk Mitolojik Sistemi 1 (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi)*, Cilt: 1, Ötüken Neşriyat Yay., İstanbul 2011.
- _____: *Türk Mitolojik Sistemi 2 (Kutsal Dışı-Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İkel Mitolojik Kategoriler-İyeler ve Demonoloji)*, Cilt: 2, Ötüken Neşriyat Yay., İstanbul 2012.
- BEYDİLİ, Celal: *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Yurt Kitap Yay., Ankara 2005.
- BIRAY, Nergis: "Terim Dünyamızda Yılan: Kavram, Anlam ve Yapı Bakımından", *Avrasya Terim Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, İstanbul 2013.
- _____: "Söz Varlığımızda Yılan", *Avrasya Terim Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, İstanbul 2014.
- BORATAV, Pertev Naali: *Türk Mitolojisi (Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi)*, Çev. Recep Özbay, Bilge-Su Yay., Ankara 2012.

¹⁴⁶ Gıylmanov, a.g.e., s. 94.

- CAMALİTDİN, Lenar: *Tatar Halk Ekiyetleri: Tılsımlı Ekiyetler*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1994.
- CAMALİTDİNOV, Lenar S.: “Tılsımlı Ekiyetlerde Yılan Belen Beyle Mifolojik Öbrazlar”, *Borıngı Tatar Folklorı Meseleleri*, SSSR Fenner Akademiyesi, Kazan Filiali, Kazan 1984.
- CAMPBELL, Joseph: *Batı Mitolojisi, Tanrı'nın Maskeleri*, Çev. Kudret Emiroğlu, İmge Kitabevi, Ankara 1995.
- CEYLAN, Nezahat: “Yağlıca Kalesi'nde Yılan Figürü ve Türklerde Yılan Simgesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 39, Konya 2016.
- ÇETİN, Çulpan Z.: *Tatar Türklerinin Gelenekleri ve Görenekləri*, Karadeniz Dergisi Yay., Ankara 2009.
- CORUHLU, Yaşar: “Türk Sanatında Görülen Yılan Tasvirlerinin Sembolizmi”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 96, İstanbul 1994.
- _____ : *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2011.
- DEMİRCİ, Ümit Özgür: “Uygur Metinlerinde Yılan”, *Turkish Studies*, Cilt: 9, Sayı: 3, Ankara 2014.
- DURBİLMEZ, Bayram: *Gelenekli Türk Anlatıları 1*, Ötüken Neşriyat Yay., İstanbul 2017.
- _____ : *Türk Dünyası Kültürü 1*, 2. Baskı, Ötüken Neşriyat Yay., İstanbul 2018.
- _____ : *Türk Dünyası Kültürü 2*, Ötüken Neşriyat Yay., İstanbul 2019.
- EHMETOVA, Flora - URMANCI, Fatih: *Tatar Eposı Dastannar*, Rannur Neşriyatı, Kazan 2004.
- EKİCİ, Metin: *Soylamalar ve 13. Boy-Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi*, Ötüken Neşriyat Yay., İstanbul 2019.
- ELİADE, Mircea: *Şamanizm*, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi, Ankara 1999.
- ERDEN, Canan: *Dünya Mitlerinde Yılan*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi SBE, YLT, 2016.
- ERGUN, Metin: “Şaman/Kam ve Yılan”, *Yılan Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yay., İstanbul 2014.
- GATİNA, Halide - YARMİ, Hemit: *Tatar Halk İcatı, Ekiyetler (İkençe Kitap)*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1978.
- GEDİK, Seda: *Anadolu Sahası Masal ve Efsanelerinde Yılan-Şahmaran*, Ege Üniversitesi SBE, DKT, İzmir 2019.
- GIYLECİTDİNOV, Selim: *Tatar Halk Rivayetleri Hem Légendaları*, Rannur Kitap Neşriyatı, Kazan 2000.
- GIYLMANOV, Galimcan: *Tatar Mifları I, Bérénçe Kitap*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1996.
- _____ : *Tatar Mifları II, İkénçe Kitap*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1999.
- GÜLEGÜL, Gülşah: *Türk Folklorunda Yılan*, Gazi Üniversitesi SBE, YLT, Ankara 2012.
- GÜLTEPE, Necati: *Türk Mitolojisi -Yeni Araştırmalar Işığında-*, Resse Yay., İstanbul 2014.
- İNAN, Abdulkadir: *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*, TTK Yay., Ankara 2013.
- KARA, Burcu: *Mitoloji ve Toplumsal Cinsiyet: Şahmeran Miti*, İstanbul Üniversitesi SBE, YLT, İstanbul 2019.
- KOCATÜRK, Vasfi Mahir: *Dokuzbaşlı Ejderha*, Tan Matbaası, İstanbul 1953.
- KUNOS, Ignacz: *Yedi Başlı Ejderha ve Başka Masallar*, İnkilâp ve Aka Kitabevi, İstanbul 1970.
- MACKENZIE, Donald A.: *Çin ve Japon Mitolojisi*, Çev. Koray Akten, İmge Kitabevi, Ankara 1996.
- NASKALI, Emine Gürsoy: *Yılan Kitabı*, Kitabevi Yay., İstanbul 2014.
- OROZOBAEV, Mayrambek: “Kırgız Halk İnancı ve Halk Hekimliği Uygulamalarında Yılan”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Cilt: 1, Ankara 2012.
- ÖGEL, Bahaeddin: *Türk Mitolojisi II*, TTK Basımevi, Ankara 2010.
- _____ : *Türk Mitolojisi I (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, TTK Basımevi, Ankara 2014.
- PALA, İskender: *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999.
- ROUX, Jean-Paul: *Eski Türk Mitolojisi*, Çev. Musa Yaşar Sağlam, Bilge Su Yayıncılık, Ankara 2012.
- SEYİDOĞLU, Bilge: “Kültürel Bir Sembol: Yılan”, *Dursun Yıldırım Armağanı*, Ankara 1998.
- ŞENSILAY, Eser: *Türk İkonografisinde Ejderha Figürü ve Seramik Yorumları*, Hacettepe Üniversitesi SBE, YLT, Ankara 2006.
- ŞİMŞEK, Esmâ: “Türk Halk Kültüründe Yılan ve Bu Bağlamda Yılan Kale'ye Dair Anlatımların Değerlendirilmesi”, *Ceyhan Belediyesi, I. Tarih Kültür Ekonomi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ceyhan-Adana 2006.
- TEKİN, Fatma: *Kazan Tatarlarının Halk Anlatımlarında Mitolojik Unsurlar*, Erciyes Üniversitesi SBE DKT, Kayseri 2019.
- TOKYÜREK, Hacer: “Eski Uygur Budist Metinlerinde Şeytan, Yılan, Kadın İlişkisi”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 26, Sayı: 1, İstanbul 2016.
- URAZ, Murat: *Türk Mitolojisi*, Mitologya Yay., İstanbul 1992.
- URMANCI, Fatih: “Ak Yılan Hem Yılanlar”, *Folklor Télé-Şigriyet Télé*, Fikér Neşriyatı, Kazan 2001.
- _____ : *Tatar Halk İcatı*, Megarîf Neşriyatı, Kazan 2002.
- _____ : *Tatar Destanları I*, Türkiye Türkçesine Akt. Vedat Kartalcık - Caner Kerimoğlu, TDK Yay., Ankara 2007.
- _____ : *Tatar Mifologiyesi Éntsiklopédik Süzlék II*, Megarîf Neşriyatı, Kazan 2009.
- _____ : *Tatar Mifologiyesi Éntsiklopédik Süzlék III*, Megarîf Neşriyatı, Kazan 2011.
- ÜLKÜ, Candan: *Ejderhanın Motif Olarak Gelişimi ve Osmanlı Sanatında Kullanımı (1453-1600)*, İstanbul Üniversitesi SBE, DKT, İstanbul 1995.
- YEŞİLDAL, Ünsal Yılmaz: “Bir Arketip Olarak Yılan”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 13, Ankara 2018.
- YILAR, Ömer: *Yemliha'dan Camasname'ye Lokman Hekim'den Günümüze Şahmaran (Metinler Arası Çözümlemeler)*, Pegem Akademi, Ankara 2016.
- YÖNDEMİLİ, Fuat: *Hayat Ağacı, Ejder, Yılan*, Nüve Kültür Merkezi Yay., İstanbul 2006.
- YARMİ, Hemit - GATİNA, Halide: *Tatar Halk Ekiyetleri*, Rannur Neşriyatı, Kazan 1999.

MADDİ KALINTILARA GÖRE DOĞU AVRUPA'DAN TÜRKİSTAN'A ATLI KÜLTÜRÜN OLUŞUM SÜRECİ

Dr. Öğr. Üyesi Elvin YILDIRIM*

Öz

Türk tarihinin şüphesiz en önemli gelişmesi atın ehlileştirilerek binek hayvanı olarak kullanılmaya başlanmasıdır. Bazı ilim çevrelerince ilk Hint-Avrupalılara atfedilse de atın Türkler tarafından ehlileştirildiği bugün çok geniş bir çevrede kabul edilmektedir. Fakat atın ehlileştirilmesine müteakip hangi derecede, ne şekillerde ve kronolojik bakımından onun binek hayvanı olarak kullanılmaya başlandığı meselesi takibi oldukça güç bir meseledir. Türklerin erken ataları olarak kabul ettiğimiz Andronovo insanı atı bugünkü manada binek hayvanı olarak kullanan ilk konar göçerlerdir. Onların erken görüldükleri Ural sahasından ilk Türklüğü meydana getirdikleri ana yurda süreç içerisinde nasıl ve hangi vasıta ile geldikleri sorusunun cevabını bulmak icap etmektedir. Bu bakımdan en erken dönemden itibaren atın bir protein kaynağı olarak kullanılmasından taşıma aracına geçişini ve bir süvarinin binek aracına dönüşümü üzerinde duracağız.

Anahtar kelimeler: Bozkır, Gem, Üzengi, At, Afanasyevo, Andronovo.

Formation Process Of Equestrian Culture From Eastern Europe To Turkestan According To Material Remains

Abstract

The most important development of the Turkic history is undoubtedly the domestication of the horse and use of it as a riding animal. Although some of researches attributed it to the first Indo-Europeans, today it is accepted in a wide range that the horse tamed by the Turks. However, following the taming of the horse, the question of which degree, in what form and in chronological terms it has been used as a riding animal is very difficult to follow. Andronovo, which we regard as the early ancestors of the Turks, are the first nomads to use the horse as a riding animal in today's sense. It is necessary to find the answer to the question of how and by which means they came from the Ural area, where they appeared at early times, to the homeland where they formed

* İstanbul Aydın Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

the first Turks. In this respect, from the earliest period, we will focus on the transition of the horse from its use as a source of protein to the transportation vehicle and the transformation of an animal to cavalry horse.

Keywords: *Steppe, Bridle, Stirrup, Horse, Afanasiev, Andronovo.*

Giriş

Türk tarihinin erken dönemlerinde vuku bulan hadiseler üzerine tarihi kaynaklarda yanıt bulamadığımız dönemler için tarihin yardımcı bilim dallarına başvurmaktaız. Bunların başında arkeoloji, antropoloji, genetik bilim, etnografya gelmektedir. Günümüz teknolojisi, geçmişte yapılan çalışmalar da göz önünde bulundurulduğunda insanoğlunun büyük göçünü ve birbirleri ile olan akrabalık derecelerini ortaya koymaya çalışmaktadır. Atlı kültürün beşiği Batı Sibirya düzlüklerinin yani Hazar Denizi-Ural Dağları hattından doğuya Altaylara kadar uzanan geniş sahanın Türk ana yurdu olduğu tespit edilmiştir.¹ Kafesoğlu hocanın çizdiği hat tam da Andronovo kabilelerinin yayıldığı sahayı işaret etmektedir. Tarihi kaynaklarda görünmelerinden önceki proto Türkler, pek çok kıymetli hocamızın da işaret ettiği M.Ö. 1700-1200 yılları arasında Hakasya, Altay-Sayan boyunca hâkim olan Andronovo Kültürü halkı idi.² Bunlar Türklerin tüm yaşam karakteristiğini ihtiva eden muharip atlılar olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Fakat söz konusu kültür, Yenisey Irmağı'nın ve kollarının suladığı bu bereketli topraklarda doğmamıştır. Ortaya çıktığı, geliştiği ve Türkistan'a yayıldığı saha bambaşkadır. Ural Irmağı sınır olmak üzere Andronovo Kültürü ve bu döneme ait onun erken varyantlarına ait maddi kültür unsurları söz konusu sahadan oldukça uzakta, batı topraklarında elde edilmiştir.³ Bu bakımdan onların Ural havalisinden bu geniş coğrafyaya süreç içerisinde nasıl ve hangi vasıta ile geldikleri ve bu vasıtanın ilk olarak ne zaman insan hayatında yer edindiği sorusunun cevabını bulmak icap etmektedir.

Bu vasıta hiç şüphesiz ki attır. Atın evcilleştirilme süreci üzerine pek çok görüş ortaya atılmış olmakla birlikte atın evcilleştirilmesi en eski kemik örneklerine göre, ineğin M.Ö. 6 bin yıllarında Güney-Batı Asya ile Hindistan'da evcilleştirilmesinden 2 bin yıl sonra M.Ö. 4 bin yıllarında Güney Ukrayna ile Kazakistan'daki Botay'da ve Mezopotamya, Güney Türkmenistan ve Moğolistan bölgelerinde gerçekleşmiş olabileceği düşünülmektedir.⁴ Bununla birlikte atlı göçebelere ait kültür unsurları da Karpat havzası, Karadeniz'in kuzey ve kuzeydoğusu, Kırım yarımadası; Kuban, Perm, Minusinsk havzaları ve Kuzey Moğolistan gibi bölgelerde bulunduğu görülmüştür.⁵ Fakat buradaki mesele

¹ İbrahim Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar*, 3. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 2017, s. 268.

² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 27. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 2007, s. 49; Baheddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 5. Baskı, TTK Yay., Ankara 2003, s. 24; Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar*, s. 406.

³ Nemeth de, dil ve arkeoloji bakımından Türklüğün ana yurdunu Garbi Asya olarak işaret etmektedir. Bkz. Gyula Németh, "Türklüğün Eski Çağı", *Türkler*, Cilt: I, Ed. Hasan Celâl Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca, Ankara 2014, s. 378.

⁴ Kayrat Belek, "Eski Türklerde At ve At Kültürü (Dünden Bugüne Kırgız Kültürel Hayatı Örneği)", *Gazi Türkiyat*, Bahar 2015/16, s. 113.

⁵ Mustafa Aksoy, "Türklerde At Kültürü ve Kırmız", *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı: 112, İstanbul, Ekim 1998, s. 40.

ehlileştirilmiş olan atın ne zaman binek hayvanı olarak kullanılmaya başlanmış olması meselesidir. Atın yaşayabileceği coğrafi yapılar göz önüne getirildiğinde, otun ve suyun bol olduğu bir mekânın gerekliliği anlaşılır. Bu mekânın, zorlayıcı coğrafi şekiller, yüksek dağlar, dar düzlükler ve hareketi sınırlayıcı çıkıntılarla kaplı olmaması gerekir. Uçsuz bucaksız otlaklar, eğimli yer şekilleri, nehirlerin bolca bulunduğu alanlar düşünüldüğünde çizilmeye çalışılan şeklin bozkır (step) olduğu anlaşılacaktır.⁶

İklim ve coğrafi koşulları atın yaşaması, üremesi ve çoğalması bakımından en uygun saha olarak görülen bozkırda tarih ve kültür için en önemli delillerimiz mezarlardan veya yerleşim alanlarında yapılan arkeolojik kazılardan elde edilmektedir. Bunlardan at ve binicilik ile ilgili, en erken formlarından en geç dönemlere kadar maddi kültür unsurları elde edilmiştir. Avrupa bozkırlarından Türklerin yurt tuttıkları Türkistan sahasına kadar, Neolitik Çağ'dan itibaren bölgedeki binicilik ile ilgili tüm gelişmeler mühim rol oynamaktadır.

Neolitik Çağ ile birlikte tüketici yaşam tarzından üretici yaşam biçimine geçilmiştir. Neolitik Çağın sonlarına doğru ise bakırdan yapılmış maddi kültür unsurları elde edilmeye başlanmıştır.⁷ Altay-Sayan bölgesinde M.Ö. 4. bin yılın sonlarına tarihlendirilmiş⁸ mezarları bulunan ve ilk buluntu yerine atfen Afanasyevo Kültürü dönemi olarak adlandırılan⁹ Afanesyevler avcılık, toplayıcılık ve hayvancılıkla uğraşmışlar, bununla birlikte metalleri işlemişler, ilk olarak spiral küpe ve yüzükler yapmışlardır.¹⁰ Onlara ait mezarlardan elde edilen kemiklerin arasında evcil hayvan kemiklerinin yanı sıra vahşi hayvan kemikleri de elde edilmiştir. Bu kemiklerin arasında at kemikleri de mevcuttur. Fakat Afanasyevo Kültürü döneminde atın bir binek hayvanı vazifesi gördüğüne dair herhangi bir emare, gem vb. ürün elde edilememiştir. Bu evropoid insanlar çevrelerindeki mongoloidlerden çok farklı idiler fakat Don, Volga ve Ural sahasında yaşayan insanlara benzemektedirler.¹¹ Bunlar Yamna Kültürü ve onlarla akraba diğer kültür dönemleri insanları idi.

Yamna Kültürü dönemi insanı Avrupa ve Asya bozkırlarının kesiştiği çok geniş bir sahada yayılmıştır. M.Ö. 4. bin yılın sonu 3. bin yılın başlarında Ural'ın orman-bozkır havalisinden Prut ve Dinyester'e, kuzeyde Samara-Kiev ve güneyde Kafkasya eteklerine kadar yayılan bu kültür dönemine ait en eski kültür unsurları İdil'de ve aşağı Don bölgesi Kalmık bozkırında tespit edil-

⁶ Mustafa Kalkan, "Bozkır Kültüründe At ve Prjevalskiy At'ının Bu Kültüre Kazandırdığı Dinamizm", *Erdem*, Cilt: 9, Sayı: 27, Aydın Sayılı Özel Sayısı, TTK Yay., Ankara 1997, s. 1129.

⁷ Bu bakımdan Afanasyevo Kültürü eneolitik dönem içerisine dahi edilmektedir. Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, İzdatelstvo Akademii Nauk, Moskva 1951, s. 33.

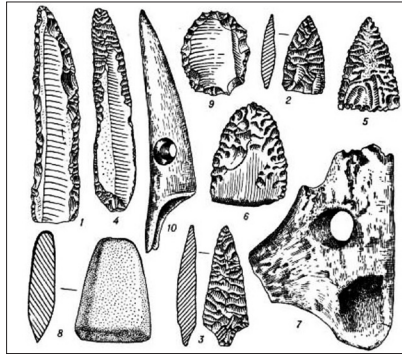
⁸ A.V. Polyakov - S.V. Svyatko - N.F. Stepanova, "Noviye Dannie Po Radiouglerodnoy Hronologii Pamyatnikov Afanasevskoy Kulturi Altaya", *Trudi V (XXI) Vserossiyskogo Arkheologicheskogo Syezda v Barnaule-Belokurihe (1-8 Oktyabr 2017)*, T. 3, İzd. Bo. Alt. un-ta, Barnaul 2017, s. 63.

⁹ L.P. Kızlasov, "Afanasevskaya Epoha v İstorii Hakasii", *Vestnik Moskovskogo Universiteta*, Moskva 1971, s. 66.

¹⁰ Elga Borisovna Vadetskaya, *Sibirya Kurganları Afanasyev, Okunev, Taştık ve Tagar Kültürüne Ait Materyaller*, Çev. Atilla Bağcı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2014, s. 35.

¹¹ Vadetskaya, *a.g.e.*, s. 38.

miştir.¹² Yamna Kültürü kabilelerinin yayıldığı saha ile aynı coğrafyada daha sonra Katakomb ve Srubna Kültürleri olarak adlandırılan döneme ait maddi kültür unsurlarının bulunmasıyla bölgede ilk kronolojik tasnif yapılmış ve “kurgan kültürü”¹³ tezi ortaya çıkmıştır.¹⁴ Bu tezi destekleyenler Yamna-Sredne Stog (Dinyeper çevresi M.Ö. 4. bin ortasından 3. bin yılın ortası) ve Maykop Kültürleri’nin (Kafkas Bölgesi) Kurgan Kültürü’ne dâhil olduklarını ifade etmişlerdir.¹⁵ Bununla birlikte V.İ. Vasilev söz konusu kültürlerin Saratov Bölgesi’ndeki Hvalin Kültürü (4. bin yılın ikinci yarısı) ile bağlantıları olduğunu, D.A. Avdusin de bu kültürlerin Maryapol ve erken Yamna Kültürleri’nin arasındaki boşluğu doldurduklarını hatta Sredne Stog topluluklarının Hazar Denizi çevresinden Karadeniz orman bozkır sahasına kadar büyük Yamna ailesine girdiklerini ve ilk atlı biniciler olduklarını ifade etmiştir.¹⁶ Yamna Kültürü’ne ait mezarlarda çok sayıda tekerlekli araç kalıntılarının ulaşılmış olup, çeşitli ekonomik faaliyetlerin gerçekleştiği bu dönemde at ehlileştirilmiştir. Fakat bu tekerlekli araçların atın çekemeyeceği kadar ağır yapıldığı anlaşılmıştır.¹⁷ Bu durumda Bakır Çağ’da Doğu Avrupa’da görülen ve Yamna ailesine dahil edilen Sredne Stog Kültürü dönemine ait ilkel formlardaki bazı kemikten aletlerin atlara koşulan gem oldukları iddia edilmektedir.¹⁸ Sredni Stog Kültürü kabilelerinin dil ve arkeolojik bakımdan ahfadı olarak Türkleri işaret eden ilim adamları da mevcuttur.¹⁹

Resim-1: Sredne Stog Kültürü kemikten binicilik için kullanıldığı düşünülen ürünler.²⁰

¹² O.G. Şapoşnikova, “Yamnaya Kulturno İstoriçeskaya Obşnosti”, *Arheologiya Ukrainskoy SSR*, C. I, Edit: İ.İ. Artemenko, Kiev 1985, s. 336.

¹³ Tepe biçiminde mezar, höyük. Tafsilatlı bilgi için bkz. Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, Ötüken Yay., İstanbul 2016, s. 22.

¹⁴ Kurgan kültürü teorisi ilk kez Mariya Gimbutas tarafından ortaya atılmıştır.

¹⁵ Şapoşnikova, *a.g.e.*, s. 338.

¹⁶ D.A. Avdusin, *Osnovi Arheologii*, Moskva 1989, s. 109.

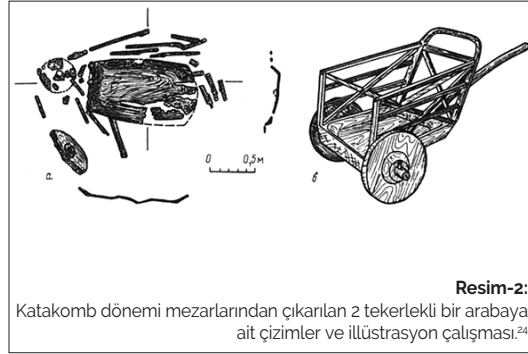
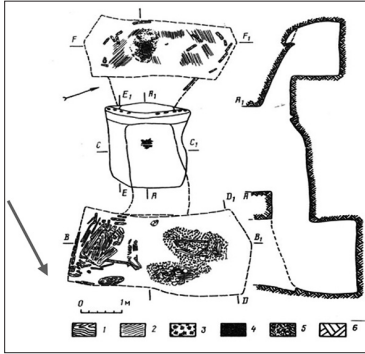
¹⁷ J.P. Mallory, *Hint Avrupalıların İzinde*, Çev. M. Günay, Dost Yay., Ankara 2002, s. 244.

¹⁸ D. Ya. Telegin, “Srednetogovskaya Kultura i Pamyatniki Novodanilovskogo Tipa vı Podnyeporeve i Stepnom Levobereje Ukraynı”, *Arheologiya Ukrainskoy SSR*, Cilt: I, Edit: İ.İ. Artemenko, Kiev 1985, s. 309; Mallory, *Hint Avrupalıların İzinde*, s. 223.

¹⁹ Valentyn Stetsyuk, “Sredniy Stoh ve Yamnaya Kültürleri”, Çev. Fatih Şengül, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 1, Sayı: 2, Ankara 2008, s. 216.

²⁰ Telegin, *a.g.e.*, s. 308.

Biri Doğu Avrupa boyunca diğeri ise Hakasya ve çevresinde bulunan Afanasyevo ve Yamna Kültürleri'ne ait arada kalan geniş coğrafya boyunca her iki kültüre ait herhangi bir maddi kültür unsuru tespit edilmemiştir. Bununla birlikte geçişi sağlayan ara kültür dönemlerinin bulunduğu ifade edilmektedir. A.A. Formazov, bu geçişin Keltaminar Kültürü ile gerçekleştiğini belirtmektedir. Formazov, Tolstov tarafından keşfedilen ve M.Ö. 4. bin yıla tarihlendirilip²¹ Keltaminar Kültürü'ne atfedilen Canbas-Kala kazılarının buluntu verilerine göre bu geçişin gerçekleştiğini iddia etmekte ve bu döneme ait keramiklerdeki süsleme öğelerinin Doğu Avrupa'da yaygın görülen Tripolye Kültürü, Yamna Kültürü, Paltavkin Kültürü, Baykal ardı kültürlerinde ve hatta Andronovo Kültürü'nde bulunduğunu ve yayılımın Keltaminar Kültürü'nden kaynaklandığını ifade etmektedir.²² Bu kültür Kazakistan topraklarına doğru yayılım göstermiştir. Diğer bir taraftan Harezmi bölgesinde bulunan Tazabagyab Kültürü ile olan ilişkilerini de ortaya koymuştur. Böylece Formazov iki uç arasındaki kültür dönemlerinin ilişkilerine ve temas içerisinde bulunup birbirini takip eden akraba topluluklar olduklarına işaret etmektedir. Avcılık ve balıkçılık ile uğraşan²³ bu dönem topluluğuna ait maddi kültür unsurları arasında at ve biniciliğe dair herhangi bir envanter bulunamamıştır.

Resim-2:
Katakomb dönemi mezarlarından çıkarılan 2 tekerlekli bir arabaya ait çizimler ve illüstrasyon çalışması.²⁴

Büyük Yamna ailesi içerisinde değerlendirilen bir diğer kültür dönemi ise Tunç Çağı'na tarihlendirilen ve kendi içerisinde 1) Harkov-Voronejskaya, 2) Donetskaya, 3) İnguls kaya, 4) Ön Kafkas-Manıçskaya, 5) Dnyeper Azovskaya, 6) Paltavkinskaya olmak üzere 6 dönemi kapsayan Katakomb Kültürü dönemidir.²⁵ Söz konusu döneme ait kazı çalışmalarında 4 adet tekerlekli araba kalıntıları elde edilmiş ve bu arabaların at gibi hayvanlara koşulabileceği ve

²¹ M.A. İtina, "Pervobitnaya Keramika Horezma", *Keramika Horezma*, Edit: S.P. Tolstov, Moskva 1959, s. 10.

²² A.A. Formazov, "K Voprosu o Proishojdeniya Andronovskoy Kulturi", *Kratkiye Soobşeniya*, No: XXXIX, Edit: A.D. Udaltsov, Moskva-Leningrad 1951, s. 3-19.

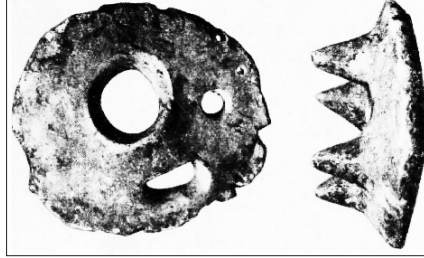
²³ G.F. Korobkova, "Srednyaya Aziya i Kazahstan", *Neolit Severnoy Avrasi*, Edit: B.A. Ribakov, Rossiskaya Akademiya Nauk, Moskva 1996, s. 98.

²⁴ N.N. Cherednichenko - S. Zh Pustovalov, "Boyevyye Kolesnitsy i Kolesnichiy v Obshchestve Katakombnoy Kultury (Po Materialam Raskopok v Nizhnem Podneprovye)", *Sovetskaya Arheologiya*, No: 1, Moskva 1991, s. 5.

²⁵ S.N. Bratçenko - O.G. Şapoşnikova, "Katakombnaya Kulturna İstoriçeskaya Obşnost", *Arheologiya Ukrainskoy SSR*, C. I, Edit: İ.İ. Artemenko, Kiev 1985, s. 403.

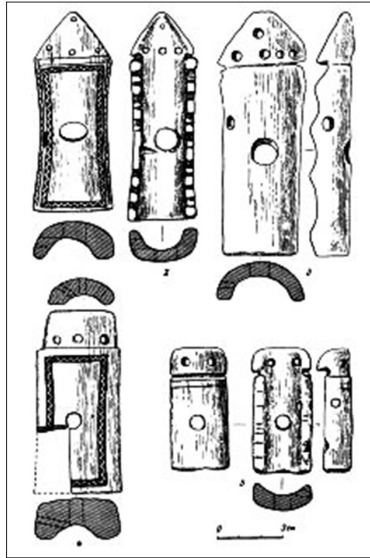
bu arabaların M.Ö. 3. bin yıl ile 2. bin yıl arasında ortaya çıktığı iddia edilmekle²⁶ birlikte bu arabaların bulunduğu mezarda herhangi bir koşum aletine tesadüf edilmemiştir.

Bununla birlikte Kiev yakınlarında Trahtemirov denilen yerin çevresinde herhangi bir Tunç Çağı mezarı olmasa da geç Katakomb dönemine (M.Ö. XV. - XIV.) tarihlendirilebileceği ifade edilen bir gem parçası bulunmuştur.²⁷

Resim-3: Trahtemirov'da elde edilen üç delikli gem.²⁸

Katakomb halkının yerleşik olduğu topraklara ardından Srubna Kültürü topluluğu yerleşmiştir. Fakat Trahtemirov örneği ile karşılaştırılabilecek herhangi bir gem parçası elde edilmemiş, fakat Srubna Kültürü'ne has gem örnekleri elde edilmiştir.

Resim-4: Srubna Kültürü dönemi Saratov Oblastı Usataov'dan bir mezardan ve Yershouskoy yerleşimi ile Krasnopol'den elde edilen gem çizim örnekleri.²⁹

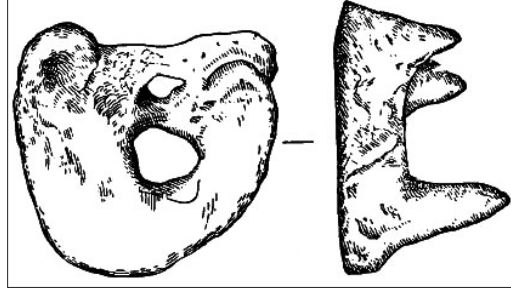
²⁶ Cherednichenko - Pustovalov, "a.g.m.", s. 206-216.

²⁷ A.M. Leskov, "Drevneşkiye Rogoviye Psalii iz Trahtemirova", *Sovetskaya Arheologiya*, No: 1, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1964, s. 301.

²⁸ Leskov, "a.g.m.", s. 299.

²⁹ K.F. Smirnov, "Arheologičeskiye Dannıye o Drevnih Vsadnikah Povoljsko-Uralskih Stepey", *Sovetskaya Arheologiya*, No: 1, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1961, s. 48.

Trahtemirov'da elde edilen gem örneğine Abaşev Kültürü dönemine tarihlendirilen Balanbaş kazıları ile benzer unsurlara sahip bir gem parçası Başkurdistan'da elde edilmiştir.

Resim-5: Trahtemirov'daki gеме benzer Balanbaş'ta elde edilen gem parçası (M.Ö. 2. bin yılın ortaları).³⁰

Kemikten ortası oyularak yapılmış olan bu gem parçalarının atı çekmek veya binmek için üretildiği tam olarak belli olmasa da benzer tipte gem örneklerine çok geniş sahada ulaşmak mümkündür.³¹ Kültürler arası ilişkilerin ve akrabalıkların tespiti işi gerçekten oldukça zor ve multidisipliner olarak halledilmesi gereken bir meseledir. Türklerin yayıldıkları bu dev topraklarda baskın veya daha yerel kalmış, belirli dar bir çevrenin içerisinde çıkmamış kültür dönemleri mevcuttur. Bu kültürler üzerinden siyasi ve ideolojik tartışmalar yapılmakta, dünya ve insanlık tarihinde atı ehlileştirip bununla pek çok millete örnek olan Türk milleti³² ve Türklük kendisine bu tartışmalar arasında yer bulamamaktadır.

Neolitik Çağ'dan Tunç Çağı'na yukarıda zikrettiğimiz kültür dönemlerine müteakip, keşfi ile oldukça ses getiren bir diğer kültür dönemi ise Türk Bozkır Kültürü'nün içinden neşet ettiği Andronovo Çağı'dır. Bu dönemde kendinden önceki ve sonraki dönemlerle kültürel geçiş açıkça görülmektedir. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki M.Ö. 1700-1200 yılları arasında Hakasya ve çevresinde görülen Andronovo halkı kendinden önce bu sahada bulunan evropoid Afanasyevlerden neşet etmemişlerdir. Onlar bu bölgeye batı topraklarından gelmişlerdir. Onlara ait tüm mezar gelenekleri ve maddi kültür unsurlarındaki öğeler Ural orman bozkır sahası Srubna ve diğer yerel kültürlerde tespit edilmiştir. Bununla birlikte onların doğdukları saha üzerine yoğunlaşan çalışmalar sonrası Andronovo kabilelerinin en erken numunelerinin Ural ardı orman, orman-bozkır geçişinde Koptyakov safhası dönemine ait olduğu ve M.Ö. 2150-1250 yıllarına tarihlendiği görülmüştür.³³ Koptyakov Kültürü dö-

³⁰ Leskov, "a.g.m.", s. 301.

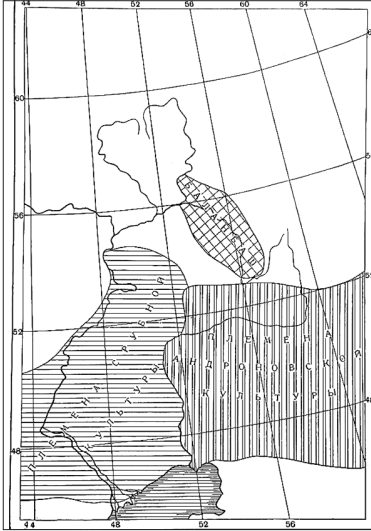
³¹ E.E. Kuzmina, "Yeshche Raz o Diskovidnih Psaliyah Evraziyskih Stepey", *Kratkiye Soobşeniye* 161, Moskva 1980, s. 8-16.

³² Atın Türkler tarafından ehlileştirildiği W. Koppers ve Eberhard tarafından ifade edilmiştir. W. Koppers, "Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk Indo-Germenlik", *Belleten*, I. Teşrin 1941, C. V, Sa: 20, TTK, Ankara 1995, s. 471; W. Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'da At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat", *Ülkü*, Sa: 92, Ankara 1942, s. 189.

³³ Koptyakov Kültürü tafsilatlı bilgi için bkz. V.A. Zah, "Koptyakovskaya Kultura v Nijnem Pritto-bolye", *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii*, No: 2, (17), Tyumen 2012, s. 29-40.

nemi çömlek süsleme geleneği K.V. Salnikov ve L.P. Hlobistin'e göre bir taraftan Ayat geleneğini bir taraftan da Andronovo Kültürü'nün bir gelişim safhası olan Alakul geleneğini temsil etmektedir. M.F. Kosarev'e göre ise Koptyakov Andronovo geleneğinin bir varyantıdır. Bir taraftan da Andronovo Kültürü Alakul safhasının Sintaşa Kültürü ile olan bağlantıları dikkat çekmektedir. Uzmanlar her iki kültür arasındaki bağlantıları değerlendirerek Andronovo Kültürü'nün M.Ö. 2150 yıllara kadar tarihlendirilmiştir.³⁴ Altaylar ve Üst Ob bölgesinde ise Andronovo Kültürü'nün Federovo safhasının M.Ö. 2000-1700 yılları arasında buldukları tespit edilmiştir.³⁵ Sintaşa ve Andronovo Kültürü arasındaki benzerliklere Arjan Kurganı ve Aldı-bel kurgan mezar yapıları üzerinden değinildiği gibi³⁶ elde edilen çömlek bezemeleri üzerinden de ortak yanlar ortaya konulmuştur.³⁷ Ural ve Kazakistan arası topraklarda Sintaşa ve Andronovo Kültürü dönemlerine ait 104 gem örneği elde edilmiş olup 47 gem Sintaşa, 24 gem Petrovka, 16 gem Alakul dönemine tarihlendirilmiştir.³⁸

Birbiri ile eş zamanlı olan ve Ural bölgesinde görülen kültürlerin keramik ve tunç ürünlerinde büyük benzerlikler mevcuttur. Fakat bu benzerlik en çok Srubna Kültürü ile örtüşmektedir. Ukrayna bozkırlarında keşfedilen Srubna Kültürü'ne ait çömleklerdeki Andronovo Kültürü'ne ait süsleme öğeleri aralarındaki birlikteliği zaten açıkça ortaya koymaktadır.³⁹ Böylece Andronovo Kültürü ile Srubna Kültürü arasındaki akrabalık tespit edilmiştir.⁴⁰

Harita-1: Srubna ve Andronovo Kültürü'nün Başkurdistan Beloy Irmağı etrafında kesişimini gösteren harita (Dikey çizgili alan Andronovo Kültürü - Yatay Çizgili alan Srubna Kültürü).⁴¹

³⁴ V.İ. Molodin - A.V. Epimohov - J.V. Marçenko, "Radiouglerodnaya Hronologiya Kultur Epohi Bronzi Urala i Yuga Zapadnoy Sibiri: Printsipi i Podhodi, Dostijeniya i Problemi", *Vestnik Novosibirsk Gosuderstvenna Universiteta, Seriya İstoriya, Filologiya*, C. 13, Sa: 3, Novosibirsk 2014, s. 145.

³⁵ Molodin - Epimohov - Marçenko, *a.g.e.*, s. 145.

³⁶ D.G. Savinov, "Sintaşa i Arjan", *Elitnyye Kurgany Yevrazii v Skifo-Sarmatskuyu Epokhu*, Saint Petersburg 1994, s. 170-176.

³⁷ A.İ. Hovanskiy, "Vnutrennyaya Hronologiya Sintaştinskogo Kulturnogo Kompleksa", *Arkaim - Sintaşa: Drevneye Haslediyе Yujnogo Urala*, Çast 1, Çelyabinsk 2010, s. 78.

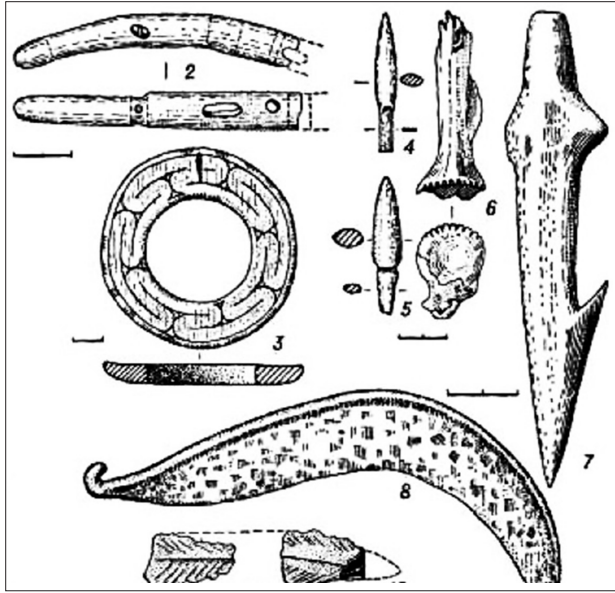
³⁸ İ.V. Çeçuşkov, "Psalii Epohi Bronzi Uralo-Kazahstanskikh Stepey", *Zapadnaya i Yujnogo Sibir v Drevnosti*, Barnaul, İzdatelstvo Altayskogo Universiteta, 2005, s. 214.

³⁹ S.S. Berezanskaya - Ya. A. Gerşkoviç, "Andronovskie Elementı v Srubnoy Kulture na Ukraine", *Bronzovyy Vek Stepnoy Polosi Uralo-İrtişskogo Mejdureçya*, Edit. N. Ya. Merpert, Çelyabinsk 1983, s. 102.

⁴⁰ Her iki kültür arasındaki ilişkiler için ayrıca bkz. A.P. Smirnov, "Jelezny Vek Başkirii", *Kultura Drevnih Plemen Priuralya i Zapadnoy Sibiri*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1957.

⁴¹ A.P. Smirnov, "Jelezny Vek Başkirii", *Kultura Drevnih Plemen Priuralya i Zapadnoy Sibiri*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1957, s. 9.

M.Ö. II. bin yıl ile I. bin yıl arasına tarihlenen Srubna Kültür dönemi Kuy-bişev'den Volgograd'a, İdil'den Urallara kadar olan topraklarda yayılmıştır.⁴² Srubna toplumunun ise orta ve aşağı İdil'de bulunan ve Poltavkin Kültürü olarak da adlandırılan geç Yamna toplumundan geldiği ileri sürülmektedir.⁴³ Başta da belirtildiği üzere Büyük Yamna ailesine, dahası Türklerin atası olabileceği zikredilen Sredni Stog Kültürü'nde de atı dizginlemek için kullanıldığı düşünülen ürünler olduğunu belirtmiştik. Srubna Kültürü'nde ise hem atlı gömü uygulaması hem de gem kullanıldığı görülmüştür. B.A. Gorodtsov ve İ.F. Kovalev tarafından Srubna Kültürü'ne ait bir kurgan mezar çukurunda hem ateş izine, kül kalıntılarına hem de mezarın bir köşesinde baş da dahil olmak üzere bir at iskeletine ulaşılmıştır.⁴⁴ Balanbaş'da bulunan kemikten yapılmış gem parçasının yukarıdaki haritada da görüleceği üzere Srubna-Andronovo Kültürü ile alakalı olması mümkün görünmektedir.

Resim-6: Kapitanov, İlçeovsk, Usov yerleşimlerinden elde edilmiş Srubna Kültürü dönemine ait kemikten yapılmış gem parçaları (M.Ö. XVI. - XIV. yy.).⁴⁵

Srubna-Andronovo Kültürü döneminde artık arkeologlar arasında atın hem binek hem de arabalara koşulduklarına dair herhangi bir şüphe kalmamıştır. Andronovo yerleşimlerinde atın ağızındaki gemi sabitleştirmek üzere tasarlanmış at koşumları, at mezarları ve de bir araca bağlandığı varsayılarak yeleli delikli yapılmış kilden bir at modeli bulunmuştur.⁴⁶

⁴² D.A. Avdusin, *Arheologiya SSSR*, Moskva 1977, s. 105.

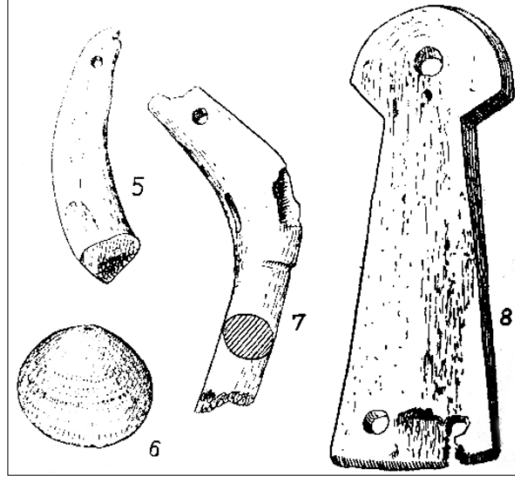
⁴³ Avdusin, *Osnovi Arheologii*, s. 117.

⁴⁴ S. S. Berezenskaya, "Srubnaya Kultura", *Arheologiya Ukrainskoy SSSR*, T. 1, Edit. İ.İ. Artemenko, Dumka, Kiev 1995, s. 467.

⁴⁵ Berezenskaya, "a.g.m.", s. 470-471.

⁴⁶ Mallory, *a.g.e.*, s. 262.

Orta Kazakistan Atasu Irmağı civarında keşfedilen Andronovo Kültürü dönemine ait kemikten dizgin ve gem parçaları Atasu safhası için önemli örnekler olmuştur. Buna ek olarak V.S. Sorokin tarafından yine Kazakistan Ak-töbe Tastă Butak⁴⁷ kazı çalışmasında 1951 yılında kemikten yapılmış iki dizgin parçası keşfedilmiş ayrıca A.M. Orazbayev'in Kuzey Kazakistan'da Çelkar yerleşiminde bir kemik dizgin keşfetmiş ve Andronovo Kültürü Zamareyev safhasına tarihlendirilmiştir.⁴⁸

Resim-7: Atasu Yerleşiminden elde edilen kemikten gem ve dizginler.⁴⁹

Gemler sayesinde atın baştan kontrol edilebilmesi ile o döneme göre mükemmel denilebilecek biniciler ortaya çıkmıştır. Zaman içerisinde tekniklerindeki gelişim ve ilerleme ile yukarıda zikredilen tüm bu kültürler arasından Andronovo Kültürü bin yıldan fazla bir süre boyunca Ural Havalisi'nden Kazak Bozkırları üzerine ve oradan Altaylara, Tanrı Dağlarına ve Yenisey boyunca tüm Hakasya çevresine muharip insan gücü ile at biniciliğini birleştirmesi sayesinde yayılmış, gelişerek büyümüş ve sıyrılmıştır.

Son görüldükleri dönem ve çevre Yenisey havalisi olmuştur. M.Ö. 1700'lerden itibaren Hakasya çevresinden elde edilen maddi kültür unsurları 1000'li yıllara yani demir çağının başına kadar bölgede varlıklarını sürdürdüklerini ve yeni bir aşamaya geçtiklerini göstermektedir. Bu sahanın maden rezervleri (kalay-bakır) bakımından zenginliğini de göz önünde bulundurursak mükemmel döküm potlarından tunç aletler dökmüşlerdir. Bunlar demirci Türklerin atalarıdır. Onlar atı hakimiyetleri altına almaları ve ürettikleri bıçak, kama, ok ucu, mızrak vb. savaş aletleri ile bölgenin hâkimi olmuşlar. Bu sahada eş

⁴⁷ Tastă Butak mezarı tam bir Srubna-Andronovo mezarı olup sanki 2 kültürün karışımının en güzel görüldüğü mezar örneklerinden biridir. V.S. Sorokin, "Mogilniki Tastă Butak I (Raskopki 1956-1957)", *Kratkiye Soobşeniye* 80, Moskva 1960, s. 53-60.

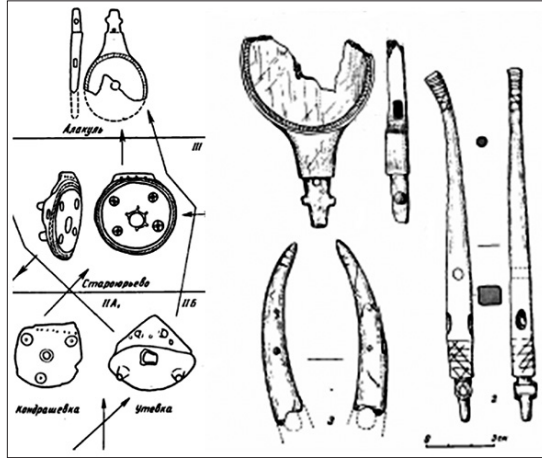
⁴⁸ K.F. Smirnov, "Arheologičeskie Dannie o Drevnih Vsadnikah Povoljsko-Uralskih Stepey", *Sovetskaya Arheologiya*, No: 1, Edit. A.V. Artsihovski, Moskva 1961, s. 49.

⁴⁹ A.H. Margulan - K.A. Akişev - M.K. Kadırbayev - A.M. Orazbayev, *Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana*, İzdatelstvo Nauka Kazahskoy SSR, Alma Ata 1966, s. 215.

zamanlı olarak bölgede bulunan Mongoloid Okunev toplumunu da bu sahanın dışına itmişlerdir.⁵⁰

Andronovo insanının atı tam manasıyla ehlileştirilmesi sonucu güçsüz durumdaki, sayıca az olan kabilelere karşı üstünlük sağlanmıştır ve kendi içlerinde eritmişlerdir. Bununla birlikte Türkistan'ın engin bozkırlarında yeni bir yaşam tarzı, ruh ortaya çıkmıştır ve biz bunu bugün Bozkır Kültürü şeklinde adlandırmaktayız. Ekonomik yaşantısında değişiklik gösteren Andronovo insanı bir ağıl içerisinde büyükbaş hayvan yetiştiriciliğini terk ederek küçükbaş hayvancılığa geçiş yapmıştır. Koyun sürülerinin hızlı şekilde çoğalması ise büyükbaş hayvancılıkta görünen sorunlara başka bir boyut getirmiştir. Bu sorun ise otlak sorunudur. Hayvanların hem su hem ot ihtiyaçlarını gidermek için öncelikle kısa mesafelere ardından daha uzun mesafelere gidiş ve dönüşler başlamıştır. Atın ehlileştirilmiş bir binek hayvanı olarak kullanılması sürünün hem daha kolay kontrol edilmesini sağlamış hem de başlarda yerleşimlere yakın otlaklara sürülen hayvanlar daha uzak otlaklara götürülmeye başlanmıştır. Böylece Andronovo toplumunun hayvanları ile birlikte kendilerine uygun yer arama süreciyle çok geniş topraklarda en doğu sınırı Hakasya ve çevresi ve hatta güneyde Tanrı Dağlarını aşarak Doğu Türkistan sahasına kadar yayılmışlardır. Bu döneme atfedilen kaya resimlerindeki tekerlekli araba tasvirleri onların bu sahaya, Tanrı Dağları ve Issık Göl'e kadar hangi vasıta ile geldiklerini göstermektedir. Kaya resimlerinin bulunduğu sahadaki en erken dönem mezarları Andronovo toplumuna ait çıkmıştır.

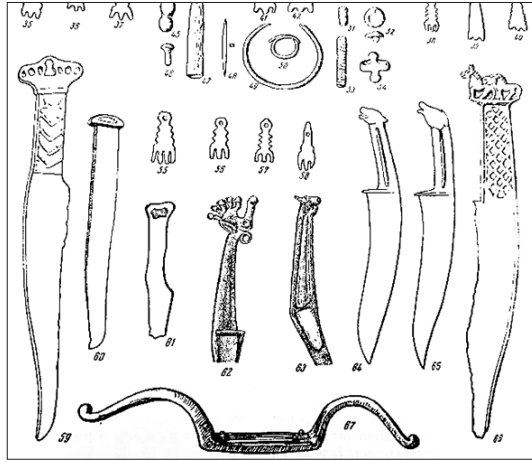
Son yapılan çalışmalar Andronovo topluluğunun Yenisey havhalisinde M.Ö. 1900-1500 arasında bölgede var oldukları maddi kültür unsurları üzerinde yapılan radyo karbon testleri ile ortaya koymuştur.

Resim-8: Andronovo Kültürü Alakul Safhasına tarihlendirilen gem çizimi.⁵¹

⁵⁰ D.G. Savinov, "Naseleniya Srednego Yeniseya v Epohu Slojeniya Skotovodçeskih Obsetv (III. tıs. do. n.e.-seredina I tıs. n.e.)", *Journal of Turkic Civilization Studies*, Sayı: 62, Bişkek 2004, s. 115.

⁵¹ E.E. Kuzmina, "Yeshche Raz o Diskovidnih Psaliyah Evraziyskih Stepey", *Kratkiye Soobşeniye 161*, Moskva 1980, s. 10; K.F. Smirnov, "Arheologičeskiye Dannnye o Drevnih Vsadnikah Povoljsko-Uralskih Stepey", s. 61.

Resim-9: Karasuk Kültürü dönemi maddi kültür unsurları. 67 nolu çizim boyunduruk örneği.⁵²

M.Ö. 1000 yıllarında Yenisey havalisinde yeni ve daha gelişmiş ürünlerin bulunduğu mezarlar ve yerleşimler keşfedilmiş, ilk buluntuların bulunduğu sahaya göre arkeologlar tarafından bu dönem Karasuk Kültürü olarak anılmıştır. Çömlekler üzerindeki dekorasyon öğeleri Andronovo Kültürü ile bağlantıların kurulmasını sağlamıştır. Fakat antropolojik tipte Andronovo kültüründen bariz farklılıklara sahip oldukları tespit edilmiştir. Debets bu durumu güney doğudan yani Çin'in kuzeyinde kalan bölgelerinden gelen toplum geçişine bağlamaktadır. Böylece Karasuk Kültürü döneminde yeni bir evropoid-brakesefal/brahikranid tip görülmeye başlamıştır.⁵³ M.Ö. 2 binlerden M.Ö. 7. yy'a kadar Doğu Avrupa'dan Yenisey'e kadar 3 delikli gemlere çok sayıda ulaşılmıştır. Bu gem ve de dizgin parçalarına Karasuk Kültürü dönemine ait Torgajak ve Azkis yerleşimlerinde,⁵⁴ Kammennogo Log yerleşiminde⁵⁵ ulaşılmıştır. Diğer taraftan artık kesin olmamakla birlikte Şang dönemine veya Batı Chou dönemine tekabül eden dönemden itibaren metal dizginlerin ortaya çıktığı da iddia edilmektedir.⁵⁶ Karasuk Kültürü dönemine tarihlendirilmiş bir stelde dört tekerlekli bir araba çizimi ve de minyatür boyunduruk tasviri tespit edilmiştir. Kiselev bu arabanın Chou dönemindeki örneklerle benzediğini ve Karasuk dönemi Güney Sibiryaya yerleşiklerinde bulunmadığını belirtmiştir.⁵⁷

Andronovo Kültürü döneminde elde edilen kemikten yapılmış gem parçaları Kazakistan sahasında geç tunç çağında oldukça fazla elde edilmiştir. Özellikle Orta Kazakistan'da Andronovo Kültürü'nün son aşamalarını gösteren

⁵² Kiselev, *a.g.e.*, s. 121.

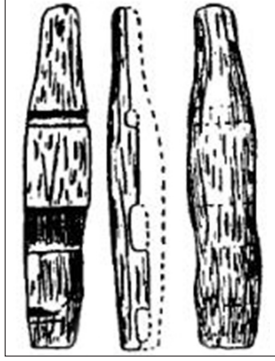
⁵³ Kiselev, *a.g.e.*, s. 115.

⁵⁴ S.V. Harvin, "Karasukskaya Problema", *PAV*, No: 8, Saint-Petersburg 1994, s. 106.

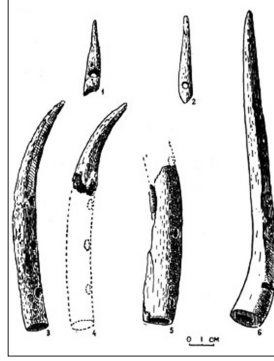
⁵⁵ *İstoriya Sibiri*, T. I, İzdatelstvo Nauka, Leningrad 1968, s. 182.

⁵⁶ Harvin, "a.g.m.", s. 106. Bununla birlikte Şang dönemi efsanevi bir dönem olmakla birlikte, Şang sülalesi döneminde bile ufak bir devlet kuran Choular aslen bir Türk kabilesiydi. Bkz. W. Eberhard, *Çin Tarihi*, TTK, Ankara 2007, s. 33.

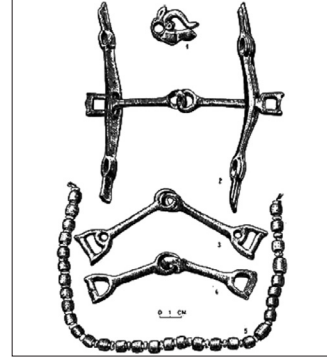
⁵⁷ Kiselev, *a.g.e.*, s. 161.

Resim-10: Begaz Dandıbay Kültürü dönemi Şortandı Bulak yerleşiminden elde edilmiş kemik parçalar.⁵⁸

Resim-11: Tasmolin Kültürü kemikten yapılmış gem parçaları.⁶³

Resim-12: Tasmolin Kültürü tunç döküm gem ve dizgin parçaları.⁶⁴

ren son Tunç Çağı Begaz-Dandıbay döneminde de kemikten yapılmış gem ve dizgin parçaları üretilemeye devam etmiştir.

Orta Kazakistan'ın Geç Tunç Çağı dönemine tekabül eden Begaz Dandıbay dönemi Andronovo Kültürü'nden doğmuş olup, Andronovo Kültürü Atasu safhası ile Begaz abideleri arasında bağlantılar tespit edilmiştir.⁵⁹ Bu kültürden ise Saka Kültürü doğmuştur ve de antropolojik olarak Andronovo insanı özelliklerine sahip oldukları görülmüştür.⁶⁰ Begaz Dandıbay Kültürü döneminde Saka Kültürü'nün doğuşu sürecinde Tasmolin maddi kültür unsurlarını ortaya koyanlar tarafından Saka Kültürü'nün doğuş sürecinin sekteye uğratıldığı ve Tuva bölgesine çekilenlerin Besşatur, Arjan ve Çiliktiyn abidelerini ortaya koydukları ifade edilmektedir.⁶¹ Bununla birlikte burada Tasmolin Kültürü'nü bırakanların bizzat Saka Kültürü dairesi içerisinde VII. - VI. yy.'da Andronovo kültürü temelinde oluştuğunu söylememiz gerekmektedir.⁶² Tasmolin Kültürü döneminde de öncül kültürlerdeki gibi kemikten gem parçaları elde edilmiştir.

Kemikten yapılmış gemlerin yanı sıra atlı gömü uygulamasının görüldüğü Tasmolin Kültürü'nde tunçtan koşum aletleri de üretilmiştir.

Kazakistan coğrafyasında tunç çağının son evrelerinde Güney Sibirya ve Kuzey Çin dairesinde görülen Karasuk Kültürü'ne ait abideler de Gryaznov tarafından tespit edilmiştir.⁶⁵

⁵⁸ A.H. Margulan, *Begaz Dandıbayevskaya Kultura Tsentralnoy Kazahstana*, İzdatelstva Nauka Kazahskoy SSR, Alma-Ata 1979, s. 211.

⁵⁹ Margulan, *a.g.e.*, s. 56.

⁶⁰ K.A. Akişev - G.A. Kuşaevev, *Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolinu Reki İli*, İz. Aka. Nauk Kazahskoy SSSR, Alma-Ata 1963, s. 104.

⁶¹ L.P. Kızlasov, "Uykskiy Kurgan Arjan i Vopros o Proishojdeniya Sakskey Kultury", *Sovetskaya Arheologiya*, No: 2, Moskva 1977, s. 56.

⁶² Margulan - Akişev - Kadırbayev - Orazbayev, *a.g.e.*, s. 401.

⁶³ Margulan - Akişev - Kadırbayev - Orazbayev, *a.g.e.*, s. 326.

⁶⁴ Margulan - Akişev - Kadırbayev - Orazbayev, *a.g.e.*, s. 317.

⁶⁵ M.P. Gryaznov, "Pamyatniki Karasukskogo Etapa v Tsentralnom Kazahstana", *SA XVI*, Edit. M.İ. Artamanov, Moskova 1952, s. 144.

Güney Sibirya Hakasya ve çevresinde görülen Karasuk Kültürü döneminin ardından Tagar (Bu dönemde bölgede İskitlere dair pek çok maddi kültür unsuru elde edilmiştir.⁶⁶) ve Taştık Kültürleri yaşanmıştır. Tagar Taştık abideleri döneminde Çin kroniklerinin bölgede yaşayan milletler hakkındaki bilgilere başvurulduğunda, söz konusu dönemde Andronovo toplumunun doğrudan torunları oldukları düşünülen Ting-ling boylarının yaşadıkları tespit edilmiştir.⁶⁷ Yapılan antropolojik incelemeler sonucunda da erken Türk mezarlarındaki insan tipinin Andronovo insanı ile uyumlu olduğu gözlenmiştir.⁶⁸ Kazakistan'da elde edilenler gibi üç delikli kemikten gem parçaları Tagar Kültürü dönemi, Grişkin Log mezarından elde edilmiş ve Çlenova tarafından bu tip gem örneklerinin Macaristan ve Yenisey havalisine Kazakistan'dan yayıldığı ifade edilmiştir.⁶⁹ Tagar Kültürü döneminde oldukça fazla miktarda gem elde edilmiş olup, elde edilenlerin hepsi tunçtan imal edilmiştir ve yapı bakımından İskit ürünleri ile özellikle VI. yüzyıl İskit mezarlarından elde edilenlerle büyük benzerlikleri bulunmaktadır.⁷⁰ Bununla birlikte Pazırık tipi kurganların da Tagar Kültürü döneminde ortaya çıktığı ifade edilmektedir.⁷¹ Altaylarda Kiselev'e göre Tagar Kültürü içerisinde değerlendirilen Mayemir Kültürü döneminde atlı gömü uygulamaları tespit edilmiş ve elde edilen pek çok ürünün, tunçtan gem ve dizgin kemer ve tokalarının ve mezar gömü adetlerinin İskitler ile olan benzerlikleri belirtilmiştir.⁷² Bununla birlikte demirden gem örnekleri de elde edilmiştir.⁷³ Taştık Kültürü mezar yapılarının karakteristik özelliği de köken olarak Tagar Kültürü'ne bağlanmaktadır.⁷⁴ Bu dönemde Çin kaynaklarında söz konusu sahada Ting-lingler yaşamaktadırlar ve onlar Kao-ch'e ve Töles boylarının atalarıdır.⁷⁵

Sonuç

Türklüğün doğduğu topraklarda en erken dönem olarak kayıtlara geçen Afanesyev Kültürü döneminde atın binek hayvanı olarak kullanıldığına dair

⁶⁶ S.V. Kiselev, Tagar Kültürü'nü iki evreye ayırmış, ilk evre Tagar döneminin Karasuk Kültürü ile beraber M.Ö. 1. bin yıl - VII. yy. arasını kapsadığını, ilk Tagar mezarının M.Ö. VIII - VII. yy. arasına tarihlendiğini ve VI. yy. İskit kurganlarında Tagar öğelerinin kullanıldığını belirtmektedir. Bkz. S.V. Kiselev, *Drevnyaya İstoriya, Yujnoy Sibiri*, Moskva 1951, s. 251.

⁶⁷ D.G. Savinov, "Naseleniye Srednevo Yeniseya v Epohu Slojieniya Skotovodçeskih Obşest v (III. ts. do. n.e-seredina I. ts. n.e.)", *Journal Of Turkic Civilization Studies*, N. 1, Bişkek 2004, 107-134.

⁶⁸ Ginzburg, Güney Kazakistan'da farklı bölgeler ve farklı dönemlere ait mezarlarda antropolojik malzemelerde yaptığı analizlerde Arisi yakınlarındaki Şınak-Say'daki VI. - VII. yy. erken Türk (Kengeres) mezarlarındaki yetişkin erkeğin Avrupalı Andronovo tipinde, kadının ise Andronovoya yakın brakisefal tipte olduğunu ifade etmiştir. Bkz. V.V. Ginzburg, "Materiali k Antropologii Drevnevo Naseleniya Yujnovo Kazahstana", *Sovetskaya Arheologiya XXI*, Edit. A. Ya. Bryusov, Moskva-Leningrad 1954, s. 384; N.L. Çlenova, *Proishojdeniye i Ranniyaya İstoriya Plemen Tagarskoy Kultur*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1967, s. 213.

⁶⁹ Çlenova, *a.g.e.*, s. 72-76.

⁷⁰ Kiselev, *a.g.e.*, s. 257.

⁷¹ Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, Ötüken Yay., İstanbul 2016, s. 103.

⁷² Kiselev, *a.g.e.*, s. 288.

⁷³ Kiselev, *a.g.e.*, s. 295.

⁷⁴ Kiselev, *a.g.e.*, s. 284.

⁷⁵ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK Yay., Ankara 2004, s. 7.

herhangi bir ürün elde edilmemiştir. Bununla birlikte Afanasyevo Kültürü ile ilişkili olduğu düşünülen Yamna Kültürü içerisinde değerlendirilen Sredni Stog Kültürü içerisinde Doğu Avrupa sahasında gem olarak değerlendirilebilecek kemikten parçalar tespit edilmiştir. Afanasyevo-Yamna-Andronovo Kültürü arasında kilit vazifesi ve geçiş dönemi olarak düşünülen Keltaminar Kültürü dönemine ait herhangi bir gem, dizgin vb. parça elde edilmemiştir. Bununla birlikte yine Don-Volga-Dinyeper hattında görülen ve Katakomb Kültürü adı verilen dönem mezarlarında iki tekerlekli araba kalıntlarına ulaşılmış olup at koşumunu düşündüren herhangi bir unsur parçası elde edilmemiştir. Sredne Stog döneminden sonra Ukrayna ve Ural sahası Çelyabinsk bölgesine kadar yayılımı görülen Srubna Kültürü dönemine ait gem olarak kullanıldığı düşünülen ürünler elde edilmiştir. Srubna Kültürü ve Andronovo Kültürü'nü ortaya koyanların birbirleri ile bağlantılı oldukları düşünülmektedir. Hem Srubna hem de Andronovo Kültürü'nde atlı gömü uygulanmış hem de oldukça fazla miktarda kemikten gem örneklerine ulaşılmıştır. Andronovo Kültürü'nün son dönemlerinde geç Tunç Çağı olmak üzere iki kültür dönemi ortaya çıkmış bunlar Begaz Dandıbay Kültürü ve Tasmolin Kültürü'dür. Her iki kültür döneminde de kemik gem ürünler elde edilmiştir. Bununla birlikte Tasmolin Kültürü geç evresinde tunçtan gem parçalarının döküldüğü tespit edilmiştir. Bu dönemde artık Saka Kültürü zikredilmeye başlanmıştır. Andronovo Kültürü'nün ardından Karasuk Kültürü ve onun akabinde Tagar ve Taştık Kültürü yaşanmıştır. Hem Karasuk hem de Tagar döneminde kemikten gem olduğu düşünülen parçalar elde edildiği gibi Tagar Kültürü dairesi içerisinde olduğu değerlendirilen Altay Bölgesi Mayemir Kültürü döneminde hem tunçtan hem de demirden gem ve dizgin parçaları elde edilmiştir. Bu dönem içerisinde Türk kültürü iyice gelişmeye başlamış Çin kaynaklarında Altay-Sayan çevresinde başta Ting-lingler olmak üzere Türk boylarının adları zikredilmeye başlanmıştır.

Kaynaklar

- AKİŞEV, K.A. - KUŞAEV, G.A.: *Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolinu Reki İli*, İz. Aka. Nauk Kazahskoy SSSR, Alma-Ata 1963.
- AKSOY, Mustafa: "Türklerde At Kültürü ve Kımız", *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı: 112, İstanbul, Ekim 1998.
- AVDUSİN, D.A.: *Arheologiya SSSR, İzdatelstvo Vısşaya Şkola, Moskva 1977.*
- _____ : *Osnovi Arheologii*, Moskva 1989.
- Belek, Kayrat: "Eski Türklerde At ve At Kültürü (Dünden Bugüne Kırgız Kültürel Hayatı Örneği)", *Gazi Türkiyat*, Bahar 2015/16.
- BEREZANSKAYA, S.S. - GERŞKOVİÇ, Ya. A.: "Andronovskie Elementi v Srubnoy Kulture na Ukraine", *Bronzovyy Vek Stepnoy Polosi Uralo-İrtişskogo Mejdureçya*, Edit. N. Ya. Merpert, Çelyabinsk 1983.
- BEREZENSKAYA, S.S.: "Srubnaya Kultura", *Arheologiya Ukrainskoy SSSR*, T. 1, Edit. İ.İ. Artemenko, Dumka, Kiev 1995.
- BRATÇENKO, S.N. - ŞAPOŞNİKOVA, O.G.: "Katakombnaya Kultura İstoriçeskaya Obşnost", *Arheologiya Ukrainskoy SSR*, C. I, Edit. İ.İ. Artemenko, Kiev 1985.
- CHEREDNİCHENKO, N.N. - PUSTOVALOV, S. Zh.: "Boyevyye Kolesnitsy i Kolesnichiye v Obshchestve Katakombnoy Kultury (Po Materialam Raskopok v Nizhnem Podneprovye)", *Sovetskaya Arheologiya*, No: 4, Moskva 1991.
- ÇEÇUŞKOV, İ.V.: "Psalii Epohi Bronzi Uralo-Kazahstanskih Stepey", *Zapadnaya i Yujnogo Sibir v Drevnosti*, Barnaul, İzdatelstvo Altayskogo Universiteta, 2005.
- ÇLENOVA, N.L.: *Proishojdeniye i Ranniyaya İstoriya Plemen Tagarskoy Kulturi*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1967.
- ÇORUHLU, Yaşar: *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, Ötüken Yay., İstanbul 2016.

- EBERHARD, W.: "Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'da At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat", *Ülkü*, Sayı: 92, Ankara 1942.
- _____ : *Çin Tarihi*, TTK, Ankara 2007.
- FORMAZOV, A.A.: "K Voprosu o Proishojdeniya Andronovskoy Kulturi", *Kratkiye Soobsheniya*, No: XXXIX, Edit. A.D. Udaltsov, Moskva-Leningrad 1951.
- GİNZBURG, V.V.: "Materiali k Antropologii Drevnevo Naseleniya Yujnogo Kazahstana", *Sovetskaya Arheologiya XXI*, Edit. A. Ya. Bryusov, Moskva-Leningrad 1954.
- Gryaznov, M.P.: "Pamyatniki Karasukskogo Etapa v Tsentralnom Kazahstana", SA XVI, Edit. M.I. Artamanov, Moskova 1952.
- HARVİN, S.V.: "Karasukskaya Problema", *PAV*, No: 8, Saint-Petersburg 1994.
- HOVANSKIY, A.I.: "Vnutrennyaya Hronologiya Sintastinskogo Kulturnogo Kompleksa", *Arkaim-Sintašta: Drevneye Haslediye Yujnogo Úrala*, Çast 1, Çelyabinsk 2010.
- İstoriya Sibiri, T. I, İzdatelstvo Nauka, Leningrad 1968.
- İTİNA, M.A.: "Pervobitnaya Keramika Horezma", *Keramika Horezma*, Edit. S.P. Tolstov, Moskva 1959.
- KAFESOĞLU, İbrahim: *Türk Milli Kültürü*, 27. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 2007.
- _____ : *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülhazalar*, 3. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 2017.
- Kalkan, Mustafa: "Bozkır Kültüründe At ve Prjevalskiy At'ının Bu Kültüre Kazandırdığı Dinamizm", *Erdem*, Cilt: 9, Sayı: 27, Aydın Sayılı Özel Sayısı, TTK Yay., Ankara 1997.
- KIZLASOV, L.P.: "Afanasevskaya Epoha v İstorii Hakasii", *Vestnik Moskovskogo Universiteta*, Moskva 1971.
- _____ : "Uykskiy Kurgan Arjan i Vopros o Proishojdeniya Sakskey Kulturi", *Sovetskaya Arheologiya*, No: 2, Moskva 1977.
- KİSELEV, S.V.: *Drevnyaya İstoriya, Yujnoy Sibiri*, İzdatelstvo Akademii Nauk, Moskva 1951.
- KOPPERS, W.: "Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığında İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik", *Belleteri*, I. Teşrin 1941, C. V, Sa: 20, TTK, Ankara 1995.
- KOROBKOVA, G.F.: "Srednyaya Aziya i Kazahstan", *Neolit Severnoy Avrazii*, Edit. B.A. Ribakov, Rossiskaya Akademiya Nauk, Moskva 1996.
- KUZMİNA, E.E.: "Yeshche Raz o Diskovidnih Psaliyah Evraziyskih Stepey", *Kratkiye Soobsheniye 161*, Moskva 1980.
- LEŞKOV, A.M.: "Drevneysiye Rogoviye Psalii iz Trahtemirova", *Sovetskaya Arheologiya*, No: 1, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1964.
- MALLORY, J.P.: *Hint Avrupalıların İzinde*, Çev. M. Günay, Dost Yay., Ankara 2002.
- MARGULAN, A.H. - AKİŞEV, K.A. - KADIRBAYEV, M.K. - ORAZBAYEV, A.M.: *Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana*, İzdatelstvo Nauka Kazahskoy SSR, Alma Ata 1966.
- MARGULAN, A.H.: *Begaz Dandibayevskaya Kultura Tsentralnovo Kazahstana*, İzdatelstvo Nauka Kazahskoy SSR, Alma-Ata 1979.
- MOLODİN, V.İ. - EPİMOHOV, A.V. - MARCENKO, J.V.: "Radiouglerodnaya Hronologiya Kultur Epohi Bronzi Úrala i Yuga Zapadnoy Sibiri: Printsipi i Podhodi, Dostijeniya i Problemi", *Vestnik Novosibirsk Gosudarstvenna Universiteta. Seriya İstoriya, Filologiya*, C. 13, Sa: 3, Novosibirsk 2014.
- Németh, Gyula: "Türklüğün Eski Çağı", *Türkler*, Cilt: I, Ed. Hasan Celâl Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca, Ankara 2014.
- ÖGEL, Bahaeddin: *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 5. Baskı, TTK Yay., Ankara 2003.
- POLYAKOV, A.V. - SVYATKO, S.V. - STEPANOVA, N.F.: "Noviye Dannie po Radiouglerodnoy Hronologii Pamyatnikov Afanasevskoy Kulturi Altaya", *Trudi V (XXI) Vserossiyskogo Arkheologicheskogo Syezda v Barnaule-Belokurihe (1-8 Oktyabr 2017)*, T. 3, Izd. Bo. Alt. un-ta, Barnaul 2017.
- SAVİNOV, D.G.: "Naseleniya Srednego Yeniseya v Epohu Slojeniya Skotovodçeskih Obsetv (III. tis. do. n.e.-seredina I tis. n.e.)", *Journal of Turkic Civilization Studies*, Sayı: 62, Bişkek 2004.
- SAVİNOV, D.G.: "Sintašta i Arjan", *Elitnyye Kurgany Yevrazii v Skifo-Sarmatskuyu Epokhu*, Saint Petersburg 1994.
- SMİRNOV, A.P.: "Jeleznyy Vek Başkirii", *Kultura Drevnih Plemen Priuralya i Zapadnoy Sibiri*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1957.
- SMİRNOV, K.F.: "Arheologičeskiye Danniyeye o Drevnih Vsadnikah Povoljsko-Uralskih Stepey", *Sovetskaya Arheologiya*, No: 1, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1961.
- SOROKİN, V.Ş.: "Mogilniki Tastı Butak I (Raskopki 1956-1957)", *Kratkiye Soobsheniye 80*, Moskva 1960.
- STETSİYUK, Valentyn: "Sredniy Stoh ve Yamnaya Kültürleri", Çev. Fatih Şengül, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 1, Sayı: 2, Ankara 2008.
- ŞAPOŞNIKOVA, O.G.: "Yamnaya Kulturno İstoriçeskaya Obşnosti", *Arheologiya Ukrainskoy SSR*, C. I, Edit. İ.İ. Artemenko, Kiev 1985.
- TAŞAĞIL, Ahmet: *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK Yay., Ankara 2004.
- TELEĞİN, D. Ya.: "Srednetogovskaya Kultura i Pamyatniki Novodanilovskogo Tipa vı Podnyeporeve i Stepnom Levobereje Ukrayni", *Arheologiya Ukrainskoy SSR*, C. I, Edit. İ.İ. Artemenko, Kiev 1985.
- VADETSKAYA, E.B.: *Sibirya Kurganları Afanasyev, Okunev, Taştık ve Tagar Kültürüne Ait Materyaller*, Çev. Atilla Bağcı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2014.
- ZAH, V.A.: "Koptyakovskaya Kultura v Nijnem Prittobolye", *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii*, No: 2 (17), Tyumen 2012.

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 30.10.2019

Kabul Tarihi: 09.04.2020

ED-DÜRERÜ'L-KÂMİNE Fİ-Â'YÂNİ Mİ'ETİ'S-SÂMİNE'YE GÖRE BASAMAKLARI ÇIKMAK: MEMLÛK DÖNEMİ'NDE SOSYAL HAREKETLİLİK*

Öğr. Gör. Dr. Hatice GÜLER**

Öz

Bu çalışma Mamluk Studies Review'de Irmeli Perho tarafından kaleme alınan "Climbing the Ladder Social Mobility in the Mamluk Period" başlıklı çalışmanın tarafımdan Türkçeye tercüme edilerek hazırlanmasından oluşmaktadır. Irmeli Perho imzasını taşıyan bu mühim çalışmada İbn Hacer'in ed-Dürerü'l-Kâmine fî-Â'yâni Mi'eti's-Sâmine adlı biyografi sözlüğünde kaydettiği Memlûk döneminde gerçekleşen sosyal hareketlilik teması incelenmiştir. Bu temada Memlûk bürokrasisinde terfi eden ve nihayet iktidar ve itibara sahip olan zanaatkârların ve halktan kimselerin kariyerleri yer almaktadır. Bu süreçte ticarete dair atılan adımlar, üstlerin sunduğu himaye, seçkin ailelerle yapılan evlilik bağlantıları ve yetkili makamlardan alınan doğru eğitimler turmanılan sosyal merdivenin basamakları oldu. Öncelikle halktan bir vatandaşın sosyal engellerin üstesinden gelmeyi ve saygın insanların arasına girmeyi nasıl başardığı sorusunun cevabı ve sosyal gelişimin bireysel stratejilerini inceleyerek hayatlarına halktan bir insan olarak başlayan ya da halktan çocuklara sahip atalar bu çalışmanın inceleme konusu olmuştur.

Anahtar kelimeler: İbn Hacer, Biyografi, Halk, Kariyer.

Climbing The Ladder According To Ed-Dureru'l-Kâmine Fi-A'yani Mi'eti's-Samine: Social Mobility In The Mamluk Period Abstract

This study consists of the translation of the study "Climbing the Ladder Social Mobility in the by preparing Mamluk Period" written by Irmeli Perho in the Mamluk Studies Review. In this important work bearing the signature of Irmeli Perho, the theme of social mobility during the Mamluk period recorded by Ibn Hajar in his biography dictionary "ed-Dürerü'l-Kâmine fî-Â'yâni'l-Mi'eti's-Sâmi-

* Bu makale Helsinki Üniversitesi'nden Irmeli Perho tarafından "Climbing the Ladder Social Mobility in the Mamluk Period" ismi ile kaleme alınan *Mamluk Studies Review*, 15 (1), 2011, pp. 19-35'den tercüme edilerek hazırlanmıştır.

** Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü.

ne” was examined. This theme includes the careers of artisans and people of the Mamluk bureaucracy who were promoted and finally had power and prestige. In this process, the steps taken on trade, the patronage offered by the superiors, the marital connections with the elite families and the right trainings from the authorities were the steps of the climbing social ladder. First of all, the answer to the question of how a citizen of a public manages to overcome social obstacles and to be among the respected people and the individual strategies of social development by examining the individual strategies of fathers who have started their lives as people from the public or have children from the public are the subjects of this study.

Keywords: Ibn Hajar, Biography, Public, Career.

1. Giriş

Memlûk toplum yapısı ile ilgili eserini incelediğimiz İbn Hacer, Mısır’da doğmuş ve küçük yaşta tahsil hayatına başlayarak hadis, kıraat, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı sahalarında önemli hocalardan ders almıştır. Daha sonra tarih ve ricâl ilmi ile de ilgilendi. Aynı zamanda onun “*hâfız*” unvanını elde edecek kadar büyük bir müktesebatının bulunduğu hadis alanında isim yaptığı bilinmektedir. Nitekim 806/1403 yılından itibaren başladığı resmî vazifeleri ağırlıklı olarak hadis müderrisliğidir.¹ Müellifin çalışma konumuz olan meşhur vefeyât eserinin mukaddimesinde de işaret ettiği gibi eser, 701-800/1301-1398 yılları arasında yaşamış meşhurların bir kısmının sadece ismi, bir kısmının da doğum ve ölümü kaydedilen toplam beş bin üç yüz yirmi üç şahsın alfabetik olarak hâl tercümesini ihtiva etmektedir. Esere yine müellif tarafından yazılan ve 801-832/1399-1428 seneleri arasında vefat eden kişileri içeren, yıllara göre ancak alfabetik olarak tertip edilen zeyilde ise altı yüz otuz dokuz kişi yer almaktadır. Müellif zeyle yazdığı mukaddime bazı yakın dostlarının ricası ile bu eserini kronolojik olarak kaleme aldığını belirtmektedir. İbn Hacer’in bu eseri içerdiği çok sayıda hâl tercümesi ile Memlûk tarihi araştırmaları için büyük önem taşımaktadır. Buradaki hâl tercümeleri içerdikleri önemli malumat, bazı ayrıntılar ve ulema arasındaki çekişmeleri yansıtması gibi çeşitli açılardan oldukça kıymetlidir. Müellif kaydettiği tercümelelerde başka müelliflerden yaptığı iktibasları kendi müşahedeleri çerçevesinde tenkit ederek tashih etme cihetine de gitmektedir. Mesela Sübki ailesinden meşhur bir âlimin biyografisiyle alakalı nakillerinde bir müellifin kaydettiği bilgileri kendi gördüğü kayıtlar çerçevesinde tashih eder. Yine onun hâl tercümelerini verdiği birçok Memlûk emîri hakkında kaydettiği bilgiler kronolojik siyasi tarihlerdeki boşlukları doldurmakta, bunlarla ilgili kayıtları çeşitli müesseselerin gelişimini tespit açısından yapılan yorumlara imkân sağlamaktadır. Yakın münasebetler kurduğu sultanlarla alakalı müşahedeye dayanan kayıtları da ehemmiyet arz eder. Mesela el-Melikü’l-Müeyyed Şeyh’in doğduğu yıl, Kahire’ye gelişi ve Çerkez Memlûklerin kurucusu el-Melikü’z-Zâhir Berkuk tarafından satın alınışıyla alakalı bilgileri bahsi geçen Sultan Şeyh’ten bizzat duyduklarına dayanarak aktarmaktadır. Eser, özellikle okudukları eserler ve

¹ Mustafa Şâkir, *et-Târîhu’l-‘Arabî ve’l-Müerrihûn, I-IV*, Beyrut 1983-1990, s. 152.

hocalar, ümera ile ilişkileri, kadılar vb. dini vazife sahipleri arasındaki çekişmeler gibi bilgiler içeren ulema biyografileri açısından oldukça önemlidir ve yararlanılması gereken vefeyât kaynaklarındanır.²

Toplumların sosyal dokularının tek düze olması beklenemez. Tarihte kurulan devletlerin sosyal yapılarındaki çeşitlilik de bu fikri destekler niteliktedir. Askerî ve siyasî alanlarda katkıları ile Türk-İslam tarihinde mühim rol oynamış Memlûk Sultanlığı'nın (648-923/1250-1517) sosyo-kültürel temeli, sultanlar-emirler, ilim erbâbı ve halka dayanmaktadır. Memlûk tarihçilerinin hemfikir olduğu üzere Memlûk toplumu, yönetenler ve yönetilenler olmak üzere iki ana sınıftan oluşur. Bu iki sınıf ise yönetici kesim, ilim ve zanâat ehli, zengin tüccar ve elit halk, din adamları, memur ve maaşlı çalışanlar, çiftçiler ve son olarak köylü ve bedeviler ile fakirler olmak üzere yedi sınıfa ayrılmıştı.

Memlûk toplumunda sivil sektörün sosyal hayatta ilerlemesinin önünde kuvvetli engeller bulunmaz. Bu durum Memlûk toplumunun nispeten eşitlikçi bir yapıda olması ile alakalıdır. Toplumda âlimlerin yer aldığı tabaka ilmi değerlere bağlı olan ve özellikle kapalı olmayan bir grup olarak kabul edilir. Oysaki sosyal köken ne daha az ne de daha çok rol oynamıştır.³ Bu görüş "ulemâ"nın memlûklerin soyunun kendi saflarına katılmalarına çok hevesli olmadığını gösteren Ulrich Haarmann tarafından değiştirilmiştir. Memlûklerin oğulları bilime vakit ayıracak kadar zengin olmakla birlikte resmî statüdeki âlim diğerlerini dışarda tutmaya meyilliydi.⁴

Makalemiz Memlûk Devleti'nde halktan insanların çocuklarının âlim olarak ün kazanmalarının ve diğer mevzularda itibarlı, elit tabakaya dâhil olmanın nasıl zor olduğunu incelemektedir. İbn Hacer el-Askalâni'nin biyografi sözlüğü *ed-Dürerü'l-Kâmine fî-Âyâni'l-Mi'eti's-Sâmîne*⁵ VIII. ve XIV. yüzyıllarda refah içinde olan ulemânın yaşamları ve kariyerleri hakkında bilgi vermektedir. Aralarında sayıları oldukça az da olsa aynı soydan kişiler vardır. Bu da gösteriyor ki sosyal hareketliliğin mümkün olmasına rağmen halktan bir vatandaş nadiren saygıdeğer bir statüye ulaşabiliyor. İbn Hacer, kaleme aldığı insanların ortak kökeninden bahsetmek için vurgu yaptığı gerçek bilginin uygun görüldüğünü açıkça göstermektedir. Özellikle ataların/kurucunun dâhil olduğu bilimsel olmayan uğraş soyun gerçekten önemli olduğunu gösteriyor.

² Fatih Yahya Ayaz, "Memlûkler Döneminin (648-923/1250-1517) Öne Çıkan Vefeyât, Tabakât ve Terâcim Eserleri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, Cilt: 16, Sayı: 2, Adana 2016, s. 21.

³ Bilinen seçkinlerin istihdamı göreceli olarak açıktı ve halkın değişimi hızlıydı. Michael Chamberlain, *Knowledge and Social Practice in Medieval Damascus, 1190-1350*, Cambridge 1994, s. 64; Lapidus ise ulemâyı öğrenmeye kendini adanmış herkese açık bir grup olarak tanımlar. Bkz. Ira Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge 1967, s. 10-107.

⁴ Ulrich Haarmann, "Arabic in Speech, Turkish in Lineage: Mamluks and their Sons in the Intellectual Life of Fourteenth-Century Egypt and Syria", *Journal of Semitic Studies*, Volume: XXXIII, Issue: 1, Spring 1988, p. 81-114; Ulrich Haarmann, "Ideology and History, Identity and Alterity: The Arab Image of the Turk from the 'Abbasid to Modern Egypt'", *International Journal of Middle East Studies*, Vol: 20, Cambridge, May 1988, p. 175-96.

⁵ İbn Hacer el-Askalâni, *Ed-Dürerü'l-Kâmine fî-Âyâni'l-Mi'eti's-Sâmîne*, (Haz. Eş-Şeyh Abdülvaris Muhammed Ali), Beyrut 1997; İbn Hacer el-Askalâni, *ez-Zeylu Ed-Dürerü'l-Kâmine fî-Âyâni'l-Mi'eti's-Sâmîne*, (Haz. Eş-Şeyh Ahmed Ferid el-Mezidi), Beyrut 1998.

Birinin hammal olan babasından neden söz etmelidir?⁶ Ek olarak İbn Hacer'in açık önyargıyı tanımladığı üç durum vardır: İlk olarak şair İbrahim İbn Ali el-Mimar Gulâm en-Nûrî'nin eserinin girişine göre İbn Hacer, İbrahim'in halktan biri olmasına rağmen yetenekli, zeki ve hoş bir karaktere sahip olduğunu belirtmiştir.⁷ Benzer şekilde şair Yusuf İbn Abdâl Gâlib halktan biri olsa da iyi bir şair olarak tanımlanıyor.⁸ Son olarak, apaçık ünlü olmayan muhtesip Muhammed İbn Ali "halktan, sıradan, kaba ve görgüsüz" olarak tasvir ediliyor.⁹

Bu durum şu soruyu akla getirir: *Halktan bir vatandaş sosyal engellerin üstesinden gelmeyi ve saygın insanların arasına girmeyi nasıl başarıyor?* Sosyal gelişimin bireysel stratejilerini inceleyerek hayatlarına halktan bir insan olarak başlayan ya da halktan çocuklara sahip babalar bu çalışmanın inceleme konusudur.

2. İbn Hacer'in Sözlüğünde Sosyal Tabakalar

Halk tabakaları geniş bir gruptu ki bunları İra Lapidus üç kategoride toplamıştır: İlk kategori seçkin esnaf, doktorlar, zanaatkarlar ve işçilerden oluşan sınıftır. Bunların gerisinde ise olumsuz ünü ile tanınan, ahlâkî açıdan şüpheli kabul edilen ya da ticaret mesleğini çıkarları doğrultusunda icra eden tefeciler, dövizciler, kasaplar, tabakçılar vb. yer alır. En alt tabakada ise ser-seriler, fahişeler, dilenciler ve toplumun içerisine dâhil olmayıp kenarda yaşayan yabancılar bulunurdu.¹⁰

Çalışmamızda İbn Hacer'in kaleme aldığı bilgilerden hareketle biyografik girdileri takip etmek suretiyle belirli parametrelere dikkat edilmiştir. Başlangıçta Suriye ve Mısır'da yaşayan insanlarla sınırlanmışken halktan insanların sosyal sınıflara yerleşmesine öncülük edenler, geçimlerini ticaretle sağlayan insanlar ve onların ataları da dâhil edilmiştir. Ama şu durum gözden kaçırılmamalıdır ki çalışmamızın sadece İbn Hacer tarafından bahsedilen ticaret erbâbına ve atalarına hasredildiğini altını çizerek ifade edebiliriz.¹¹ Bununla beraber atalarının gerçek mesleklerini anlatmasına karşılık mesleklerin insanların isminin bir bölümünü oluşturan unvan/lakap olarak verildiği durumlar hariç tutulmuştur.

Muhtelif zanaatkarları dâhil etmek kolay olmuştur: Terziler, marangozlar, taş ustaları ve hammallar net bir şekilde halktan mesleklerdi. Ek olarak, camilerde, tapınaklarda ve medreselerde hizmetli, kapıcı, bekçi olarak çalışanlara yer verilmiştir. Onlar âlimler arasında çalışmalarına rağmen âlim sınıfına girmeyen, dinî kurumların en düşük maaşlı çalışanlarıydı. Aynı zamanda bir uğraş verildiğinde ya da bir beceri ile birlikte ortaya çıkan müezzinler de sözlüğe dâhil edilmiştir.

⁶ İbn Hacer, *Ed-Dürerü'l-Kâmine ft-Âyâni'l-Mi'eti's-Sâmine*, c. IV, s. 158.

⁷ İbn Hacer, *a.g.e.*, c. I, no: 129, s. 35.

⁸ İbn Hacer, *a.g.e.*, c. IV, no: 5244, s. 285.

⁹ İbn Hacer, *ez-Zeylu Ed-Dürerü'l-Kâmine ft-Âyâni'l-Mi'eti's-Sâmine*, no: 538, s. 212.

¹⁰ Ira Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, s. 80-85.

¹¹ Ticaret, "kâna, iktisaba, ta'ânâ" gibi fiillerle ifade edilmektedir.

Tüccarlar kuşkulu değerlendirilen bir sınıftır. Çünkü onların sosyal statüsü servetlerine ve ticaretini yaptıkları şeylere bağlıdır. Bir baharat tüccarı ya da kuyumcu kolaylıkla seçkinler arasında addedilebilirdi. Hâlbuki sabun ya da pamuk tacirlerinin yeterince zengin olma olasılığı daha azdır. İrmeli Perho dükkânlarda çalıştığı söylenen ya da günlük ihtiyaçları sattığı ifade edilen tüccarları dükkân sahibi olarak değerlendirmiştir. Ancak İbn Hacer'in tüccarların belirtmediği faaliyetlerinin kayıtlarına da yer vermiştir. Tıpkı tüccarlar gibi hekimler ve kehhâleler de eşit ölçüdedir. Çünkü onlar hem halk tabakasına hem de seçkin sınıfa ait insanlardan kabul edilir. Onların sosyal statüleri müşterilerine/hastalarına bağlıdır. Tedavi olan seçkin kesimin statüsü nüfusun daha mütevâzi bir kesimini temsil eden hastalarinkinden daha yüksektir. İbn Hacer hastaların türü için herhangi bir detay vermezken İrmeli Perho bazı sağlık alanlarını ayrı tutmaya karar vermiştir.

Dolayısıyla *Dürerü'l-Kâmine*'de tanımlanan 5,96210¹² kişinin arasından doksan uygun biyografi İrmeli Perho tarafından bulunmuştur. Kısmen İrmeli Perho'nun hariç tuttukları ve kısmen de İbn Hacer'in her zaman insanların geçimi ile ilgili bilgi sağlayamamasından dolayı bu rakam kesin değildir. Bununla beraber miktarın hatalı olmasına rağmen küçük sayılar açıkça gösteriyor ki, fazla/yüksek sosyal hareketlilik zor ve çok azdır. Bu sayılar İrmeli Perho'nun muasır ilk çalışmasındaki sonuçlar ile tutarlıdır. Analiz edilen hikâyeler, gelişimin nadir olduğu ve sosyal hırsın olumsuz bir durum olarak değerlendirildiği oldukça katı bir sosyal sistemi belirtmemektedir.¹³

3. Şöhretin Temelleri: Uzun Ömürlülük

İbn Hacer'in sözlüğünde yer alan halk tabakasındaki insanların büyük çoğunluğu hadis âlimleri ve hadis rivâyet edenlerdi. Onların ünleri hadisleri ezberleme yeteneklerine ve onları diğerlerine aktarmalarına dayanıyordu. Hadisleri ezberlemek dini bir meziyet olarak addediliyordu. Bunu Hz. Muhammed bir hadisinde "*Ümmetim için kırk faydalı sünneti koruyan kimseye cennete istediği herhangi bir kapıdan girebileceği söylenir.*" şeklinde belirtmiştir.¹⁴

Bir hadis âliminin temel okur-yazarlık dışında başka bir ilme ihtiyacı olmamakla birlikte kuvvetli bir hafızaya ihtiyacı vardır. Ancak şöhreti garanti etmek ve gerçekten başarılı olmak için sadece ezber yapmak yeterli değildir. Ayrıca hadis âliminin onu dinlemeye değer bulan ve kıymet bilen okuyucu/dinleyiciye de ihtiyacı vardır.

İbn Hacer, rivâyetleri hevesle dinlenen Hasan ibn Ömer'in¹⁵ etrafında Mısrılı âlimlerin toplandığını belirtmiştir. Bir râvî olarak değeri 713 yılında seksen ya da seksen bir yaşına geldiğinde anlaşıldı. İbn Hacer'e göre bazı öğrenciler isnatlarda Hasan ibn Ömer'in ismi ile karşılaştı. Âlimler yaşının ilerlediğini

¹² *Ed-Dürer*'in dört cildi 5323 biyografi içerirken *ez-Zeyl* ise 639 biyografi içermektedir.

¹³ İrmeli Perho, "The Arabian Nights as a Source for Daily Life in the Mamluk Period", *Studia Orientalia*, Vol: 85, Helsinki 1999, p. 62-139.

¹⁴ Khalid Alavi, "Concept of Arba'in", *Islamic Studies*, Cilt: 22, No. 3, İslamabad 1983, s. 75-78.

¹⁵ Hasan ibn Ömer ibn İsa ibn Halil ibn İbrahim el-Kürdi Ebû Ali, d. 720/1320. Bkz. İbn Hacer, *Ed-Dürer*, c. II, s. 18.

anladıkları an Hasan ibn Ömer'i bulup ona sık sık gitmeye başladı. Dolayısıyla hayatının son yıllarında bilimsel ilginin odağı oldu. Hasan ibn Ömer'in ilmi temelleri çocukluğunda Şam'da babasının görevli olduğu bir medresede atıldı. Babası bir hadis âlimi olmanın itibarı açısından önemli olduğunun farkındaydı. Bu vechle oğlunun erken yaşlardan itibaren âlimlerden ders almasına özen gösterdi. İbn Hacer, onun ilk hocası olarak Ali ibn el-Lâti'den söz etmiştir. Es-Safadi'ye göre Hasan ibn Ömer hadisleri el-Lâti'den dinlediğinde sadece üç yaşındaydı.¹⁶ Hasan ibn Ömer on dört yaşında sadece hadisleri öğrenmekle kalmadı, aynı zamanda fıkıh ve tefsire ait eserleri de ezberledi. Görünen odur ki Hasan ibn Ömer'in bu konudaki çalışmaları de erken başlamıştır. İbn Hacer'in belirttiğine göre Hasan ibn Ömer, el-Melik el-Muvattâ'yı, Mükerrerem ibn Muhammed (öl. 635/1238)'den öğrendiğinde beş ya da altı yaşına dahi girmemişti.¹⁷ İstekli bir hadis âlimi için vaktiyle ünlenmiş hadis âlimlerini dinlemek ve metinlerini gelecek kuşaklara aktarmak için icâzet almak önemliydi. Hoca tercihen yaşı ilerlemiş bir müderris olmalıydı. Çünkü hadis isnatlarında yer alan râvilerin sayısı sınırlıydı. Senet zincirinin uzunluğu râvilerin güvenilirliğini garanti eden önemli bir faktör olarak görülüyordu. İsnat zinciri kısaltıldıkça ilk kaynağa o kadar yakın olunurdu. Eski ünlü hadis âlimleri amacına ulaşmak için çocuklar metinleri ezberleyemeyecek kadar küçük yaşlarda olmalarına rağmen onlara icâzet verirdi. Bununla birlikte bu uygulama makul bulunurdu. Çünkü hadislerin geçmiş nesilden yetişen nesile direk rivâyet edilmesinin mümkün olduğu görülmüştür. İcazet alan öğrencinin büyüme aşamasında hadisleri ezberlemesi beklenirdi.¹⁸ Hasan ibn Ömer'in durumu da böyle olmuştur. Çünkü Hasan ibn Ömer, el-Lâti'nin talebesi olduğunda herhangi bir metni ezberleyemeyecek halde henüz üç yaşında bir çocuktuydu.¹⁹ Hasan ibn Ömer genç bir yetişkin olduğu vakit Şam'dan Kâhire'ye taşındı. El-Giza'da cami avlusunda kâğıt dükkanı açtı. Aynı zamanda küçük bir camide müezzin olarak çalışıyordu. En sonunda Mısırlı âlimler tarafından keşfedildi ve ilmi bir taraftar dahi edildi. Yaşıtlarının çoğunu geride bırakmıştı. Şam'da bulunan eski müderrislerden daha çocukken dinlediklerini direk olarak nakleden Mısır'daki son kişi olmuştu.²⁰ On yedi yaşına geldiğinde ünlü hadis âlimlerinin tipik bir örneği oldu. Çok genç başladı ve uzun bir hayatı oldu.

Hasan ibn Ömer'in künyesinde bulunan Ebû Ali kısmı ile ilgili İbn Hacer bir açıklama yapmamış, Ali'nin biyografisi hakkında bilgi vermemiştir. Biyografi

¹⁶ Oğlunu İbnü'l-Lâti'den hadis dinlemeğe babası götürdüğünde dört yaşındaydı (Rebi'u'l-Evvel). Bkz. Halil ibn Aybek es-Safadi, *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-Vefayât*, (Haz. Ramazan Abdültevâb), c. XII, Kâhire 1979, s. 195.

¹⁷ Mukarrem ibn Muhammed'in ölüm tarihi (Receb 2, 635/1238)'dir. Şemseddin Muhammed ez-Zehabi, *Siyer A'lâm en-Nübelâ*, (Haz. Beşşâr Avâd Ma'rûf-Muhyî Hilâl es-Sirhân, Beyrut 1998, c. XXIII, s. 34, no. 85'de adı geçen Hasan ibn Ömer ise h. 629 ya da h. 630'da doğdu. Mukarrem ibn Muhammed'in ölüm tarihi (2 Receb 635/1238)'dir.

¹⁸ Asma Sayeed, "Women and Hadith Transmission: Two Case Studies From Mamluk Damascus", *Studia Islamica*, Vol: 95, Leiden 2002, s. 88.

¹⁹ Sayeed, uygulamanın kabul edilebilir olduğunu düşünen âlimler olarak el-Hatib el-Bağdâdi (d. 463/1070) ve İbnü's-Salâh eş-Şehrazûri (d. 643/1245)'yi ifade eder. Bkz. Asma Sayeed, "a.g.m.", s. 88.

²⁰ İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. II, s. XVIII.

sözlükleri kaynak olarak kullananların problemlerinden biri çocukları bulmadaki zorluktur. Biyografiler insanların ilk isimlerine göre düzenlenir, ardından babalarının adı, dedelerinin adları gelir. Nesil boyunca geriye doğru gitmek kolay olmasına rağmen eğer kaynak oğul ya da oğulların ilk isimlerini vermezse nesil boyunca ileri gitmek pratikte imkânsızdır. Künye bazen verilir, ancak Dürerü'l-Kâmine'de yer alan yeterince ün kazanmış başka oğullara atıf varsa buradan hareket edilir. Eğer diğer oğullardan biri ün sahibiyse ya da künye herhangi bir oğula atfetmeyen bir lakapsa bu çıkmaz bir duruma neden olur.²¹

Hasan ibn Ömer'in durumunda, Ali'nin biyografisi *Dürerü'l-Kâmine*'de yer almamıştır. Müellif sözlüğe farklı isimde olan kimseler için göz gezdirmiş ancak kimseyi bulamamıştır. Hasan ibn Ömer tıpkı babası gibi oğul ya da oğullarını erken yaşta âlimlere tanıtmış olabilir, ancak oğulların ünlerini ve itibarlarını garanti edecek bir durum ya da icâzet almalarını gerektirecek kadar uzun ömre sahip olmamaları ihtimali ile babaları kadar şanslı olmadıkları anlaşılıyor.

4. Kademeli Hareketlilik

İbn Hacer birkaç kuşaktan oluşan bir aile hattı oluşturmamızı ve aile üyelerinin sosyal statülerindeki gelişimleri incelememizi sağlamak için yeterli bilgiler vermiştir. İbrahim ibn Muhammed'in durumunda İbrahim'den oğlu Muhammed'e ve torunu Abdullah'a kadar bir hadis âlimi ailesini takip etmek mümkündür. Biyografiler üç kuşak halinde bir aile tarafından ulaşılan sosyal ilerlemenin normal olduğunu ve aile üyelerinin saygınlığının bir hadis âlimi olarak faaliyetlerine bağlı devam ettiğini kanıtlamaktadır. Sürecin yavaşlığı ve atılan küçük adımlar sosyal merdiveni tırmanmaya kalkışan çoğu aileler için muhtemel gerçeği yansıtmaktadır.

İbrahim ibn Muhammed²² on dokuz yaşındayken Şam'daki Emevî camiinde baş müezzindi ve güzel sesi ile ünlüydü. Müezzin olarak meslekî görevleri dışında hadisleri ezberledi ve bir râvî olarak ün kazanmayı başardı. Çünkü tanınmış bazı âlimlerle görüşme fırsatı bulmuştu. İbn Hacer hocası Burhan eş-Şâmi'nin²³ İbrahim ibn Muhammed'den icâzet aldığını ifade etmektedir.

İbrahim ibn Muhammed'in âlimlerle olan ilişkisi oğlu Muhammed'in²⁴ erkenden hadisleri öğrenmeye başlamasına olanak sağladı. O, on dokuz yaşındayken (h.694), rivâyet derslerine katılmasıyla bilinmektedir. Sonra yerel hadis âlimlerinden ders almak için Halep, Mekke, Medine ve Kâhire'ye gitti. Muhammed ibn İbrahim çok çalışkan bir öğrenci olarak itibar kazandı. İbn Hacer, Muhammed ibn İbrahim'in neşeli yapısı ve zekâsı hakkındaki yorum-

²¹ Künye, bir çocuğa ebeveyn tarafından verilir ve bu nedenle gerçeğe karşılık gelmesi şart değildir. A.J. Wensinck, "Kunya", *The Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., c. V, s. 396. Bulliet, uyum ve tarihi bağlantıların çoğu zaman künye seçimini yönettiğini not eder. Bkz. Richard W. Bulliet, *The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History*, Cambridge 1972, MA, s. 87.

²² İbrahim ibn Muhammed ibn Ahmed ibn Muhammed el-Vâni el-Hallâti el-Hemdâni Burhâneddin ed-Dimaşki. Bkz. İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. I, s. 38-39; Ölüm tarihi burada değil oğlunun kaydında verilmiştir (h.735/m.1335). Bkz. İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. III, s. 178.

²³ Burhâneddin İbrahim ibn Davud eş-Şâmi (d. 797/1395). Bkz. İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. I, no: 61, s. 22.

²⁴ Muhammed ibn İbrahim ibn Muhammed ibn Ahmed el-Vâni Emin ed-Dîn. (d. 735/1334). Bkz. İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. III, no: 3416, s. 178-79.

larını Şemseddin ed-Dehabi'den aktarmıştır. Muhammed ibn İbrahim babası gibi bir müezzin görüntüsü vermesine karşılık ilmi faaliyetlerini ek olarak kısa süreliğine yaptığı şeddâdlık hizmeti ile genişletmiştir. Çok uzun yaşamamakla beraber 735 yılında elli yaşındayken vefat etti. Kendisinden bir ay sonra ise babası ölmüştür. İbn Hacer, ölümünden sonra durumu hakkında bilgi veren bazı kimselerin rüyasında cennette görüldüğünü kaleme almıştır. Aslında bu türden bir bilginin biyografi girişinde anlatılması Muhammed ibn İbrahim'in ömründe mutedil bir ölçüde itibar kazanmayı başardığının delilidir. Muhammed ibn İbrahim'in ününü gösteren işaretlerden biri de el-Makrizî'nin kroniği Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk'da Muhammed ibn İbrahim'in ölümü ile ilgili bilgi vermesidir.²⁵

Muhammed ibn İbrahim'in oğlu Abdullah²⁶ babasının ve dedesinin izini takip etmek suretiyle hadis ilmi kariyerine önce yerli otoriteler tarafından rivâyet edilen hadisleri ezberleyerek sonra bağımsız çalışmaları ile kaynaklarını artırarak başladı. İbn Hacer, Abdullah ibn Muhammed'in hızlı ve akıcı okuma yeteneğinden ve keskin zekâsından övgüyle bahsetmiştir. Abdullah ibn Muhammed'den çok kısa ve az bilgi vermesine karşılık onun istinsah yapmasıyla meşgul olduğuna dair işaretler vermiştir.²⁷ Hadis istinsahı önemli bir bilimsel uğraştır ve babasının şeddâd olarak görevlendirilmesi ile kıyaslandığında kayda değer bir ilerlemedir. Ancak İbn Hacer'in girişinde bu ilerleme konusunda oldukça kısa bilgi vermesi Abdullah ibn Muhammed'in ününün babasının seviyesine ulaşmadığını gösteriyor. Abdullah ibn Muhammed'in künyesi Ebû Muhammed'dir. Lakin bu ismin oğlu İbn Hacer'in biyografisinde yer almadığı gibi İbn Hacer'in öğrencisi Muhammed es-Sakafî²⁸ tarafından yazılan IX. ve XV. yüzyılları kapsayan Dürerü'l-Kâmine'de de yer almamaktadır. Abdullah ibn Muhammed babasından daha az meşhurdu. Ancak onun oğlu seçkin sınıfından tamamen ayrılmıştır.

Üç biyografi, ailenin kariyerlerindeki yavaş değişimi göstermekle beraber hepsi için -yani baba, oğul ve torun için- kariyerlerinin en önemli tarafı hadis âlimi olarak yaptıklarıydı. Şeddâd olarak çalışmaktan müstensih olmaya evrim önemsiz bir gelişme olarak tanımlanabilir. Ancak hiçbir medrese ve dâru'l-adl sistemi içinde verilen pozisyonlara onları yönlendiren ilim sınıfının daha zor dallarına doğru adım atmadı. Sebep yetenek eksikliği olamaz, çünkü İbn Hacer âlimlerin Muhammed ibn İbrahim ve Abdullah ibn Muhammed hakkındaki övgülerini kayda geçirmiştir. Sebep, ailenin işi sağlama almak için gerekli bağlantıları kurmaması olabilir. Hadis âlimi olarak onlar dünya ile iletişim halindeydiler ve hatta birtakım ünler kazandılar ama bu açıkça

²⁵ Takıyüddin Ahmed el-Makrizî, *Kitâbu's-Sülûk li-Ma'rifet Düvelü'l-Mulûk*, (Haz. Muhammed Mustafa Ziyâde), c. II, Kâhire 1942, s. 388.

²⁶ Abdullah ibn Muhammed ibn İbrahim ibn Muhammed el-Vâni Şerefeddin Ebû Muhammed el-Hanefî (d. VIII. yüzyıl). Ölüm tarihi ile ilgili sadece yüzyıl bilgisi verilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. II, no: 2197, s. 172.

²⁷ İbn Hacer, Abdullah'in Boşnakça "*Erba'in Buldâniyye*" adlı kitabı istinsah yaptığını ancak bu durumun bu işin ticaretini yaptığı anlamına gelmediğini ifade etmiştir. Bkz. İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. II, no: 2197, s. 172.

²⁸ Muhammed es-Sakafî, *ed-Da'vu'l-Lâmî li-Ehli'l-Kurân et-Tâsi*, Kâhire (t.y.).

ilmî kariyerlerini destekleyen hâmelerinin dikkatini çekmek için yeterli değildi. Böyle bir himâyenin gerekliliği İbn Hacer'in sözlüğünde yer alan birçok biyografî tarafından fazlasıyla doğrulanmıştır. Dahası bilgili ailelerin aile üyelerini teşvik ettikleri belirlenmiştir. Diğer çalışmalar göstermiştir ki bazı aileler uygulamada belli yüksek statülü işleri tekelleştirdikleri hanedanlıklar kurmuşlardır.²⁹ Ulemâ sınıfına girebilecek halktan insanlar daha üstün pozisyonlara gelmek için gerekli bağlantıyı kurmaya zaman harcamak zorundadır. İbrahim ibn Muhammed, oğlu ve torununun durumu göstermiştir ki üç neslin yayılma alanı bile ailenin daha fazla hareketliliğini/yükselmesini garanti eden etkili bir ilmî bağlantıyı oluşturmak için yeterli değildi. Nihayet ulemâ sınıfına dâhil ailelerden biri olarak bunu kurmayı başardılar. Bu durumda Muhammed ibn İbrahim tarafından temsil edilen ikinci nesil en çok övgüyü kazananlardan biriydi ve statü üçüncü nesil tarafından başka alanlarda devam ettirildi. Oysa dördüncü nesil anonim hale gelmek suretiyle kaybolmuştur.

4.1. Çevrenin Önemi: Demir Ustalığından Kadılığa

Zanaatkâr olarak mütevâzi başlamasına rağmen Muhammed ibn Salman'ın biyografisi,³⁰ bir âlimin kariyerini oluşturmanın nasıl başarılacağını açıklayan yeterince detaylı bir kaynak sunmuştur. İbn Hacer'e göre Muhammed ibn Salman çocukken babasıyla doğudan Hama'ya geldi. Muhammed demir işçiliğini öğrendi. Ama sonra âlimlikle ilgilendi. İbn Hacer, kendisinin kısa zamanda usta bir âlim olduğunu ifade etmiştir. Hocalarından Cemâleddin Yusuf ibn el-Hasan'ın (d.809/1407)³¹ kız kardeşi ile evlendi. Hukuk dersleri aldı ve Halep'te 776 yılında nâibü'l-kadılığa atandı. Bir süre bu pozisyonda çalıştıktan sonra kadılığa atandı. Aynı zamanda da birkaç medresenin de müderrisliğini yapıyordu. İbn Hacer daha da detaylı bilgi vermiştir: Muhammed ibn Salman'ın Muhammed ve Abdurrahman adlı iki tanınmış oğlu vardı. İkisi de yetenekli şairler olarak bilinirlerdi. Abdurrahman 806 yılında babası öldüğünde kadı olarak babasının mesleğini miras almıştır.

İbn Salman'ın kayda değer daha sıkı çalışması zanaatkârlıktan kadılığa geçişi hakediyordu. İbn Hacer, Muhammed'in ismini Şemseddin Muhammed ibn Salman ibn Abdullah el-Hamavî el-Halebî olarak vermiştir. Es-Sakafî, Muhammed ibn Salman'ın ismine eş-Şâfi ve el-Harranî eklendiğini ed-Da'vü'l-Lâmi'de yazmıştır.³² Es-Sakafî'nin kayıtlarında Muhammed'in iki oğlu ve soyu hakkında daha fazla bilgi bulunur. Es-Sakafî'ye göre Abdurrahman en yaşlı oğluydu ve onun annesi Cemâleddin Yusuf'un kız kardeşiydi. Abdurrah-

²⁹ Mısır'da yarım yüzyıldan fazla Şâfi kadı'u'l-kudâti olarak görev yapan iyi tanınan ulemâ ailesi Benî Cemâat. Bkz. Kamal S. Salibi, "The Banû Jamâ'a: A Dynasty of Shâfi'ite Jurists in the Mamluk Period", *Studia Islamica*, C: IX, Leiden 1958, s. 98.

³⁰ Muhammed ibn Salmân ibn Abdullah el-Hamavî (d.806/1403). Bkz. İbn Hacer, *ez-Zeyl*, no: 214, s. 96-97.

³¹ İbn Hacer, Muhammed ibn Salman'ın biyografisinde sadece Cemâleddin Yusuf ile evlenmesiyle ilişkili olduğunu belirtir. İbn Hacer, *ed-Dürer*, no: 298, s. 129. Ancak es-Sakafî, *ed-Da'vü'l-Lâmi*, c. VII, no: 643, s. 255'de Muhammed'in Cemâleddin Yusuf'un kız kardeşi ile evli olduğunu ifade etmiştir.

³² Es-Sakafî, *ed-Da'vü'l-Lâmi*, c. VII, s. 255.

man'ın büyük büyük dedesinin babası el-Allâme Şemseddin el-Mervezî kadı olarak tayin edilmiştir.³³ Soy ağacı ailenin ilk Merv'de sonra Harran'da olmak üzere batıdaki köklerini ve ulemâ sınıfına ait aileler arasında yer aldığını göstermektedir. Moğolların ilerlemesi aileyi batıya doğru yer değiştirmeye zorladı ve Muhammed ibn Salman'ın babasını Hama'ya getirdi.

Muhammed ibn Salman'ın âlim bir aileye sahip olması durumu onun kariyerini desteklemiştir. Babası yeni geldiği yerde tutunmak zorunda olduğu için Muhammed ibn Salman da ticareti öğrenmek zorunda kaldı. Ancak sonrasında kendini âlimliğe adadı. Ulemâ sınıfından bir ailenin üyesi olmasına ilaveten ilim erbâbı bir aile ile gerçekleştirdiği izdivaç, onun ulemâ sınıfın bir üyesi olarak kabul edilmesini pekiştirmiştir. Muhammed ibn Salman'ın ailesinin ilmî kimliklerinin tanınırlığı izdivaç bağlantısına kavuşması için ona yardım etmiştir. Öyle ki evlilik dolayısıyla kavuştuğu statü, muhtemelen kadılığa atanmasını güvence altına almak için rol oynamıştır.³⁴

Muhammed ibn Salman'ın en büyük oğlu Abdurrahman'a ortanca kardeşinin ölümünden sonra babasının pozisyonunun miras kalması gerçeği ile birlikte aile bağlarının önemi daha fazla ortaya çıktı. Abdurrahman aynı zamanda bir şairdi ve edebî faaliyetleriyle ün kazanmıştı. Son olarak Kâhîre'ye yerleşti. İbn Tangrıbirdi, Abdurrahman'ın 829'da Sultan el-Melik el-Eşref Barsbay'a Kıbrıs'ın fethini tebrik eden/öven bir kaside okuduğunu ifade etmiştir. Ünü temel olarak şîrsel yeteneklerine bağlı gibi görünen Abdurrahman ibn Muhammed Kâhîre'de yüksek idâri pozisyonlara ulaşabildi.³⁵ Öte taraftan İbn Tangrıbirdi ölümü bahsini anlatırken büyük bir şair olarak yeteneklerine dikkat çekmiştir.³⁶

Daha küçük olan oğlu Kâhîre'ye yerleştikten sonra 815 yılında bir şair olarak ün kazandı.³⁷ Muhammed ibn Salman ile ilgili kaydı oldukça kısa olmakla beraber Es-Sakafî, onun şiir sanatının âlimler tarafından takdir edildiğini belirtmiştir. O, aynı zamanda Muhammed ibn Salman'ın Kâhîre'de hükümet işine girdiğini ve divanü'l-inşâda bir pozisyon elde ettiğini ifade etmiştir. Muhammed ibn Salman 823/1420'de vebadan hayatını kaybetti.³⁸

Muhtemelen ailesinin Suriye'deki bağlantıları sayesinde kardeşler Şâfi Nâsîrüddin ibn el-Bârîzî (823/1420)'nin dikkatini çekebildi. O, 815/1412'de sultan olan el-Melik el-Müeyyed Şeyh, Emiru'l-Şeyhu'l-Mahmudî'nin bir ar-

³³ Büyük büyükbaba olarak Ebu'l-Fazl Zeyneddin Abdullah verilmiştir. Ancak İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. IX, no: 234, s. 83'te Şemseddin Abdullah olarak geçer. Bkz. İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. IV, no: 343, s. 130.

³⁴ İbn Hacer'in daha erken kaynakta Muhammed ibn Salman'ın ulemâ sınıfından olan dedelerinden bahsetmemesi ilginçtir. Fakat daha sonraki bir kaynak olarak es-Sakafî'nin *ed-Da'vu'l-Lâmi*'nde, soy ağacının geriye doğru büyümesi ve Muhammed'in evliliğinin sadece Cemâleddin Yusuf ile olan kişisel ilişkisine dayanması mümkündür.

³⁵ Abdurrahman "*muwakki'u'l-dest*" olarak ifade edilir. Bkz. İbn Tangrıbirdi (1963-72), *en-Nücum ez-Zâhire fi-Mülük Mısır ve'l-Kâhîre*, (Haz. Fehim Muhammed Şaltût), c. XIV, Kâhîre, s. 296; Schatzmiller, "*muwakki'u'l-dest*" "sultanlık *divânu'l-mezâliminin kâtibi*" olarak çevirmiştir. Bkz. Maya Schatzmiller, *Labour in the Medieval Islamic World*, Leiden 1994, s. 155.

³⁶ İbn Tangrıbirdi, *en-Nücum*, c. XV, s. 205-6.

³⁷ Es-Sakafî, *ed-Da'vu'l-Lâmi*, c. IX, s. 138.

³⁸ İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. IX, no: 234, s. 83-84.

kadaşıydı.³⁹ Es-Sakafî'ye göre iki kardeşten daha genç olan Muhammed, Kâhire'ye onun oradaki ilk yöneticilik görevine atanmasını sağlama almak için Memlûk ileri gelenleri ile bağlantılarını kullanan İbnü'l-Bârîzi'nin yanına geldi.⁴⁰ Büyük kardeş Abdurrahman ibn Muhammed Kâhire'ye geldiğinde divânü'l-inşâda yöneticilik kariyerine başlamasına da İbnü'l-Bârîzi yardım etti.⁴¹

Kaynakların hiçbiri Abdurrahman ibn Muhammed'in ismi ve Muhammed ibn Salman'ın çocukları hakkında bilgi vermemektedir. Dolayısıyla bu durum bir sonraki nesil için bilgi toplanmasına engel oldu. Ancak çocuklar iyi bir eğitim aldı. Babalarının bağlantılarından faydalanmak için ve ulemâ sınıfına adım atmak için çok fırsatlara sahip oldular.

4.2. Yetenek ve Atama

Muhammed ibn Yusuf⁴² yeteneğin, servetin ve yerinde atamanın, başarının şekillendirdiği bileşenler olduğu bir durumu temsil etti. Muhammed ibn Yusuf el-Cezîre/Cezâyir'de bir sarrafın oğlu olarak doğdu. Sarraflık yasadışı gelir sahibi lekesini taşıyan itibarsız mesleklerden biriydi. İbn Hacer babasının ticaretini anlatmış fakat daha sonra Muhammed ibn Yusuf'un belli ki itibarsız babasını el-Cezîre'de bırakıp Mısır'a yalnız geldiğini vurgulamıştır. Mısır'a geldikten sonra Kûs'a yerleşti ve çeşitli alanlarda çalışmalarını sürdürmeye başladı.

İbn Hacer, Muhammed ibn Yusuf'un mâlî durumu ile ilgili sessiz kalmış; herhangi bir zanaat veya işe sahip olup olmadığı hakkında bilgi vermemiştir. Muhtemelen babasının işi Muhammed ibn Yusuf'a çalışmalarına odaklanmak için yeterli maddiyatı sağladı. Kâhire'ye taşındığında çeşitli medreselerde müderrislik yapan Muhammed ibn Yusuf sadece dini bilimlerle değil aynı zamanda âdâb, mantık ve matematikle de ilgilenen bütünüyle çok yönlü bir âlimdi. Müslüman öğrencilerin yanı sıra Yahudi ve Hristiyan öğrencilere de âdâb, mantık ve matematik ile ilgili ders vermiştir.

Muhammed ibn Yusuf, Kâhire'de Emir Baybars el-Çaşnigir'in maiyetine girdi. İbn Hacer, Baybars'ın himayesinde Muhammed ibn Yusuf'un statüsünün yükseldiğini ifade etmiştir. Ancak Muhammed ibn Yusuf'un Kale Camii'ne vaiz olarak ataması Baybars sayesinde olmamıştır. Himaye genellikle yüksek statüyü korumak için gerekli bir ihtiyaçtır. Emir Baybars'ın tercihi Kâhire'de Bâbü'n-Nâsır'da bir zâviye kuran Nasr ibn Salman el-Mencibi'dir. Nasr aslında elini eteğini dünya işlerinden çekerek sûfî yaşamını tercih etmiş bir fakih. İbn Hacer'e göre Nasr ibn Salman el-Mencibi, ona itimat eden Baybars'ın üzerinde bir etkiye sahipti. Nasr, Baybars sultan iken kısa zamanda

³⁹ Nâsireddin Muhammed ibn Muhammed ibn el-Bârîzi'nin biyografisi Es-Sakafî, *ed-Da'vu'l-Lâmi*, c. IX, no: 350, s. 137-138'dedir. İbn Tangrıbirdi, *en-Nücûm*, c. XIII, s. 80'de Emir eş-Şeyh ile dostluğundan ve Es-Sakafî, *ed-Da'vu'l-Lâmi*, c. IX, s. 137-138'de Kâhire'ye Emir eş-Şeyh ile olmak için 815'te geldiği bahsedilir.

⁴⁰ Es-Sakafî, *ed-Da'vu'l-Lâmi*, c. IX, s. 83-84.

⁴¹ Es-Sakafî, Abdurrahman'ın divânü'l-inşâya Nâsireddin İbnü'l-Bârîzi'nin günlerinde girdiğini ifade etmiştir. Bkz. İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. IV, no: 343, s. 130.

⁴² Muhammed ibn Yusuf ibn Abdullah el-Cezerî hakkında bkz. İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. IV, no: 4810, s. 183.

çok nüfuzlu olmuştur (708-9/1309-10).⁴³ İbn Hacer Nasr ibn Salman el-Mencibi'nin Muhammed ibn Yusuf'a karşı komplo kurduğunu bildirmiştir. Muhammed'in mezhepsel farklılığı olan öğrencilerine matematik ve mantık gibi dini olmayan konularda ders vermiştir. Baybars'ın saltanatı bittiğinde şansı tekrar döndü ve İbn Tolun Camii'ne vaiz olarak atandı.

Ali ibn Muhammed'in⁴⁴ biyografisi Memlûk himayesi etkisindeki başarının en azından bir kısmını açıklayan diğer görüşleri değiştirmiştir. Ali ibn Muhammed bir kasabın oğlu olarak Baalbek'de doğdu. Çocukken babası ölen Ali ibn Muhammed, keten işlemeyi öğreten dayısı tarafından yetiştirildi. İbn Hacer'e göre Ali ibn Muhammed sonra ilim ile ilgilendi ve Hanbeli fıkıh usulünü öğrenmeye başladı. İbn Hacer, bir keten işçisinin kariyerini böyle değiştirebilmesinin nasıl mümkün olduğunu söylememekle beraber zamanını çalışmaya ayırabilmek için yeterli serveti kazanmayı başardığını tahmin edebilmiştir. Çalışmalarında yükselerek usûl'î-fikh üzerine kitaplar yazmıştır.⁴⁵ Yeteneği Dimaşk ilim erbâbı tarafından açıkça kabul edildi. Çünkü İbn Hacer onun hem müftü hem de hoca olarak görev yaptığını belirtmiştir. Ali ibn Muhammed kadı nâibliği mesâbesinde bir görev olan nâib-i fî'l-hükümlüğe atandı. Timurlenk'in 803 yılında Halep'i işgali esnasında Şam'dan ayrılıp Kâhire'ye yerleştiğinde o çoktan âlim olmuştu. Kâhire'ye ulaştığında el-Mansûriye'de müderrisliğe atandı ve birkaç ay sonra ölümünden kısa bir süre önce⁴⁶ kadılığa önerildi.

El-Makrizî Kâhire'de Ali ibn Muhammed'in Memlûk emiri Yeşbek ed-Devâdâr ile kariyerinin son döneminde tanıştığını anlatmış ama Ali ibn Muhammed'in nasıl dikkat çektiği hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir.⁴⁷ İbn Hacer, Ali ibn Muhammed'in Suriye'deki bariz başarısını açıklayan aile bağlantılarını ya da Suriyeli üstlerini anlatmamıştır. Ama Ali ibn Muhammed'in Emevî Camii'nde vaazlar verdiğini ifade etmiştir. Sonradan kadı nâibliğine getirilmesine etki eden faktörün verdiği vaazlar olması muhtemeldir. Emir Yeşbek'in dikkatini garanti eden de bağlantıları olmuştur.

Yetenekli ama halktan insanlar ileri gelenlerin dikkatini çekmek için yeterince şanslı değildir. Muhammed ibn Ömer bir fırıncının oğuydu ama eli felç olmuştu; bu durum babasının işini öğrenmesine engel oldu. Bunun yerine erken yaşta ilime koyuldu. Muhammed ibn Ömer Şâfiî fıkıh usulünü okumayı seçti.⁴⁸ Yukarıda belirtildiği gibi Ali ibn Ömer, kendisine vaaz verme fırsatı tanındığında çok başarılı oldu.

⁴³ İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. IV, no: 5056, s. 240.

⁴⁴ Ali ibn Muhammed ibn Abbas ibn Fityân el-Ba'li ed-Dımaşki el-Hanbeli Alaaddin İbn el-Lahâm, d. 803/1401. Bkz. İbn Hacer, *ez-Zeyl*, no: 121, s. 62.

⁴⁵ Hayreddin ez-Zirikli, *el-A'lâm*, c. V, Beyrut 1995, s. 7.

⁴⁶ El-Makrizî, *es-Sülûk* (III/1072)'da İdül-Fitr'da öldüğünü belirtirken İbn Hacer *ez-Zeyl*, (62)'de iki ay sonra kurban bayramında öldüğünü belirtmiştir.

⁴⁷ İbn Hacer, El-Makrizî'de, Sultan Ferec'in emiri Yeşbek eş-Şa'bânî'nin Kâhire'ye el-Emir Yeşbak ed-Devâdâr olarak geldiğinin yazılı olduğunu belirtmiştir. Bkz. İbn Hacer, *ed-Dürer*, s. 1059.

⁴⁸ İbn Hacer özellikle kadılık eğitimini zikretmemiştir, fakat Muhammed Şâfiî ekolünden Muhammed ibn Ali Kemâleddin ez-Zemkalânî (d. 727/1327) ve Abdülvehhâb ibn Muhammed ibn Kadı Şuhbe (d. 726/1326)'den eğitim almıştır.

İbn Hacer, Muhammed ibn Ömer'in kitap yazma gibi övülen işler yapması gibi değerlerine rağmen müderris ya da kadı olarak görev yapmadığını ifade etmiştir. Muhammed ibn Ömer'in talip olduğu görevlere gelmek için gerekli bağlantıları oluşturamaması şanssızlığı olmuştur. Muhammed ibn Ömer'in iyi bir müstensih olarak ünlü olabilmesi için makul olan sebep İbn Hacer tarafından kaydedilmiştir: “Onun yeteneği taklid/istinsah üzereydi.” Bu önemli bir nitelikti. Çünkü onun hayatındaki başlangıcı oluşturduğunu İbn Hacer birkaç satırla ekledi. Muhammed ibn Ömer'in kıskançlıklara sebebiyet veren istinsahları kariyerine engel oluşturdu.

5. Şöhret Kaynağı Olarak Kazanılan Servet

Bazı durumlarda servet birikimi halktan bir kişiye saygınlar arasında bir yer garanti eder. Müslüman olan bir Yahudi'nin oğlu olan Abdülaziz ibn Mansur,⁴⁹ kariyerine bir terzi olarak başlamıştı. İbn Hacer'in babasının mesleğinden bahsetmemesine rağmen bu mesleği babasından öğrenmesi muhtemeldir. Abdülaziz'in müşterileri oldukça zengindi. Çünkü terziliğin ipek tüccarları ile bağlantısı vardı. İbn Hacer'e göre ipek ticaretine atılırsa statüsünü göstermek için bir şansa sahip olacağını fark eden Abdülaziz ibn Mansur Halep'ten Kuzey Çin'e giden bir ticaret kervanına katılarak⁵⁰ servetinin temelini oluşturan çok miktar ipekle döndü.

Abdülaziz ibn Mansur fakir bir terzi kalmak yerine ticaret seferine katılarak risk aldı. Bir yılda 40.000 dinar miktarında gelir vergisi vererek zengin bir adam olduğunu kanıtladı. Abdülaziz ibn Mansur cömertçe sadakalar vererek, saygılı bir şekilde zekâtını ödeyerek ve çeşitli vakıflar kurarak zengin üyelere sahip toplumun beklentilerine cevap verdi.

Muhammed ibn Musallim⁵¹ de ticarete büyük bir servet kazandı. Onun başarısının temeli, bir hamal olarak başlayan ancak bir şekilde biraz servet kazanmayı ve evlenerek zengin tüccar bir aileye dâhil olmayı başaran babası tarafından atıldı. İbn Hacer'in saygın olarak tanımladığı şartlarda büyüdü. Bir yetişkinen annesinin aile bağlarından da faydalanarak tüccarlıkta karar kıldı. Muhammed ibn Musallim ticarete başarılı olarak yüzyılın seçkin tüccarlarından biri oldu. Cömertliği ile ününü artıran Muhammed ibn Musallim el-Fustat'ta bir medrese kurdurarak âlimlerin saygısını kazandı. Muhammed ibn Musallim'in 776'da ölmesine müteâkip oğullarına -mütevâzi bir hamalın torunlarına- büyük serveti miras aldı.

6. Halktan Yönetici Olan Üç Kişi

Muhtesibin pozisyonu belirsizdi. Çünkü popüler hoşnutsuzluğun odağı olması kolaydır. Muhtesip, sultan tarafından gıdanın az geldiği ve fiyatların yüksek olduğu durumlarda pazarı kontrol etmesi ve denetlemesi için görev-

⁴⁹ Abdülaziz ibn Mansur el-Karîmî İzzeddîn (d. 713/1313-14). Bkz. İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. II, no: 2452, s. 233.

⁵⁰ Seferin sebebi “*Bilâdü'l-Hitâ*” olarak verilmiştir. Kitâ ve Katâ İslâm kaynaklarında Çin'in kuzeyi için kullanılmaktadır. Bkz. C.E. Bosworth, “Karâ Khitây”, *EI2*, c. IV, s. 581.

⁵¹ Muhammed ibn Musallim ibn Ahmed el-Bâlisî (d. 776/1374-75). Bkz. İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. IV, no: 4692, s. 158; Muhammed ibn Musallim ibn Ahmed el-Bâlisî (d. 776/1374-75).

lendirilen görevliydi. Zaman zaman halktan insanların bile karşılaştıkları zorluklar karşısında muhtesipleri suçlamaya temâyülü vardı.⁵²

Muhammed ibn Subayh, Memlûk himayesi ile göreve getirilmiş görünen halktan olan muhtesiplerden biridir.⁵³ Muhammed ibn Subayh kariyerine Şam'da bir müezzin olarak başladı. Güzel sesiyle ünlü olan Muhammed ibn Subayh muhtemelen bu özelliği ile nâibü's-saltananın dikkatini çekmiş ve mukaddemu'n-nâib olmuştur. Bu bağlantısı sonrası Şam'da Sâlihiyye'de muhtesip olarak işe başladı. İbn Hacer'in kısa kaydı Muhammed ibn Subayh'in muhtesip yeteneklerine dair herhangi bir bilgi vermemekle beraber yetenekli olduğu kesindir. Öyle ki İbn Hacer onu herhangi bir skandalla ilişkilendirmemiştir.

Bir içecek satıcısının oğlu olan Muhammed ibn Ali⁵⁴ ihtisâb dükkânını satın alma fırsatına sahip oldu. İbn Hacer'in ifade etmemesine rağmen Muhammed ibn Ali biraz eğitim alıp babasının işini öğrenmiştir. Ancak gerçek şu ki; Muhammed ibn Ali'nin Mâlikî kadısının yanında “*vekil-i nâibü'l-hükme el-Mâlikî*”⁵⁵ olarak çalışmaya başlaması onun en azından birkaç temel ilmî yeteneği edinmiş olduğunun kanıtıdır. İbn Hacer'e göre bu iş onun başını belaya soktu ve hapse atıldı. İbn Hacer, sorunun nereden kaynaklandığını belirtmedi ancak el-Makrizî Muhammed ibn Ali'nin küfür ile suçlandığını ve ölümlle tehdit edildiğini kaydetti. Sonunda hayatı kurtuldu ve sadece dayak-hapis cezası ile cezalandırıldı.⁵⁶

Hapishaneden salındıktan sonra Muhammed ibn Ali bir dükkân açtı ve şeker satmaya başladı. Sahip olduğu zenginliğe bakılırsa Muhammed ibn Ali iyi bir iş adamı olmuştur. Ancak bu durum onun hırsını tatmin etmedi ve hükümet işinde çalışmaya karar verdi. Sonunda ihtisâb sahasında 808/1405'te kendine bir iş bulmayı başardı. El-Makrizî, muhtesipken⁵⁷ yaptığı hilelerden dolayı Muhammed ibn Ali'yi eleştirmiştir: “*O, aptal ve küstahtı.*”⁵⁸ İbn Hacer de betimlemesinde aynı derecede olumsuzdur ve ona göre Muhammed sadece küstah değil; aynı zamanda kaba ve utanmazdır. İbn Hacer görüşünü “*Bu yıl Allah bizi ondan kurtarsın.*” diyerek bitirmiştir.⁵⁹

Muhammed ibn Ali'nin gerçekten eleştirilecek biri olması mümkündür. Ancak el-Makrizî'nin ve İbn Hacer'in beyanlarında, genellikle hukuk âlimleri

⁵² Muhtesipler ile nüfus artışı arasındaki ilişki için bkz. Irmeli Perho, “Al-Maqrizi and Ibn Taghribirdi as Historians of Contemporary Events”, *The Historiography of Islamic Egypt (c. 950-1800)*, ed. Hugh Kennedy, Leiden 2001, 110-14.

⁵³ Muhammed ibn Subeyh ibn Abdullah et-Tiflîsî ed-Dımaşkî (d. 725/1325). İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. III, no: 3864, s. 278.

⁵⁴ Muhammed ibn Ali el-Hıbrî eş-Şerrâbî (d. 823/1420). İbn Hacer, *ez-Zeyl*, no: 538, s. 211-12.

⁵⁵ Muhammed'in *nâibu'l-kadı* olduğunu bildirmiştir. Onun nisbelerinden biri, babasının meşrubat satıcısı olarak ticaretine atf oluna eş-Şerrâbî idi; diğer nisbesi kendi mesleğini ifade edebilecek olan mürekkep kullanan birini ifade eden el-Hıbrî idi. El-Makrizî, *es-Sülûk*, c. IV, s. 543; “*Vekil-i bi-ebvâbi'l-kudât*” mahkeme ajanı olarak çevrilmiştir. Bkz. Maya Schatzmiller, *Labour in the Medieval Islamic World*, Leiden 1994, s. 168.

⁵⁶ Olay 796'da gerçekleşti. El-Makrizî, *es-Sülûk*, c. IV, s. 543.

⁵⁷ İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. IV, s. 11.

⁵⁸ İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. IV, s. 543.

⁵⁹ “*Erâha Allâh minhu ft-hâdhihi es-sene.*” Bkz. İbn Hacer, *ez-Zeyl*, s. 212.

tarafından düzenlenen nispeten önemli devlet memurluklarını halktan birinin işgal etmesine karşı ön yargılarını yansıtmaları mümkündür. Sonuçta halktan biri nuhtesiplik yapıyordu ve bu durum nefretlerin üstüne yönelmesi için yeterli bir sebepti.

Muhammed ibn Ali *Arap Geceleri*'nde kurgusal bir karakterle bir dereceye kadar benzerlik taşımaktadır. Bu kurguda ticarete zenginleşmeyi başaran ve mülke yatırım yapmaya başlayan tek gözlü bir cani ortaya çıkar. Onun sosyal ve finansal ilerlemesi, bazı yanlış suçlamalarla zenginliğine el koyan otoriteler tarafından durduruldu. Sonra, kral onu dövdürttü. Çünkü o tek gözlü insanlara tahammül edemiyordu. Yakalandı ve daha önceki dayak izleri onun bir şeyin suçlusunu olduğunun kanıtı olduğu için tekrar dövüldü.⁶⁰ Kurgusal cani ve tarihi sosyal olarak ilerlemenin nasıl zor olduğunu göstermiştir. Bir kişi basamakları tırmanmayı başarsa bile tekrar düşmek kolaydır. Muhammed ibn Ali'nin ifadeleri göstermiştir ki aslında daha yüksek bir statüye ulaşmak da mümkündür ama ilim insanları bu başarıya olumlu bakmamıştır.

Bazı halktan insanlar, Memlûk seçkinlerinin üyeleriyle olan kişisel bağlantıları sayesinde güçlü yönetici pozisyonlarına atanabildiler. Kahireli dansçı Hâlid ibn ez-Zerrâd⁶¹ kariyer yapmak için göze girme durumunu kullanan kişiye bir örnektir. İbn Hacer'in kaydı Hâlid ibn ez-Zerrâd'ın herhangi bir şecerisini vermemiş olmakla birlikte sadece zırh ustasının oğlu ve ez-Zerrâd soy adını vermiştir. Babasının ismi ya da yaptığı iş bilhassa verilmemiş ama bu kaynakta muhtemelen soyadı, aile adı ya da babasının mesleğini atfetmektedir. Zincir-zırh ustalığı yapan birinin oğlu olarak Hâlid ibn ez-Zerrâd, Memlûk emirleriyle temas kurmak için iyi bir fırsata sahipti. Hâlid ibn ez-Zerrâd rakas oldu ve Kâhire'de valinin evinde dans etti. Kahire Valisi Emir Sancar⁶² ondan hoşlandı ve onu mukaddemu beytu'l-vâlî görevine terfi ettirdi. Sancar'dan sonra İbn Hilal ed-Devle de Hâlid ibn ez-Zerrâd'ı himayesine aldı. İbn Hilal ed-Devle'nin desteğiyle Hâlid ibn ez-Zerrâd'ın kariyeri mukaddemü'd-devle olarak atanması ile devam etti.

İbn Hacer, Hâlid ibn ez-Zerrâd'ın zenginliği ve artan yozlaşmadaki hareketliliği kaydetmiştir: “Çok geçmeden devlet fonlarını çalan Memlûk seçkinleriyle bağlantı kurdu.” Diğer suçlularla birlikte Hâlid ibn ez-Zerrâd, 735'te tutuklandı ve büyük bir para cezasına çarptırıldı. Ancak cezaevinden çabucak salınmasına bakılacak olursa hala birileri tarafından himaye edilmektedir. Hâlid ibn ez-Zerrâd, mukaddemü'd-devle pozisyonunu kaybetti ama tekrar ilk statülerinden bazılarını tekrar kazanmayı başardı. Bir kez daha 742'de başı belaya girdi. El-Makrizî'ye göre Hâlid ibn ez-Zerrâd'ın hırsı ve baskıcı hareketleri yetkililer tarafından servetine el konulmasına sebep olmuştu. Üç yıl sonra 745'te sultanla anlaşmayı başardı ve mukaddemü'd-devle pozisyonuna

⁶⁰ Muhsin Mehdi, *Elf Leyle ve'l-Leyle*, Leiden 1984, s. 358-60.

⁶¹ Hâlid ibn ez-Zerrâd (d. 745/1344). Bkz. İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. II, no: 1643, s. 47.

⁶² İbn Hacer sadece Sancar ismini vermiştir. Ancak o muhtemelen Alâmüddin Sancar ibn Abdullah el-Kâzân (d. 735/1335)'dir. İbn Tangrıbirdî, *en-Nücüm*, c. IX, s. 67-68; 721'de vali olan Sancar'ın ölene kadar bu pozisyonda kaldığı ifade edilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. IX, s. 305.

yeniden atandı. Bu başarı kısa ömürlü oldu. Zira birkaç ay sonra Hâlid ibn ez-Zerrâd zulmetme suçundan tutuklanarak ağır bir cezaya mahkûm edildi.⁶³

İbn Hacer'e göre, Hâlid ibn ez-Zerrâd zulüm ve hırsızlıkla suçlanırken Muhammed ibn Ali'nin kaba ve görgüsüz bir muhtesip olmasına rağmen herhangi bir kötü davranışta bulunduğu görülmemiştir. İbn Hacer'in onu yozlaşmış olarak değerlendirmesinin doğruluk payı vardır. Öte taraftan kendisinden istenen büyük para cezalarını ödeyebilmiştir.

7. Saygıdeğerden Ziyade Kötü Şöhretli

İbn Hacer sadece insanları saygıdeğer yapan; kariyer sahibi, zengin ya da eğitilmiş kişileri kaydetmemiştir. Aynı zamanda bazı sıra dışı davranışları dolayısıyla ünlü olan kişileri de biyografi sözlüğüne dâhil etmiştir. Bu halktan kişilerden biri Halep'in yerlisi olan Veddah⁶⁴ adında bir terziydi. İbn Hacer'e göre Veddah'a 753 yılında kötü şöhreti veren ve onu günahkâr yapan, peygamber olduğunu ilan etmesidir. Bundan ötürü hapsedilerek tövbe etmeye teşvik edildi. O, tövbe edince affedildi ve hapisten çıkarıldı. Bu olay, açıkça terzinin statüsünü geliştirmede ama çalışmaya devam etmesi ününü garantiledi. İbn Hacer'in biyografik sözlüğünde de ölümsüzleşti.

Sonuç

Muhtemelen, çoğu halktan insan mütevâzi başarılarla sahiptir. Bir dizi halktan insan statülerini geliştirebilmiş ama tümü İbn Hacer'in *Dürerü'l-Kâminesi*'nde yer almamıştır. Sadece itibar, ün ya da onlara saygıdeğer bir statü kazandıran geçmişleri İbn Hacer'in sözlüğünde yer almıştır. Bu bize sadece halktan insanların kariyerleri ve Memlûk toplumunda sosyal gelişimdeki avantajları hakkında kısmi bir görüş vermiştir. Malzeme bize tam resmi vermese bile ortak kökenli insanları tasvir eden girdilerin az olması açıkça sosyal gelişimin kolay olmadığını göstermiştir. Sosyal basamakları başarılı bir şekilde tırmanmak bir kuraldan ziyade bir sıra dışılıktır.

Sosyal tarihçiler soy ya da zenginliğin ağır bastığı, kariyere rota olan bireysel erdemlere sahip ulemâ sınıfını incelemeye meyillidir. Ama İbn Hacer'in sözlüğünde İrmeli Perho bu görüşü desteklememiştir. Teorik olarak ulemâ sınıfı aslında herkese açık olmakla beraber erdemler önemliydi. Ancak önemli bağlantılardan biri eksikse prsetijli işler yakalaması zor olurdu. Bir fırıncının oğlu o günün iyi tanınmış âlimlerinin bazılarıyla çalışmanın bir yolunu bulurdu ama bu durum ona dâru'l-adl ya da medrese sisteminde bir pozisyonu sağlaması anlamına gelmezdi.

İbn Hacer'in *Dürerü'l-Kâminesi*, ilim çevresinde itibar kazanan halktan insanların çoğunun muhaddis olduğunu göstermiştir. İyi bir hafızaya sahip okur-yazar bir kişi hadis ilminde otorite olabilirdi. Bu durum halktan bir insanı ilim erbâbı sınıfına dahil etmiş ve sosyal çevrenin olanaklarını artırmıştır. Bir kariyer oluşturmak için kaçınılmaz başlangıç, ulemânın desteğini almaktır.

⁶³ El-Makrizî, *es-Sülûk*, c. II, s. 370, 381-82, 565, 664, 670; İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. II, s. 47.

⁶⁴ Veddâ el-Hayât el-Halebî. Bkz. İbn Hacer, *ed-Dürer*, c. IV, no: 5102, s. 251.

Âlimler şeddâd olarak birinin yeteneğini tavsiye edebilir, kitapların istinsahını hazırlamak için birini talep edebilir ya da birinin kâğıt dükkânını destekleyebilir. Kaydedilen bilgiler aksini iddia etse de tanınmış âlim ailelerinden biri olarak bir aile kurmak için üç nesil bile yeterli değildir.

Ulemâ sınıfına girmeyi başaran halktan insanların sayısı çok olmamakla birlikte İbn Hacer'in kayıtları bir neslin içindeki bazı kayda değer gelişmeleri göstermiştir. Bir marangozun oğlu ilk olarak marangozluk öğrenir ve iş hayatına atılır. Son olarak ise kâdı'l-kudâtîğe terfi eder. Kadı ya da kâdı'l-kudâtîk halktan bir insanın dâru'l-adlde ulaştığı en yüksek makam gibi görünmektedir. İbn Hacer, kâdı'l-kudâtîğe atanan iki esnafın Suriye'ye kaçan doğulu âlim bir aileden geldiklerini ifade etmiştir. Kahire'deki âlimler üzerine yapılan Carl Petry'n çalışmasında âlimlerin mesleki görevlerinin listesi aynı konuyu işaret etmiştir.⁶⁵

Bir esnafın kâdı'l-kudâtîğe başlaması kadîliğe başlamasından daha muhtemel olmakla beraber en yüksek dâru'l-adl makamı olan kâdı'l-kudâtîğe atanarlardan hiçbirinin esnaf erbâbı olmaması da dikkat çekicidir.

Nadiren mütevâzi zanâat dallarından zengin ticaret çevrelerine geçişler de oldu. İbn Hacer bir esnafın ticaret yoluyla sahip olduğu zenginlik ve akıllıca bir evlilikle birleştirerek edindiği birikimin sonraki nesle ekonomik bir başlangıç kaynak sağladığını ifade etmiştir. Halktan insanların büyük bir çoğunluğu ticaret yoluyla zengin olmuş olabilir ama onların zenginliği, sözlük mukaddimelerine dâhil olmayı gerektirecek sıra dışı bir zenginlik seviyesine ulaşamamıştır.

Halktan bazı insanlar, Memlûk seçkinleri üyeleriyle olan bağlantıları sayesinde güçlü yönetici pozisyonlarını elde edebildi. Kâhireli rakkas, bürokrasiye hünerlerini sergileyerek kariyer sahibi olmuştur. Rakkasın sıradışı kariyeri biyografi yazarları ve tarihçilerin eserlerine konu olacak kadar dikkat çekici bir konudur.

İbn Hacer'in biyografi yazıları, toplumda soy ve bağlantıların sosyal gelişmenin önemli bileşenleri olduğunu göstermiştir. Kişisel değerler önemli bir rol oynuyordu, ama herhangi bir yükselen sosyal hareketliliği garanti etmeye yeterli değildi.

Kaynaklar

ALAVI, Khalid: "Concept of Arba'in", *Islamic Studies*, Cilt: 22, No: 3, İslamabad 1983.

AYAZ, Fatih Yahya: "Memlûkler Döneminin (648-923/1250-1517) Öne Çıkan Vefeyât, Tabakât ve Terâcim Eserleri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, Cilt: 16, Sayı: 2, Adana 2016.

BULLIET, Richard W.: *The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History*, MA, Cambridge 1972.

CHAMBERLAIN, Michael: *Knowledge and Social Practice in Medieval Damascus, 1190-1350*, Cambridge 1994.

⁶⁵ Carl Petry, *The Civilian Elite of Cairo in the Later Middle Ages*, Princeton 1981, 362-67, meslekler IV. Kategori listesinde esnaf gurubu vardır. Esnafın içinde elli yedi nâbü'l-kâdı, otuz iki kâdı vardır. Kadu'l-kudât bulunmaz.

EL-MAKRİZÎ, Takıyüddin Ahmed: *Kitâb es-Sülûk li-Ma'rifet Düvel el-Mülûk*, (Haz. Muhammed Mustafa Ziyâde), Cilt: II, Kâhire 1942.

ES-SAFADÎ, Halil ibn Aybek: *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-Vefayât*, (Haz. Ramazan Abdültevvâb), c. XII, Kâhire 1979.

ES-SAKAFÎ: Muhammed: *ed-Da'vu'l-Lâmî li-Ehli'l-Kurân et-Tâsi*, Kâhire (t.y.).

EZ-ZEHEBÎ, Şemseddin Muhammed: *Siyer A'lâm en-Nübalâ*, (haz. Başar Ma'rûf-Muhyî Hilal es-Sirhân, Beyrut 1998.

EZ-ZİRİKLÎ, Hayreddin: *el-A'lâm*, c. V, Beyrut 1995.

HAARMANN, Ulrich: "Arabic in Speech, Turkish in Lineage: Mamluks and their Sons in the Intelletual Life of Fourteenth-Century Egypt and Syria", *Journal of Semitic Studies*, Volume: 33, Issue: 1, Leiden, Spring 1988.

_____ : "Ideology and History, Identity and Alterity: The Arab Image of the Turk from the 'Abbasid to Modern Egypt", *International Journal of Middle East Studies*, Vol: 20, Cambridge, May 1988.

İBN HACER el-Askalâni: *Ed-Dürerü'l-Kâmine fi-Âyâni'l-Mi'eti's-Sâmine*, (Haz. Eş-Şeyh Abdülvâris Muhammed Ali), Beyrut 1997.

İBN TAGRİBİRDÎ: *en-Nücûm ez-Zâhire fi-Mülûk Mısr ve el-Kâhire*, (Haz. Fehim Muhammed Şaltût), c. XIV, Kâhire 1963-72.

LAPIDUS, Ira: *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge 1967.

MEHDÎ, Muhsin: *Elf Leyle ve'l-Leyle*, Leiden 1984.

PERHO, Irmeli: "The Arabian Nights as a Source for Daily Life in the Mamluk Period," *Studia Orientalia*, Vol: 85, Helsinki 1999.

_____ : "Al-Maqrizi and Ibn Taghribirdi as Historians of Contemporary Events," *The Historiography of Islamic Egypt (c. 950-1800)*, (ed. Hugh Kennedy), Leiden 2001.

PETRY, Carl: *The Civilian Elite of Cairo in the Later Middle Ages*, Princeton 1981.

SALİBÎ, Kamal S.: "The Banû Jamâ'a: A Dynasty of Shâfi'ite Jurists in the Mamluk Period," *Studia Islamica*, Volume: IX, Leiden 1958.

SAYEED, Asma: "Women and Hadith Transmission: Two Case Studies From Mamluk Damascus", *Studia Islamica*, Vol: 95, Leiden 2002.

SCHATZMILLER, Maya: *Labour in the Medieval Islamic World*, Leiden 1994.

ŞAKİR, Mustafa: *et-Târîhu'l-'Arabî ve'l-Müerrihûn*, I-IV, Beyrut 1983-1990.

WENSINCK, A.J.: "Kunya", *The Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., c. V.

EFLAKİ'NİN MENAKİB'UL ARİFİN ADLI ESERİNE GÖRE ANADOLU SELÇUKLULARIN TOPLUM YAPISINDA KADININ DURUMUNA BAKIŞ

Merve DEVECİOĞLU*

Öz

Türklerin Arap coğrafyasında etkin bir askeri güç olması ve Abbasiler ile dostane ilişkiler kurması neticesinde başlayan Türk-Arap ilişkileri, Bizans- Arap çatışması neticesinde kuvvetlenmiştir. Çeşitli sebeplerden dolayı kendilerine yeni yurt arayışı içine giren Türk boylarının Anadolu kapılarına dayanmaları ve 1071 yılında gelen Malazgirt zaferi ile Anadolu'ya yerleşme süreci, böylelikle Anadolu'nun İslamlaşma süreci de başlamıştır. Moğol istilasının baş göstermesi ve bunun neticesinde birçok veli ve sufînin Anadolu'ya kaçması sonucunda Anadolu'da tasavvuf hareketleri baş göstermiştir. Sûrat ile artan bu hareket Anadolu'nun her yanını sarmış ve halkı büyük oranda etkilemiştir. Tasavvuf cereyanlarından bir tanesi de Mevlevilik'tir. Mevlevilik'te diğer sufi çevrelerin aksine toplumda kadının varlığı göz ardı edilmemiş, aksine kadının toplumun bir parçası olduğu her fırsatta dile getirilmiştir. Kadının hem dini toplantılarda hem de aile içerisinde koruduğu bu konumu biz Menakibü'l Arifin'den öğrenmekteyiz. Ahmed Eflaki'nin bu eserinde kadınların rivayetlerinden, Mevlana'nın kadına bakış açısından, kadının meclislerdeki haklarından kısacası Türkiye Selçuklu Devleti döneminde kadının toplumdaki konumundan bizlere bilgiler aktarılmaktadır. Bu sebeple biz bu çalışmamızda Eflaki'nin eserine dayanarak Türkiye Selçuklu Devleti döneminde gerek Türk kadınının gerekse Türk kültürüyle özdeşmiş kadının toplum içerisindeki yerini açıklamaya çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Ahmed Eflaki, Kadın, Menakibü'l Arifin, Mevlânâ, Malazgirt Zaferi, Türkiye Selçuklu Devleti.

A Glance At The Situation Of Women In The Social Structure Of Anatolian Seljuks According To The Eflaki's Work "Menakib'ul Arifin" Abstract

Turkish-Arab relations, that had begun as a result of Turks becoming a significant military power in Arab lands and establish friendly relations with

* İstanbul Aydın Üniversitesi Yüksek Lisans Öğrencisi.

Abbasids, got stronger as a consequence of Byzantine-Arab conflict. With Turkic tribes, who had started to search for a new home for multiple reasons, to reach at the Gates of Anatolia and with the Victory of Manzikert in 1071, the process of settling in Anatolia, and the process of Islamization of Anatolia as well, had started. With Mongol invasion and the consequent fleeing of Veli's and Sufi's to Anatolia, Sufism movements had started in Anatolia. This movement which grew fast have spread throughout the Anatolia and affected the people to a large extent. One of the streams of Sufism is Mevleviyeh. On the contrary to the other Sufi neighborhoods, in Mevleviyeh, the existence of women in society has not been denied and it is strongly emphasized that women both in religious meetings and in family from the book of "Menakibü'l Arifin". In this work of Ahmed Eflaki, there are informations about rumors of women, Mevlana's perspective a woman, the rights of women in social environment and the social position of women in Seljuk State of Turkey in general. Thus, in this study that relies on Eflaki's work, we will try to explain the role of both Turkish women and the women that reflects the Turkish Culture, in the society in the Seljuk State of Turkey.

Keywords: Ahmed Eflaki, Woman, Menakibü'l Arifin, Mevlana, Viktory Of Manzikert, Seljuk State Of Turkey.

Giriş

XI. asrın ilk çeyreğinde Oğuz boyları, Maveraünnehir'den Azerbaycan ve Güney Kafkasya'ya yayılmış, Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarına yerleşmişlerdir. İslam coğrafyasında büyük bir tehdit oluşturan Bizans İmparatorluğu Oğuz Türkleri tarafından ortadan kaldırılmıştır.¹ Türkler yerleştikleri coğrafya itibarıyla İslamı tanımaya ve yavaş yavaş kabullenmeye başlamışlardır. Gerek Türkistan'da Arap hâkimiyetinin kurulması gerekse Maveraünnehir'in ötesinde büyük bir Türk devletinin kalmayışı Türklerin İslamlaşması sürecinde önemli bir role sahiptir.² Hakki Dursun Yıldız'ın ifade ettiği gibi Türklerin Müslümanlık ile tanışmaları ve bu din ile münasebetleri askeri amaçlar neticesinde olmuştur.³

Türklerin İslamlaşma sürecinde büyük bir rol de sufilere aittir. Toplum da etkin bir vasfa sahip olan bu çevre sayesinde Türkler arasında İslamiyet kitlesel olarak yayılmaya başlamıştır.⁴ Bu kitlesel hareketlerin başlangıcı IX. - X. yüzyıla kadar dayandırılmaktadır. Bazı Arap müverrihleri X. yüzyılda Türklerin İslamiyet ile arasında bir bağ olmadığını ifade etmiş olsalar da kaynaklar bize durumun tam tersini ifade etmektedir.⁵

¹ İsmail Hami Danişmend, *Türkler ve Müslümanlık Türk Irkı Nasıl Müslüman Olmuştur*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2019, s. 58.

² Türklerin tek Tanrı inancı ile İslamiyet'teki Allah inancı, Eski Türk inancında olduğu gibi İslamiyet'te Allah'a kurban takdim edilmesi inancı gibi ortak özelliklerin var olması İslamiyet'in Türklerin bünyesine uygun olduğunu ve kolayca ısınabilmesini sağlamıştır. Bkz. Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, 6. Basım, Ankara 2017, s. 6.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hakki Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 4. Baskı, İstanbul, Nisan 2011, s. 185-220; ayrıca bkz., Gürhan Bahadır, "Ortaçağ Anadolu'sunda Türk-İslam Medeniyetinin Oluşması (636-1100)", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 16, Yıl: 2011, s. 113-126.

⁴ Köymen, a.g.e., s. 6.

⁵ V.V. Bartold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, terc. Râgıp Hulusi Özdem, Haz. Kâzım Yaşar Koprıman - İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı, Ankara 2017, s. 46.

Türklerin Anadolu'ya Gelişi

Türkler Anadolu'ya Selçuklulardan daha önce VII. - X. yüzyıllarda girmişlerdir. Çeşitli durumlardan dolayı Horasan'dan atılan Türkler, Tarsus'tan Erzurum'a kadar uzanan bölgeye yerleşmişlerdir. Anadolu'nun Türkleşmesi Oğuzlardan çok önce başlamıştır. Kalaç, Karluk, Kanklı ve Kıpçak boyları yerli halkı çoktan benimsemişlerdir.

XI. asrın başlarında Selçukluların komutanlığı altında Oğuz birlikleri Anadolu'ya girdiler.⁶ Bununla birlikte Malazgirt zaferi neticesinde Anadolu hızlı bir şekilde İslamlaşmaya başlamıştı.⁷

Anadolu'da Tasavvuf Cereyanı

İslam alemindeki tasavvuf cereyanı daima artan bir kuvvetle bütün İslam memleketlerini işgal ve istila etmiş, her tarafa hızla yayılmıştır. Bu durum XII. ve XIII. yüzyıllarda İran'da, Türkistan coğrafyasında, Suriye'de, Mısır'da, Anadolu'da birçok tekkelerin vücuda getirilmesine neden olmuştur.⁸ Oğuz Türkleri Anadolu'ya yerleştikleri zaman, İslam alemindeki tasavvuf cereyanı yukarıda değindiğimiz İslamlaşma süreci içerisinde gelişmiştir. Anadolu'nun büyük kısmının fethi tamamlanıp siyasi ve içtimai ortam iyice güçlendikten ve istikrara kavuştuktan sonra, çeşitli tasavvuf akımlarının, muhtelif tarikatlara mensup şeyh ve dervişlerin bu bölgeye yerleştiklerini görmekteyiz.⁹

Moğol istilasının öncesi ve sonrası dönemlerde yaşayan birçok alim ve mutasavvıflar için Anadolu yerleşim yeri olmuştur. Mevlânâ Celaledin-i Rumi, Sarı Saltık, Hacı Bektaş-ı Veli, Ahi Evran¹⁰ gibi veli şahsiyetler Anadolu'nun kültür ve irfan hayatına yön vermiştir.¹¹ Bahsi geçen isimlerin Anadolu'ya gelmelerin-

⁶ Bu topraklara hâkim olan Bizans'ın Türklerden korunmak için aldığı çeşitli önlemlere rağmen Türkler Doğu'daki, Güney'deki, Kuzey'deki uçları hâkimiyeti altına almış ve Bizans Devleti'ni adeta bir kıskaç içerisine almışlardır. Bkz. V.A. Gordlevskiy, *Küçük Asya'da Selçuklular*, Türk Tarihi Kurumu, terc. Abdülkadir İnan, Yay. Haz. Timurhan Omorov, 2. Baskı, Ankara 2019, s. 25-26.

⁷ Bu süreçte bir tarafta Türkiye Selçukluları diğer tarafta Danişmend, Çaka ve Mengücek gibi Türk beylerinin Anadolu'nun dört bir yanına yaptıkları fetihler neticesinde, bu bölge Türkmen göçlerine sahne olmuş ve Anadolu'nun Türkleşmesi gerçekleşmiştir. Bkz. Sedat Bıçak, "Türkiye Selçuklu Toplumunda Kadın (XI. - XIV. yy.)", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 131.

⁸ M. Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Akçağ Yayınları, 12. Baskı, Ankara 2012, s. 196.

⁹ Ahmet Yaşar Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 169. Türkiye Selçuklu Devleti kuvvetlenerek birçok Türk-İslam merkezleri kurulunca İslam memleketlerinin umumi ananesine bağlı olunarak oralarda da tekkeler vücuda getirilmiş; etraftan gelen veya orada yetişen dervişler, şeyhler Anadolu muhitinde de kuvvetli bir tasavvuf cereyanı uyandırmaya muvaffak olmuşlardır. Bkz. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 200.

¹⁰ Reşat Öngören, "Mevlâna Celaledin Rumi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 29, Ankara 2004, s. 441-448; Machiel Kiel, "Sarı Saltuk", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 36, İstanbul 2009, s. 147-150; Ahmet Yaşar Ocak, "Hacı Bektaş Veli", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 14, İstanbul 1996, s. 455-458; İlhan Şahin, "Ahi Evran", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İstanbul 1988, s. 529-530.

¹¹ Haşim Şahin, "Mevlâna'nın Yaşadığı Dönemde Anadolu'da Kültürel Hayat", *Lacivert Yaşam Dergisi*, Sayı: 63, İstanbul, Aralık 2019, s. 44. Bilhassa XIII. yüzyılın başlarında Anadolu başta Mevlânâ Celaledin-i Rumi olmak üzere, birçok alim ve mutasavvıfa ev sahipliği yapmıştır. Bkz. Köprülü, *a.g.e.*, s. 200-201.

deki en büyük etki Moğol istilasının Türkistan coğrafyasının ve hemen sonrasında İran'ı, Irak'ı kasıp kavuruyor olması da en büyük etkenlerden biridir.¹²

Anadolu'da Mevlânâ ve Mevlevilik Tesiri

Türkiye Selçuklu Devleti'nin yönetimine I. Alâeddin Keykubat geçmiş ve bulunduğu süre itibarıyla Türkiye Selçukluları'na kültürel olarak en parlak dönemi yaşatmıştır. Bu dönemde yaşanan Moğol istilasından kaçan, sufi çevrelerden sayılan ve Mevlânâ'nın babası olan Bahaeddin Veled Anadolu'ya gelmiştir.¹³ Bahaeddin Veled'in ölümünden sonra tarih sahnesine Anadolu coğrafyasında güçlü bir ses olarak Mevlânâ Celaleddin Rumi çıkmıştır. Bu topraklarda kadın-erkek, yaşlı-genç, fakir-zengin kısacası her kesimden kişileri etrafına toplamıştır. Mevlânâ, Muhyiddin Arabi'den sonra Anadolu'da çok güçlü bir tasavvuf anlayışı ortaya koymuştur. *Vahdet-i Vücut*'ü ilahi bir aşka dönüştüren yani ilahi aşkı merkez alan bir anlayıştır.¹⁴

Mevlânâ, babası ile Moğol istilasından kaçarken Şam, Halep gibi dönemin önemli kültür merkezlerinde eğitimini tamamlamış, vefatından sonra bile Osmanlı topraklarında uzun yıllar tesirini sürdürmüştür.¹⁵ Öyle ki İbn Battûta'nın seyahatnamesinde bile hikâyesi yer almıştır.¹⁶ Mevlânâ her ne kadar şair olarak bilinse dahi o mutasavvıflığı ile ön plana çıkmıştır ve onu çevresinden ayıran en çarpıcı durum ise diğer mutasavvıfların aksine meclislerinde kadını geri plana atmaması olmuştur.¹⁷

Eflaki'nin Menâkıb'ül Ârifin Adlı Eserine Göre Anadolu Selçukluların Toplumsal Hayatında Kadına Bir Bakış

Yukarıda zikrettiğimiz gibi IX. asırdan itibaren başlayan Anadolu'nun Türkleşmesinde dervişlerin ve velilerin etkisi büyüktür. Anadolu coğrafyasında, Türk ve İslam kimliğinin bir araya gelmesi ile Anadolu'da ortaya çıkan

¹² Ocak, *a.g.e.*, s. 170-171.

¹³ Eflaki'nin eserinde Mevlânâ'nın babası olan Bahaeddin Veled bazı rivayetlerde Baha Veled olarak zikredilmiştir. Baha Veled'in geliş serüvenini kısaca özetlemek gerekirse; Mevlânâ henüz üç yaşındayken Moğol zulmünden kaçan Bahaeddin Veled Belh'ten Nişabur'a, buradan Bağdat'a, hac vazifesini yerine getirdikten sonra Şam-Halep yolu üzerinden Erzincan'a ve oradan da Malatya'ya ulaşmıştır. Bahaeddin Veled'in oğlu Mevlânâ Celaleddin Rumi buluş çağını tamamlayıp Malatya'da Gevher Hatun ile nikâhlanmıştır. Sultan Alâeddin Keykubat'ın daveti neticesinde Bahaeddin Veled ve ailesi Konya'ya yerleşmiştir. Baha Veled, gerek Sultan Alâeddin Keykubat tarafından gerekse Anadolu halkı tarafından büyük hürmet ve değere mazhar olmuştur. Son dönemlerinde dahi ilim ile hemhal olmuş ve H. 628 yılında vefat etmiştir. Bkz. Köprülü, *a.g.e.*, s. 213-214.

¹⁴ Ocak, *a.g.e.*, s. 174-175.

¹⁵ Ali Üremiş, sahasında doğup gelişen ve geniş çevrelere bilhassa devlet adamlarına kadar ulaşmış onları etkileyebilen ilk ve en büyük ismin ve tarikatın hiç şüphesiz Mevlânâ ve Mevlevilik olduğunu belirtmektedir. Ali Üremiş, "Türkiye Selçuklularında Bazı Sünni Tasavvuf Hareketleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 28, Konya, Aralık 2010, s. 295.

¹⁶ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 2017, s. 283.

¹⁷ Mevlana'nın eserlerinde hâkim olan unsur tasavvufudur. Dönemin siyasi ve savaş karışıklıkları içerisinde sıkışmış, halkın gönüllerine seması, musikisi ile su serpmiş ve onlara yeni ufuklar açmıştır. Mevlânâ, her zaman halkın içinde olmayı tercih etmiş, zaman zaman yüksek tabakadan görüşmek isteyen kişileri geri çevirmiştir. Çevresinde bulunan müritlerine her zaman fakirliği nasihat etmiştir. Çünkü Mevlânâ'ya göre; saltanat ve debdebe hevesi dervişlerin gönüllerine ağırlık veren unsurlar olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Üremiş, "a.g.m.", s. 300.

göçebe İslam kültürü bu bağlamda önemli bir yere sahiptir. Türklerin Anadolu fütuhâtı ile kendilerine nüfuz sahası bulan derviş ve veliler verilen imtiyazlar sayesinde buldukları yerlerde tekkeler kurmuşlardır. Bu durum sonucunda belli kitlelere ulaşmışlardır. Özellikle konu başlığımız olan Mevlânâ Celâleddin Rumi bu duruma birinci örnek sayılabilir. Bahsi geçen dervişlerin, kurulan tekkelerin, dönemin toplum yapısının ve kültürel hayatının incelenmesi için öncül kaynaklar arasında menkıbeleri işaret etsek yanılmış olmayız. Özellikle Anadolu Selçuklu devrinde teşekkül eden veli kültü ile birlikte bu dönemde birçok menakıbnâme kaleme alınmıştır. Bunlardan bir tanesi bizim de incelemiş olduğumuz Ahmed Eflakî'nin kaleme almış olduğu *Menakub'ül Arifin*'dir.¹⁸ Çalışmamızın detaylarına geçmeden bahsi geçen bu eserde bazı zamanlar müellif tarafından çelişkili ifadeler yer verilmiş olsa da dönemine ışık tutan önemli bir kaynak olduğunu belirtmek isteriz.

İslami bir kimliğe bürünen Anadolu kadını, gerek yaşantısı gerekse davranışları ile bu dini en güzel şekilde temsil etmiştir. Selçuklu kadını ise dindar, ibadetine düşkün, hayrı seven ve samimi bir Müslüman olarak kaynaklarda geçmektedir.¹⁹ Bununla birlikte Selçuklu kadını Büyük Selçuklu Devri'nden hatta İslam öncesi dönemden itibaren her bakımdan üstün konumda, sözü geçen bir kişi olarak tarihte yer almıştır. İslam Öncesi Türk tarihinin ana kaynaklarının başında gelen Orhun Yazıtları'nda *“Yukarıda Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İteriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak...”*²⁰ sözlerinden de anlaşıldığı üzere Türk devlet ve milletinin yönetiminde kadın her zaman söz sahibi olmuştur. Osman Turan kadının eski Türk içtimai ve siyasi hayatında müstesna bir mevkiye sahip olmasını devletin feodal bünyesine yeni bir unsur olarak eklendiğini ifade etmektedir.²¹ Bununla birlikte Selçuklular dönemini düşünecek olursak, her ne kadar Fars kökenli olup sarayda büyük nüfuz sahibi olan Nizamü'l-Mülk *Siyaset-nâme* adlı eserinde;

“Padişahın asları üst yapmaları lazımdır. Zira, bundan büyük zararlar doğar. Padişah güçsüz ve haşmetsiz olur. Bilhassa, peçe taşıyan ve akılları mükemmel olmayan kadınlar. Onların gayeleri, yerinde kalacak olan asil bir nedildir. Ne kadar daha asil olurlarsa, o kadar daha layık, ne kadar namuslu (mestürter) ve dindar olurlarsa, o kadar övülmeye değer. Padişahın karları ferman verici oldukları takdirde (onlar) hep garaz sahiplerinin duyduklarını emrederler; erkeklerin dışarıdaki ahvali kendi gözleriyle görmekte oldukları gibi, göremezler; sonra kadın hacip veya hizmetçi (hâdim) gibi onların yardımcılığında bulunanların söyledikleri ge-

¹⁸ Tahsin Yazıcı, “Menâkıbü'l-Ârifin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 29, İstanbul 2004, s. 114-115; Tahsin Yazıcı, “Ahmed Eflâkî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 2, İstanbul 1989, s. 62.

¹⁹ Biçak, “a.g.m.”, s. 131.

²⁰ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, KA Doğu Yüzü, Boğaziçi Yay., İstanbul 2009, s. 13.

²¹ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Yay., İstanbul 2013, s. 141.

reğince ferman verirler. Bunun neticesi olarak, onların fermanları, çoğunlukla hakikat hilafına olur. Bundan ise, fesat doğar; padişahın haşmeti ziyan görür, halkı (merdum) sıkıntı içine atarlar; mülk ve dinde karışıklık meydana gelir; insanların veya reayanın malları telef olur.”²²

şeklinde ifade etse de Selçuklu hatunları arasında Tuğrul Beyin hanımı Altuncan Hatun, Alp Arslan'ın hemşiresi ve El-Basan'ın karısı Gevher, Melik-Şah'ın zevcesi meşhur Terken, Mehmet Tapar'ın zevcesi Gevher ve “*yeryüzü melikesi*” unvanını taşıyan Sultan Sancar'ın hatunu Terken²³ bunların meşhurları olup kendilerine ait büyük iktaları, divan teşkilatı ve askerleri mevcut idi.²⁴ Öyleki söz konusu hatunların devletin bekası için askeri savunmada en ön saflarda çarpıştıkları da kaynaklarda zikredilmektedir. Kayıtlara göre, Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'un Konya'yı kuşatmasında, ordusu ile şehir dışına savunma yapmak durumunda kalan Sultan Mesud, şehrin kale ve sur savunma görevini hanımına bıraktığı görülmektedir.²⁵ İki taraf arasında cereyan eden mücadeleler esnasında Manuel'in, Sultan Mesud'un esir edildiğine dair çıkarttığı şayanın doğru olmadığı anlaşılınca kadar zor anlar yaşayan hatun Konya içinde düzen ve intizamı korumak için elinden gelen gayreti göstermiştir. Kimnanos'un kaydına göre Bizans İmparatoru Manuel surları savunan ve şehrin idaresini elinde tutan sultanın hanımına bir mektup göndererek “*Bilmenizi isteriz ki, imparatorluğumuzun kölesi olan sultan yaşıyor. Savaşın tehlikelerinden kaçtığı için hayatta*”²⁶ şeklinde ifade etmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere Selçuklu kadınları sarayda etkili oldukları kadar savaş sırasında da eşlerinin yerine görevde bulunmuşlardır. Öyle ki şehrin savunmasında canları pahasına görev almaktan kaçınmamışlardır.

Eflaki'nin eserinde kadınlar dindar ve toplumun gerisinde değil aksine tekkenin ön saflarında yerini almıştır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Mevlânâ gerek sohbetlerinde, gerek semalarında kadını geri plana atmamıştır. Bulduğu meclislerde kadına ön saflarda yer vermiştir. Hatta bazı zamanlar veliye kadınların evlerinde sema toplantılarını düzenlemiştir. Eflaki bu durumu şöyle aktarmaktadır: “...*bir gün zamanın veliyesi olan Kiramana Hatun'un bağındaydık.*

²² Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, Haz. Mehmet Altay Köymen, TTK Yay., Ankara 2013, s. 131-132. Necati Gültepe'ye göre, Sultan Melikşah'a muhalefet eden veya başkaldıran Selçuklu Prenslerin itaat alınmasında büyük hizmeti geçen Nizamülmülk Türk töresine göre özgür bir ortamdan gelen kadın konusunu, ayrıksı fikirleri ve telkinleri ile etkilemiştir. Selçuklu ve Osmanlılar Nizamülmülk öğretisinden etkilendiğinden, kadının durumu toplum içerisinde gerileyerek sosyal hayattan çıkarılmıştır. Bkz. Necati Gültepe, *Türk Kadın Tarihine Giriş*, Ötüken Yay., İstanbul 2017, s. 210-211.

²³ Karahanlılara ait Terken unvanı aslında bir isim olmayıp Melike (prenses) manasında ve bu telaffuzda olduğu artık ispat edilmiş ve ilim alemince de kabul olunmuştur. Bkz. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türkistan Medeniyeti*, Ötüken Yay., İstanbul 2011, s. 311-312. Ayrıca bkz. Gülay Ögün Bezer, “Terken”, *TDV İA*, Cilt: 40, İstanbul 2011, s. 509.

²⁴ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötüken Yay., İstanbul 2011, s. 311.

²⁵ Işın Demirkent, *Ioannes Kimnamosu'un Historia'sı (1118-1176)*, TTK Yay., Ankara 2001, s. 40. Niketas, Konya'nın savunmasını Mesud'un kızlarından birinin gerçekleştirdiğini yazmakta ve rivayete göre Türklerin yanına sığınan Ioannes Komnenos ile yaşayan kızın babası Sultan adına savunmayı başarı ile yaptığı anlatılmaktadır. Bkz. Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, terc. Fikret İşıltan, TTK Yay., Ankara 1995, s. 36. Ayrıca bkz. Muharrem Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, TTK Yay., Ankara 2003, s. 123-124.

²⁶ Kesik, a.g.e., s. 124.

*Mevlâna üç gün üç gece sema etti; heyecanlar içindeydi...*²⁷ On ikinci yüzyılın başlarından itibaren Anadolu'da kaynakları Türkistan ve Orta Doğu'ya dayanan birtakım tasavvufi hareketler cereyan etmiştir. Bu akımlar ise toplumda ters etki yaratmamış aksine halkın benimsediği büyük kitleler haline dönüşmüştür.²⁸ Şüphesiz ki bu kitlelerde kadının yeri ve rolü yadsınamaz bir gerçektir. Hiç şüphesiz en çok kadın mürideye sahip olan tarikat Mevlevilik olmuştur. Özellikle saray erbabından sayılan kadınların desteğini arkasına almıştır.

Zikredilmesi gereken en önemli saray kadınlarından biri Gürcü Hatun'dur. Gürcü Hatun Muineddin Pervane'nin karısıdır. Maddi ve manevi güçlü bir nüfuza sahip olan Gürcü Hatun'un Mevlânâ'ya sıkı sıkıya bağlı bir müride olduğunu yine kaynaklardan elde edilen bilgilerden öğrenmekteyiz. Eflaki'nin eserinde şöyle bir hikâyeye zikredilmiştir: *"...Pervane'nin evinde büyük bir sema vardı. Mevlânâ hazretleri halvethaneye girip namaza başlamıştı. Gürcü Hatun hazretleri, dostların yemesi için iki büyük sini hotab göndermişti..."*²⁹ Mevlânâ'ya bağlılığını ve özlemine her fırsatta belli eden Gürcü Hatun için:

*"...Zamanın kraliçesi, dünyanın hanımı ve sultanın karısı olan Gürcü Hatun (Tanrı rahmet etsin) Mevlânâ hanedanının muhiplerinden ve has müritlerinden. Daima Mevlânâ'nın verdiği şevkin ateşi içinde yanıyordu. Tesadüfen Kayseri'ye gitmek istedi. Sultan onu reddedemezdi; çünkü o kadın, seçkin ve verdiği kararlardan dönmeyen bir kadındı. Fakat Gürcü Hatun, Mevlânâ hazretlerinden aylık ateşinin yüküne tahammül edemezdi..."*³⁰

Sarayın güçlü kadını Gürcü Hatun'un Mevlânâ'ya ne denli bağlı ve hürmetkâr bir müride olduğunu bu hikâyeden anlamak mümkündür. Aynı zamanda dönemin saray kadınlarının sözünün tesirli oluşu, kararlı duruşları ve kendi isteklerini yerine getirebiliyor olmaları bu rivayetlerden rahatça anlaşılabilir. Mevlânâ zaman zaman fakir müritlerinin maddi eksiklerini tamamlamak için de müridesi Gürcü Hatun'dan yardım almıştır.

*"...Şeyh Selahaddin'in kızı Hediye Hatun'u kocaya vermek istedikleri zaman Şeyh Selahaddin'in kız çocuğuna verilmesi adet olan çeyiz namuna hiçbir şey yoktu. Mevlânâ'nın haremindedir yaşayan kızı Mevlânâ Nizameddin ile evlendirmek istiyorlardı. Bir şekilde bu durum Mevlânâ'ya iletilmiş ve Mevlânâ; Gürcü Hatun'un sarayından bana Usta Hatun'u çağırın demiştir. Mevlânâ'nın huzuruna geldiğinde 'Kızım Gürcü Hatun'a git, benden selam söyle ve Hediye Hatun'un bu halini anlat da ona yardım etsin..."*³¹

Mevlânâ'nın bu emri karşısında Gürcü Hatun hemen çeyiz hazırlıklarını tamamlamıştır.

Saray kadınlarından bir diğer isim ise Gumac Hatun'dur. Sultan IV. Rükneddin Kılıcarşan'ın eşi olan Gumac Hatun aynı zamanda Mevlânâ'nın müride-

²⁷ Ahmet Eflaki, *Ariflerin Menkıbeleri*, Çev. Tahsin Yazıcı, Kabalcı Yay., İstanbul 2012, s. 281.

²⁸ Biçak, "a.g.m.", s. 133.

²⁹ Eflaki, *a.g.e.*, s. 317; Hotap: O devirde yapılan bir tür yemek.

³⁰ Eflaki, *a.g.e.*, s. 348.

³¹ Eflaki, *a.g.e.*, s. 546.

si olmuş ve onun yolunda önemli hizmetlerde bulunmuştur. Semalarda yapılan ballı şerbetlerin malzemeleri tamamlanamadığında Gumac Hatun'un eksiklikleri tamamladığına yine Eflaki'nin eserinde rastlamaktayız.³² Sarayda bulunan hatunların maddi konularda da rahatlıkla hareket edebildiklerini görmekteyiz. Yine diğer bir saray kadınının ismini zikretmek gerekirse o kişi, Erzincan Hâkimi Fahrettin Behram Şah'ın karısı İsmeti Hatun'dur. İsmeti Hatun, Bahaeddin Veled'in gelişini duyar duymaz atına binerek Baha Veled'in arkasına gitmiştir.³³ Buradan da anlaşılacağı gibi sarayın kadınları, veli kültüründen geri durmamış aksine isimleri hayırlar, hizmetler ile anılan şahsiyetler olmuşlardır.

Anadolu coğrafyasında Mevlevi tarikatına bağlılığını bildiren ve hizmetlerde bulunan birçok kadın veliye ve mürideye rastlamak mümkündür. Eflaki'nin eserinde yer alan birden fazla rivayette Mevlânâ'nın kerametlerine şahit olan kadın-erkek birden fazla grupların mürit olduğu bilgisine rastlanmaktadır.³⁴ Yine bir rivayette nakledilen; *"Zamanın Asiyesi olan ulu bir kadın Seyyid'in müridi olmuştu. Bir gün şaka yoluyla Seyyid'e gençliğinde, mücadele ve riyazeti kemal mertebesine ulaştırmışsın. Nasıl olur da ömrünün sonunda oruç tutmuyor ve namazların çoğunu kaçırıyorsun..."*³⁵ Burada bizce dikkate alınması gereken en önemli nokta kadının müridi olduğu Seyyid'e soru sorabiliyor oluşudur. Eflaki de bahse geçen birçok kadın ismi İslam dininde önemli şahsiyetlerin isimlerine değinerek geçmiştir. Örneğin, zamanın veliyesi İsmeti Hatun, namusluluğu hususunda ikinci bir Meryem olan, zamanın Haticesi Kira Hatun, veliye bir kadın olarak Nizam Hatun gibi birçok kadın ismi bu şekilde zikredilmektedir. Bu durum bizlere kadının Mevlânâ ve çevresinde önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde eserde bahsi geçen Fatıma Hatun, bulunduğu toplumda nüfuz sahibi olan hanımlardan bir tanesidir. Eserde, Fatıma hatunun birçok kerametleri olduğu, günlerinin çoğunu oruçla geçirdiği ve geceleri de ibadet ile meşgul olduğu yazmaktadır. Yemeğini fakirler, yetimler ve dul kadınlar ile paylaştığı ifade edilmiştir. Fatıma Hatun'un gaybı bizzat gördüğü ve bu duruma layık olan kişilere de gösterdiği belirtilmiştir. Öyle ki, Tokat'ta bulunan Gürcü Hatun, Gumac Hatun ve Muineddin Pervane'nin kızına da bunları göstermiş, insanların içindeki sırlara erişebilme gibi kerametler göstermiştir.³⁶ Buradan da anlaşılacağı üzere Eflaki, bazı kadın müridelerin kerametleri olduğunu, şeyhlik makamına ulaştığını bizlere aktarmıştır. Kadın sadece sohbeti dinleyen, semaya eşlik eden değil, aynı zamanda bizzat sohbeti yapan, semayı düzenleyen konumdadır.³⁷ Mevlânâ ise semayı düzenleyen, kerametler gösteren bu kadın sufileri yalnız bırakmamış, aksine onlarla sohbet halkasında bulunup, onlara eşlik ederek sema etmiştir. Aslında burada Mevlânâ'nın kadın veli kültürüne verdiği desteği apaçık görmek mümkündür.

³² Eflaki, *a.g.e.*, s. 188.

³³ Eflaki, *a.g.e.*, s. 79-80.

³⁴ Eflaki, *a.g.e.*, s. 88.

³⁵ Eflaki, *a.g.e.*, s. 109.

³⁶ Eflaki, *a.g.e.*, s. 543.

³⁷ Eflaki, *a.g.e.*, s. 259.

Eserde kadınların sadece kerametlerde, dini konularda, sema toplantılarında bahsi geçmemiştir. Evlilik, geçim, maddiyat, çocuk yetiştirme gibi birçok konuda adları zikredilmiştir. Mevlânâ'nın kızı Melike Hatun'un babasına gidip kocasının cimriliği hakkında şikâyetle bulunması ve Mevlânâ'nın bu durum hakkında nasihatler vermesi, kızı Melike Hatun'u rahatlatması, bu durumu açıklayan önemli bir rivayettir.³⁸ Eserde nakledilen başka bir rivayette ise kadınlar ile ilgili nasihatlere yer verilmiştir: "...umulur ki oğlumuz ona haksızlık etmez. Bir an bile kadının gönlüne 'babamın ölümünden sonra vefasızlık ediyorlar' diye bir düşüncenin girmemesi için oğlumuz ona hiçbir zaman bilerek ya da bilmeyerek kötü bir harekette bulunmaz ve ona karşı olan gözetme görevini de bırakmaz..."³⁹ Bu rivayetten de anlaşılacağı üzere kadına değer verilmesi hususunda önemle bahsedilmiştir. Kadınların karı-koca ilişkileri de açıkça günümüze aktarılmıştır. Gerek Mevlânâ gerekse Şems-i Tebrizî'den nakledilen rivayetlerde karı-koca arasında cinsellik konusu bir çekince olmadan konuşulmuş ve bu durum da bizlere açıkça ulaştırılmıştır.⁴⁰

Sonuç

Türklerin İslamiyet'i kabulü sonrasında veli, derviş, şeyh, sufi gibi önemli kabul edilen dini konular ortaya çıkmıştır. Bu durum İslamiyet'in Türkler arasında hızla yayılmasına sebep olmuştur. Öyle ki Moğol zulmünden kaçan derviş ve sufi çevrelerin sığınağı Anadolu coğrafyası olmuştur. Anadolu'da büyük bir etkiye sahip olan sayılı isimlerden bir tanesi de Bahaeddin Veled'in oğlu olan Mevlânâ Celaleddin Rumi'dir. Mevlânâ'yı diğer tasavvuf çevrelerinden ayıran en önemli özelliklerden bir tanesi meclislerinde kadına yer vermesidir. Mevlevilik, toplumda kadını çok önemli bir konumda görmüş ve her defasında böyle ifade etmiştir. Biz bunu Eflaki'nin Menakıb'ul Arifin adlı eserinden öğrenmekteyiz. Kadın toplantılardan, çalışmalarından, semalardan geri durmamış, aksine içerisinde yer almıştır. Öyle ki zaman zaman kadın dervişlerin evlerinde sema toplantıları düzenlenmiş, saray kadınlarından gerekli zamanlarda yardım istenmiştir. Kadın sadece evinde yemek yapan, çocuk bakan bir konumda karşımıza çıkmamıştır. Kadın isimleri anılırken ulu, yüceliğini ön plana çıkaran benzetmeler yapılmıştır. Eflaki'nin eserinde kadının evin içindeki durumundan, dervişlik durumundan, şeyhlik makamına erişmişliğinden ve daha nice konulardan bahsedilmiştir. Bazı zamanlar eserde abartıya ver verilmiş olsa dahi döneme ışık tutan önemli kaynaklardan bir tanesidir. Kadın geçmişte olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da ön saflarda yerini almıştır. Saray kadınlarının etkin bir nüfuza sahip olması ve bu durumun tasavvuf çevresinde de etkisini devam ettirmiş olması zamanın toplum yapısına büyük oranda ışık tutmaktadır.

Kaynaklar

BAHADİR, Gürhan: "Ortaçağ Anadolu'sunda Türk-İslâm Medeniyetinin Oluşması (636-1100)", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 16, Yıl: 2011.

³⁸ Eflaki, *a.g.e.*, s. 283.

³⁹ Eflaki, *a.g.e.*, s. 549.

⁴⁰ Eflaki, *a.g.e.*, s. 364.

BARTOLD, V.V.: *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, terc. Râgıp Hulusi Özdem, Haz. Kâzım Yaşar Koprıman - İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı, Ankara 2017.

BİÇAK, Sedat: *Türkiye Selçuklu Toplumunda Kadın (XI. - XIV. Yüzyıl)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

BEZER, Gülay Öğün: "Terken", *TDV İA*, Cilt: 40, İstanbul 2011.

DANIŞMEND, İsmail Hami: *Türkler ve Müslümanlık Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur*, Ötügen Neşriyat, 5. Basım, İstanbul 2019.

DEMİRKENT, Işın: *Ioannes Kinnamos'ın Historia'sı (1118-1176)*, TTK Yay., Ankara 2001.

Ebu Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci: *İbn Battûta Seyahatnamesi*, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 2017.

EFLAKİ, Ahmet: *Ariflerin Menkıbeleri*, Çev. T. Yazıcı, Kabalıcı Yay., İstanbul 2012.

ERGİN, Muharrem: *Orhun Abideleri*, KA Doğu Yüzü, Boğaziçi Yay., İstanbul 2009.

GORDLEVSKİY, V.A.: *Küçük Asya'da Selçuklular*, Terc. Abdülkadir İnan, Yayına Hazırlayan: Timurlan Omorov, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara 2019.

GÜLTEPE, Necati: *Türk Kadın Tarihine Giriş*, Ötügen Yay., İstanbul 2017.

KESİK, Muharrem: *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, TTK Yay., Ankara 2003.

KHONİATES, Niketas: *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Terc. Fikret Işıltan, TTK Yay., Ankara 1995.

KIEL, Machiel: "Sarı Saltuk", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 36, İstanbul 2009.

KÖPRÜLÜ, M. Fuat: *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Akçağ Yayınları, 12. Baskı, Ankara 2012.

KÖYMEN, Mehmet Altay: *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, 6. Baskı, Ankara 2017.

Nizâmü'l-Mülk: *Siyâset-Nâme*, Haz. Mehmet Altay Köymen, TTK Yay., Ankara 2013.

OCAK, A. Yaşar: "Hacı Bektâş-ı Velî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 14, İstanbul 1996.

_____ : *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010.

_____ : *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.

ÖNGÖREN, Reşat: "Mevlânâ Celaleddin Rumi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 29, Ankara 2004.

ŞAHİN, Haşim: "Mevlana'nın Yaşadığı Dönemde Anadolu'da Kültürel Hayat", *Lacivert Yaşam Kültürü Dergisi*, Sayı: 63, İstanbul, Aralık 2019.

ŞAHİN, İlhan: "Ahi Evran", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İstanbul 1988.

TURAN, Osman: *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötügen Yay., İstanbul 2011.

_____ : *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötügen Yay., İstanbul 2013.

ÜREMİŞ, Ali: "Türkiye Selçuklularında Bazı Sünni Tasavvuf Hareketleri", *Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 28, Konya 2010.

YAZICI, Tahsin: "Ahmed Eflâki", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 2, İstanbul 1989.

_____ : "Menâkıbü'l Ârifin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 29, İstanbul 2004.

YILDIZ, H. Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, İlgî Kültür Sanat Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2011.

OSMANLI-SIRP İLİŞKİLERİ: SELANİK LİMANI ÜZERİNDEN SIRBİSTAN'A PATLAYICI MADDE SEVKİYATI (1908-1909)

Prof. Dr. Memet YETİŞGİN* - Dr. Ömer Fatih BAŞKAN**

Öz

19. asırda Balkanlarda baş gösteren başkaldırlar Osmanlı Devleti'ni uğraş-
tran başlıca sorunlardan biriydi. Aynılıkçı karakter taşıyan bu başkaldırların
ilki Sırp'lar tarafından olup 1804'te ayaklanmışlar ve 1878 Berlin Anlaşması ile
bağımsız olmuşlardı. Sırbistan bu tarihten itibaren Osmanlı toprakları üzerinde
yayılmacı emellerde bulundu. Adriyatik'e ulaşmak için göz diktiği yer Bosna-Her-
sek idi; ancak Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun burasını işgali bu emeli-
nin gerçekleşmesini engellemiş ve Avusturya Macaristan'a karşı kin duymasına
yol açmıştır. Taraflar arasında oluşan bu gerginlik Avusturya-Macaristan'ın Sır-
bistan'a gümrük duvarlarını yükseltip ve hatta kapatmasıyla daha da belirgin-
leşti. Bunun üzerine dış ticaret ihtiyacını Selanik Limanı ile çözmeye çalışan Sır-
bistan, Osmanlı ile ilişkilerini iyileştirme mecburiyetindeydi. Fakat Sırbistan'ın
Selanik Limanı ile yüklü miktarda harp malzemesi geçirmesi Osmanlı Devleti'ni
kaygılandırmış ve gelecekte kendisine dönecek bir durum olarak görmüştür. Di-
ğer yandan kazanılacak gümrük gelirleri, bozulmuş Osmanlı maliyesine olumlu
katkı sağlayacaktı. Bu nedenle Osmanlı Devleti Sırbistan'a gidecek patlayıcılarla
izin verirken dikkatli davranmış ve gerektiğinde engeller koymuştur.

Bu çalışma 1908 ve 1909 yıllarında Selanik Limanı üzerinden Sırbistan'a
gönderilen patlayıcıları konu edinmektedir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, Sırbistan, Avusturya-Macaristan,
Bosna-Hersek, Selanik Limanı, Patlayıcı Malzemeler.

Ottoman-Serbian Relations: Transportation Of Explosive Materials To Serbia Via The Port Of Salonica (1908-1909)

Abstract

Uprising occurred in Balkans was among the main problems Ottoman State
struggled with in the 19th century. First of these uprisings took place in Serbia
in 1804 and at the end of this uprising Serbia gained independence with the

* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

** Kahramanmaraş Özel Necip Fazıl Temel Lisesi Tarih Öğretmeni.

treaty of Berlin signed in 1878. As of this date, Serbia had expansionist goals in Ottoman territories. In order to reach Adriatic, Serbia wanted to occupy Bosnia Herzegovina. But Austria-Hungary Empire prevented from this goal by occupying Bosnia-Herzegovina this place earlier. This situation resulted in the hate of Serbia against to Austria-Hungary Empire. The tension between two sides became clear Austria-Hungary rose wall custom and even closed custom doors to the Serbia. Thus, Serbia had to improve the relationship with the Ottoman State as the solution to their need for foreign trade was through the Salonica Port. But the Ottoman State worried about the transport of the rush of munition through Salonica Port by Serbia, because it was seen as a potential threatening act which might later turn against the Ottoman State. On the other hand, Ottoman State was going to earn tariff revenue and this would make a great contribution to the broken Ottoman finance. Thus, Ottoman State allowed the transport of the munition to the Serbia selectively and put a ban on transportations if required.

This work focuses on transportation of explosives from Salonica to Serbia in the years of 1908 and 1909.

Keywords: Ottoman State, Serbia, Austria-Hungary, Bosnia-Herzegovina, Salonica Port, Explosive Materials.

Giriş

Sırp lar 15. yüzy ılda Osmanlı Devleti'ne bağ lanmış, Osmanlı Devleti'nin sağ ladığı güven ve olanak larla 18. yüzy ılın ortalarına kadar aralarında kayda değ er bir olay yaş anmadan yaş amış lar dır.¹ Ancak 18. asr ın sonları ve 19. asr ın baş larında Rus lar ın Sırp lar a vermiş oldu ğ u destek ve Osmanlı sisteminin ç öküş e yönelmesi ile yönetim de oluş an düzensizlik Sırp lar ın yaş adığı Belgrat'ta da kendini hissettirdi.² Bir yandan Rusya baş ta olmak üzere büyük devletlerin Balkanlar üzerindeki çıkar çatış maları dolayısıyla yerel unsurları elde etme politikaları, diğ er taraftan Osmanlı'nın zayıflaması ve Fransız Devrimi'nin ektiğ i tohumlar Balkanları karmaş aya sür üklemiştir.

Osmanlı-Sırp ilişkilerini etkileyen baş ka bir konu yeniç erilerdi. Osmanlı'da sorun olan yeniç erilerin İstanbul'dan uzaklaşt ırılıp Belgrat gibi eyaletlere gönderilmesi Osmanlı-Sırp ilişkilerini yaraladı. Sırp lar ın yaş adığı topraklara gönderilen yeniç eriler keyfi idare tarzıyla Sırp halkına yönelik zorbalığ a kal kış ıp zulümler yapmaktaydı.³ Bu keyfi yönetimi ş ikayet için Sırp ileri gelenlerinden oluş an knezler Padiş ah III. Selim'e müracaat etmiş ler ve III. Selim de düzenin tekrar tahsisi için gerekli düzenlemelerin yapılması için talimat vermiş ti.⁴ Ancak kendilerini ş ikayet eden sayıları yüz ü bulan Sırp knezi yeniç eriler tarafından öldürülmüş tü. Buna karş ılık Kara Yorgi liderliğ inde Sırp lar, Rusya ve Avusturya'dan alınan destekle ilk Sırp isyanını 4 Ş ubat 1804'te baş latmış oldu. Bu isyana yeniç eriler tarafından zorbalığ a mahkum kalan Müslüman halk da destek verdi.⁵ 1805 yılına gelindiğ inde isyanın Avustur-

¹ Rifat Uç ar ol, *Siyasi Tarih (1789-2012)*, Der Yayınları, İstanbul 2013, s. 153.

² Georges Castellan, *Balkanların Tarihi*, Çev: Ayş eğ ü l Yaraman Baş buğ, Milliyet Yayınları, İstanbul 1993, s. 251.

³ M. Nuri Paş a, *Netayicül-Vukuat*, Cilt: III-IV, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 243.

⁴ Uç ar ol, *a.g.e.*, s. 153.

⁵ Süleyman Uygun, "Sırp İsyânının Sosyal Boyutuna Dair Bir Yaklaş ım", *Sakarya Üniversitesi Balkan Araşt ır maları Uygulama ve Araşt ır ma Merkezi*, Cilt: I, Sakarya 2013, s. 648.

ya ve Rus desteğiyle genişlemesine izin vermek istemeyen III. Selim, isyanın bastırılması için Mustafa Hafız Paşa'yı görevlendirdi. İsyanlılar Mustafa Hafız Paşa kuvvetlerini Ivankovats'ta yenilgiye uğratarak ilk defa Osmanlı merkezi yönetimine isyan bayrağı kaldırmış oldular. Böylece Sırp'ların yeniçeriler tarafından gasp edilen bir hak arayışından öte bir hal aldığı Osmanlı yönetimince anlaşıldı.⁶ Sırp ileri gelenleri ileriki yıllarda bağımsızlığa yakın ayrıcalıklar istemeye devam ederek isyancı faaliyetlerini sürdürdü.⁷

İsyancı faaliyetlerini sürdüren Sırp'lar, Sırp devriminin birinci aşaması olarak Kara Yorgi'nin 1806-1812 yılları arasında gerçekleştirdiği eylemleri kabul ettiler. Kara Yorgi, Belgrat'ı ele geçirerek Sırp'ların kralı olduğunu ilan etti. Ancak bunu ne Osmanlı Devleti ne de Rus yayılmacılığını istemeyen Avusturya kabul etti. Bu durum 1812 Bükreş Anlaşması'na kadar sürdü.⁸ Bu anlaşma ile Osmanlı Devleti, Rusların destekleriyle Sırp'ların bütün suçlarını affedecek ve Sırp'ları iç işlerinde serbest bırakmayı kabul edecekti.⁹

Sırp devriminin ikinci aşaması, 1816'da Miloş Obrenoviç'in önderliği ele almasıyla ve Kara Yorgi'nin ortadan kaldırılarak Sırbistan için özerklik iste-mesiyle başladı.¹⁰ 1816'da yedi adet fermanla Miloş; kadımlarla adaleti yürütme, Sultan'a ait vergileri toplama, gümrük, ticaret, yerel knezlerin yetkileri ve asilerin affını içeren kıstaslarla başknez oldu. Fakat bu durum Sırp'ların özerkliğini sağlamıyordu, Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi Sırp vatandaşlara imtiyazı içeriyordu.¹¹ Bununla birlikte Osmanlı toplumunda ilk defa Hristiyan bir unsur bağımsızlık için harekete geçerek sınırlı da olsa siyasi bir varlık olarak kendini öne çıkardı.¹² 1829 Edirne Anlaşması ile özerklik idealini iyiden iyiye güçlendiren Sırp'lar, bu anlaşmayla özerkliği Osmanlı Devleti'nce de doğrulanıyordu. Yayınlanan Hatt-ı Şerif ile başknez Miloş'un Sırbistan prensi olduğunu Osmanlı Devleti kabul ediyordu.¹³ Böylece Sırp'lar, Edirne Anlaşması'ndan 19. yüzyılın son çeyreğine kadar yarı özerk bir eyalet konumundan kendini yönetme hakkına sahip bir konuma yükseldi.¹⁴

19. asrın son çeyreğine girildiğinde Osmanlı Devleti Balkan coğrafyasında derin bir bunalım içindeydi. Balkanlarda oluşan bunalımın arkasında zayıf işleyen kurumlar ve buna bağlı olarak yönetimde görülen aksaklıklar söz konusuydu. Rusya'nın Osmanlı üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için gütmüş olduğu Panslavcı kışkırtmalar ise Osmanlı'yı sarsmaktaydı.¹⁵ 1875'te başla-

⁶ Selim Aslantaş, "Sırp İsyanının Uluslararası Boyutu (1814-1813)", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt: VI, Sayı: 21, İstanbul 2009, s. 116-117.

⁷ M. Nuri Paşa, *a.g.e.*, s. 245.

⁸ Uçarol, *a.g.e.*, s. 156.

⁹ Serap Toprak, "Osmanlı-Avrupa İlişkilerinde Sırbistan'ın Bağımsızlığı", *Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Cilt: VI, Sayı: 24, İstanbul 2013, s. 351.

¹⁰ Kemal Karpat, *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s. 100.

¹¹ Castellan, *a.g.e.*, s. 262-263.

¹² Uçarol, *a.g.e.*, s. 158.

¹³ Sina Akşin vd., *Osmanlı Devleti Türkiye Tarihi*, Cilt: III, Cem Yayınevi, İstanbul 2002, s. 111.

¹⁴ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi*, Cilt: I, Çev. Zehra Savan ve Hatice Uğur, Küre Yayınları, İstanbul 2009a, s. 273.

¹⁵ Memet Yetişgin, *On Dokuzuncu Asrın Son Çeyreğinde Rusların Balkan Politikası*, Cilt: II, Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, Sakarya 2013a, s. 751.

yan Rusya ve Avusturya destekli Hersek ve Bulgar ayaklanması da Osmanlı'yı meşgul eden başka bir bunalımdı. İsyancılar Avusturya ve Rusya'dan yüz bularak isyanı Müslüman-Hristiyan çatışmasına büründürmüş ve sonucunda ise büyük devletlerin müdahalesine kapı aralamış oldular.¹⁶

Osmanlı Devleti Balkanlardaki isyanlarla uğraşırken 1875-1878 Balkan krizinin önemli bir safhasını oluşturan Osmanlı-Sırp ve Karadağ savaşı başladı.¹⁷ Türk kuvvetleri 1875 Hersek ve Bulgaristan ayaklanmalarıyla meşgulken Sırbistan ve Karadağ, Osmanlı'dan toprak kazanma ihtiraslarına girişerek sınırlarında savaş hazırlığına başladı. Sırbistan, isyanı bastırabilmek için Osmanlı askerinin bu bölgeden çekilmesini ve kontrolün Sırp askerine bırakılmasını istedi. Osmanlı hükümetince bu teklif kabul edilmedi. Bunun üzerine Rusya'nın desteğini alan Sırbistan ve Karadağ Osmanlı Devleti'ne savaş açtı.¹⁸ Rus desteğine rağmen Sırbistan-Karadağ savaşlarında Osmanlı orduları başarılı olmuşlardı. İleri harekate yönelik hamlelerde de bulunan Osmanlı'ya karşı büyük devletler telaşa düşerek özellikle Rusya, savaşın derhal durdurulmasını istedi. Osmanlı Devleti Rusya ile savaşı göze alamayacağı için savaşı durdurdu. Böylece Osmanlı kazandığı zaferden kazançlı çıkmadı.¹⁹

Osmanlı Devleti, Sırbistan-Karadağ savaşında başarılı olmuş ancak bunun tadını çıkaramamıştı. Avrupalı devletlerin baskısıyla İstanbul Konferansı düzenlendi. Konferansta kabul edilen kararları sadece Babıali'ye bildirmekle yetindiler. Alınan kararlarda; Sırbistan ve Karadağ'ın sınırlarının genişletildiği bildirildi. Fakat Osmanlı Devleti alınan kararları kabul etmedi. Çünkü bu esnada Osmanlı Meşrutiyet'i ilan etmişti. Meşruti idare ise anayasal hakları ihtiva etmesi sebebiyle tüm Osmanlı uyruklarının haklarını koruyabilecekti. Ancak Rus delegesi İgnatief bunu gereksiz ve yetersiz olduğunu ifade ederek konferansa devam etti. Osmanlı Devleti'nin konferansta alınan kararların bağımsızlığa gem vurduğunu ve kararları tanımadığını bildirmesi 1877-1878 Osmanlı-Rus harbine zemin hazırladı.²⁰

Osmanlı Devleti 1877-1878 yıllarında gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşından yenik çıkmıştı. Savaş sonunda imzalanan Ayestefanos Anlaşması İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın karşı çıkmasıyla geçersiz sayıldı. Berlin'de toplanan konferans sonucunda imza edilen Berlin Anlaşması ile Sırbistan hem bağımsız olmuş hem de güneydeki Niş, Şehirköy, Leskofça ve İvranya Sırbistan'a verilmişti.²¹ Bu bölgelerin yanı sıra Sırbistan gözünü Bosna-Hersek'e dikmişti. Ancak Avusturya ile İngiltere aralarında yaptıkları ittifakla Bosna-Hersek'in

¹⁶ Akşin vd., *a.g.e.*, s. 150.

¹⁷ Mithat Aydın, "Osmanlı Sırp Karadağ Savaşlarında İngiltere'nin Balkan Politikası", *OTAM*, Sayı: 15, Ankara 2004, s. 147.

¹⁸ GKB Türk Silahlı Kuvvetleri Komutanlığı, *Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekatı*, Cilt: II, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1985, s. 3.

¹⁹ Yetişgin, "a.g.m.", 2013a, s. 752.

²⁰ GKB, *a.g.e.*, s. 5.

²¹ Nejdet Hayta - Ayşe Özkan, "Berlin Anlaşması Sonrasında Sırbistan'da Türk Emlakı Meselesi", *Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi*, Cilt: II, Sakarya 2013, s. 817.

Avusturya'ya verilmesini kararlaştırmıştı. Avusturya'nın endişesi Rusların ilerde Sırları kullanarak Bosna-Hersek'e egemen olmasıydı.²²

1878 Berlin Antlaşması sonrası Osmanlı-Sırp ilişkilerini ilgilendiren önemli diğer bir konu ise Sırbistan'a yeni katılan toprakların Sırp hukuk sistemine dahil edilmesiydi.²³ Osmanlı memurlarıyla Sırp memurlarından oluşan bir komisyon, Sırbistan'a ilhak olunacak arazide emlaki olan ve Sırbistan dışında ikamet etmekte olan Müslümanların emlakı başkalarına idare ve iltizam ettirme hakkını vermekteydi. Ayrıca bu emlaklar kişinin mülkü olarak kalacaktı.²⁴ Ancak Sırp hükümeti bu emlaklara sekiz senelik gelir hesabıyla bir bedel takdir ederek taksitlerle Sırp köylülerine terk edilmesine yani Sırp- ların Müslüman topraklarını gasp ederek toprak sahiplerinin haklarının son bulmasına dair bir yasa hazırlamıştı.²⁵ Kendi etnik grubu dışında bir unsuru barındırmak istemeyen Sırlar, Makedonya'da yaşayan Türk unsuru yok etmek ya da güçsüz bir azınlık haline getirmeye çalıştı.²⁶ İngilizlerin Belgrat elçisi Gould, İngiliz Dışişleri bakanlığına göndermiş olduğu yazısında Sırların Müslümanlara karşı sergilemiş oldukları hasmane tavırlar nedeniyle Türklerin göç etmelerine neden olduğunu belirtmiş buna bağlı olarak Sırp idaresi altında kalmak istemeyen Türklerin Türkiye'ye göç ettiğini ve bu nedenle de emlak değerlerinin düştüğünü belirtmektedir.²⁷

1878'den sonra Osmanlı-Sırp ilişkisi, Sırbistan'ın çeşitli desiselerle Müslüman topraklarını ele geçirip bu bölgede yaşayan Müslümanlara zulümler yaparak göçe tabi tutmasıyla geçmektedir.²⁸ Müslümanlara yönelik bu zulümler İngiliz Dışişleri Bakanı Salisbury'nin de dikkatini çekmiş ve Belgrat elçisi Gould'a 16 Temmuz 1879'da bir telgraf göndermiştir. İngiliz bakan telgrafında; Müslümanlara karşı yapılan zulümlerin terk edilmesini yoksa Sırbistan'ın bağımsızlığı Avrupa devletlerince onanmayacağını ve Sırp sempatisinin kaybolabileceğini bildirmekteydi.²⁹

Sırbistan'dan Müslümanlara yönelik zulümler nedeniyle Osmanlı Devleti'ne dönem dönem göç ettirilen nüfus 1878-1884 yılları arasında 812.822'dir. 1884-1897 yılları arasında ise 202.822'dir.³⁰ Aralıklarla gerçekleştirilen sürgünler, Sırp nüfusun artışıyla ilgilidir. 1878'de nüfusu 1.7 milyon olan Sırbistan'ın 1900'lerde 2.9 milyona ulaşmıştı. Bu ise toprağın daha fazla insanı besleme mecburiyetini doğuruyordu. Bu sebeple Sırbistan, nüfusunun artışına

²² Yetişgin, "a.g.m.", 2013a, s. 760.

²³ Hayta - Özkan, "a.g.m.", s. 817.

²⁴ Ali Fuat Türkogeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiye*, Cilt: II, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, TTK Basımevi, Ankara 1987, s. 49.

²⁵ Hayta - Özkan, "a.g.m.", s. 817.

²⁶ Karpat, *a.g.e.*, s. 8.

²⁷ Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri, Belgeler II*, Belge No: 149, TTK Yayınları, Ankara 2009, s. 369-370.

²⁸ Ayşe Özkan, "Balkan Savaşlarında Sırların Müslümanlara Gayri İnsani Uygulamaları", *Tarihin Peşinde Dergisi*, Sayı: 15, Konya 2016, s. 26.

²⁹ Şimşir, *a.g.e.*, s. 363.

³⁰ Özkan, "a.g.m.", s. 26.

paralel olarak Müslüman-Türk nüfus hem sürgün etmekte hem de Osmanlı aleyhine genişleme siyaseti gütmekteydi.³¹ Genişleme ve sürgün faaliyetlerinde ise komitacılık ve çetecilik ruhuyla hareket eden gruplarla harekete geçtiler. Komitalar eylemlerin planlayıcısı konumunda yer alırken; çeteler planlanan eylemlerin uygulayıcısı oldular. Özellikle Sırlar, Yunanlılar ve Bulgarlar kilise ve okullarda ulusal amaçlar adı altında örgütlenerek Balkanların karışık yapısından faydalandılar.³² Balkanlı toplumlar Makedonya üzerinde “*biri diğerinin ırkından kimselere en korkunç saldırılarda bulundular ve suçu da Türklerin üzerine attılar.*”³³

Sırbistan İle Avusturya-Macaristan İlişkileri

Sırbistan’ın gerek Osmanlı Devleti’ne bağlı özerk prenslik döneminde ve gerekse de 1878’den sonra bağımsız devlet olduğu dönemde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile ilişkileri sürekli gerginliklere sahne olmuştur. Bunda Avusturya’nın Sırların kendi Güney Slavlarını kışkırtmasından korktuğu gibi, Sırlar üzerindeki Rus nüfuzu da etkili olmuştur. Sırların yayılmacı ajandaları ve Rusya’nın Balkanlar üzerinde kurmaya çalıştığı hegemonya Sırp-Avusturya ilişkilerini kaypak bir zeminde tutmuştur.³⁴ Sırbistan ile Avusturya arasındaki “*gümruk savaşları*” ülke ekonomisini zora sokmuştu. Sırbistan ve Karadağ’ın bağımsız olması Avusturya ülkesindeki Slavları da etkilemiş, Bosna-Hersekli Slavlar ile Hırvatlar gelişmelere kayıtsız kalmamıştı. Sırların kendilerini Avusturya’nın siyasi ve ekonomik boyunduruğu altında hissetmeleri “*Sırbistan genişlemek zorunda yoksa ölecek*” düşüncesini gündemde tutmuştur.³⁵

1878 Berlin Anlaşması Avusturya-Macaristan’a Bosna-Hersek’i geçici işgal hakkı vermektedir. Bosna-Hersek’te yaşayan Müslümanlar ve Sırlar ise işgale tepki göstererek; Müslümanlar, Osmanlı toprağında kalmak için, Sırlar ise Bosna-Hersek’in Sırlarda kalması için işgali protesto ettiler.³⁶ Bu konuda İngiltere’nin Saraybosna Konsolosu Freeman’ın Dışişleri Bakanı Salisbury’e gönderdiği raporda Bosna halkının şikayetlerini içerdiği bilgiler vermektedir. Raporda, Avusturyalıların yerli halkın sempatisini kazanamamaları, Bosna’da camilerin ve tekkelerin depo olarak kullanılması, Avusturya askerinin yerli halkın evini işgal ederek kullanması, kamu işlerinin ağır yürüdüğünden ve Müslümanların Ortodokslara karşı sürekli Avusturyalılarca kışkırtıldığından

³¹ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi*, Cilt: II, Çev. İhsan Durdu - Haşim Koç - Gülçin Koç, Küre Yayınları, İstanbul 2009b, s. 15-16.

³² Meltem Begüm Saatçi, “XIX. Yüzyıl Sonunda Makedonya Sorunu ve Makedonya’daki Kurulan Örgütler”, *TÜRKLER Ansiklopedisi*, Cilt: XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 112.

³³ Nevill Forbes - Arnold J. Toynbee - D. Mitrany - D.G. Hogarth, *The Balkans: A History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey*, Oxford: The Clarendon Press, 1915, s. 141.

³⁴ Ian D. Armour, “Killing Nationalism With Liberalism? Austria-Hungary And The Serbian Constitution of 1869”, *Diplomacy & Statecraft*, Sayı: 21, 2010, s. 343.

³⁵ Forbes, *a.g.e.*, s. 131-133.

³⁶ Memet Yetişgin - Ömer Fatih Başkan, “Yeni Pazar Sancağı Üzerinde Avusturya-Macaristan, Sırbistan ve Karadağ’ın Hakimiyet Mücadeleleri (1878-1908)”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 118, Sayı: 232, Yıl: 40, Ocak-Şubat 2018, s. 13.

bahsedilmektedir.³⁷ Berlin kararları sadece Müslüman ve Sırpıları tedirgin etmemiş tüm Balkan ülkelerini tedirgin ederek bu bölgede gelecek planlarının yerini huzursuzluk ve belirsizliğin almasına neden oldu.³⁸

Avusturya-Macaristan'a 1878 Berlin Anlaşması ile Bosna-Hersek'in verilmesi Balkan yarımadasında yerini daha da güçlendirmesini sağladı.³⁹ Bu sebeple bağımsızlığını yeni kazanmış Sırbistan, Balkanların bu güçlü unsuru ile çatışmadan ziyade anlaşma yoluna gitmeye çalıştı.⁴⁰ Çünkü Sırbistan, coğrafi açıdan Avrupa'dan ithal edilen eşyada ve Sırbistan pazarı için Avusturya-Macaristan'a bağımlıydı.⁴¹ İyi ilişkilerini sürdürmek adına Sırbistan, aleyhine olan Avusturya-Macaristan demiryollarının Belgrat'tan Niş'e ve Vranje'ye geçerek güneye uzatılmasına dahi ses çıkarmamıştı.⁴² Sırbistan ve Avusturya-Macaristan arasındaki ilişkiler 1903'te Aleksandar Obrenoviç'in öldürülüp Petar Karacorçeviç'in iktidara gelmesiyle mevcut kötü ilişkilerin daha da kötüleşmesine neden oldu. Çünkü kral Petar Rus yanlısı olması sebebiyle Sırbistan'da Avusturya-Macaristan etkisini kırmak istemekteydi. Bu duruma tepki olarak Avusturya, Sırbistan'a ticari abluka başlatmış, tarihe "*Domuz Savaşı*" adı verilen bu ticari savaştan Sırbistan zarar görmüştü.⁴³

İki ülke arasındaki ilişkileri gerginleştiren diğer bir konu da Sırbistan'ın 1903-1904 yılları arasında Bosna-Hersek'in kendilerine bağlanması için kurmuş oldukları komisyondur. Bu komisyon Bosna-Hersek vilayetlerinde ikamet eden Sırpıların teşkil etmiş olduğu bir kuruluştur. Komisyonun kuruluş amacı; Fransa'nın desteğiyle Bosna-Hersek'in Avusturya tahakkümünden kurtarıp Sırbistan'ın sınırlarına katmak ve Avrupa'nın dikkatini çekmektir. Komisyon Avrupa'nın dikkatini, Avrupa matbaalarına göndermiş olduğu gazete ve telgraflarla çekmeye çalışacaktı.⁴⁴

Avusturya-Macaristan sadece domuz ticareti ile değil aynı zamanda demiryolları, askeri teçhizat gibi konularda da Sırbistan'ı ambargoyla cezalandırmaya devam etti.⁴⁵ İki ülke arasındaki en önemli çatışma konusu ise Bosna-Hersek'e hakim olma konusuydu. Avusturya-Macaristan Doğu politikasında iki hedefi bulunmaktaydı. Birinci hedefi Bosna-Hersek'i tam anlamıyla ilhak edebilmek; ikinci olarak da Belgrat üzerinden Selanik'e inmekti.⁴⁶ Ayrıca Avusturya-Macaristan, Sırbistan'ın Güney Slav devletinin çekirdeği olabilece-

³⁷ Şimşir, *a.g.e.*, s. 348-349.

³⁸ Memet Yetişgin, "Osmanlı Son Döneminde Balkanlardaki Olayların Bölgedeki Türk ve Müslüman Halk Üzerindeki Etkileri", *Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları*, Cilt: II, Sakarya 2013b, s. 864.

³⁹ Castellan, *a.g.e.*, s. 361.

⁴⁰ Jelavich, *a.g.e.*, 2009b, s. 30.

⁴¹ Özlem Yıldız, "20. Yüzyıl Başlarında Selanik Limanı'nda Deniz Ticareti", *ÇTTAD*, Cilt: XII, Sayı: 24, İzmir 2012, s. 36.

⁴² Jelavich, *a.g.e.*, 2009b, s. 30.

⁴³ Özkan, "a.g.m.", s. 50.

⁴⁴ *Osmanlı Belgelerinde Bosna-Hersek*, Haz. H. Yıldırım Ağanoglu - Sebhattin Bayram - Mümin Yıldıztaş, Seçil Ofset, İstanbul 2009, s. 105-106.

⁴⁵ Jelavich, *a.g.e.*, 2009b, s. 34.

⁴⁶ Uçarol, *a.g.e.*, s. 449.

ği ve kendisinin varlığına tehdit olabileceği düşüncesi Avusturya ve Sırbistan arasındaki çatışmaları tetiklemekteydi. Sırbistan ise; Bosna-Hersek'i doğal genişleme alanı görerek burada yayılmayı amaçlamıştı.⁴⁷ Nitekim Sırpların “*pan-sırp*” hareketleri Bosna-Hersek ve Makedonya’da “*büyük başarı*” elde etmişti.⁴⁸ Avusturya ile Sırbistan arasındaki çatışmalar ve toprak talepleri ilerde I. Dünya Savaşı’nın başlamasında da önemli bir faktör olarak yerini alacaktı.⁴⁹

Avusturya-Macaristan’ın 5 Ekim 1908’de Bosna-Hersek’i işgali ile Avusturya-Sırp ilişkileri tam anlamıyla bozulmaya ve taraflar arasında soğuk savaşın başlamasına neden oldu. Avusturya-Macaristan Belgrat’a giden yolları kapatırken; Sırbistan halk yığınlarıyla meydanlarda toplanmıştı. *Tanin* Gazetesi ilhaka karşı itiraz için Sırbistan’da nümayışler yapıldığını, erkek-kadın on bin kişinin meydanlarda miting için toplandığını ve Avusturya-Macaristan’a karşı boykotaj kararı alındığını aktarmaktaydı.⁵⁰

Selanik Limanı ve Sırbistan İçin Selanik Limanı’nın Önemi

Selanik Limanı 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti’nin ticari hareketliliğinin merkezlerindendi. Selanik Limanı, İstanbul ve İzmir limanlarından sonra Osmanlı Devleti’nin önemli ticaret merkezlerinden biriydi. Adı geçen limanlarda söz sahipleri kapitülasyonlar vasıtasıyla Avrupalı tüccarlar ve Osmanlı vatandaşı gayrimüslimlerdi.⁵¹ Çağına göre modern bir şekilde inşa edilen limanda gümrük ambarları ve antrepolar bulunmaktaydı. Bu, emtianın güvenli bir şekilde muhafazasını sağlamaktaydı. Selanik Limanı aynı zamanda demiryolu bağlantılarıyla diğer ülkelere ve İstanbul’a ulaşımı kolaylaştırmaktaydı. Bu kolaylık Osmanlı’nın transit vergisinden elde ettiği gelirlerde önemli bir artışı sağlıyordu.⁵²

Sırbistan’ın Selanik Limanı üzerinden yapmış olduğu transit ticaret Osmanlı ekonomisi için değerliydi. Özellikle 1908-1911 arasında Selanik Limanı’ndan Sırbistan’a ithal edilen eşyada hatırı sayılır bir gelir elde eden Osmanlı Devleti, bu tarihlerden sonra transit ticaretin düşüşe geçmesinin nedenlerini araştırılması için Ticaret ve Nafia Nezareti’nden rapor istemişti.⁵³

5 Ekim 1908’de Bosna-Hersek’in Avusturya-Macaristan tarafından ilhak edilmesi Sırbistan’ın Adriyatik üzerinde doğal genişleme planlarını yıkmıştı. Aynı zamanda bu ilhak Bosna-Hersek’i hukuken Osmanlı Devleti’nden koparmıştı.⁵⁴ İlhakın gerçekleşmesi Sırbistan’ın genişleme hayalini kaybettirirken; Osmanlı Devleti’nin Balkanlardaki varlığını tehlikeye düşürmekteydi. Bu du-

⁴⁷ Özkan, “a.g.m.”, s. 50.

⁴⁸ Forbes, *a.g.e.*, s. 139.

⁴⁹ Mehmet Hacısalihoglu, “Sırbistan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXXVII, İstanbul 2009, s. 123.

⁵⁰ “Sırbistan”, *Tanin Gazetesi*, 14 Ekim 1908; Yetişgin - Başkan, “a.g.m.”, s. 17.

⁵¹ Yelda Demirağ, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşayan Azınlıkların Sosyal ve Hukuki Durumu”, *OTAM*, Cilt: III, Sayı: 15, Ankara 2003, s. 22.

⁵² Selahattin Bayram, *Osmanlı Döneminde Selanik Limanı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2009, s. 175.

⁵³ Yıldız, “a.g.m.”, s. 36.

⁵⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: I, Kısım: 2, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 113.

rum ise Osmanlı ile Sırbistan'ı doğal müttefik haline getirdi. Sırbistan matbuatı bir yandan ilhakı protesto ederken diğer yandan yeni kurulan Osmanlı rejimiyle Balkanlardaki emellerini göz önüne alarak iyi ilişkiler içinde olmaya çalışıyordu.⁵⁵ İyi olmak zorundaydı; çünkü Avusturya-Macaristan gümrüklerini Sırbistan'a ithal edilen eşyaya kapatmış olup ve çeşitli tedbirler almıştı.⁵⁶ Bu sebeple dört bir tarafı kapalı olan Sırbistan'ın denize açık tek çıkış yeri Belgrat-Selanik hattıydı. Bu da doğal olarak Sırbistan'ın Osmanlı Devleti ile ilişkilerinin iyi kalmasını gerektirmekteydi.⁵⁷

Sırbistan'a Patlayıcı Malzeme Sevkiyatı

Sırbistan, demiryolu ve maden işletmeleri için her yıl ortalama yüz binlerce ton dinamit ile yüz binlerle ifade edilecek kapsül vb. patlayıcı kullanmaktaydı. Sırbistan bu patlayıcı ve tahrip edici mühimmatları Avusturya-Macaristan yolu ile ithal etmekteydi. Ancak iki ülke arasındaki gerginlik ve kopukluk sebebiyle Avusturya-Macaristan bu malzemelerin kendi arazisinden transit suretiyle geçişine karşı çıkmaktaydı ve Sırbistan'a karşı birtakım tedbirler almıştı.⁵⁸ Çünkü ithal edilen malzemeler harp malzemesiydi. Avusturya-Macaristan bu patlayıcı malzemeleri Sırbistan'ın kendi aleyhinde harp sırasında kullanabilirdi. Ayrıca ithal edilen malzemeler gerçekten demiryolu için kullanılacak ise Avusturya'nın yarımadaadaki iktisadi egemenliğine darbe vurabilirdi.⁵⁹

Balkanlarda demiryolu ekonomik kalkınma için önemli bir öneme sahipti. Bütün Balkan ülkeleri demiryolu yapmaya hevesli olmalarına rağmen finansman ve inşasında büyük sorunlarla karşılaşılıyordu. Yabancı yardım hem inşa noktasında hem de finans noktasında zaruruydu. Bu teşebbüse yardım yapanlar doğal olarak kendi karlarını ön plana çıkarmaktaydı.⁶⁰ Sırbistan ise demiryolu ve maden işletmesi için gerekli malzemeleri özellikle Fransa'dan ithal etmekteydi. Fransa, Sırbistan'ın dinamit vb. patlayıcı malzemeler ithalinde ilk sırada yer alırken İngiltere ve Almanya diğer ithalat yaptığı ülkelerdi. Sırbistan'a harp malzemesi ithalatında Fransa'nın ilk sırada yer alması 1903'te Kral Obrenoviç'in öldürülmesi ve yerine Karayorgiyeviç hanedanından birisinin geçmesiyle başlamıştı. Kral Karayorgiyeviç Paris ve Cenevre'de tahsil gördüğünden Fransa'ya yakınlık duyuyordu. Gelecek yıllarda Sırbistan, merkezi Avrupa ülkeleri ile değil de Fransa ile bağlarını güçlendirecekti.⁶¹

Fransa'nın ve İngiltere'nin Sırbistan'a yoğun olarak patlayıcı malzeme sevkiyatı, Fransız ve İngiliz kumpanyaları adına yapılmaktaydı. Bu devletler sevk ettiği dinamitleri Sırbistan madenlerinde ve taş ocaklarını işletmek için gönderdiklerini belirtmekteydi. Özellikle Fransa, Sırbistan'da bor madenini çıkar-

⁵⁵ Mehmet Yılmazata, *Savaşta Giden Yol 1908 Bosna-Hersek'in İşgali*, Çalış Ofset, İstanbul 2013, s. 157.

⁵⁶ BOA, *Hariciye Nezareti Siyasi Kalem Belgeleri (HR.SYS)*, Dosya no: 1504, Gömlek no: 102.

⁵⁷ Yıldız, "a.g.m.", s. 36.

⁵⁸ BOA, *Hariciye Nezareti Siyasi Kalem Belgeleri (HR.SYS)*, Dosya no: 1504, Gömlek no: 102.

⁵⁹ Yılmazata, *a.g.e.*, s. 102.

⁶⁰ Jelavich, *a.g.e.*, 2009b, s. 22.

⁶¹ Jelavich, *a.g.e.*, 2009b, s. 33-34.

rımı için dinamit sevkiyatında bulunmaktaydı. Sırbistan ise dinamit ve patlayıcı özellikteki mühimmatları Belgrat'ta maden işletmesiyle uğraşan *Serbişe Kohen* şirketine göre demiryolu yapımı için kullandıklarını açıklamaktaydı.⁶²

Sırbistan, Avusturya-Macaristan'la olan transit ticaret sorununu Selanik Limanı ile çözüme ulaştırmak istiyordu. Bu amaçla Babıali'den Selanik Limanı'nı kullanmak için 30 Ekim 1908'de izin istedi. Transit ticareti için izin isteyen Sırbistan, malzemelerin harp malzemelerini içermesi sebebiyle taşınan malzemelerin iktisadi ve sanayi dışında kullanılmayacağını taahhüt ederek Osmanlı hükümetinin şüphelerini gidermek istedi.⁶³ Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'a izin vermesiyle 30 Ekim 1908'de Fransız Posta Vapuru'yla 2100'ü sahra bataryalarına ve 1500'ü dağ toplarına olmak üzere toplam 3600 adet harp malzemesinin Selanik Limanı'ndan geçmişti.⁶⁴ Babıali bor madeni için Fransa'dan gelen vapura ihtiyatlı bir şekilde yaklaşılmasını ve gerekli tedbirler alındıktan sonra geçmesine izin verilmesini kabul etmişti.⁶⁵ Osmanlı Devleti Sırbistan'a ithal edilecek askeri mühimmatlar için gerekli tedbirleri mutlaka almalıydı. Zira Sırbistan Osmanlı için potansiyel tehditleri barındırıyordu. Çünkü Bosna-Hersek'i Avusturya-Macaristan işgal etmeseydi büyük ihtimalle genişleme emelinde olan Sırbistan işgal etmiş olacaktı.

Sırbistan'a gitmek üzere Fransa'dan 2 posta vapuru 30 Ekim 1908'de yola çıkarak üç günlük yolculuk sonunda 1 Kasım'da Selanik Limanı'na ulaşmıştı. Bu iki Posta Vapuru'nda ise şu mühimmatlar vardı.

Tablo-1: Posta Vapuru'nda Bulunan Mühimmat Listesi⁶⁶

Adedi	Mühimmatın Cinsi
10 batarya	Sahra topu
1 batarya	Dağ topu
356	Sahra topu
50	Dağ topu
156 sandık	Mermi
2100	Sahra topu
1500	Dağ topu
1600 sandık	Şarapnel

Fransa'dan Sırbistan'a gitmek üzere yüklü miktarda ve askeriyede kullanıma özelliği olan mühimmatlar Selanik Limanı'ndan geçmeye devam ediyordu. 2 Kasım 1908'de Sırbistan'a gitmek üzere hareketlenen vapur, Selanik Limanı'ndan geçmek için Osmanlı hükümetinden izin istedi. Osmanlı hükümeti mühimmatların geçişine izin verirken Selanik, Kosova ve Üçüncü Ordu Komutanlığı'na bilgi vererek mühimmatların geçişi esnasında yardımcı olunmasını bildirdi.

⁶² BOA, *Hariciye Nezareti Siyasi Kalem Belgeleri (HR.SYS)*, Dosya no: 1504, Gömlek no: 105.

⁶³ BOA, *Hariciye Nezareti Siyasi Kalem Belgeleri (HR.SYS)*, Dosya no: 1504, Gömlek no: 102.

⁶⁴ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)*, Dosya no: 3422, Gömlek no: 256642/2.

⁶⁵ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)*, Dosya no: 3437, Gömlek no: 257706.

⁶⁶ BOA, *Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı (TFR.I.MN)*, Dosya no: 29, Gömlek no: 2832/110.

Tablo-2: Sırbistan'a Geçişine İzin Verilen Mühimmatların Listesi⁶⁷

Adedi	Mühimmatın Cinsi	Ağırlığı
206 Sandık	Top Mühimmatı	86.035
154 Sandık	Top Mühimmatı	113.204
1109 Sandık	Barut	42.142
30 Sandık	Barut	975
537 Sandık	Obüs Gülleri	44.571
62 Sandık	Tazyik edilmiş barut	941
277 Sandık	Fişenk	25.043
2 Sandık	Fişenk	23
419 Sandık	Topçuluk mühimmatı	125.300
Toplam: 2796 Sandık		439.234

Sırbistan'a yüklü miktarlarda harp malzemeleri sevki 1909 yılı içerisinde de devam etti. 7 Ocak 1909 tarihiyle Sırbistan'a gitmek üzere yola çıkan 1758 kap top ve mühimmatın geçeceği bildirilmişti. Selanik valisi bu geçiş için askeri bir memur görevlendirildiğini, şimendifer iskelesinden 44 vagon yüklenildiğini ve sevk edilen eşyanın askeri memur tarafından imza karşılığında geçiş izni verildiğini Babıali'ye bildirdi.⁶⁸

Fransa dışında Alman şirketleriyle de çalışan Sırbistan, Almanya'dan yüklü miktarda hamız ithal ediyordu. 27 Ocak 1909 tarihiyle *Huyus* namında Alman vapuruyla Hamburg'dan gelen 85 varilde 53.163 kilo "hamız" namında asit içeren madde geldi. Bu transit geçişte Topçu Yüzbaşı Ziya Efendi görevlendirilmiş ve beş vagona yüklenen harp malzemelerinin 9 Şubat'a kadar bekletilerek gönderilmişti. Babıali bu tarz mühimmatların bundan sonra Sırbistan'a gönderilmesini yasaklarken Rüsumat Nezareti'yle Şark Demiryolları Komiserliği'ni bilgilendirmişti.⁶⁹

Osmanlı Devleti, transit geçişte kullanılan patlayıcı ve infilak etme özelliğine haiz malzemelerin geçişinden endişe duymuş olacak ki transit ticarete daha ehemmiyetli yaklaşmaya başlamıştı. Bu konuda Babıali Fransa dinamit fabrikasından Sırbistan'a gönderilen her malzemenin bildirilmesine⁷⁰ geçecek her malzemenin ruhsatının bulunmasına, gönderim işlemi yapan memurun isminin gösterilmesine⁷¹ ve mühimmat miktarının defterlere kaydedilmesine⁷² yönelik belirli kıstaslar getirdi. Osmanlı idaresi bu gibi kıstasları koymuştu; ancak Selanik Limanı'ndan geçişine izin verilen sevkiyat malzemelerinin içerikleri gümrük memurlarınca tam bir tespiti yapılamamaktaydı. Geçişine izin verilen mühimmat ve edevatın çeşidi, mahiyeti, niteliği ve

⁶⁷ BOA, Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı (TFR.I.MN), Dosya no: 29, Gömlek no: 2832/138.

⁶⁸ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Dosya no: 3466, Gömlek no: 259942/2.

⁶⁹ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Dosya no: 3479, Gömlek no: 260898/2.

⁷⁰ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Dosya no: 3485, Gömlek no: 261372/1.

⁷¹ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Dosya no: 3485, Gömlek no: 261372/2.

⁷² BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Dosya no: 3505, Gömlek no: 262832/1.

harp sırasında kullanılıp kullanılmayacağını bilenebilmesi, işinde uzman bir mütahassısı zorunlu kılmaktaydı. Bu nedenle Selanik valisi Osmanlı idaresinden bir uzmanın gümrüklerde bulunarak geçecek malzemelerin mahiyeti ve içeriği ile ilgili kendilerine yardımda ve bilgilendirmede bulunulmasını istedi.⁷³

Transit ticaret konusunda tedbiri elden bırakmak istemeyen Osmanlı Devleti, Selanik Limanı'ndan transit ticaret izni isteyen Sırbistan Hariciye Nezaretine derhal cevap verilmediğini ve limandan geçecek mühimmatların izin işlemlerini sürüncemede bıraktığına da şahit olmaktaydık. *Serbişe Kohen* şirketinin Babıali'ye gönderdiği 8 Aralık 1908 tarihli yazısında bu durum açıkça görülmektedir:

“Sırbistan’daki maadın ocaklarımızda istimal edilmek üzere külli miktar dinamite ihtiyacımız vardır. Maden-i mezkurenin Avusturya-Macaristan’dan ihracı men edilmiş olmuş ve halbuki bunu istimal etmeksizin maadın ihracı gayrıkabul bulunması cihetiyle Memalik-i Osmaniye’den transit suretiyle imranna bizce mecburiyet hasul olduğundan otuz bin kilogram dinamitin transit suretiyle ve her defasında beş ile on bin kilo gram Selanik’ten imranna müsaade istihsali esbabının istikmalini sefaret-i seniyyeden ricaya iki kez ictisar eyledik. Şirketimiz direktörlerinden biri bu iş için bizzat dersaadete azimet edecek ise de herhalde müsaade-i lazimenin istihsal edebileceğinden emin olmalıyız. Sefaret-i Seniyye’den müsaade talep etmekteyiz.”⁷⁴

Osmanlı Hükümeti'nin mühimmat sevkiyatı konusunda 12 Mart 1909 tarihli *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi şu bilgilendirmede bulunur. Osmanlı Hükümeti'nin Selanik Limanı vasıtasıyla Sırbistan'a gönderilecek harp malzemelerinin geçişini serbest bıraktı. Ancak Osmanlı Devleti bu geçişe izin verse de ihtiyatı elden bırakmadığını, Sırbistan namına ve hesabına Selanik'e hareket edecek savaş malzemelerinin cüzi kısmının geçirilişine izin verdi. Ayrıca gazete Babıali'nin bu tavrı sebebiyle Sırbistan'ın Avrupa fabrikalarına verdiği silah ve mühimmat siparişlerinin bir kısmını feshettiğini yazmaktaydı.⁷⁵

13 Şubat 1909 tarihinde ise *Karos* vapuruyla sandıklarda yer alan 7500 kapsülün Sırbistan'a gitmek üzere Selanik Limanı'na gelmiş ve buradan hareketle Sırbistan'a doğru hareket etmişti.⁷⁶

Sırbistan'a ithal edilen patlayıcı özellikteki mühimmatlar Mart 1909 tarihinden itibaren hem mühimmat adedi bakımından hem de geçiş izni isteyen vapur bakımından artıyordu. 1909 Mart ayı içerisinde Sırbistan'a gitmek üzere Selanik Limanı'ndan geçişine izin istenen harp malzemesi listesi şu şekildedeydi.

⁷³ BOA, *Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı (TFR.I.MN)*, Dosya no: 29, Gömlek no: 2832/141.

⁷⁴ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)*, Dosya no: 3460, Gömlek no: 259448/3.

⁷⁵ “Sırbistan Teslihatına Devam Ediyor”, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*, 12 Mart 1909.

⁷⁶ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)*, Dosya no: 3490, Gömlek no: 261731/1.

Tablo-3: 1909 Mart Ayı İçerisinde Sırbistan'a Gitmek Üzere Selanik Limanı'ndan Geçişine İzin İstenen Harp Malzemesi Listesi⁷⁷

Adedi	Mühimmatın Cinsi	Ağırlığı
79 Sandık	Semer	15.534
15 Sandık	Semer	3242
64 Sandık	Semer	12.292
2 Sandık	Tüfenk modülü	110
567 Sandık	Boş kovan	59.718
157 Sandık	Obüs	11.512
23 Sandık	Ağız otu	889
Toplam: 907 Sandık		103.297

Geçişine istenen bu harp malzemelerine Babıalı izin vererek bu harp malzemeleri eksiksiz bir şekilde Sırbistan'a geçmiştir.

1909 Mart ayı içerisinde *Karime Mesajeri* kumpanyasına ait vapurunun manifestosuyla nakliyatına izin verilen diğer bir eşya listesi ise şu şekildedir.

Tablo-4: 1909 Mart Ayı İçerisinde *Karime Mesajeri* Kumpanyasına Ait Vapurun Manifestosuyla Nakliyatına İzin Verilen Eşya Listesi⁷⁸

Adedi	Mühimmatın Cinsi	Ağırlığı
20 Sandık	Askeriyeye ait techizat	3.830
20 Sandık	Askeriyeye ait techizat	3.662
24 Sandık	Askeriyeye ait techizat	4.392
18 Sandık	Askeriyeye ait techizat	3.396
15 Balya	Semer	3.396
2 Sandık	Tüfenk modülü	3.396
300 Sandık	Boş mermi	3.120
530 Sandık	Boş mermi	52.889
157 Sandık	Mahlu obüs	11.512
23 Sandık	Topçu mühimmatı	4.897
19 Sandık	..... kovan	1.283
23 Sandık	Amors	889
3 Sandık	Kitap	477
1 Sandık	.....	172
Toplam: 1155 Sandık		118.599

Bu ağırlığa 15 balya semer ile iki sandık tüfenk modülü dahil edilmemiştir.

⁷⁷ BOA, Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı (TFR.I.MN), Dosya no: 29, Gömlek no: 2832/73.

⁷⁸ BOA, Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı (TFR.I.MN), Dosya no: 29, Gömlek no: 2832/73.

Tablo-5: 16 Mart'ta Yola Çıkıp 29 Mart 1909'da Selanik Limanı'na Ulaşması Düşünülen Mesajeri Maritime Kumpanyasına Ait Bağdat Adlı Vapurda Taşınan Mühimmat Listesi⁷⁹

Adedi	Mühimmatın Cinsi	Ağırlığı
1167 sandık	Boş şarapnel	122.535
292 sandık	Kovan	30.660
515 sandık	Dinamit barutu	19.570
44 sandık	Siyah barut	2.200
6 sandık	Tazyik edilmiş barut	288
35 sandık	Barut Fiteli	1.540
175 sandık	Fitil	
Toplam: 2234 sandık		176.793

Osmanlı Devleti transit ticareti yapılacak harp malzemelerinin bazen mukavemet göstermeden limandan geçirilmesine izin verirken bazen de geçirilişinde zorluklar çıkarmaktaydı. Bu durumun sebeplerinden biri olarak 1909'da Avusturyalı diplomat Aeranthal ile Osmanlı yöneticileri arasında gerçekleşen protokoldü. Avusturya-Macaristan, Sırbistan'a Osmanlı üzerinden transit ticaretine tavrı doğal olarak olumsuzdu. Bu nedenle Avusturya, Sırbistan'a Osmanlı üzerinden silah ithali yapmasına müsaade edilmemesini istemekteydi.⁸⁰ Ayrıca Osmanlı Devleti, Avusturya-Macaristan ile yeni yeni düzenlenen dostluğun yeniden yara almasını istememesi ise başka bir nedendi.⁸¹ Öte yandan ise; Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Sırbistan'a gönderilecek eşyanın geçişinde Osmanlı Devleti'ne baskısı söz konusuydu. Çünkü Osmanlı Devleti Avrupa'nın bu büyük devletlerinin fabrikalarına vermiş olduğu siparişleri vardı. Aksi bir durumda bu devletler tarafından siparişleri durdurulabilirdi.⁸²

Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'a transit ticaretlerde geçiş izni verip vermemeye tereddüdünün diğer bir nedenini ekonomik kazanç elde etmesiydi.

Tablo-6: 1908-1909 Yıllarına Ait İthalat, İhracat ve Transit Gümrük Vergisi Gelirleri⁸³

	1908	1909
İthalat Vergisi	357.792.933	400.019.798
İhracat Vergisi	16.345.055	18.366.902
Transit Gümrük Vergisi	5.224.325	8.723.150

Görüldüğü üzere transit geçişten aldığımız vergi 1908 yılında ihracattan aldığımız verginin takriben üçte birine denk geliyor. 1909 yılında ise ihracattan aldığımız verginin hemen hemen yarısına denk gelmektedir.⁸⁴ Devletlerin

⁷⁹ BOA, *Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı (TFR.I.MN)*, Dosya no: 29, Gömlek no: 2832/117.

⁸⁰ Yılmazata, *a.g.e.*, s. 283.

⁸¹ BOA, *Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı (TFR.I.MN)*, Dosya no: 29, Gömlek no: 2832/113.

⁸² Yılmazata, *a.g.e.*, s. 283.

⁸³ Muharrem Öztel, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 132.

⁸⁴ Öztel, *a.g.e.*, s. 132.

dış ticaret sahasında önemli dayanaklarından olan gümrükler Osmanlı için de aynı öneme sahipti. Dolayısıyla uygulanacak gümrük politikası bozulmuş Osmanlı ekonomisini canlandırabilirdi. Bu itibarla stratejik konumunun farkında olan Osmanlı Devleti, gümrük gelirlerinin avantajından mümkün olduğu kadar faydalanmak istemiştir. Gümrük vergilerinin yanı sıra limanlara giriş yapan yabancı gemilerden “demirleme harcı” adı altında ayrı bir vergi alınmaktaydı. Limanda yetmiş beş tonaja kadar 3 kuruş alınırken yetmiş beş üstü tonajlardan altı kuruş alınmaktaydı.⁸⁵ Bu ekonomik kazanımlar Sırbistan'a ve diğer ülkelere niçin Osmanlı hükümetinin transit geçişe izin verip vermeme tereddüdünü açıklayıcı niteliktedir. Bir yandan ekonomiyi canlandırma çabaları; diğer yandan yayılcı politikalarda bulunan Sırbistan'a karşı güvenlik endişesi, Osmanlı Devleti'nin aldığı kararlarda tereddütte bırakmıştır.

Yukarıda da değinildiği üzere Osmanlı Devleti ve Avusturya-Macaristan arasında protokol gerçekleşmişti. Bu protokol Sırbistan'ı telaşlandırmış ve Sırbistan'ın derhal diplomatik faaliyetlere girişmesine neden olmuştu. Gerçekleşen protokolden haberdar olan Belgrat, protokolden hoşnut olmamış ve derhal İstanbul'daki Sırbistan sefiri mösyö Nenadoviç'i Sadrazam ile görüşerek transit ticaretteki iltimaslarını korumak istemişlerdi. Ancak sefirin isteği Sadrazam tarafından olumlu karşılanmamıştı.⁸⁶ Diplomatik ilişkilerini sıkı tutarak transit ticaret iltimasını devam ettirmek isteyen Sırbistan sefiri mösyö Nenadoviç, ikinci kez Sadrazam Paşa ile görüşme talebinde bulunarak Sırbistan'a silah ve mühimmat geçişi talebini yineledi. Ancak Sadrazam sefire, Devlet-i Aliye'nin Sırbistan'a yeteri kadar silah ve mühimmat geçişinde müsamaha gösterdiğini bildirerek sefirin talebini reddetti. Ancak Sırbistan sefiri transit ticaretin gerekliliğinin bilinciyle Sadrazam paşaya bir teklifte bulunur. Teklif haberini, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*: “Sırbistan Sefirinin Teşebbüsü ve Garip Talebi” başlığıyla verir. Sırbistan sefiri: Eğer Osmanlı Devleti Sırbistan'a sevk olunacak silahlara ve harp malzemelerinin geçişine izin verirse Belgrat kabinesi Babıalî'nin Avrupa fabrikalarına vermiş olduğu 20 milyonluk siparişlerinin tamamlanmasını sağlayacağını ifade etmiştir.⁸⁷

Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'a mühimmat nakliyesinde çıkardığı müşkülâtlar nedeniyle Sırbistan fazla dikkat çekmemek için olsa gerek ki Selanik Limanı üzerinden geçen harp mühimmatlarını zaman zaman az gösterme gibi bir oyun içine girdiğini de görmekteyiz. 23 Şubat 1909'da Sırbistan'a ithal edilmek üzere Selanik Limanı'na gelen 15 tonluk dinamit sevkiyatına Osmanlı hükümeti geçiş izni vermemişti. Çünkü Sırbistan'a geçirilmesinde vaat edilen miktar 60 sahra bataryası ile 5 cebel bataryasına lazım gelen miktardaki mühimmattı. Bu sebeple Osmanlı devleti bu dinamitlerin ve bundan sonra geçişine izin istenen silah ve araç gereçlere dikkat edilmesini istemişti.⁸⁸ Aynı şekilde 14 Mart 1909'da Selanik Limanı'na gelen harp mühimmatları izin verilen

⁸⁵ Bayram, *a.g.t.*, s. 177.

⁸⁶ “Devlet-i Aliye Avusturya ve Sırbistan”, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*, 5 Mart 1909.

⁸⁷ “Sırbistan Sefirinin Teşebbüsü ve Garip Talebi”, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*, 7 Mart 1909.

⁸⁸ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)*, Dosya no: 3497, Gömlek no: 262271/1.

kıstaslara göre 103 bin küsur kilo olması gerekirken yapılan tetkik sonucunda mühimmat miktarının 118 bin küsur kilo çıkması nedeniyle limandan geçişi durdurulmuştu. Vapur kapudanı fazla olan mühimmatın 263 sandık boş mermi, 23 sandık topçu mühimmatı ve bunlara mahsus 19 sandık boş kovan olduğunu bildirerek ne yapılması gerektiğini Babıali'ye sordu. Babıali ise vakıtle haber verilmeyen fazla mühimmatların Sırbistan'a geçirilmesinin zaruri olduğundan şimdilik kovan ve mermilerin geçirilmesine engel olunmamasını; fakat bu durum tekrar zuhur ederse katiyen müsaade edilmemesini istedi.⁸⁹

4 Mart 1909 tarihinde Fransa'dan Sırbistan'a gönderilen ve Selanik Limanı'nı kullanmak üzere on ton dinamitin bomba imalinde de kullanılabileceği göz önünde bulundurularak geçişine izin verilmemişti. Ayrıca Osmanlı Hükümeti dinamitlerin madenlerde kullanılmak üzere mi yoksa harp malzemesi imalinde mi kullanılacağı tespit edilmesi için el konulmasını bildirmişti. Babıali patlayıcı özellikteki malzemelerin tetkiki için Rumeli Müfettişliği'nden bilgi isteyerek müfettişlikten verilecek karara kadar dinamitlerin geçirilmemesine veyahut da muhafaza edilerek bir yerde bekletilmesini uygun görmüştü.⁹⁰ *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin haberine göre; Sırbistan'ın bu on tonluk dinamitin sanayide kullanılacağına dair bilgi verdiğini ve Selanik'ten geçirilmesini talep etmesine rağmen Sadrazam Paşa tarafından ret edildiğini aktarır.⁹¹

Osmanlı Devleti Selanik Limanı üzerinden Sırbistan'a harp mühimmatı sevkiyatına zaman zaman müşkülâtlar çıkarsa da harp mühimmatlarının geçişi devam etti. Harp Nezareti dairesinden 3. Ordu Kumandanı ve Rumeli müfettiş vekili Mahmut Şevket Paşa Londra ve Marsilya'dan farklı tarihlerde gelen mühimmatlar hakkında bilgi veriyordu. 6 Mayıs 1909'da Londra'dan gelen 1069 sandıktan 168'inde dinamit vardı ve dinamitlerin ağırlığı 980 kilo kadardı. 24 Mart'ta 1909'da ise Marsilya'dan yola çıkıp 19 Nisan'da Selanik Limanı'na gelen 228 sandık mühimmatın 72 sandığını dinamit ve diğer sandıklarda fitil ve kapsül vardı.⁹² Yine Marsilya'dan yola çıkan mühimmat 11 Nisan tarihinde *Mesajeri Maritime* kumpanyasıyla Sırbistan'a sevk olunmak üzere Selanik Limanı'na gelmişti. Vapurda 263 sandık boş mermi, 23 sandık topçu mühimmatı ve 19 sandık mermi kovanı bulunmaktaydı. Mühimmatın geçişinde topçu Yüzbaşı Ziya Efendi refakat etmiş ve mühimmatlar 3 vagona yükletilerek trenle Sırbistan'a geçişine izin verilmiştir.⁹³

Belgelerin dışında gazeteler de transit ticaret konusunda kayıtsız kalmamış, yayınlarında; Fransa'nın Sırbistan'a gönderdiği harp malzemelerine yer vermiştir. *Tanin* Gazetesi 4 Mart 1909 haberinde Fransa'dan Sırbistan'a gönderilen beş bin kilo kadar yanıcı ve ateşli madde özelliği taşıyan "şedit" namındaki maddenin Selanik Limanı'nı kullanılarak geçişine izin istendiğini bildirmekteydi.⁹⁴ *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi ise 7 Mart 1909 tarihli maka-

⁸⁹ BOA, Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı (TFR.I.MN), Dosya no: 29, Gömlek no: 2832/55.

⁹⁰ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Dosya no: 3506, Gömlek no: 262922/1.

⁹¹ "Sırbistan Sefareti", *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*, 4 Mart 1909.

⁹² BOA, Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı (TFR.I.MN), Dosya no: 29, Gömlek no: 2832/21.

⁹³ BOA, Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı (TFR.I.MN), Dosya no: 29, Gömlek no: 2832/31.

⁹⁴ "Kamil Paşa", *Tanin Gazetesi*, 4 Mart 1909.

lesinde, Sırbistan'ın İstanbul'daki sefiri vasıtasıyla Fransa'dan gelen on yedi tonluk harp malzemelerinin geçişi için müsaade gösterilmesini Babıali'den talep ettiğini yazıyordu. Ayrıca sefir, Osmanlı Hükümeti'nce dikkat çekilmemesi için olacak ki Liverpool'dan gelecek malzemelerin geçici olarak durdurulduğunu bildirmişti.⁹⁵

9 Mart 1909 tarihli *Tanin* Gazetesi'nin diğer bir haberinde ise Sırbistan'ın "Mühimmat-ı Harbiyesi" başlıklı yazısında, *Mesajeri Maritime* kumpanyasının *Ovrenevik* vapuru ile Sırbistan'a gitmek üzere 170 tane harp malzemesinin geçiş izni için Babıali'den izin istediğini; ancak Babıali'nin bu geçişe izin vermediğini bildirir. Bu yüzden harp malzemesi taşıyan vapurun harp malzemelerini Pire Limanı'na ihraç etmesine neden olduğunu bildirir. Ayrıca gazete malzemelerin transit surette geçişine Babıali tarafından izin verilmemeye devam edilirse mühimmatların Fransa'ya tekrar iade edileceğini aktarır.⁹⁶ Aynı haber *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde yer almış ve bu haberi "Sırbistan Mühimmatı Selanik'ten Geçemiyor" başlığıyla vermiştir.⁹⁷

11 Mart 1909 tarihinde ise Fransa ve İngiltere'den gelen 45 ton dinamitin geçişi söz konusudur. Babıali İngiltere'den gelen vapurun geçişine izin vermesini; ancak dinamitlerin tedricen geçirilmesini ve bu dinamitlerden şimdilik beş tonunun geçişine izin verilerek geriye kalan kısmının uygun bir yerde muhafazasının sağlanmasını istemiştir.⁹⁸ Rumeli Müfettiş vekili Mahmut Şevket bu konu için: Orduy-ı Humayun'a dinamitlerin muhafazasının uygun olup olmadığını sordum. Orduy-ı Humayun'un verdiği cevapta dinamitlerin şehir içindeki bir kalede muhafazasının mümkün olmayacağını, şehir dışında bulunan cephaneliklerde de dinamitin muhafazasının sağlanamayacağını ve bu malzemelerin küçük bir kale inşa edilerek buraya konulacağını bildirir. Ayrıca Mahmut Şevket dinamit yüklü vapurun bugün harekete geçtiği ve İngiliz General Konsolosu tarafından beyan edildiği için vapurun tevkif edilemeyeceğinden de bahseder.⁹⁹

Devam eden mühimmat nakliyesinde Sırbistan'a Selanik üzerinden demiryolu yapımı iddiasıyla nakledilecek 5 tonluk "şedit" isminde yanıcı ve patlayıcı özelliğe sahip harp malzemesinin sevki için Fransa sefaretî Babıali'den müsaade istedi. Ancak Babıali Harbiye nezaretinden aldığı malumatta; nakli istenen harp malzemelerinin madencilikte kullanılabileceği gibi aynı zamanda husumet peyda olduğunda aleyhimize karşı kullanılabileceğinin bilgisini aldı. Babıali harp nezaretinden aldığı bu bilgiyle Fransa Sefareti'ne iki kere ret vererek geçiş iznini ağırlaştırmaya çalıştı. Ayrıca Babıali nakledilecek malzemenin Tophane-i Amire ve Muayene Dairesi'nden de askeri alanda kullanılıp kullanılmayacağını bilgisini istedi. Baruthane memurluğundan alınan raporda

⁹⁵ "Sırbistan Sefirinin Teşebbüsâtı", *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*, 7 Mart 1909.

⁹⁶ "Sırbistan'ın Mühimmat-ı Harbiyesi", *Tanin Gazetesi*, 11 Mart 1909.

⁹⁷ "Sırbistan'ın Mühimmatı Selanik'ten Geçemiyor", *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*, 10 Mart 1909.

⁹⁸ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Dosya no: 3508, Gömlek no: 263084/1 ve BOA, Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı (TFR.I.MN), Dosya no: 28, Gömlek no: 2832/59.

⁹⁹ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Dosya no: 3508, Gömlek no: 263084/2.

ise; “şedit” namındaki maddenin nakil esnasında tehlikesi olmayan; ancak muharebe esnasında önemli derecede ağır harp malzemesini ihtiva ettiği bildirilmekteydi. Ayrıca raporda şedit namındaki maddenin Avrupa devletlerinin topçulukta ve ateşli silahlarda kullanmadıklarını; ama yine de harp malzemesi özelliği taşıdığı bildirilmekteydi. Ancak Fransa Sefareti taşınan malzemenin Fransa kumpanyasına ait olduğunu maden yapımı dışında kullanılmayacağını bildirirse de Babiali temkinli davranarak malzemelerin tedricen gönderilmesini ve transit ticarete kullanılan hayvan semeri ve boş kovan gibi eşyaların geçişinde ise engel olunmamasını bildirmişti.¹⁰⁰

17 Nisan 1909 tarihiyle Selanik müfettiş vekaleti Osmanlı Devleti’nin Sırbistan’a ithal edilen dinamitlerden bir kısmının geçmesine izin verirken bir kısım dinamitin geçişine engel olarak bir kalede veyahut korunaklı bir yerde muhafaza etmekteydi. Bu itibarla alıkonulan yüz elli sandık toplamda ise iki buçuk tona isabet eden saf dinamitin muhafazasından çıkartılarak transit nakline izin verdi.¹⁰¹

Tablo-7: Mayıs 1909 Tarihinde Sırbistan Tarafından Sipariş Edilen Mühimmat Listesi¹⁰²

Adedi	Mühimmatın Cinsi	Ağırlığı
100.000	Tüfenk	
50.000.000	Tüfenk fişeği	
170	Mitralyöz	
120.000	Şarapnel	
25.000	Tüfenk namlusu	
10.000	Tıpa	
	Fişenkçiliğe mahsus edavat	10.000
50	Fitul imaline mahsus makina	
60	Şarapnel makinası	
16	Edavat imaline mahsus makina	
	Muhtelif cinsten çelik	70.000
	Teneke	200.000
	Madeni karavana	600.000
	Muhtelif cinsten hamızat	600.000
	Muhtelif cinsten zeytin yağı	150.000
20	Mesafe tayinine mahsus alet	
6	Köprücü alet ve edavat için semer	
50	Top için karavan	
26	Cebel topu için fener	

¹⁰⁰ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Dosya no: 3520, Gömlek no: 263962/1.

¹⁰¹ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Dosya no: 3550, Gömlek no: 266214/1.

¹⁰² BOA, Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı (TFR.I.MN), Dosya no: 28, Gömlek no: 2832/119.

21	----- top	
7	Top arabası	
66	-----	
66	Güneş katranı	
66	Menşur	
4000	Çelik zırh obüs mermisi	
8	Balonlara karşı top	
980	Cebel toplarına mahsus 98 sandık mühimmat	
590	Sahra toplarına mahsus 59 sandık mühimmat	
10.000	2 sandık tüfenk modülü	
10.000	16 sandık tıpa	
158	7 sandık tıpa	
	40 sandık cebel topu için semer	
	1 sandık sahra bataryası için kamacı aleti	
	1 sandık cebel bataryası için kamacı aleti	
2	2 sandık kamacı aleti	
	1 sandık teferruat-ı saire	
	8 sandık teferruat-ı alet ve edevat-ı saire	
769	19 sandık bilezik	
100	10 sandık cebel bataryası mühimmatına havi torbalara mahsus	
425	2 sandık şarapnel	

Selanik Harp konsolosluğu Sırbistan hükümetinin Avrupa'dan sipariş ettiği ve Haziran 1909 tarihinde Selanik Limanı'ndan geçeceği düşünülen 50 tonluk fişenk ve 9500 kilo barut olduğunu bildiriyordu. Fişenklerin Belçika ve Fransa'dan; barutun İsveç'ten geldiği bildirilmiş ve konsolosluk memurları tarafından fişenk ve barutun bir zararı görülmeyle Selanik Limanı'ndan Sırbistan'a geçişine izin verilmişti.¹⁰³

Sırbistan'ın bu denli dinamit ve benzeri mühimmat nakli sadece maden çıkarmak ve demiryolu yapımı için kullanması düşündürücüdür. Balkan Savaşı öncesi bu kadar mühimmat nakli Sırbistan'ın genişleme arzusuyla düşünüldüğünde Balkan Savaşlarına hazırlık olarak düşünebiliriz. Osmanlı Devleti, Sırbistan'a sevki yapılan harp malzemelerinin kısmen de olsa geçiş yaptırmaması Balkan savaşlarından önce aleyhine dönecekti. Balkan harbinden kısa bir müddet öncesine kadar Osmanlı aleyhinde kullanılacak mühimmatlar Selanik hattından intikal edilerek Osmanlı'yı tehdit eder duruma gelecektir. Osmanlı bu durumu geç anlamış 1909 yılı sonlarında olaylar aleyhine dönmesiyle Sırbistan'a mühimmat naklini yasaklamıştı. Ancak Osmanlı Devleti, harp mal-

¹⁰³ BOA, Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı (TFR.I.MN), Dosya no: 28, Gömlek no: 2832/3.

zemesi geçişini zamanında müdahale edemediği için Bosna-Hersek'ten payını alamadığını düşünen Sırbistan'a Rumeli'yi açık hale getirmiş oldu.¹⁰⁴

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda çöküş süreci 19. asır boyunca sürmüş, son çeyreğinde hızlanmış. Osmanlı'nın Balkanlardaki çöküşü burada yaşanan unsurların bağımsızlıklarıyla sonuçlanmıştır. Bu unsurlardan biri olan Sırplar, 1878 Berlin Anlaşması ile bağımsızlığını kazandı ancak bu, büyük Sırbistan'ın oluşumu için yeterli görülmedi ve Sırbistan'ı genişleme eğilimli harekete geçirdi. Sırbistan, genişleme alanı olarak Bosna-Hersek'i ve Osmanlı elinde kalan Rumeli'yi gördü. Ancak Berlin kararları Avusturya-Macaristan'a Bosna-Hersek'in geçici işgal hakkını vermişti. İki taraf arasında çatışan hedefler ilk zamanlarda ekonomik nedenlerden dolayı Sırbistan tarafınca sessizce karşılandı. Ancak 20. yüzyılın başlangıcında Sırbistan'ın Fransızlara yaklaşması ve buradan patlayıcı malzeme ithali Avusturya-Macaristan'ı temkinli olmaya itti. Bu itibarla gümrüklerini kapatan Avusturya-Macaristan birçok noktada Sırbistan'a ambargo uyguladı. 5 Ekim 1908'de Avusturya Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi ise Avusturya-Macaristan ile Sırbistan ilişkilerini daha da gerginleştirdi. Ancak Sırbistan büyüme hedefleri için dışarıdan ithal edilecek eşyalara muhtaçtı. Bu nedenle gümrük sorununu Selanik Limanı ile çözüme ulaştırmak istedi. Bu ise Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler kurma zorunluluğunu ortaya çıkardı. 1908-1909 yılları arasında başta Fransa, İngiltere ve Almanya'dan gelen patlayıcı malzemeler Selanik Limanı üzerinden Sırbistan'a gitmekteydi. Osmanlı Devleti'nin dikkatini çekmek istemeyen Sırbistan patlayıcı özellikteki malzemelerin maden işlemesi ve demiryolu yapımı için kullandığını iddia ederek ithalatın devamını sağlamak istedi.

Sırbistan'ın patlayıcı özellikteki ithal malzemelerin yoğunluğu Osmanlı Devleti'ni tedirgin etmekteydi. Yıllık olarak ortalama yüz binlerce kg'lık patlayıcı vb. maddeler ithal edilmekteydi. İthal edilen patlayıcı malzemeler demir yolu yapımı ve madencilikte kullanılmak üzere Sırbistan ölçeğinde bir devlet için fazlaydı. Bu nedenle Osmanlı Devleti tedbirli davrandı; çünkü Sırbistan genişleme politikasında olup Osmanlı aleyhinde hareket edebilirdi. Nitekim Balkan Savaşları'nda Sırbistan baş aktörlerden biri olarak görülecekti. Diğer yandan ise transit ticaret, Osmanlı Devleti'nin gümrükler vasıtasıyla önemli gelir kaynağı idi. Bu sebeple Osmanlı Devleti Sırbistan'ın patlayıcı malzeme ithalatına ekonomik kaygılarla izin verirken; güvenlik endişesiyle bu malzemelerin geçişinde temkinli davrandı.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BEO., nr. 3422/256642/2; nr. 3437/257706/1; nr. 3460/259748/3; nr. 3466/259942/2; nr. 3479/260898/1; nr. 3485/261372/1; nr. 3490/261731/1; nr. 3497/

¹⁰⁴ Yılmazata, a.g.e., s. 284.

262271/1; nr. 3505/262382/1; nr. 3506/262922/1; nr. 3508/263084/1-2; nr. 3511/263317/1; nr. 3520/263962/2; nr.3550/ 266214/1.

HR.SYS., nr. 1504/102/1.

TFR.I.MN., 29/2832/1-157.

Dönem Gazeteleri

Tanin, 14 Ekim 1908 - 11 Mart 1909.

Tercüman-ı Hakikat, 5 Mart 1909 - 23 Mart 1909.

Tetkik Eserler

AKŞİN, Sina vd.: *Türkiye Tarihi 1600-1908*, Cilt: 3, Cem Yayınevi, İstanbul 2002.

AMOUR, Ian D.: "Killing Nationalism With Liberalism? Austria-Hungary and the Serbian Constitution of 1869", *Diplomacy & Statecraft*, Cilt: 21, Sayı: 3, 2010.

ASLANTAŞ, Selim: "Sırp İşyanının Uluslararası Boyutu (1804-1813)", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Sayı: 21, İstanbul 2009.

AYDIN, Mithat: "Osmanlı-Sırp, Karadağ Savaşlarında İngiltere'nin Balkan Politikası", *OTAM*, Sayı: 15, Ankara 2004.

BAYRAM, Selahattin: *Osmanlı Döneminde Selanik Limanı 1869-1912*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2009.

BAYUR, Yusuf Hikmet: *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

CASTELLAN, Georges: *Balkanların Tarihi*, Çev. Ayşegül Yaraman Başbuğ, Milliyet Yayınları, İstanbul 1993.

DEMİRAG, Yelda: "Osmanlı İmparatorluğunda Yaşayan Azınlıkların Sosyal ve Hukuki Durumu", *OTAM*, Cilt: 3, Sayı: 15, Ankara 2003.

FORBES, Nevill - TOYNBEE, Arnold J. - MİTRANY, D. - HOGARTH, D.G.: *The Balkans: A History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey*, Oxford: The Clarendon Press, 1915.

Genel Kurmay Başkanlığı Türk Silahlı Kuvvetleri Komutanlığı, *Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekatı*, Cilt: II, Genel Kurmay Basımevi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara 1985.

HACISALİHOĞLU, Mehmet: "Sırbistan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 37, İstanbul 2009.

HAYTA, Nejdet - ÖZKAN, Ayşe: "Berlin Antlaşması Sonrasında Sırbistan'da Türk Emlakı Meselesi", *Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları*, Cilt: 2, Sakarya 2013.

JELAVİCH, Barbara: *Balkan Tarihi*, Cilt: 1, Çev. Zehra Savan - Hatice Uğur, Küre Yayınları, İstanbul 2009a.

_____ : *Balkan Tarihi*, Cilt: 2, Çev. İhsan Durdu - Haşim Koç - Gülçin Koç, Küre Yayınları, İstanbul 2009b.

KARPAT, H. Kemal: *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, Timaş Yayınları, İstanbul 2015.

M. Nuri Paşa: *Netayicül-Vukuat*, Der. Neşet Çağatay, Cilt: III-IV, TTK Yayınları, Ankara 1987.

Osmanlı Belgelerinde Bosna-Hersek, Haz. H. Yıldırım Ağanoğlu - Sebahattin Bayram - Mümin Yıldıztaş, Seçil Ofset, İstanbul 2009.

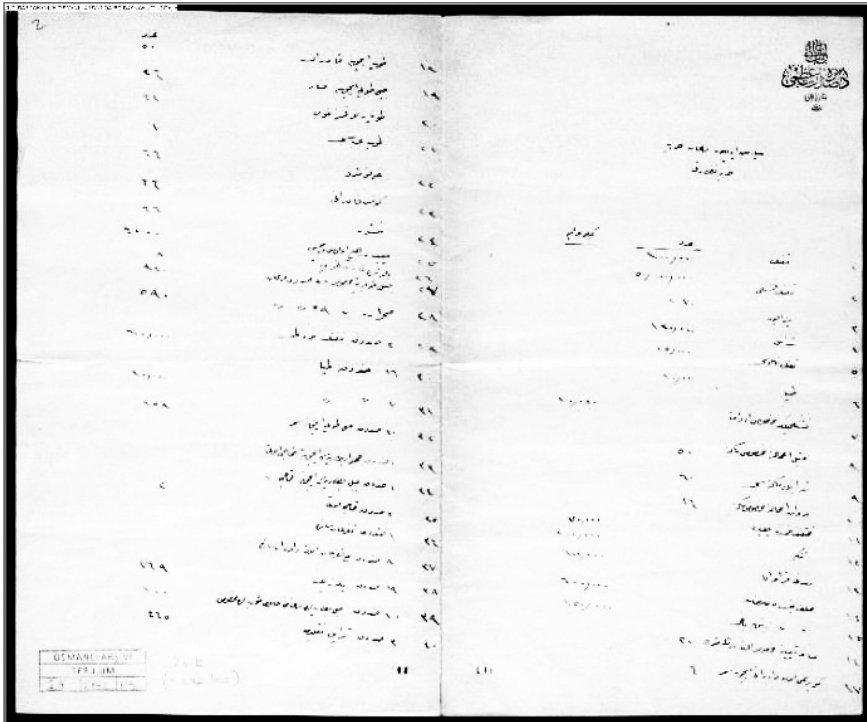
ÖZKAN, Ayşe: "Balkan Savaşlarında Sırpların Müslümanlara Gayri İnsani Uygulamaları", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 15, Konya 2016.

ÖZTEL, Muharrem: *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.

SAATÇI, Meltem Begüm: "XIX. Yüzyıl Sonunda Makedonya Sorunu ve Makedonya'da Kurulan Örgütler", *TÜRKLER*, Cilt: 13, Ed. Hasan Celal Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca, Ankara 2002.

- ŞİMSİR, Bilal N.: *Rumeli'den Türk Göçleri, Belgeler II*, TTK Basımevi, Ankara 1989.
- TOPRAK, Serap: "Osmanlı-Avrupa İlişkilerinde Sırbistan'ın Bağımsızlığı", *Ululararası Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 24, İstanbul 2013.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuat: *Mesail-i Mühimme-i Siyasiye*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Cilt: 2, TTK Basımevi, Ankara 1987.
- UÇAROL, Rıfat: *Siyasi Tarih 1789-2012*, Der Yayınları, İstanbul 2013.
- UYGUN, Süleyman: "Sırp İsyanının Sosyal Boyutuna Dair Bir Yaklaşım", *Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları*, Cilt: 1, Sakarya 2013.
- YETİŞGİN, Memet: "On Dokuzuncu Asrın Son Çeyreğinde Rusların Balkan Politikası", *Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları*, Cilt: 2, Sakarya 2013a.
- _____ : "Osmanlı Son Döneminde Balkanlardaki Olayların Bölgedeki Türk ve Müslüman Halk Üzerindeki Etkileri", *Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları*, Cilt: 2, Sakarya 2013b.
- YETİŞGİN, Memet - BAŞKAN, Ömer Fatih: "Yeni Pazar Sancağı Üzerinde Avusturya-Macaristan, Sırbistan ve Karadağ'ın Hakimiyet Mücadeleleri 1878-1909", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 232, Ocak-Şubat 2018.
- YILDIZ, Özlem: "20. Yüzyıl Başlarında Selanik Limanı'nda Deniz Ticareti", *ÇTTAD*, Cilt: 12, Sayı: 24, İzmir 2012.
- YILMAZATA, Mehmet: *Savaşta Giden Yol 1908 Bosna-Hersek'in İşgali*, Çalıış Ofset, İstanbul 2013.

Ekler

Ek-1: Sırbistan hükümetine ait olup Selanik'ten geçeceği Sırbistan sefaretinden bildirilen çok miktardaki harp mühimmatının geçişine izin verilmesi ve kolaylık gösterilmesi ile ilgili yazışma evrakı.

سید الشیخ
عزت
۱۱

حضرت مولانا سید الشیخ

معرضه جاگزئیے۔
مقام معدوی قلمبندیدہ دودلودہ « گانڈھیلے » تاریخ توفیق درہ مہینہ سو دلوئی اوزرہ بکھ و روریکہ جریویدہ عہد نامہ ناریہ
دینسی ویدہ اوزرہ سہارن ایزہ بارہ سو اوزرہ ریزہ رسون نف ریتہ کر ایجاب ایترہ تیغنا براقتیہ ی بکھ نف دروئی اوزرہ آنا بکھ مہینہ
اجودہ « گانڈھیلے » تاریخ عہد نامہ اوزرہ ہا سو فرس کتہ سہ ڈریج اوزرہ سید اوجیہ اوزرہ کیو فاعہ کبندہ عہد نامہ
مورا ایویدہ لہرچیز پتیس فیانڈی حافر اولیویمان سندہ واکسہ سہ ڈریج و فرس ہر فریب و تعلیم اوزرہ « گانڈھیلے » تاریخ
عملی اصول اوزرہ ایترہ سید پتیس و عہد نامہ مہینہ مفاصیح تیغنا اوزرہ سہ ڈریج اوزرہ سہ ڈریج اوزرہ سہ ڈریج اوزرہ سہ ڈریج اوزرہ
دودلودہ نف سہ ڈریج اوزرہ سہ ڈریج اوزرہ سہ ڈریج اوزرہ سہ ڈریج اوزرہ سہ ڈریج اوزرہ سہ ڈریج اوزرہ سہ ڈریج اوزرہ

سید الشیخ
عزت

OSMANLI ARŞIVI
BEO
3479-260898

BEO.003479.260898.002

Ek-2: Sırbistan'a sevk edilen mühimmat-ı nariyenin imrarı.

İSMAİL GASPIRALI'NIN TÜRK-İSLÂM BİRLİĞİNE YÖNELİK FAALİYETLERİ*

Dr. Öğr. Üyesi Ferit YÜCEBAŞ**

Öz

Gaspıralı İsmail Bey, 8 Mart 1851'de Kırım'a bağlı Bahçesaray yakınlarındaki Avci köyünde doğmuştur. Onun gençlik yılları Osmanlı Devleti'nin son dönemine denk gelir. Bu dönemde Rusya'nın izlemiş olduğu Panславist politikalar ve Rusya'da Türklüğü aşağılayıcı bir ortamın ortaya çıkması İsmail Bey'in millî gururunu incitir. Hatta Osmanlı Devleti'nin bu zor sürecinde evinden kaçıp İstanbul'a gelmek ister fakat yakalanarak ailesine teslim edilir.

İçinde bulunduğu dönemin atmosferi kendisini hem Türk kültür ve tarihini araştırmaya iter, hem de Rusya Türklerinin sosyal tabakaları arasına girerek çeşitli tetkiklerde bulunmasına ortam hazırlar. İsmail Gaspıralı, bu çerçevede çeşitli makaleler yazdı ve gazete çıkardı. Yapmış olduğu çalışmalar Rusya'daki Müslüman ve Türkler üzerinde millî bilincin oluşmasına zemin hazırladığı gibi Osmanlı Devleti'nde de geniş yankılar uyandırdı. Gaspıralı, özellikle Türk milliyetçiliği düşüncesinin gelişmesinde ve ideoloji haline gelmesinde önemli bir yere sahiptir. Türk birliği meselesinde her şeyden önce kültür birliğinin sağlanması gerektiğine inanmış ve bu düşüncelerini, "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" ibaresiyle açıklamıştır. O, Köprülüzade Mehmet Fuat'ın ifadesiyle "Bütün hayatını Türklüğün yükselmesine sarf eden" bir fikir insanıdır. Yusuf Akçura ise onun hakkında: "Hiç kimse Kırımlı İsmail Bey Gaspıralı kadar bütün Türklük gayesini vuzuh, sebat ve ısrarla nazariyatta takip, fiiliyatta tatbika sayetmemiştir."

Bu çalışmada bir fikir ve aksiyon adamı olan İsmail Bey'in yapmış olduğu faaliyetler üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: İsmail Gaspıralı, Türk Birliği, Türk Kültürü, Rusya.

Activities Of Ismail Gaspıralı For The Turkish-Islamic Union Abstract

Gaspıralı Ismail was born on 8th of March, 1851 in the village of Avci near Bahçesaray in the Crimea. His youth coincided with the last period of the Ot-

* Bu bölüm Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi tarafından 26 Eylül - 28 Eylül 2019 tarihinde Van'da düzenlenen Uluslararası Türkoloji Sempozyumu'nda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

toman Empire. Panslavist policies followed by Russia in this period and the emergence of a humiliating environment of Turkishness in Russia hurt İsmail Bey's national pride. Even, during this difficult period of the Ottoman Empire, he wanted to escape from his home and come to Istanbul, but was caught and handed over to his family.

The atmosphere of the period in which he was involved pushes him to research Turkish culture and history, and he prepares the environment for the Russian Turks to take part in the social strata and make various investigations. İsmail Gaspıralı wrote various articles and published newspapers in this context. His work paved the way for the formation of national consciousness on the Muslims and Turks in Russia, as well as it also aroused wide repercussions in the Ottoman Empire. Gaspıralı has an important place especially in the development of Turkish nationalism and becoming an ideology. First of all, he believed that unity of culture should be ensured in the issue of Turkish unity and he expressed his thoughts with the phrase "Unity in Language, Idea and Work." In the words of Köprülüzade Mehmet Fuat, he was an intellectual who "spent his whole life on the rise of Turkishness." Yusuf Akçura said about him: "No one has followed the aim of Turkishness as much as Crimean İsmail Gaspirinski in perseverance, persistence and persistence in theory, and in practice it has not been considered."

In this study, the activities of Gaspıralı who an intellectual and action man, will be emphasized.

Keywords: İsmail Gaspıralı, Turkish Union, Turkish Culture, Russia.

Giriş

İsmail Gaspıralı, Türk dünyasına yapmış olduğu çalışmalarla önemli bir miras bırakmış şahsiyetlerden biridir. Türk fikir ve aksiyon adamı olan İsmail Gaspıralı, bir Rus subayı olan Mustafa Ağa ve elit bir ailede yetişmiş¹ birikimli bir kadın olan Fatma Sultan Hanım'ın oğludur.² İsmail Bey ve ailesi, Gaspıra köyünün eşrafından olduğundan Gaspıralı veya Gasprinski olarak bilinmektedir.³

İsmail Gaspıralı'nın üzerinde durduğu konulara geçmeden önce, çalışmanın idraki bakımından arka planda yatan nedenlere de bakmakta fayda vardır. Başka nedenlerin yanında malum olduğu üzere, Çarlık Rusyası'nın "sıcak denizlere inme" politikası karşısında Ruslar'ın en büyük engeli; Rusya Türkleri olarak görülmekteydi. Çarlar ve hükümetleri, bu durumu daima göz önüne almışlardı. Bunlar Türklerle ilgili bütün faaliyetlerinde; Türklerin manevi değerlerini tahrip etme yolunu takip etmişlerdi.⁴ Özellikle Osmanlı Devleti'nin son döneminde her an bir ayaklanmaya hazır olan Türkleri tesirsiz ve zararsız hale getirmek için farklı yollara başvurmuşlardı. İşte bu noktadan hareketle "Korkunç İvan'ın Kazan ve Astrahan'da katlettiği 200 bin Türk'le başlayan top-

¹ Mustafa Cemiloğlu, "İsmail Gaspıralı ve Eğitim Anlayışı", *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri (1/ İsmail Bey Gaspıralı)*, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2015, s. 38.

² Nadir Devlet, *İsmail Bey (Gaspıralı) (1851-1914)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 15.

³ Zeki Velidi Togan, "Gaspıralı (Gasprinski) İsmail", *İsmail Gaspıralı Hakkında Hatıralar ve Makaleler*, Çev. Yavuz Akpınar, s. 97; www.ismailgaspıralı.org, Erişim Tarihi: 12.08.2019.

⁴ Necip Hablemitoğlu, *Gaspıralı İsmail*, Birharf Yayınları, İstanbul 2006, s. 8.

yekûn imha hareketi, Kırım'ı istila eden General Potemkin'in katlettiği 30 bin, "Türkistan celladı" General Kopartkin'in ve diğerlerinin katlettikleri yüzbinlerce Türk'le devam etmişti. Rusya Türkleri arasında bu vahşiyane Rus baskıları, Türk Milli Kurtuluş hareketinin doğmasına sebep olmuştur. Yukarıdaki politikanın neticesi olarak, Türk milletinden yüzlerce halk (!) türetildi. Türk milleti; "Kazak, Azeri, Türkmen, Başkurt, Tatar, Kırgız, Tacik, Yakut, Özbek, Karakalpak vs..." adlarını taşıyan halklara (!) dönüştürüldü.⁵

İsmail Gaspıralı, Türklerin çeşitli isimler altında sınıflandırılmasına karşı çıkmaktaydı. Ona göre "Türk Milleti" tabiri bütün boylar için kullanılan tek ad olmalıydı. Bu durumun farkında olan İsmail Gaspıralı, Türk dünyasında birçok boy adının olduğunu fakat bunların Türk milletinin adı olamayacağını belirtmekteydi. Kendisi bütün boyların tek bir millet olduğunu ve bunun adının da Türk milleti olduğu görüşünü savunmaktaydı.⁶ Çarlar ve hükümetleri Türk boylarının kendi aralarında iletişim kurmalarını engellemek için mahalli lehçe ile edebiyatlarını işlemelerini ve geliştirmelerini önleyecek bütün tedbirlere başvurdular.⁷ Diğer taraftan misyonerler vasıtasıyla da birtakım faaliyetlere giriştiler. Bir misyoner yatağı olan Rusya'da⁸ en küçük Türk lehçelerine dahi vakıf olan hususi misyonerler yetiştirdiler. Bu misyonerler bilhassa Türk diline Rusça kelime ve dil kurallarını yerleştirip dil asimilasyonuna sebebiyet vermek amacı ile kullanıldılar.⁹ Türklere karşı misyonerlik faaliyetlerinde bulunan şarkiyatçı ve misyoner başı¹⁰ Nikolay İvanoviç İlminski,¹¹ Rus Ortodoks Kilisesi başsavcısına Gaspıralı'yı şikâyet amacıyla vermiş olduğu mektupta şunlara yer vermiştir: "Bu adamın üç arzusu vardır. Biri Rusya Müslümanları arasında İslamiyet'e uygun maarifi neşretmek; ikinci olarak Rusya'ya tâbi türlü şiveli Türk taifelerini birleştirmek, üçüncü olarak cümle Türk taifelerine Osmanlı dilini kabul ettirmek."¹² Gaspıralı, İlminski'nin mektubuna dair fikirlerini şöyle dile getirmiştir: "İlminski'nin bu şikâyetlerinde iki hatası vardır: Biri Türk diline çalıştığımızı Osmanlı diline çalışıyor zannetmesi ve ikincisi de maarifin İslamiyet'e uygun şekilde neşredilmesini Rusya için zarar saymasıdır." Gaspıralı, "İlminski ve fikir arkadaşlarının amaçlarının, şivelerimizin parakende ve başka başka kalmasını ve bir vilayetin Müslümanlarının diğerinden

⁵ Hablmitoğlu, a.g.e., s. 9.

⁶ Gaspıralı bu görüşüyle kuvvetle muhtemel ayrı ayrı isimlendirilen uzun vadede doğacak olan bir ayrışmanın önüne geçmek istiyordu. Bkz. Ahmet B. Ercilasun, "Gaspıralı İsmail'in Dil Anlayışı", *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri (1/İsmail Bey Gaspıralı)*, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2015, s. 22.

⁷ Hablmitoğlu, a.g.e., s. 9.

⁸ *Sırat-ı Müstakim*, Sayı: 101, s. 400.

⁹ Hablmitoğlu, a.g.e., s. 9.

¹⁰ Sabri Arıkan, "Rusya'da Çarlık Devrinde Yazılan Türklere İlgili Gizli Mektuplar", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 259, Temmuz 2008, s. 27.

¹¹ Bu şahıs Rusça dışında Almanca, Fransızca, Arapça, Tatarca ve Türkçe'ye vakıf idi. İlminski, Kazan İlahiyat Akademisi'nde Tatarca ve Arapça dersleri vermiştir. Tatar kültürü ve diline hakim olmak için sık sık Tatar köylerini ziyaret etmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Mehmet Aça, "Misyoner-Şarkiyatçı Nikolay İvanoviç İlminskiy'in Çarlık Rusyası'nın Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri", *Yeni Türkiye-Türkçe Özel Sayısı*, Sayı: 55, Aralık 2013, s. 1.

¹² Ercilasun, "a.g.m.", s. 26.

haber almaması olduğunu” belirtmektedir.¹³ O Türk lehçelerinin vilayet vilayet farklılıklarının olduğunu belirtmekle beraber ortak bir dil birliğine çalışılması gerektiğine dikkat çekmiştir.¹⁴

İlminski'ye göre Gaspıralı'nın temel gayesinin Rusya Müslümanları arasında İslâm dinini muhafaza ederek Avrupa eğitim sistemine kavuşmak ve Türk soyundan gelen bütün Müslümanların ortak Türk dilini yaratmaktır.¹⁵ Bu dönemde genel olarak, daha önce de bahsedildiği üzere, Rus aydın ve idari kadrosunun, Rus Müslüman ve Türklerine karşı tavrı çok sertti. Bu durum Gaspıralı'yı derinden etkiledi. Özellikle Müslüman Türk halklarını uyandırmak için çalışmalara başlayan¹⁶ Gaspıralı, bu zor duruma son vermek ve “*o biçareleri düştükleri derya-yı mezaletten kurtarmak minhac-ı mükemmeliyete isal eylemek*” için “*meydan-ı mücahede-i milliyeye*” atıldı.¹⁷

Yukarıda da görüldüğü gibi Rusların çeşitli yöntemlere başvurarak izledikleri politika bir nevi Türk-İslâm birliğini engellemeye yönelikti. Özellikle bu durum için misyonerler yetiştirilmiş ve çalışmalarını yürütmüşlerdir. İşte bu politikalara karşı Gaspıralı'nın faaliyetleri önem arz etmekteydi.

İsmail Gaspıralı'nın Ortak Bir Dil (Türkçe) Oluşturma Çabaları

Gaspıralı Türk dünyasını birleştirmek için bütün Türklerin rahatça kullanabileceği, anlaşabileceği ortak bir dilin olması gerektiğini savunmaktaydı. Bu dilin yaygınlaşabilmesi için her bölgedeki şair, yazar ve gazetelerin bu konuda hemfikir olması gerektiğine dikkat çekmişti.¹⁸ Daha önce de ifade edildiği gibi Çarlar ve hükümetleri, Türk boylarının birbiriyle rahat bir şekilde iletişim kurmalarını engellemek için çeşitli yöntemlere başvurmuşlardı. İsmail Gaspıralı, bu tehlikenin farkına vararak hem Türk lehçelerinin korunmasını hem de ortak bir Türkçenin kullanılmasını istemekteydi. Gaspıralı'nın ortak Türkçeden kastı İstanbul Türkçesi idi.

Gaspıralı, Müslüman ve Türk kelimelerini bir bütünün iki parçası olarak kullanmıştı. Gaspıralı, kendisinin çıkarmış olduğu¹⁹ Tercüman'da²⁰ yayım-

¹³ Şahin, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁴ Hüseyin Sadoğlu, “Rus Dil Politikaları ve Bugünkü Türk Lehçeleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 141, Aralık 2002, s. 174.

¹⁵ Cemil Hesenli, “Rusya Türkleri'nin Lideri Ali Merdan Bey Topçubaşı”, (Akt: Hüseyin Adıgüzel), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 127, Ağustos 2000, s. 142.

¹⁶ Nadir Devlet, *a.g.e.*, s. 124.

¹⁷ *Sırat-ı Müstakim*, Sayı: 64, s. 185.

¹⁸ O, ortak dilin gelişmesi konusunda: “*Türk lehçelerinin (Çağatay, Kazan, Azerbaycan ve Osmanlı) kelimeleri, Osmanlı Türkçesi yazı dilinin kaynağı ve bu dilin en gelişmiş şekli olan İstanbul ağzına uydurularak kullanılmalıdır.*” görüşünü savunmaktadır. Bkz.: Hatice Şahin, “İsmail Gaspıralı, Ortak Dil ve Osmanlı Türkçesi”, *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri (1/İsmail Bey Gaspıralı)*, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2015, s. 45, 47.

¹⁹ *Sırat-ı Müstakim*, Sayı: 64, s. 185.

²⁰ Bu gazete 1883-1918 tarihleri arasında Kırım'ın Bahçesaray şehrinde genellikle haftada bir gün dört sayfa şeklinde yayımlanmıştır. 1904 yılından sonra düzensiz biçimde çıkmıştır. Türkçe ve Rusça yayımlanan Tercüman gazetesinin 1907'den sonra Rusça kısmı kaldırılrsa da gerekli görüldüğünde Rusça yazılara da yer verilmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Yavuz Akpınar, “Tercüman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 40, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011, s. 492. Erişim Tarihi: 11.08.2019

lanan “*Lisan ve Mesuliyet*” makalesinde;²¹ “*Umumen Türk evladı olan Rusya Müslümanlarının diyar-be-diyar mahallî şiveler ile söyleştikleri malumdur*” örneğinde olduğu gibi Müslüman ve Türk kelimelerini bir bütünün parçaları olduğunu vurgulamıştı. Tercüman gazetesinden bilgileri kendi sayfasına taşıyan Sırat-ı müstakim²² bu noktada önemli bilgiler vermektedir. Yavuz Akpınar’ın da ifade ettiği gibi Müslümanlık bilinci Rusya Türk halklarını kaynaştıran ve birleştiren önemli bir argümandı. Bundan dolayı Gaspıralı’nın da dinî kimlikle millî kimliği bir arada kullandığını belirtmektedir.²³ Gaspıralı yazılarında sade bir dil kullanmaya dikkat etmiş ve bunu bütün Türk dünyasının uygulamasını istemiştir. Bu hususta Ziya Gökalp, “*Türkçülüğün Esasları*” adlı eserinde; “*Tercüman gazetesini Kuzey Türkleri anladığı kadar Doğu Türkleri ile Batı Türkleri de anlardı. Bütün Türklerin aynı dilde birleşmelerinin kaabil olduğuna bu gazetenin varlığı canlı bir delildir.*”²⁴ ifadelerine yer vererek Gaspıralı’nın açık ve anlaşılır bir dil kullandığını belirtmekteydi. Sade ve edebî bir Türk dilinin vücut bulması için çalışan²⁵ Gaspıralı’ya göre dil meselesi yalnız edebî bir mesele değildir. Bu mesele daha ziyade sosyal ve siyasî bir konudur. “*Yek Lisan-ı Edebiyesi*” olmayan kavim ve milletler ne kadar çok olursa olsun bir millet olamayacaklarını ifade eden Gaspıralı ortak bir dilin önemine vurgu yapmıştır.²⁶

Tercüman gazetesiyle önemli bir sorumluluğu yerine getirmeyi kendisine düstur edinen Gaspıralı’nın has, açık ve sade bir dili vardı. Kırmımlı Cafer Seydahmet’e göre Gaspıralı, Tercüman’da kabileciliğin üstünde Türklük ve Türk birliği olduğunu anlatmaya çalışmaktaydı. Rusya Türklerinin Kırgız, Özbek, Sart, Tatar Çuvaş... gibi kabilelere ayrılmakla değil, bir bütün olarak Türklüklerini anlamakla kuvvetli, millî ve medeni bir toplum olabilecekleri, Gaspıralı’nın fikrîsel temelini oluşturmaktaydı. O, Osmanlı Devleti’nde özellikle Osmanlıcılık fikrini savunanları tenkit etmekte ve bunların Türk halkını unuttuklarını, Türk dilini bozduklarını ve Türk yurdunun refahını düşünmediklerini belirtmekteydi.²⁷

Yukarıda da zikredildiği gibi dönemin atmosferi İsmail Bey’i birçok alanda araştırma yapmaya itmişti. Her yönüyle çalışmaktan geri durmayan²⁸ Gas-

²¹ *Tercüman Gazetesi*, Sayı: 13, 24 Mart 1909.

²² *Sırat-ı Müstakim Mecmuası*, Mehmet Akif, Ebulâlâ Mardin ve Eşref Edip tarafından çıkarılan ve Türkiye’nin en uzun soluklu yayın organlarından biridir. Bkz.: Mümtaz Sarıççek, “Gaspıralı İsmail Bey ve Sıraat-ı Müstakim Mecmuası”, *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri (1/İsmail Bey Gaspıralı)*, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2015, s. 257.

²³ Yavuz Akpınar, “İsmail Gaspıralı’nın Din ve Milliyet Anlayışı”, *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri (1/İsmail Bey Gaspıralı)*, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2015, s. 31.

²⁴ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, (Haz. Mehmet Kaplan), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2004, s. 9.

²⁵ Sabri Arıkan, “İsmail Bey Gaspıralı İle İlgili Küçük Haberler”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 260, Ağustos 2008, s. 9.

²⁶ Sabri Arıkan, “Kırım’ın Bahçesaray Şehrinde Yayınlanan Tercüman Gazetesinden 1883-1918, Dilde, Fikirde, İşte Birlik”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 135, Mart 1998, s. 54.

²⁷ Seydahmet, *a.g.e.*, s. 78.

²⁸ *Sırat-ı Müstakim*, Sayı: 64, s. 185.

piralı, Tercüman vasıtasıyla iki hususa özellikle dikkat çekmeye çalışmıştır. Bunlardan biri İslâm dininin doğru anlaşılması, diğeri de Türk boylarının Türk kimliği altında birleşmesi meselesi idi. Bu hususların yanında ortak bir kültüre sahip olmak ve teknik olarak ilerlemek onun üzerinde durduğu konulardandı. Fakat bunlara ulaşmada cehaleti, hurafeleri ve tembelliği engel olarak görmekteydi.²⁹ Özellikle “*usul-i cedid*” sistemi ile bir anlamda Müslüman Türk halklarının modernleşerek gelişmesi hedeflenmekteydi.³⁰

İsmail Gaspıralı'nın İslâm Anlayışı

Müslümanların gelenek ve göreneklerine İslâm'ın kaide ve kurallarından daha fazla önem verdiklerini belirten Gaspıralı,³¹ o büyük Türk yatağında hakiki manasıyla okul ve eğitimin olmadığını, cehaletin ise memleketi istila ettiğini ifade etmekteydi. Bu durumu iyi analiz eden Gaspıralı, birçok zorluğa katlanarak okullar ve medreseler açmış Müslümanların Avrupa toplumlarından aşağı olmadığını bilfiil ispat etmek üzere (Terakkiyat-ı İslâm) cemiyetleri teşkil etmiştir.³² Türk dünyasının mevcut durumunu kuvvetli bir şekilde müşahade eden Gaspıralı: “*Sönmüş kalpleri ne ile yandırmalı? Basireti kesmiş perdeleri ne ile kötermeli (kaldırmalı)? Gaflet sahrasında serilip kalmış koca bir milleti ne ile ayağa turğuzmalı (kaldırmalı)?*” soruları ile işe başlamıştır.³³

Daha önce de ifade edildiği gibi Sırât-ı Müstakim zaman zaman İsmail Gaspıralı'nın Tercüman'da yayımlanan yazılarını kendi sütunlarında okuyucularının istifadesine sunmaktaydı. Bu yazıların birinde Gaspıralı, Türk birliğinin kurulması gerektiğini şu hususlara dikkat çekerek şöyle dile getirmekteydi: “*Katiyen bilmeliyiz ki daha yarım asır sürmez Avrupalılar bizi ortadan kaldıracaktır, bütün Müslümanlar mahvolacaktır. Bizi muhafaza için birleşmekten başka çare yoktur.*”³⁴ O, bu ifadelerle bir birliğin kurulmasının şart olduğunu belirtiyordu. Diğer taraftan Gaspıralı daha o dönemde Müslüman Türk halklarının kendi içindeki mezhep ayrılıklarına dikkat çekmeye çalışmış, çeşitli tespitlerde bulunmuş ve çözüm önerileri sunmuştur.³⁵ Gaspıralı Türk-İslâm

²⁹ Akpınar, “Tercüman”, s. 493.

³⁰ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 14.

³¹ *Tercüman*, Sayı: 9, 10 Ramazan-ı Mübarek 1313/1896, s. 22.

³² *Sırât-ı Müstakim*, Sayı: 64, s. 185.

³³ Kırımlı Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey (Dilde, Fikirde, İşte Birlik)*, (Haz. Ramazan Bakal), Avrasya Bir Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 10-11.

³⁴ *Sırât-ı Müstakim*, Sayı: 52, s. 406.

³⁵ Gaspıralı'nın tespitleri ve önerileri şu şekildedir: “*Şii olsun Sünni olsun değil mi ki (La İlahe İllallah Muhammeden Resulullah) diyor, kendini Müslüman addediyor; onu daire-i ittihad almaz. Evet hataları vardır, yok değil, fakat hatalarını ıslah edelim. Ama hasmane değil hüsnüniyetle. Kin ve düşmanlık hisleri böyle şanlı bir ümmete yakışmaz. Onları davet edelim karşı karşıya gelelim ulemasıyla görüşelim insancasına konuşalım anlaşalım.*” Gaspıralı devamında şunlara değindi: “*Şii ulemasını davet eylemeliyiz. Bir meclis teşkil ederek ihtilafları halletmeliyiz. Bu hal tefrikaya nihayet verilmeliyiz. Nedir bu hal? İkimiz de Kur'an okuruz, ikimiz de Allah bir, peygamber hak itikat ederiz. Sonra onlara göre biz batıl, bize göre onlar batıl. Ne hayattır, ne tefrikadır bu? Kuvvetin dağılması, Müslümanların inhitatı bundan neşet etti. Mübahase edersek ben eminim ki onlar daire-i insafa gelecektir. Yahul Hepimiz Müslümanız. Nedir aramızdaki bu mücadele, bu kavga? Bir meclis-i münazara teşkil edelim. Aramızdaki ihtilaflı mesele ne ise halledelim.*” Bkz.: *Sırât-ı Müstakim*, Sayı: 52, s. 406.

medeniyetinde bugün mevcut olan sorunları kendi döneminde büyük öngörü ile tespit etmişti. Ona göre mezhepsel farklılıklar bir kenara bırakılarak ortak hedefler uğrunda çaba harcanmalıydı. İslâm memleketlerinde istibdat yönetimlerinin yıkıldığını, halkın artık uyandığını ve dost ile düşmanı ayırmanın vaktinin geldiğini belirten Gaspıralı, “*Kelime-i Tevhidi-i haykırıp Turan ve âli Resul’e*” muhabbet eden “*Şii*” “*kardeşlerimizi düşman değil, hak Müslüman din kardeşlerimiz olduklarını anlamaya vakit geldi*” diyerek Türk-İslâm Birliği idealine vurgu yapmaktaydı.³⁶

Kısacası Gaspıralı, çağın ihtiyaçlarına gözlerini kapatan bir din anlayışına karşı çıkmıştır. Müslümanların içinde bulunduğu durumun dinden kaynaklanmadığını belirten Gaspıralı, “*ilim Çin’de ise var tahsil eyle*” düsturuna binaen dünyadan bihaber kalınmamasını savunmaktadır.³⁷ O genel olarak, Türk-İslâm dünyasının mütemadiyen gelişmesini, yanlış fikirlerden uzak durulmasını ve İslâm’ın doğru anlaşılmasını vurgulamaya çalışmıştır.

İsmail Gaspıralı’nın Yayın ve Faaliyetlerinin Önemi

Yukarıda bahsedilen duygu ve düşüncelere sahip olan İsmail Gaspıralı, matbaa kurarak gazete, dergi, ders kitapları, kültür kitapları basıp yaymış hikâyeler, romanlar ve şiirler yazmıştır. Ayrıca “*Bütün Rusya Müslümanları*” adı altında kongreler düzenlemiş, “*Müslüman Cemiyet-i Hayriyeleri*” adını verdiği sivil toplum kuruluşlarını organize etmiştir. Gaspıralı, bu çalışmalarını Kırım’ın dışına da taşıyarak büyük bir “*Türk Dünyası*”nın varlığını duyurma çabasına girmiştir.³⁸ O, Rusya Müslümanlarına milliyetperver neşriyatıyla doğru yolu göstermiş ve onların gözünü açmıştır.³⁹

Gaspıralı, konferans ve kongrelerle de faaliyetlerini yürütmüş ve bu sa- yede önemli konulara değinmiştir. Onun düzenlediği konferanslardan birine katılan ve aynı zamanda Köstenceli bir öğretmen olan Mehmet Niyazi düşün- celerini şöyle dile getirmiştir: “*Konferans heyeti umumisi itibariyle cidden şa- yanı istifade idi. Âlem-i İslamiyet’e ettiği hizmetlerden dolayı kendisi ne kadar “bahtiyar”, ad etse hakikaten sezadır. Hele Rusya Müslümanlarının baş tacı ve iftiharındır. Çünkü oranın neşr-i irfanıdır.*”⁴⁰

³⁶ Sabri Arıkan, “Kırım’da Yayınlanan Tercüman Gazetesi’nden Tarihi Haberler, Nedenlerini Araş- tıracağımız Meseleler: 1 Karşılaştığımız Meseleler, Şeriat, Ulemalar ve Şiirler Kimlerdir?”, *Türk Dün- yası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 231, Mart 2006, s. 12.

³⁷ O, duygu ve düşüncelerini şu şekilde devam ettirmiştir: “*Bizlerde ne tedbir var, ne sanat kaldı! İbadetini edip keyt-i rızkı tedarik eyle... buyurulmuş. Bizler duruyoruz, güya gökten yağacak da bizler toplayacağız... Şeriat - beşikten lahite kadar oku, diyor. Biçare ve cahil kalmış valide “oku bitmez oğlum bu miktarı yeter” diyor. Şeriat - git Çin’den ilim getir, diyor. Valide beş gün yalan dün- yada bu zahmetlere ne gerek diyor. Şeriat - git çalış, rızkı ara, bul, diyor. Şefkatli valide yani zevce fehmine göre - dur, yan gel, kısmetin var ise ayağına gelir! Yolunda telkin veriyor. Şeriat - cümleliz karındaşsız, diyor. Gördüğümüz terbiye ise - bırak, yahu! Ağan karındaşın değil ya, mealindedir. Vaktiyle meydan-ı gayret, bağçe-i ilim ve maarifet ve hane-i saadet olan alem-i islamiyet bugün de miskinler köşesine döndüğü bu gibi taksirat ile şeriaten ziyade adetlerin hükmettiğindedir zanne- diyor.” Bkz.: Tercüman, Sayı: 9, 10 Ramazan-ı Mübarek 1313/1896, s. 22.*

³⁸ Cemiloğlu, a.g.e., s. 39.

³⁹ *Sırat-ı Müstakim*, Sayı: 64, s. 185.

⁴⁰ Mehmet Niyazi, konferansı üç fasla ayırmıştır. Ona göre birinci fasıl: “*okuma-yazma usulünün şarkta nasıl tesis ettiğine ve hurufata eşkâl mahsusa ilk evvel Türkler tarafından icat edildiğine*

Gaspıralı'nın yapmış olduğu çalışmalar Rusya'daki Müslüman ve Türkler üzerinde milli bilincin oluşmasına zemin hazırladığı gibi Osmanlı Devleti'nde de geniş yankılar uyardı. Gaspıralı, özellikle Türk milliyetçiliği düşüncesinin gelişmesinde ve ideoloji haline gelmesinde önemli bir yere sahiptir. O, Köprülüzade Mehmet Fuat'ın ifadesiyle "Bütün hayatını Türklüğün yükselmesine sarf eden" bir fikir insanı idi. Yusuf Akçura ise onun hakkında: "Hiç kimse Kırmızı İsmail Bey kadar bütün Türklük gayesini açık ve kararlı bir şekilde savunmaya ve filiyatta uygulamaya çalışmamıştır." demektedir. Gaspıralı ile Yusuf Akçura, 1904-1908 yılları arasında Rusya Müslümanlarının taleplerine cevap verebilmek için birlikte çalışmışlardır. Yine bu iki Türk mütefekkeri 1911 yılından itibaren, Yusuf Akçura'nın Tercüman'ın "küçük kardeşi" dediği, Türk Yurdu'nu yayımlamaya başlamışlardır.⁴¹

İsmail Gaspıralı'nın, gayretleri ve neşriyat sahasındaki faaliyetleri ile Türk-İslâm tarihinde önemli bir yere sahip olduğu muhakkaktır.⁴² Ahmet Bican Ercilasun Gaspıralı'nın Türk dünyasına yönelik faaliyetlerini tam anlamıyla öğrenmek için "onun Tercüman'da ve Tonguç, Şafak, Kamer, Ay, Yıldız, Güneş" gibi risalelerde çıkan yazılarını toplayıp neşretmek gerektiğini ifade etmektedir.⁴³ Ercilasun, bugün bu eksiklerin büyük oranda giderildiğini belirtmektedir.⁴⁴

Nadir Devlet'e göre Gaspıralı'da milli şuur oldukça yüksekti. Gaspıralı'nın ortaya attığı "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" şiarı yalnız Rusya Türklerini değil, belki de bütün Türkleri birleştirmek arzusunun ifade ediyordu.⁴⁵ Necip Hablemitoğlu ise Gaspıralı ile ilgili değerlendirmesinde onun Türkcülüğü ağızına almadan mükemmel bir şekilde Türkcülük yaptığını ifade etmektedir.⁴⁶ Netice

---

ve zamanla Mısırlılardan, Yunanlılara, Romalılara geçerek tedricen nasıl kesb-i terakki eylediğine dair idi. Bu fasıldan tamamıyla istifade ettik." İkinci fasıl: "Avrupa'da Luter ile başlayan eğitim sistemidir." Üçüncü fasıl: "Konferansın kısmı ahiri olan bu bahsi memalik-i Osmaniye ilkokulları ile Rusya Müslüman ilkokulları arasında bir mukayese demektir. Bu hususta Türkiye okullarına dair verilen malumat pek noksan veya yetersiz görüldü. İsmail pek umumi memalik-i Osmaniye'de yirmi milyon nüfus-u İslâmiye zan ve tahmin ve en az bin nüfusa bir mektep hesap ederek yirmi bin mektebin lüzumu çok büyüktü. Ve sonra kendisine verilen malumat üzerine Türkiye'de ilkokul toplamının kırk bini aşkın bulunduğunu beyan buyurdular." Bkz.: *Strat-ı Müstakim*, Sayı: 49, s. 364-365.

⁴¹ Turgay Uzun, "İlk Türk Aydınlanma Hareketi: Ceditçilik ve İsmail Gaspıralı", *İsmail Gaspıralı Hakkında Hatıralar ve Makaleler*, www.ismailgaspıralı.org, Erişim Tarihi: 12.08.2019.

⁴² Abid Hamidoğlu Tahirli, "Bütün Türklerin Tercümanı", *İsmail Bey Gaspıralı*, Bakü 2011, s. 3.

⁴³ Ahmet B. Ercilasun, "a.g.m.", s. 91.

⁴⁴ İ. Sıtkı Oğuzbeyoğlu, "Merhum İsmail Gaspıralı ve Bir Hatıra", *İsmail Gaspıralı Hakkında Hatıralar ve Makaleler*, www.ismailgaspıralı.org, Erişim Tarihi: 12.08.2019.

⁴⁵ Devlet, *a.g.e.*, s. 124.

⁴⁶ Hablemitoğlu, *a.g.e.*, s. 29.

itibarıyla kendini Türk dünyasına adayan Gaspıralı, yayınlamış olduğu neşriyatıyla önemli bir sorumluluğu yerine getirdiği açık bir şekilde müşahede edilmektedir.

Sonuç

İsmail Gaspıralı'nın çalışmalarına bakıldığında İslâm'ın Türk milli birlik ve bütünleşmesinde önemli bir yere sahip olduğu göze çarpmaktadır. Bunun yanında toplumsal değişimin çağın ihtiyaçlarına göre ve dini değerleri koruyarak gerçekleşmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Gaspıralı, çalışmalarında Türklük ve Müslümanlığı birbirlerini tamamlayıcı unsur olarak kullanmıştır. O, Türklüğü sadece ırkî özelliklerine atıf yaparak değil dinsel boyutu ile de ele almıştır. Birçok zorluğa ve imkânsızlıklara rağmen hedeflerinden vazgeçmeyen Gaspıralı Türk milletine önemli bir miras bırakmıştır. Gaspıralı'nın Türklüğü ortak bir dil (Türk dili) ve ortak bir din (İslâm) kimliği çerçevesinde temellenmiştir. Öte yandan Türk dünyasının dil üzerinde ortak bir noktada buluşmasını ve bunun da İstanbul Türkçesi ile mümkün olacağını vurgulamıştır. Onun hedefinde sadece Rusya Türkleri değil Osmanlı'yı da içine alan bütün Türk dünyası vardır. Özellikle Türk halklarının eğitimle kendilerini geliştirip modernleşerek kültür birliğini oluşturmaları gerektiğini sık sık dile getirmiştir.

Kaynaklar

Sürelî Yayınlar

Sırat-ı Müstakim, Tercüman.

Kitap ve Makaleler

AÇA, Mehmet: "Misyoner-Şarkiyatçı Nikolay İvanoviç İl'minskiy'in Çarlık Rusyası'nın Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri", *Yeni Türkiye-Türkçe Özel Sayısı*, Sayı: 55, Aralık 2013.

AKPINAR, Yavuz: "İsmail Gaspıralı'nın Din ve Milliyet Anlayışı", *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri (1/İsmail Bey Gaspıralı)*, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2015.

AKPINAR, Yavuz: "Tercüman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 40, 2011.

ARIKAN, Sabri: "İsmail Bey Gaspıralı İle İlgili Küçük Haberler", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 260, Ağustos 2008.

_____ : "Kırım'da Yayınlanan Tercüman Gazetesi'nden Tarihi Haberler, Nedenlerini Araştıracığımız Meseleler: 1 Karşılaştığımız Meseleler, Şeriat, Ulemalar ve Şiiler Kimlerdir?", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 231, Mart 2006.

_____ : "Kırım'ın Bahçesaray Şehrinde Yayınlanan Tercüman Gazetesinden 1883-1918, Dilde, Fikirde, İşte Birlik", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 135, Mart 1998.

_____ : "Rusya'da Çarlık Devrinde Yazılan Türklerle İlgili Gizli Mektuplar", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 259, Temmuz 2008.

CEMİLOĞLU, Mustafa: “İsmail Gaspıralı ve Eğitim Anlayışı”, *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri (1/İsmail Bey Gaspıralı)*, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2015.

DEVLET, Nadir: *İsmail Bey (Gaspıralı) (1851-1914)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

ERCİLASUN, Ahmet B.: “Gaspıralı İsmail’in Dil Anlayışı”, *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri (1/İsmail Bey Gaspıralı)*, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2015.

_____: “İsmail Gaspıralı’nın Fikirleri”, *İsmail Gaspıralı Hakkında Hatıralar ve Makaleler*, www.ismailgaspıralı.org.

GÖKALP, Ziya: *Türkçülüğün Esasları*, (Haz. Mehmet Kaplan), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2004.

HABLEMİTOĞLU, Necip: *Gaspıralı İsmail*, Birharf Yayınları, İstanbul 2006.

HESENİLİ, Cemil: “Rusya Türkleri’nin Lideri Ali Merdan Bey Topçubaşı”, (Akt: Hüseyin Adıgüzel), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 127, Ağustos 2000.

OĞUZBEYOĞLU, İ. Sıtkı: “Merhum İsmail Gaspıralı ve Bir Hatıra”, *İsmail Gaspıralı Hakkında Hatıralar ve Makaleler*, www.ismailgaspıralı.org

SADOĞLU, Hüseyin: “Rus Dil Politikaları ve Bugünkü Türk Lehçeleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 141, Aralık 2002.

SARAY, Mehmet: *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2014.

SARIÇİÇEK, Mümtaz: “Gaspıralı İsmail Bey ve Sıraât-ı Müstakim Mecmuası”, *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri (1/İsmail Bey Gaspıralı)*, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2015.

SEYDAHMET, Kırımlı Cafer: *Gaspıralı İsmail Bey (Dilde, Fikirde, İşte Birlik)*, (Haz. Ramazan Bakkal), Avrasya Bir Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.

ŞAHİN, Hatice: “İsmail Gaspıralı, Ortak Dil ve Osmanlı Türkçesi”, *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri (1/İsmail Bey Gaspıralı)*, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2015.

TAHİRLİ, Abid Hamidoğlu: “Bütün Türklerin Tercümanı”, *İsmail Bey Gaspıralı*, Bakü 2011.

TOGAN, Zeki Velidi: “Gaspıralı (Gaspınski) İsmail”, *İsmail Gaspıralı Hakkında Hatıralar ve Makaleler*, Çev. Yavuz Akpınar, www.ismailgaspıralı.org

UZUN, Turgay: “İlk Türk Aydınlanma Hareketi: Ceditçilik ve İsmail Gaspıralı”, *İsmail Gaspıralı Hakkında Hatıralar ve Makaleler*, www.ismailgaspıralı.org

İnternet Kaynakları

<http://ataturkitaplighi.ibb.gov.tr>

SOVYET RUSYA DÖNEMİNDE KAZAKİSTAN

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ*

Öz

Uzun yıllar Rus hâkimiyeti altında yaşayan Kazakistan'da tatbik edilen yanlış ekonomi, kültür ve siyaset politikaları yüzünden karşı karşıya kalınan tahribatın izleri bugün dahi silinebilmiş değildir. Halen Türk Dünyası'nun en bakir ve zengin topraklarına sahip olan Kazak Türkleri geleneksel konar-göçer hayatlarını sürdürmeye kalkıştıklarında Sovyet-Rus döneminin hükümetleri tarafından çıkarılan birtakım kanunlar ile günden güne fakirleşmeleri sebebiyle sonucu zaman zaman çok kanlı bir şekilde neticelenen ayaklanmalar gerçekleştirildiler. Ne Rus çarlığının Bakir Topraklar projesi ne de Sovyet Rusya'nın kolhoz siyasetinin bu insanlara hiçbir yararı olmadı. Ekonomik, kültürel ve politik hayatın gerisinde kaldıkları gibi, bu topraklara Rus idareciler daima ham madde deposu şeklinde baktılar. Buna bağlı olarak ondokuzuncu asırdan itibaren görülmeye başlayan Slav göçmenlerin akınıyla kendi yurtlarında azınlık durumuna düştükleri bir yana, artık onlara ikinci sınıf vatandaş muamelesi yapılmaya da başlandı. Elllerinden mera arazileri alınması bir yana, sanıldığı üzere onlara modern bir eğitim de sunulmadı. Bu yüzden sosyal hayatın sürekli dışında bırakılan Kazak Türkleri, sanki kendi ülkelerine gelen Rus memurların hizmetkârları, en iyisinden onların işlerini çabuklaştıran yardımcılar gibi görüldüler. Bütün Kazak Türklerine Rusça mecbur tutulup, Rus edip ve şairleri öğretilip, okullarda onların eserleri okutulup, ezberletilirken; Kazak şair ve romancıları ancak kendi toplumları arasında itibar kazandılar. Bu hâl Sovyet vatandaş kavramına ters gelince, zaman zaman kendi içlerinden çıkan birtakım milliyetçi aydınlar bu kötü gidişata bir dur demek isteyip, Rus yetkililerini uyarmaya yeltendiklerinde ise burjuva milliyetçiler veyahut da halk düşmanları oldukları ilan edilerek ya sürgünlere gönderildiler ya da kurşunlanmak suretiyle hayatlarına son verildi. İşte biz bu çalışmada özetle Kazakistan'da Çarlık Rusyası'nın mirasını devralan Sovyet hükümetleri döneminde uygulanan birtakım icraatlarla bunların sonuçlarının yansımalarını göstermeye gayret ettik.

Anahtar kelimeler: Sovyetler Birliği, Kazakistan, Sovyet Politikaları.

Kazakhstan In Soviet Russia Period

Abstract

The traces of destruction encountered because of wrong economic, cultural and diplomatic policies applied by Russian in Kazakhstan, which was un-

* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü.

der the Russian sovereignty for many years still remain. When Kazakh Turks, who today possess the most untouched and fertile lands of the Turkic World, attempt to continue their traditional nomadic life revolted against Russians and their failure at times were because of their growing poorness due to the inactions by Soviet-Russian governments. Neither the Untouched Territories Project of Russian Tsarism nor Soviet-Russian kolkhoz policy, had no use for these people. They lagged behind in economic, cultural and political life as well as Russian governors considered these territories always as a source of raw materials. Depending on this, apart from the fact that they became minority in their own homeland as a result of Slavic migration wave occurred after the 19th century, they were treated like a second-class citizen. Apart from their pastures were dispossessed, education services were not provided as supposed. For this reason, Kazakh Turks constantly excluded from the social life and were considered as servants of Russian officials incoming to their country, at most as assistants facilitating their works. All of Kazakh Turks were required to Russian, as Russian writers and poets were taught and their literary works studied and memorized in schools; Kazakh poets and novelists were gained reputation only among their own community. When this situation came into conflict with the notion of Soviet-citizenship, some Russian nationalist intellectuals asked for stopping the rot at times and attempted to warn the Russian authorities, Kazakh Turks were declared as bourgeois nationalist or public enemy and were send into exile or executed by firing squad. In this study, we attempted to show in brief the reflected consequences of the actions taken by Soviet governments inherited Russian Tsardom in Kazakhstan.

Keywords: Soviet Union, Kazakshtan, Soviet Politics.

Giriş

Günümüzde Kazak Türklerinin yurdu demek olan Kazakistan'da Türk-Hun çağından itibaren bir yerleşme söz konusu olup, bilhassa Türklerin doğudan batıya doğru gerçekleştirdikleri akın ve göç hareketlerinde geçiş noktası olması sebebiyle de Türk tarihinin bütün izlerini görmek mümkündür.¹ Avrupa Hunları, Hazar, Bulgar, Peçenek, Kuman-Kıpçak ve Uzlar devrinde de İdil-Ural sahası yoğun bir Türk nüfusunu barındırdığı gibi, merkez olma özelliğini de korumuştur.²

Ne yazık ki Altun Orda Devleti'nin inkırazının ardından Karadeniz'in kuzeyinin talihi değişmiş, bilhassa Kazan Hanlığı'nın sükutuyla beraber bölge Türklerini artık acı ve kederli günler karşılamıştır. Rusya Kazak-Kırgız ordalarının Türkistan'a açılan kapının anahtarı olduğunu anlamış, buna binaen Türkistan'ın zengin yer altı kaynaklarına ulaşmak amacıyla keşif heyetleri hazırlanmış ve hareket noktalarını meydana getirmek için de Kazakistan'ın kuzey taraflarından başlamak üzere kale şehirlerin inşasına girişilmişti. Eko-

¹ Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1984, s. 23-38; A.G. Medoyev, "Naskalniye Izobrajeniya Gor Tesiktas i Karaungur", *Trudi. Akademia Nauk Kazakskoy SSR*, Tom 12, Almatı 1961, s. 72-77; P.I. Marikovskiy, "Naskalniye Risunki Gor Kuldjabası", *Trudi. Akademia Nauk Kazakskoy SSR*, Tom 12, Almatı 1961, s. 78-86.

² *Oğuzname Destanı*, 1998, s. 31b; Saadettin Yağmur Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, 3. Baskı, Ankara 2009, s. 64-69; Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 3. Baskı, Ankara 2014, s. 517-532; Gömeç, "Türk Tarihinde Peçenekler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 53, Sayı: 1, Ankara 2013, s. 251-266; A. Kayyum Kesici, *Dün, Bugün ve Hedefteki Kazakistan*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 25.

nominin ve düzenin bozulduğu bu yıllarda Kazakların Osmanlı Devleti'ne de elçiler gönderdikleri ve tavsiyeler aldıkları ve bu arada birbirleriyle de kavgalara tutuştukları anlaşılıyor.³ Öyle ki Küçük Cüz hanı Ebu'l-hayr ve Orta Cüzün önderi Semeke gibi hanlar o kızgınlıkla, Kalmuklarla yaptıkları savaşları dahi bıraktılar. Buna bağlı olarak pek çok yakını esir veren ve zorda kalan Kazakların Küçük Cüzlerinin başı Ebu'l-hayr Han, 1726 ve 1730 yıllarında Rus çarına gönderdiği elçiler vasıtasıyla Kalmuklara karşı yardım isteme yoluna gitti. Bu yüzden Ruslar bölge Türklerinin hem birbirleriyle, hem de yabancı halklarla mücadelelerini çok iyi değerlendirmiştir. Onları bazen korumak, zaman zaman da hakemlik rolleriyle kandırılmışlar ve bu suretle kendilerine yanaştırmışlardı. Böylece 1731'de yayınlanan bir tamimle Rusya, Ebu'l-hayr ve yanındakilerin koruyuculuğunu üstleniyordu.⁴

Rus çarlığı Ebu'l-hayr gibi Orta Cüz hanlarını da çeşitli hediye ve rüşvetlerle yanına çekmeye çalıştı. Bununla beraber 1734'te Orta Cüz ve 1738 tarihinde de Ulu Cüz Rus hâkimiyetine boyun eğdi. Milli bir teşekkül olan her Kazak cüzünün kendi istiklâli uğrunda gayret ve çabalarına rağmen, birbirlerinden ayrılmaları ve parçalanmaları Türklerin siyasi kaderi üzerinde çok kötü tesirler yaptı. Kendi aralarındaki iç anlaşmazlıklar ve savaşlar Kazak Türklerinin birliğini tehdit ettiği kadar, Rus ordusunun Asya'yı işgalini de kolaylaştırmıştır. Rus hâkimiyetinin tesisi yavaş yavaş ve akılcıca gerçekleştirildi. St. Petersburg'daki yönetim Kazaklara vatandaş statüsünü asla vermedi. Bunlar daha ziyade "yabancı" (inoradtsi) diye adlandırıldılar. Askerlikten muaf tutuldular ve kısmen kendi geleneksel hukuklarına bağlı kaldılar.⁵

³ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. Reşat Uzman, İstanbul 1980, s. 483-484; S.G. Klyash-torniy - T.İ. Sultanov, *Türkün Üçbin Yılı*, Çev. A. Batur, İstanbul 2003, s. 307-308; Orhan Doğan, "Tavke Han Dönemi (1680-1718) Kazak Hanlığı ve Tavke Han Yasaları (Jeti Jargı)", *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 3, Bişkek 2002; Doğan, "Orta Asya Hanlıklarının Çarlık Rusya'nın Tabiyetine Girmeleri Hakkında Bazı Belgeler", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 39, İstanbul 2004, s. 157; Kesici, *a.g.e.*, s. 55-72; N. Mukametkanlı, *Tarihi Zertevler*, Almatı 1994, s. 50; Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Ankara 2002, s. 285; İbrahim Yarkın, "Türkistan'da Çarlık Rusyasının Baskı ve Sömürme İdaresine Karşı İsyanlar", *Türk Kültürü*, Yıl: 7, Sayı: 84, Ankara 1969, s. 57; Reşid Rahmeti Arat, "Kazakistan", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 6, 5. Baskı, İstanbul 1988, s. 499-500; Mehmet Saray, "Dış Türkler", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 12/2, 5. Baskı, İstanbul 1988, s. 408; Fatih Ünal, "Aktaban Şubirındı Hadisesi", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 160, İstanbul 2000, s. 18-21; Osman Yorulmaz, "Kazakları Oluşturan Boylar ve Bunların Diğer Türk Devletlerindeki Dağılımı", *Üçüncü Bin Yılın Eşiğinde Türk Uygarlığı*, Bişkek 2003, s. 329; Yorulmaz, "Kazaklar ve Kazak Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizöğülleri*, İstanbul 2016, s. 458-460; Şehabeddin-i Mercani, *Müste-fadü'l-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar*, Türkiye Türkçesine Aktaran: Mustafa Kalkan, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2008, s. 38.

⁴ Fatih Ünal, "Türkistan'da Hürriyete Koşanlar", *Tarih ve Medeniyet*, Sayı: 61, İstanbul 1999, s. 64; Ünal, *XVIII. Asır Türk-Rus Münasebetlerinde Neplüyev*, Titiz Yayınları, Ordu 2010, s. 101; Doğan, "a.g.m.", s. 156-158; Doğan, "Türkistan (Orta Asya) Tarihi İle İlgili Belgeler", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Sosyal Siyaset Konferansları*, İstanbul 2005, s. 722-730; Oktay Berber, *Kalmuk İstilas ve Türk Dünyasına Etkileri*, Doktora Tezi, Ankara 2014, s. 50-51; Kesici, *a.g.e.*, s. 62-63.

⁵ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 347-348; Ahmet Caferoğlu, "Kazak Türkleri", *Türk Kültürü*, 3/29, Ankara 1965, s. 305; A. Bennigsen, "Çarlık ve Sovyet Hâkimiyeti Altındaki Türkler", *Türk Kültürü*, Çev. K. Aytaç, 24/270, Ankara 1985, s. 11; Ünal, "a.g.m.", s. 64; Yorulmaz, "Kazak-Başkurt Münasebetleri (XVII. - XVIII. Yüzyıl)", *Tarihten Bugüne Başkurtlar*, Haz. A. Melek Özyetkin - A. Merthan Dündar - İlyas Kamalov, İstanbul 2008, s. 121-122; Doğan, "a.g.m.", s. 170-177; Kesici, *a.g.e.*, s. 81-82.

Rusların iddiasına göre onlar; hâlâ Orta Çağlarda yaşayan Türkistan'a girmek suretiyle, göçbelerin modern dünya ile tanışmalarına, iktisaden gelişmelerine vesile olmuşlardı. Ama bırakın bunları bir kenara, yaklaşık 150 yıllık hâkimiyet döneminin sonunda bile, Türkistan'da sadece şeklen değişiklikten başka bir şey yoktu.

Rusya ilk işgal yıllarından itibaren Kazakistan ve daha güneydeki Türkistan topraklarına gelen kendi vatandaşlarına ücretsiz olarak ekilecek toprak, ev yapmak için de bedava arsalar verirken, Türklerin bu yoldaki talebine karşılık Hıristiyan olmaları şart koşulmaktaydı. 1881 tarihinde çıkarılan yasa ile Rus köylülerin durumu da güvence altına alındı. Bununla beraber Rus çarlığının baskı ve kötü idarelerine karşı zaman zaman Kazak Türklerince yürütülen ayaklanmalar ortaya çıktıysa da bunlardan bir netice alınmadığı gibi, Türkler hem insan hem de hayvan sayısı bakımında külliyetli miktarda kayıplara uğradılar.⁶

Kazakistan'da Sovyet Hâkimiyeti

Bu arada 20. yüzyılın başlarına doğru Rusya'da, özellikle Batı Avrupa ve İngiltere'de ortaya çıkan yeni siyasal akımlar da etkili oldu. 1905 yılında hem Kazakistan, hem de bütün eski Rusya bu yeni fikri akımların tesirindeydi. Rus çarlığı idaresindeki Türkler ellerinden geldiğince bu durumu değerlendirmeye çalıştılar. Türkler, Ruslar karşısında silahla yapamadıklarını, siyasi atmosfer içerisinde gerçekleştirme gayreti içine girdiler.

Buna bağlı olarak esen serbestlik rüzgârlarıyla Kazak Türkleri 1906'da Kazak Anayasal Demokratik Partisi'nin öncülüğünde, halkta milli bir şuur uyanmasını sağlamışlardı. Bilindiği gibi bu parti daha sonra Alaş Orda adını aldı⁷ ve bu vesileyle ihtilal hareketi hızlandırıldı. Ancak bu gelişmelerden yeterince yararlanılamadı, çünkü I. Cihan Harbi patlak verdiği sırada Rus hükümeti seferberlik ilân etmiş ve 250.000 civarında Kazak Türkü, Rus ordusunda geri hizmetlerde çalıştırılmak üzere askere çağrılmıştı. Ayrıca askeri ihtiyaçlar için Kazakların hayvanlarına el konulması gibi bir durum da söz konusuydu. Elbette Kazak Türkleri kendilerini açlığa sürükleyen bu uygulamaya pabuç bırakmak istemediler. Bu vaziyet bir yana onlar, Rus çarlığının üzerlerine yüklediği vergilerin de azaltılması talebinde bulundular. Rus imparatorluğu Türklerin bu isteklerini dikkate dahi almıyordu. Sonuçta senelerin

⁶ Kesici, *a.g.e.*, s. 95-124; Gömeç, "Tarihte ve Günümüzde Kazakistan", *Yeni Forum*, 14/287, Ankara 1993, s.10; Ünal, "a.g.m.", s. 64-69; Konuralp Ercilasun, *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kaşgar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 104; Yorulmaz, "a.g.m.", s. 463-471; Mehmet Saray, *Kazak Türkleri Tarihi*, Nesil Matbaacılık, İstanbul 1993, s. 38-42; Y. Çavuşoğlu, "Osmanlı Devleti'nin Orta Asya Hanlıkları İle Münasebetleri", *Tanıtım Dergisi*, 8/91-92, İstanbul 1987, s. 35; Bennigsen, "a.g.m.", s. 12; Nahide Şimşir, *Kazak Tarihi ve Kültürü Araştırmaları*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 49; Kurat, *a.g.e.*, s. 347-350; A. Bodger, "Abulhayir Khan of the Kazakh Little Horde, 1718-1748 and His Allegiance to Russia", *II. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiri Özetleri*, İstanbul 4-9 Ekim 1976, s. 7-9; Elizabeth E. Bacon, *Esir Orta Asya*, Çev. Tansu Say, Tercüman Yayınları, İstanbul 1978, s. 107; Saray, *a.g.e.*, s. 44; İbrahim Yarkin, "Türkistan'ın İktisadi Durumu Hakkında Bazı Bilgiler", *Türk Kültürü*, 10/115, Ankara 1972, s. 55; Çavuşoğlu, "a.g.m.", s. 35-36.

⁷ Her ne kadar Kazak Türkleri kendilerini Alaş adlı bir atadan geliyor kabul etseler de, Alaş kelimesi Türkçedeki "Ala" yani karışık, içinde her şey olan sözülle de ilişkilidir. Belki partinin isminin böyle olması, bütün Türkistan ve İdil-Ural'daki halkları da içine almak amacıyla bu şekilde verilmiş olabilir. Tabii burada Alas-Alaz (Alev/Ateş) terimini de gözden irak tutmamak lazım. Ancak bizim bu söylediklerimiz bir iddia değil, faraziye den ibarettir.

kızgınlığıyla Sır Derya bölgesinde isyan çıktı. Evliya Ata merkezli başkaldırı az bir zamanda Urallara kadar yayıldı. Sadece Turgay vilayetinde ayaklanmaya katılanların sayısının 20.000 olduğu bildirilmektedir. Ne yazık ki isyan sırasında Türk bölgeleri arasında gereği gibi irtibat sağlanamadı. Fakat buna rağmen Güneydoğu Kazakistan'ın Yedisu havalisinde ortadan kaldırılan Rus askerlerin sayısı 3300 kadar idi. Bunun üzerine Rus devlet duması Aleksandr Kerenski'nin başkanlığında bir komisyonu bölgeye yolladı ve Kazakistan'da bulunan Rus kuvvetleri, Türkistan'ın diğer yerlerinden gelen birliklerle takviye edilerek, 16 Kasım 1916'da Türkleri peyderpey yendiler. Bunun neticesinde 40.000 haneye yakın Türk ailesi çöllere sürüldü. 300.000'den fazla Kazak-Kırgız Türkü Doğu Türkistan'a sığındı. On binlerce Kazak idam edildi.⁸ Türklerin ellerinde ne var, ne yoksa soyuldu.

İşte 1916'da neredeyse bütün Türkistan'da baş gösteren bu ayaklanmalar sırasında önemli roller üstlenen Alaş Orda Partisi, Bolşevik ihtilalinden de yararlanarak, Çarlık Rusyası'nın sömürüsü düzenine son vermek için harekete geçmişti. Bu durumda Kazak Türkleri bir taraftan yaklaşmakta olan komünist ihtilalcilere, diğer yandan çar ordularına karşı mücadele etmek zorundaydılar ve üstüne üstlük Rusya genelinde de rakip güçler birbirleriyle amansızca vuruşuyorlardı. Dolayısıyla komünistlerin bu vakitlerde her türlü desteğe ihtiyaçları vardı. Buna bağlı olarak Bolşevikler stratejik bir hamle ile 3 Temmuz 1917'de, Bütün Rusya Müslümanları Milli Şurası'nda şöyle bir çağrıda bulundular: *"Bağımsızlık tehlikededir. Hür vatandaşlar harekete geçmediği takdirde memleket felakete sürüklenecek. Müslüman vatandaşlar; ihtilalin zafiri herkese refah ve hürriyet getirecek, başarısızlık ise herkesi sefil yapacak. Ülkeye anarşi ve terör hükmedecek. Emekçiler topraklarından yoksun kalacak. Hedefimiz tek kuvvet halinde ihtilali kurtarmak ve birleşmektir. Müslümanlar ellerinden geldiği kadar çaba harcamalıdır. Hepimizin borcu, her türlü vasıta ile ihtilal hükümetini kuvvetlendirmek olmalıdır."* Daha sonra ileri sürülen vaatlere de binaen 1917'de Aktübe ve Uralsk Kongreleri ile Orenburg'da toplanmış olan büyük Kazak Kurultayı memleketin teşkilatlandırılması hakkında birçok mühim kararlar aldı.⁹

Kazak Türklerinin tarihteki ilk ciddi siyasi organizasyonu olan Alaş Orda Hükümeti, Rusya'daki iç kavga esnasında Kızıl ve Beyaz Ruslar arasında kalmasına rağmen, bölgede otoritesini yerleştirmiş ve toplumun ihtiyacına binaen birtakım alanlarda ciddi icraatlarda bulunmuştur. Bu mütevezi hükümet bir taraftan kendi hudutları dahilinde idari ve hukuki müesseseleri kurma, güvenliği temin ve adaleti ikame konusunda faaliyetlerde bulunmakta, öbür yandan da askeri teşkilat ile bunun tesis edilemediği mahallerde yerel güçleri

⁸ E. Bekmahanov, *Kazak SSR Tarihi*, Almatı 1960, s. 19-23; İbrahim Yarkın, "Türkistan'da 1916 Yılı İsyanı Hakkında Bazı Bilgiler", *Türk Kültürü*, 6/68, Ankara 1968, s. 30; Hüseyin Adıgüzel, *Azadlığın Köşe Taşları*, Bayrak Yayınevi, İstanbul 2001, s. 12; Carter Vaughn Findley, *The Turks in World History*, New York 2005, s. 150-151; "1916 Olaylarının 100. Yıldönümü Hakkında Kararname", Çev. R. Abdıyeva, *Ala Too Edebiyatı*, Sayı: 5, Ankara 2016, s. 6.

⁹ Bu kurultayda idari, mali ve siyasi birçok konular tartışılmakla birlikte eğitim, din ve toprak meseleleri gibi farklı alanlar hakkında da görüşler açıklandı.

harekete geçirerek, savunma tedbirlerine hazırlanıyordu. Onlar basım-yayın ve başka kültür işlerine de önem verdiler. Bu arada ekonomik meseleler içerisinde en başta Türklerden alınarak Rus göçmenlerine dağıtılan toprakların iadesi ve Kazak Türklerinin iskanı konuları üzerinde duruldu. Fakat bu arada Alaş hükümeti ve partisine muhalif bir sosyalist hareket de ortaya çıkarıldı.¹⁰

Bütün bunlar bir tarafa yukarıda da işaret olunduğu gibi Türklerin üstün Rus kuvvetlerine karşı durmaya güçleri ve imkânları yoktu. Orenburg'un 18 Ocak 1918 tarihinde işgali üzerine, merkez Semey bölgesine taşındı. Bolşeviklerle yapılan görüşmelerden de bir sonuç çıkmadı. Esasında Rus komünistlerin Rusya'yı bağımsız cumhuriyetlere bölme gibi bir niyetleri yoktu. Onların amacı çar ailesinin yerini almaktı. İşte bu yüzden üç sene süren kanlı iç mücadelelerden sonra, 1918 Mart'ında Alaş Orda Hükümeti'ni dağıtmayı başardılar. Sovyet Rusya 1919'da Kazaklar için bir kukla hükümet kurdu ve Orenburg'u da başkent yaptı. Bu arada 1920 yılı kışının uzaması ve sert geçmesi bir felakete sebep oldu. Birinci Dünya Harbi sıralarında tohumluk darıları bile ellerinden alınan, ekecek ve yiyecek birşeyleri kalmayan yüz binlerce insan açlıktan öldü. O kadar çaresizdiler ki bırakın kedi, köpek etlerini, ölen yakınlarını dahi yiyecek hale geldiler.¹¹ Rusya her zaman olduğu gibi kendi ülkesinin bu insanlarına yardım etmeyi bile düşünmedi, onlar için önemli olan rejimin başarısıydı. Meydanlarda orak-çekiçli ve kıvılcıklı propaganda gösterileri yapılırken, insanlar durduk-yere ölmekteydiler.

Bununla beraber araştırmacıların belirttiğine göre Birinci Cihan Savaşı başlamadan önce Kazakistan topraklarına gelen göçmenlerin sayısı 3.000.000 civarındaydı. Türk arazilerine yerleşen Rus göçmenlerin %90'ı ziraatla, %10'u ise sanat ve ticaretle uğraşıyordu. 1897'de Kazakistan'da %15 Rus veya Slav var iken, bu sayı 1916'da %41'lere yükseldi. Bu vaziyetten de anlaşılacağı üzere Türklerin 1916'daki Türkistan ayaklanmaları durup-dururken ortaya çıkmamıştır. Kısa bir süre içerisinde Türk topraklarına ne kadar fazla yabancıların iskan edildiği bu istatistiklerden de görülebilir. 1926 sayımlarında 3.831.000 olarak verilen Kazak Türklerinin nüfusu, 1959'da 3.581.000'e düşmüştür. Normalde 1926'daki sayının iki katı bir artış olması gerekirken bir azalış söz konusudur.¹² Bu durumda, acaba Kazak Türklerine ne oldu sorusu akla gelmektedir. Ayrıca 1925-1929 arasında uygulanan Sovyetleştirme ve kolhoz siyaseti de başarısız olmuş, 1915'te bir Türk ailesine en az 26 baş hayvan düşerken, bu rakam 1929'da 5 baş hayvana inmiştir.¹³ Yine bu Sovyetleştirme olayları sırasında yurtlarından sökülen Türklerin iki milyondan fazlası yollarda

¹⁰ İbrahim Yarkin, "Muhtar Türkistan ve Alaş Orda Hükümetleri İle Basmacılık Hareketi Hakkında", *Türk Kültürü*, 2/23, Ankara 1964, s. 40; Kesici, *a.g.e.*, s. 174-180.

¹¹ Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2015, s. 105.

¹² Y. Miroğlu, "Sovyet Türkistanı Nüfusunun Dinamiki", *Dergi*, 5/18, Münih 1959, s. 8; G.A. Von, Stackelberg "Sovyetlerin Komünist Emperyalizmi Tecrübesi ve Sovyetler Birliği'ndeki Müslümanlar", *Dergi*, 7/23-24, Münih 1961, s. 80.

¹³ Bu kolhoz politikasını haklı göstermek gayesiyle, komünist ideolojinin sözde yazarları her türlü yalanı söyledikleri gibi, yöneticilerden de kolhozların her yıl üretimlerini arttırdıklarını bir şekilde ispat etmeleri istenmekteydi. Bakınız, T. Devletşin, *Sovyet Tataristanı*, Çev. M. Emircan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 410.

öldü. Dolayısı ile bu yanlış Sovyet politikaları yüzünden bütün dünya tarihinde ülke nüfusunun yarısını yitiren bir halka daha rastlanılmayacağı söylenebilir.

Sovyet Rusya, Türkleri bu şekil kolhozlarda zorla iskanlarla asimile edip, kimliksizleştirirken, Kazak Türklerinin uyanarak yeni haklar kazanmasını isteyen Kazak Türk aydınlarından Alihan Bökeyhan, Ahmed Baytursun, Muhammedcan Tınışbay, Halil Muhammed, Miryakub Dulat gibi kişileri de çeşitli şekillerde ortadan kaldırılıyordu. Dünya tarihinde yine böyle bir aydın kıyımına tesadüf etmek pek mümkün değildir. Türkler üzerinde fiziki ve kültürel emperyalizmin her türlü denendi. Çarlık Rusyası zamanında Türk halkı zorla Hıristiyanlaştırılıp, Ruslaştırılmak istenmiş, fakat bu metod beklenen neticeyi vermeyince her Türk boyu için Kril harfleri temelinde ayrı alfabeler hazırlanarak, kültür yoluyla Ruslaştırma planlanmıştı. İşte bu kültürel eritme ve baskı faaliyetleri Sovyet dönemi yöneticilerinin çarlığın eğitimcilerinden devraldığı bir usuldü. Bu arada şu hususu da belirtmekte fayda var: Sovyet yöneticileri Türk boylarını Rusçayı daha iyi öğrenmeleri gerekçesi ile Kril harfleri esasına dayanan alfabeleri kullanmaya mecbur tutarken, Sovyetler Birliği'ndeki Ermeni ve Gürcü gibi halklara bunu şart koşmadılar.¹⁴ Elbetteki bir milletin kısa bir zaman zarfında birkaç alfabe değiştirmesi ve buna uyum sağlaması kolay değildir. Hiç şüphesiz bu durum Türk fikir hayatının gelişmesinde menfi rol oynadı.

Ne yazık ki Rusya'da komünistler iktidara geldiğinde, Alaş Orda'yı kurmuş olan Kazak aydınları dışında, diğer Türkistanlılar arasında da birlik göremiyoruz. Özbekler farklı hanlıklara bölünmüş olup, kendilerini buldukları bölge ve sınıflara göre isimlendiriyorlardı. Hem Türkçe, hem de Farsça bilen Tacikler, milliyet duygusundan da o kadar uzaktılar ki, ayrı bir Tacik edebiyatının kurulmasına bile taraftar değillerdi. Türkmenlerin durumu daha vahimdi ve onlar birbirlerine düşman kabileler halindeydiler. Türkistanlılar arasındaki bu ayrılıklar, bölgecilik ve lehçe farklarıyla daha da artıyordu. Tabi burada Sovyet politikalarının tesirini de unutmamak lazım. Sovyetlerin büyük gruplar için değişik cumhuriyetler kurma ve hepsine değişik alfabe ile edebi dil dayatmasındaki esas gaye, aydınlar arasında Türklerin tek bağımsız devlet şeklinde birleşmeleri (Turancılık) düşüncelerinin yayılmasını engellemekti.¹⁵

Marksizim ve dolayısıyla komünizm ezilen insanlara sanki bir cennet sunuyordu. İşte bu yüzden de pek çok Kazak-Türk aydınını komünistlerin vaatleri kandırmıştı. Bunlardan birisi olan Turar Rıskulov çocukluğundan itibaren Rus şovenizminin ne demek olduğunu bildiği için, çareyi komünizmde girmekte görmüş ve buna binaen Eylül 1917 Bolşeviklerin safına katılmıştı. Ama sonraki yıllarda o da hiçbir şeyin düşündüğü gibi olmadığını anladı. Netice itibarıyla Çarlık Rusyası ile Komünist Rusya'nın hiçbir farkı yoktu, ikisi de Türkleri sömürüyordu. Bunun üzerine Türkistan ve İdil-Ural'ın ileri gelen Türkçüleri kendi Turan Cumhuriyetlerini kurmak istediklerini Moskova'ya ilettiler. Fakat bu durum komünist Türkçüler için sonun başlangıcı demekti.

¹⁴ Nadir Devlet, "Sovyetler Birliği'ndeki Türkleri Ruslaştırmada Yeni Adımlar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 28, İstanbul 1984, s. 38.

¹⁵ Bacon, *a.g.e.*, s. 229.

Çünkü onlar hiç yokken insanlara mutlu olabilecekleri başka bir alternatif önermekteydiler. Riskulov doğrudan doğruya Türk Dünyası'nın Türkiye'yi takip etmesini, Mustafa Kemal'in bütün ezilen halklar için bir umut ışığı yakıtığını, onun ve Türkiyesi'nin örnek alınmasını söylüyordu. Sovyet-Rus İmparatorluğu'nun Türk ve Müslümanlar yararına kılıcı bile kıpırdatmayacağını o da biliyordu. Çünkü Ruslar için Türkistan sadece bir hammadde deposuydu. Hem Sultan Galiyev, hem de Riskulov'un tutuklanmasında olsun,¹⁶ bu sırada Rus gizli servisinin onların aleyhine hazırladıkları düzmece evraklarda, Türkiye devlet başkanı Mustafa Kemal Atatürk ile ilişkisinin bulunduğu ve Türkiye'nin ajanı olduğu gibi ipe-sapa gelmez iddialar vardı. Halbuki ne Riskulov, ne de Sultan Galiyev hayatlarında Türkiye'yi görmedikleri gibi, Mustafa Kemal ile doğrudan temasa geçmemişlerdi.¹⁷ Artık Moskova'daki efendilerin de Türklerle ihtiyaçları kalmamıştı. İhtilalin yerleşmesi için Türkler gözünü açmadan başlarının ezilmesi gerekiyordu.

Sonuç itibarıyla komünist sistem şöyle veya böyle bütün Türkistan ve dolayısı ile de Kazakistan'da demir yumruğunu gösterdi. İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesinden sonra Kazakistan Komünist Partisi I. Sekreterliğine bir Kazak Türkü getirilmişti. Fakat herşeye rağmen içlerinde bir nebze memleket sevdası bulunan bu yöneticiler daha sonra, 1950'lerde yürürlüğe sokulan ve kendilerinin aleyhine olan "*Bakir Topraklar*" projesine karşı çıktılar. Bu sebepten Kazakistan Komünist Partisi Sekreteri Şahahmedov 1954 tarihinde görevinden uzaklaştırılarak yerine Leonid Brejnev atandı. Bu plan ile 25 milyon hektar mera arazisi Sovyetler Birliği'ni beslemek üzere ziraata açıldı. Çok geniş bir bölgenin Ruslar tarafından tarımda kullanılmaya karar verilmesi, buralara yeniden büyük ölçüde Rus ve Slav halkın yerleştirilmesine neden oldu. Moskova'dan idare edilen bu proje için gereken bütün iş gücü, makina ve aletler planlı bir surette sağlandı. Bu maksatla 1954 yılı sonuna kadar Sovyetler Birliği'nin Avrupa kısmından Kazakistan'a 600.000 göçmen getirilerek, iskan edildi. Ayrıca ordudan terhis olunan 1000 kadar asker de Kazakistan'a yerleştirildi.¹⁸ Temel ekonomisi hayvancılığa dayalı Kazak Türklerinin açlık ya da sefalete düşmelerinin hiçbir anlamı yoktu.

¹⁶ Sultan Galiyev'in tutuklanması yörede büyük bir şaşkınlık yarattı. Tataristan'daki bazı miliyetçiler eğer böyle bir durum var ise, büyük bir yanlışlık olduğunu ve serbest bırakılması için gereğinin yapılmasını Komünist Partisi'nin Merkez Komitesi'ne rica ettiler. Bu hususta topluca mektup yazıp, gönderenler de sonradan birer birer ortadan kaldırıldılar (Bakınız, İ. Gizzatulın - D. Şarafutdinov, "Mirsaid Sultan-Galiyev", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 122, İstanbul 1999, s. 163).

¹⁷ M. Bala, "Sovyetlerde Nasyonal-Komünizm ve Kızıl Turan Efsanesi", *Dergi*, 3/10, Münih 1957, s. 11-12; V. Skorodumov, "Türkistan Sovyet Cumhuriyetlerinde Parti Temizlemeleri", *Dergi*, 4/12, Münih 1958, s. 28; Zeki Velidi Toğan, *Hatıralar*, İstanbul 1969, s. 289; S. Soucek, *A History Of Inner Asia*, Cambridge 2000, s. 218-220; F. Hirsch, *Empire of Nations, Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, New York 2005, s. 96; Hüseyin Adıgüzel, *Milli Komünizmin Öncüleri: Turar Riskulov*, İstanbul 2005; Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 47-Turar Riskulov", *Orkun*, Sayı: 110, İstanbul 2007, s. 1-2; İlyas Kamalov, *Avrasya Fatih Tatarlar*, İstanbul 2007, s. 331; Kesici, *a.g.e.*, s. 179-182.

¹⁸ İbrahim Yarkin, "Türkistan'da İşlenmemiş Toprakların Ziraata Açılmasıyla İlgili Bazı Noktalar", *Türk Kültürü*, 5/57, Ankara 1967, s. 43.

Eski Sovyetler Birliği'nin bütün yatırımı silah ve uzay sanayiine yapıldığından, diğer alanlardaki makineleşme ve teknoloji son derece geri idi. Karaganda yakınlarındaki Temir-tav şehrinde, 1956 senesinin 3-5 Ekim günlerinde sağlıksız evleri, düşük ücretleri ve kötü çalışma şartlarını protesto etmek amacıyla 1500 kişi iş bıraktı. Merkezi hükümet bu itaatsizliğe çok sert cevap verdi ve KGB ile çatışmaya giren yüzlerce insan öldürüldü. Anlaşılacağı üzere Sovyetlerin bakir topraklardan faydalanmak suretiyle yapılan bu planından da müspet bir sonuç çıkmadı. Bu işle bizzat o zamanki devlet başkanı Kruşçev ilgilenmişti. Eski kolhoz yöneticilerinin ikazlarına rağmen, o bu projeyi uygulamaya sokmuş ve devlet mekanizmalarının hepsini bunlara ayırmıştı. Üstelik bu işlere aktarılan devlet yatırımları da çok büyük paralar tutmuştu.¹⁹ Dünyanın gelmiş-geçmiş en büyük zalimi Stalin'in 1953 senesinde ölümünün ardından iktidar koltuğuna oturan Nikita Kruşçev'in zamanında, bir açık hapisane durumundaki Sovyet-Rusya'nın insanları patlama derecesine geldiğinden onlara biraz rahat nefes alma imkanı tanındı. Tabiki bu gelişme, halkta acaba hürriyetimize yeniden kavuşabilir miyiz düşüncelerini doğurduysa da, yetişmiş kadrolar daha evvelce ortadan kaldırıldığından, bu hareket pek güçlenemedi. Birtakım cılız teşebbüsler de daha doğmadan boğuldu.

Hazar ötesinde bağımsızlıklarını kaybettiklerinden beridir Türkler pek çok zorbalık ve vahşetlere maruz kaldılar. Sovyet Rusya'da yaşanan yukarıda vurguladığımız hadiselerin benzeri gibi, bu kez de 1964 yılında Komünist Çin topraklarındaki Kazak Türkleri bir felaketle karşı karşıya geldiler. Türkler açıktan açığa katledilmeye başlandı. Çinlilerle mücadeleye giren binlerce Kazak Türkü öldürüldü. Bu sırada Afganistan'a sığınan 800 Kazak Türkü'nün geri verileceği haberi duyulunca Türkiye'de bir infial doğmuş ve Türkçüler Derneği Başkanı Nihal Atsız, zamanın Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'e bir açık mektup yazarak bunların Türkiye'ye alınması için elden ne geliyorsa yapılması gerektiğini işaret etmiştir.²⁰ Ne yazık ki hem Çin, hem de Rusya'da Türkleri planlı bir şekilde ortadan kaldırma politikaları, sonraki yıllarda da sürdü. 1979'da yine Almanların Tselingrad bölgesine yerleştirilmelerini önlemek ve Kızıl Ordu ile birlikte Afganistan'a gönderilen ve orada ölen askerlerin İslâmi usullere göre gömülmelerini sağlamak amacıyla çıkan çatışmalarda da birçok Kazak Türkü öldü.

Leonid Brejnev'in 1956'da Kazak Komünist Partisi Sekreterliği'nden ayrılmasından sonra, yine bir Kazak Türkü olan Dinmuhammed Kunayev bu göreve getirildi. Kunayev'in en büyük iyiliklerinden biri Türkleri Komünist Partiye sokması oldu. Bununla beraber uzun yılların ardından 16 Aralık 1986'da Kunayev'in iktidardan uzaklaştırılması ve yerine Genadi Kolbin'in getirilmesi büyük tepkilere yol açtı. Böylece bütün Sovyetlerdeki gibi Kazakistan'da da devlet idaresinde Rus baskı ve kontrolü estirilmek istendi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra yürürlükte olan uygulamaya göre, milli cumhuriyetlerin komünist partilerinin birinci sekreterleri o millete mensuplardan seçilirdi. Ancak

¹⁹ A. Avtorhanov, "Hruşçov Hâkimiyeti Altında Sovyetler Birliğinin İç Siyaset Gelişmesi", *Dergi*, 7/23-24, Münih 1961, s. 21.

²⁰ Atsız, "800 Kazak Türkü", *Ötüken Dergisi*, Sayı: 3, İstanbul 1964, s. 5; Adıgüzel, *a.g.e.*, s. 19-20.

Moskova'nın denetimini artırmak için ikinci sekreter umumiyetle Rus azınlıktan tayin olunurdu. Kazakistan'da ise bunun tam tersi yapılmak istendi. Bunun üzerine yer yer ayaklanmalar çıktı. Patlak veren hadiseleri o güne kadar alışılmışın dışında ilk defa resmi haber ajansı Tass duyurmuştur. Verilen haberlerde, Türkler için her türlü karalamalar yapıldığı gibi, protestocuların Pan-Türkist gençlerin tahrikine kapıldığı da söyleniyordu. Kazak gençleri sokak ve meydanlarda "Kazakistan Kazaklarıdır" diye bağırıyorlardı. Başkaldırıları ile Rus askerleri arasında çıkan çatışmalarda 50'ye yakın Türk öldürüldü. Olayların başka yerlere sıçramasını önlemek üzere Almatı şehri 70.000 kişilik askeri kuvvet ile kuşatıldı. Hadiselerin çıkış sebebini güya incelemek için 15 uçak dolusu Rus yetkili Almatı'ya geldi.²¹ Ruslar olayların önünü alabilmek gayesiyle, tekrar başa bir Türk olan Saidullah Kubaşev'i atadılar. Kazakistan'daki Aralık hadiseleri bağımsızlığın bir tezahürüydü ve o günden sonra bu hadise Kazakistan'da milli bayram olarak kutlanmaya başlandı.

Sovyet Rusya'nın Kazakistan'daki Uygulamaları

Sovyet Rusya zamanında Kazaklara özellikle kalitesiz Rus malları satılıyordu. Ticaret kasabaları ve panayırlar Rusların, ticaret ise Sartlar (Tacik ve Fars) ve Kazanlıların elinde bulunuyordu ve bu yüzden saf Kazak Türkleri ticaretten pek fazla anlamadıklarından çoğu vakit yüksek fiatla kötü ürünler almak zorunda kalıyorlardı. Her çeşit madeni eşyanın pazarlardan temini durumu ise, Türk-Kazak el sanatlarının da yok olması demektir. Rusların vergi ve idari sistemleri de, Kazak Türklerinin bildikleri bir şey değildi. Artık vergiler nakit para şeklinde alınıyor ve bu vaziyet onların mallarını pazarlarda satarak para kazanmalarını gerektiriyordu. Para ile faiz gibi şeylerle ilgilenmek ise beraberinde sahtekârlık ve rüşveti getirmekteydi. Ayrıca vergiler insanların varlık durumuna göre toplanmayınca, fakirler daha da fakirleşiyordu. Genellikle hayvancılığa dayalı bir ekonomiye sahip Kazak Türkleri için bu altından kalkılmaz bir felaketti. Hayvanlarını otlatmak için başka bir vilayete göçtüklerinde, orada da vergi ödeme mecburiyetinde bırakılmaları için başka bir boyutu idi. Hatta bu göçler esnasında zaman zaman götürdükleri hayvanların sayısı kadar vergi alınmasına bile rastlanmıştır. Rusların karışık bürokrasisi karşısında da Kazak Türkleri iktisaden yıpranıyorlardı.²² Üstüne üstlük, Kazaklar Rusların getirdiği seçim usullerine bir türlü alışamadılar. Onlar hâlâ geleneksel aksakal sistemine bağlıydılar. Aşirete beylik veya başka bir konuda anlaşmazlık olursa, aksakallar bir araya gelerek karar alırdı.²³ Hâlbuki Rus

²¹ A. Sultan, "Müslüman-Arap Dünyasında Sovyet Propagandasının Dış Şekilleri", *Dergi*, 2/7, Münih 1956, s. 95; Nadir Devlet, "Kazak Türklerinin Ayaklanması", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 3, İstanbul 1987, s. 52-53; Mahmut Alaşbek, "Kazakistan'da İsyân", *Türk Yurdu*, C. 8, İstanbul 1987, s. 58-60; R. Abazov, *The Palgrave Concise Historical Atlas of Central Asia*, New York 2008, s. 90.

²² Kazakistan'da Türklerle, Slav asıllıların yaşadıkları yerleri ekonomik açıdan karşılaştırdığımızda, Türklerin yoğun bulunduğu güney ve batı eyaletlerinde tarımın ön planda olduğu ve Kazak Türklerinin de umumiyetle bu alanda çalıştıkları görülür.

²³ Gömeç, "Tarihte ve Günümüzde Kazakistan", s. 11; Halida Devrişeva, *Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Kazakların Sosyal ve Kültürel Hayatı*, Doktora Tezi, Ankara 2016, s. 209.

seçim usulünde insanlar ikiye ayrılmak zorunda bırakılarak birbirlerine rakip ya da düşman oluyorlardı. Böyle bir problem zuhurunda ise müracaat ettikleri makam yine Ruslardı.

Komünist sistemin ne kadar güzel olduğunu ispatlayabilmek için birçok yöntem geliştirilmiş ise de, bunların hiçbirinde başarı sağlanamadı. İşte buna binaen 1932-1933 yıllarında milyonlarca Kazak Türkü suni açlıkla katledildiler. Binlerce konar-göçer aile zorla kollektif çiftliklerde toplandı.²⁴ Bölgeler arasında serbest dolaşım yasaklandığından, on binlerce hayvan otlak yokluğundan öldü. Karşı koymaya kalkışanlar “*Gerici Baylar*” diye suçlandılar.²⁵ Bütün bu kötü uygulamalar Kazakların hiçbir zaman iktisaden bellerini doğrultmalarına fırsat vermedi.

Tabiki Kazakistan’a gelen başta Rus görevlilerin yaşama biçimleri, Kazak Türklerinin birbirlerine bağlı geleneksel hayat tarzlarının bozulmasına yol açan etkenlerdir. Rusların din, ahlak ve toplumsal görgü kuralları tamamen Türk halkına ters idi. Türklerin arasındaki dayanışma ruhu öldü. Mesela eskiden hayvanları kırgına uğrayan veya bir felaket yaşayan Kazak ailesi, diğer zenginlerin yanında çalışarak geçmişteki hayat standardı veya sürülerini elde etme imkanına kavuşuyordu. Fakat Rus sistemi geldikten sonra insanlar artık kendilerine değil, karın tokluğuna devlet için çalışmak mecburiyetinde kaldılar.²⁶ Böylece birçok fakir Kazak sosyal hayatın dışına itiliyordu. Kuzey bozkırlarında, Kazak Türkleri arazilerini Ruslara kiralıyor ve zamanla durumlarını kuvvetlendiren Ruslar, ilgili memuru satın alarak toprağı kendi üzerlerine geçiriyorlardı.

Bu arada kendileriyle bir ilgisi bulunmayan İkinci Cihan Harbi yıllarında 1.200.000 Kazak Türkü’nün silah altına alındığı, kolhoz ve köylerde çalışacak işçi kalmadığı, bu sebepten Sovyet hükümetinin 13-17 yaş arasındakileri istihdam ettiği, savaşın sonlarına doğru ise tarlalarda çalışanların neredeyse tamamına yakını kadınların meydana getirdiği söylenmektedir. Ayrıca II. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında, komünizme karşı çıkan binlerce Koreli, Ukraynalı, Volga Almanı, Kırım Türkü ve diğer milliyetlerden insanların Kazakistan’a sürgünleri bir tarafa, 1942’den itibaren Sovyetler Birliği’nin batısı Alman işgaline uğrayınca, Ruslar buralardaki pek çok fabrikayı sökerek, hammadde ve maden yataklarına sahip, daha güvenli Kazakistan’a taşıma yoluna gittiler. Yine Sovyet idaresi boyunca Ruslar yönetici, teknik eleman ve kardeş yardımcı olma bahanesiyle bölgeye yerleşmeyi sürdürdüler. Sonunda daha evvel de söylediğimiz gibi “*Bakir Topraklar*” programı çıkarıldı. 1950’lerde or-

²⁴ Kazak Türkleri kolhozlaştırma ve kollektifleştirme bahaneleriyle açlıkla katledilirken, komünist basında ekin ekenlerin, traktörcülerin tebessümleri eksik olmayan, mutlu fotoğrafları yayınlanıyordu. İnsanlar korkuyla büyüdüler, hür düşünceden mahrum olarak mankurtlaştılar. Milyonlarca Kazak suni açlıkla öldürüldü. Binlerce aydın kurşuna dizildi (Bakınız, A. Kesici, “Tam Bağmsız Kazakistan”, *Yeni Forum*, 12/260, Ankara 1991, s. 48).

²⁵ Bacon, *a.g.e.*, s. 109-111; Mehmet Saray, *Rusya’nın Türk İllerinde Yayılması*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1975, s. 215-216.

²⁶ Umumiyetle hayvancı olan Kazak-Kırgız Türkleri arasında malını-mülkünü yitirenler bir müddet sonra yerleşik hayatı benimliyorlardı ki, onlara da tıpkı Oguzlar da olduğu üzere “*yatuk*” ya da Kazak-Kırgız Türkçesinde “*catak*” deniyordu. Bakınız, Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oguzlar*, Çev. Ekber N. Necef - Ahmet Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003, s. 142.

taya atılan bu planın gayesi, Kuzey Kazakistan'da kalan otlakları da Rusların midesine indirmekten başka bir şey değildi.²⁷

Meseleye eğitim ve kültür noktasından baktığımızda da Sovyet-Rus liderleri, eğitim yoluyla Türkistanlıların Ruslaşacağını sandılar. Elbette bu çalışmalar sonucu bazı kişiler, tıpkı çarlık zamanında olduğu gibi Rus cemiyeti içerisinde kendilerine yer buldular. Fakat herşeye rağmen okuyanların büyük çoğunluğu milli benliklerini yitirmedi. Bunların bazıları Rusça konuşup, Avrupaî elbiseler giymekte, toplum içerisinde Rusların beğeneceği şekilde davranmakta, ama kendilerine has ayrı bir topluluk meydana getirmekteydiler.²⁸ Bu halleriyle de elbette iğreti duruyorlardı.

Bilindiği üzere Lenin'in ölümünün ardından iktidar koltuğuna oturan Stalin'li yıllarda Kazakistan, Sovyet cumhuriyetleri içinde ülke çapındaki, temizlik (Repressiya) hareketi sırasında en fazla kayıp veren bölgelerden biridir. 1930-1938 seneleri arasında Kazakistan'daki milli kadroların belki de tamamen ortadan kaldırıldığına ve imha edildiğine şahitiz. Tabiki bu soykırım ve temizlik esnasında her zaman olduğu üzere aydınlar, elbette buna binaen de eğitimciler öldürüldü. Böyle olmakla beraber komünistler, bir kısmını da aldatma ve satın alma yoluyla kendi taraflarına çekmeyi başarmışlarsa da, Kazak Türklerinin tamamını kandıramadılar. Aydınlar bazen ellerine kalemlerini, bazen de silahlarını alarak, atalarının topraklarını savunmaktan geri durmadılar. Yine söylenenlere göre, 1937-1938 yıllarında 102 bin Kazak Türkü tutuklanmış, bunların 27 bini hemen kurşuna dizilmiş, geri kalanları da toplama kampları ve hapishanelerde hayatlarını yitirmiştir.

Sovyetleştirilmenin bir başka ayağını alfabe değişikliği meydana getirmiştir ki, bunun da alt yapısı daha Çarlık Rusyası sırasında atılmıştır. Bununla birlikte Kazak Türkleri 1926'da, Bakü'de toplanan Türkoloji Kongresi'ni, Ahmet Baytursunoglu'nun başkanlığındaki bir heyetle yakından takip ettiler. Her ne kadar o, Latin alfabesine karşı çıkmış ise de, yine Rusların istediği olmuştur. Onlar 1929'a kadar Arap, 1929-1939 yılları arasında Latin alfabesini kullandılar.²⁹ Kazak Türkleri 1939'dan sonra Kril alfabesine geçmişlerdi. Bütün bu değişiklikler ise onların kültürlerinde bir kopukluğa sebep oldu.

Malumdur ki Sovyet şarkiyatçıları, kendi incelemelerine Sovyet tarih ilminin umumi ideolojik esaslarını ekleyerek, her zaman Sovyet Rusya'nın dünya tarihindeki mümtaz rolünü öne çıkarmışlardır. Buna bağlı olarak Sovyetler Birliği İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, 2 Ocak 1951'de Türkistan'da çarlık devrindeki halk isyanlarının "*Orta Asya'nın Rusya'dan ayrılması tezini savundukları için bir irtica hareketi olduğu*" hakkında bir kararname bile neşretmişti.³⁰ Buna rağmen milli tarihe duyulan ilgi 1951'de alınan tedbirlerle engelle-

²⁷ Bacon, *a.g.e.*, s. 132; Kesici, *a.g.e.*, s. 212-213.

²⁸ Caferoğlu, "a.g.m.", s. 13-14; Kesici, *a.g.e.*, s. 152, 222.

²⁹ Sebahattin Şimşir, *XX. Yüzyıl Türk Dünyasında Türk Düşünürleri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 41.

³⁰ P. Urban, "Sovyet Şarkiyatçılığının Sıradaki Meseleleri", *Dergi*, 3/11, Münih 1957, s. 71; Skodumov, "a.g.m.", s. 23-24; Baymirza Hayit, "Sovyet Koloni Siyasetinin Bir Örneği Olmak Üzere Türkistan", *Dergi*, 7/25, Münih 1961, s. 41; Kesici, *a.g.e.*, s. 210.

nemedi. 1954'te Taşkent'te toplanan Sovyet Tarihçileri Konferansı'nda Kruşçev, Türklerden milli tarihleriyle ilgili yazdıkları şeylerin inkarını istedi, ama 1958 tarihinde Kazakistan Eğitim Bakanlığı halktan gelen baskılar karşısında, orta okullarda Kazak tarihinin okutulmasını kabul etmek zorunda kaldı.³¹

Kazakistan Türk Cumhuriyeti'nin topraklarına çöktükleri ilk günden itibaren tabi kaynaklarını yıllarca sömüren Ruslar, 1950'lerin sonlarında bile buraların eğitim meselelerine ciddiyle eğilmediler. Kazakistan Komünist Partisi'nin 8. Kongresi tutanaklarından anlaşıldığına göre, daha ilkokul yüzü görmemiş çocukların sayısı 60.000'in üzerinde idi. 1959-1960 yıllarında Kazakistan'da 11.750 okul vardı. Bu okul müdürlerinin ancak 4350'si Kazak Türkü'yü. Almatı'daki devlet üniversitesinin de 1957'de 3770'i bulan öğrenci sayısı arasında Kazak Türklerinin 1550 kişi olduğunu görüyoruz.³² Bunlar Rusların cumhuriyetlerde milli eğitime ve yerel halka ne dereceye kadar önem verdiklerini ortaya koymasından açısından çarpıcı bir istatistiktir.

Komünist partinin direktifleriyle Yüksek ve Orta Teknik Eğitim Bakanlığı'nca 13 Ekim 1973'te kabul edilen eğitim programı, Ruslaştırmanın yeni bir basamağını oluşturuyordu. Şimdiye kadar ana dilde okutulan dersler de bundan sonra Rusçaya dönüldü. 27 Mayıs 1983'te ise, Sovyetler Birliği Komünist Partisi yayın organı Pravda Gazetesi, SBKP Merkez Komitesi Politbürosunun, Rus olmayanlara Rus dilini daha da iyi öğretmekle ilgili tedbirler hakkında müzakereler yapıldığını yazmıştı. Ayrıca Rus yöneticiler, Rus dilinin büyüklüğü ve herkes tarafından öğrenilmesi gerektiği fikrini, Türk ileri gelenlerinin ağzından yayarak, bu düşüncenin bizzat Türkler tarafından desteklendiği havasını estirmek ve herhangi bir tenkitle karşılaştıklarında bu gibi Türk aydınlarının sözlerini kendilerini aklamak için kullanmayı akıllarına getirmişlerdi.

Sonuç

Sovyet Rusya, Rus olmayanları tabi ki ilk planda dil, din, ırk, kültür, ülkü ve tarih yönünden Ruslaştırma, yani onları milli şuurdan yoksun bir topluluk haline getirip, asimile etmek için büyük bir seferberlik başlatmıştı.³³ Zaten Sovyetler Birliği'nin böyle beynelmilelci bir politikanın dışında başka bir yol izlemesi de akla gelemezdi. Ama yaşanan günler Rusya'nın hiçbir politikasının doğru olmadığını gösterdi. Rusya geride sadece göz yaşı, kan ve karmaşa bıraktı.

Uzun yıllar Rus hâkimiyeti altında yaşayan Kazakistan'da tatbik edilen yanlış ekonomi, kültür ve siyaset politikaları yüzünden karşı karşıya kalınan tahribatın izleri bugün dahi silinebilmiş değildir. Halen Türk Dünyası'nın en bakir ve zengin topraklarına sahip olan Kazak Türkleri geleneksel konar-göçer hayatlarını sürdürmeye kalkıştıklarında Sovyet-Rus döneminin hükümetleri tarafından çıkarılan birtakım kanunlar ile günden güne fakirleşmeleri sebebiyle, sonucu zaman zaman çok kanlı bir şekilde neticelenen ayaklanmalar

³¹ Bacon, *a.g.e.*, s. 225.

³² R. Karça, "Sovyetler Birliği Komünist Partisi XX. Kongresinde Talim ve Terbiye Meseleleri", *Der-gi*, 2/6, Münih 1956, s. 49; Hayit, "a.g.m.", s. 42.

³³ Sir Olef Caroe, *Sovyet İmparatorluğu / Sömürülen Topraklar*, Çev. Zerhan Yüksel, Tercüman Yayınları, İstanbul 1975, s. 248; Devlet, "Sovyetler Birliği'ndeki...", s. 39-47.

gerçekleştirdiler. Ne Rus çarlığının Bakir Topraklar projesi ne de Sovyet Rusya'nın kolhoz siyasetinin bu insanlara hiçbir yararı olmadı. Ekonomik, kültürel ve politik hayatın gerisinde kaldıkları gibi, bu topraklara Rus idareciler daima ham madde deposu şeklinde baktılar. Buna bağlı olarak ondokuzuncu asırdan itibaren görülmeye başlayan Slav göçmenlerin akınıyla kendi yurtlarında azınlık durumuna düştükleri bir yana, artık onlara ikinci sınıf vatandaş muamelesi yapılmaya da başlandı. Ellerinden mera arazileri alınması bir yana, sanıldığı üzere onlara modern bir eğitim de sunulmadı. Bu yüzden sosyal hayatın sürekli dışında bırakılan Kazak Türkleri, sanki kendi ülkelerine gelen Rus memurların hizmetkârları, en iyisinden onların işlerini çabuklaştıran yardımcıları gibi görüldüler. Bütün Kazak Türklerine Rusça mecbur tutulup, Rus edip ve şairleri öğretilip, okullarda onların eserleri okutulup, ezberletilirken; Kazak şair ve romancıları ancak kendi toplumları arasında itibar kazandılar. Bu hâl Sovyet vatandaşı kavramına ters gelince, zaman zaman kendi içlerinden çıkan birtakım milliyetçi aydınlar bu kötü gidişata bir dur demek isteyip, Rus yetkililerini uyarmaya yeltendiklerinde ise burjuva milliyetçiler veyahut da halk düşmanları oldukları ilan edilerek ya sürgünlere gönderildiler ya da kurşunlanmak suretiyle hayatlarına son verildi. İşte biz bu çalışmada özetle Kazakistan'da Çarlık Rusyası'nın mirasını devralan Sovyet hükümetleri döneminde uygulanan birtakım icraatlarla, bunların sonuçlarının yansımalarını göstermeye gayret ettik.

Kaynaklar

- “1916 Olaylarının 100. Yıldönümü Hakkında Kararname”, Çev. R. Abdiyeva, *Ala Too Edebiyatı*, Sayı: 5, Ankara 2016.
- ABAZOV, R.: *The Palgrave Concise Historical Atlas of Central Asia*, New York 2008.
- ADIGÜZEL, Hüseyin: *Azatlığın Köşe Taşları*, Bayrak Yayınevi, İstanbul 2001.
- _____ : *Millî Komünizmin Öncüleri: Turar Rıskulov*, İstanbul 2005.
- AGACANOV, Sergey Grigoreviç: *Oğuzlar*, Çev. Ekber N. Necef - Ahmet Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003.
- ALAŞBEK, Mahmut: “Kazakistan'da İsyân”, *Türk Yurdu*, Cilt: 8, İstanbul 1987.
- ARAT, Reşid Rahmeti: “Kazakistan”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 6, 5. Baskı, İstanbul 1988.
- ATSIZ: “800 Kazak Türkü”, *Ötüken Dergisi*, Sayı: 3, İstanbul 1964.
- AVTORHANOV, A.: “Hruşçov Hâkimiyeti Altında Sovyetler Birliğinin İç Siyaset Geleşmesi”, *Dergi*, 7/23-24, Münih 1961.
- BACON, Elizabeth E.: *Esir Orta Asya*, Çev. Tansu Say, Tercüman Yayınları, İstanbul 1978.
- BALA, M.: “Sovyetlerde Nasyonal-Komünizm ve Kızıl Turan Efsanesi”, *Dergi*, 3/10, Münih 1957.
- BEKMAHANOV, E.: *Kazak SSR Tarihi*, Almatı 1960.
- BENİĞSEN, A.: “Çarlık ve Sovyet Hâkimiyeti Altındaki Türkler”, Çev. K. Aytaç, *Türk Kültürü*, 24/270, Ankara 1985.
- BERBER, Oktay: *Kalmuk İstilas ve Türk Dünyasına Etkileri*, Doktora Tezi, Ankara 2014.
- BODGER, A.: “Abulhayir Khan of the Kazakh Little Horde, 1718-1748 and His Allegiance to Russia”, *II. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiri Özetleri*, İstanbul, 4-9 Ekim 1976.

- CAFEROĞLU, Ahmet: “Kazak Türkleri”, *Türk Kültürü*, 3/29, Ankara 1965.
- CAROE, Sir Olef: *Sovyet İmparatorluğu / Sömürülen Topraklar*, Çev. Zerhan Yüksel, Tercüman Yayınları, İstanbul 1975.
- ÇAVUŞOĞLU, Y.: “Osmanlı Devleti’nin Orta Asya Hanlıkları İle Münasebetleri”, *Tatınım Dergisi*, 8/91-92, İstanbul 1987.
- DEVLET, Nadir: “Sovyetler Birliği’ndeki Türkleri Ruslaştırmada Yeni Adımlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 28, İstanbul 1984.
- _____ : “Kazak Türklerinin Ayaklanması”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 3, İstanbul 1987.
- DEVLETŞİN, T.: *Sovyet Tataristanı*, Çev. M. Emircan, Ankara 1981.
- DEVİRİŞEVA, Halida: *Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Kazakların Sosyal ve Kültürel Hayatı*, Doktora Tezi, Ankara 2016.
- DOĞAN, Orhan: “Tavke Han Dönemi (1680-1718) Kazak Hanlığı ve Tavke Han Yasaları (Jeti Jargı)”, *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 3, Bişkek 2002.
- _____ : “Orta Asya Hanlıklarının Çarlık Rusya’nın Tabiyetine Girmeleri Hakkında Bazı Belgeler”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 39, İstanbul 2004.
- _____ : “Türkistan (Orta Asya) Tarihi İle İlgili Belgeler”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Sosyal Siyaset Konferansları*, İstanbul 2005.
- ERCİLASON, Konuralp: *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kaşgar*, Ankara 2013.
- FİNDLEY, Carter Vaughn: *The Turks in World History*, New York 2005.
- GİZZATULİN, İ. - ŞARAFUTDİNOV, D.: “Mirsaid Sultan-Galiyev”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 122, İstanbul 1999.
- GOLDEN, Peter: *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Ankara 2002.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur: “Tarihte ve Günümüzde Kazakistan”, *Yeni Forum*, 14/287, Ankara 1993.
- _____ : “Türk Tarihinde Peçenekler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 53, Sayı: 1, Ankara 2013.
- _____ : “Türk Tarihinin Kahramanları: 47 - Turar Riskulov”, *Orkun*, Sayı: 110, İstanbul 2007.
- _____ : *Uygur Türkleri Tarihi*, 3. Baskı, Ankara 2009.
- _____ : *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 3. Baskı, Ankara 2014.
- _____ : *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2015.
- GROUSSET, Rene: *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul 1980.
- HAYİT, Baymirza: “Sovyet Koloni Siyasetinin Bir Örneği Olmak Üzere Türkistan”, *Dergi*, 7/25, Münih 1961.
- HIRSCH, F.: *Empire of Nations, Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, New York 2005.
- KAMALOV, İlyas: *Avrasya Fatih Tatarlar*, İstanbul 2007.
- KARÇA, R.: “Sovyetler Birliği Komünist Partisi XX. Kongresinde Talim ve Terbiye Meseleleri”, *Dergi*, 2/6, Münih 1956.
- KESİCİ, A. Kayyum: “Tam Bağımsız Kazakistan”, *Yeni Forum*, 12/260, Ankara 1991.
- _____ : *Dün, Bugün ve Hedefteki Kazakistan*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003.
- KLYAŞTORNIY, S.G. - SULTANOV, T.İ.: *Türkün Üçbin Yılı*, Çev. A. Batur, İstanbul 2003.
- KURAT, Akdes Nimet: *Rusya Tarihi*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.

MARİKOVSKIY, P.I.: “Naskalniye Risunki Gor Kuldjabası”, *Trudı, Akademia Nauk Kazakskoy SSR*, Tom 12, Almatı 1961.

MEDOYEV, A.G.: “Naskalniye Izobrajeniya Gor Tesiktas i Karaungur”, *Trudı, Akademia Nauk Kazakskoy SSR*, Tom 12, Almatı 1961.

MERCANİ, Şehabeddin-i: *Müstefadü'l-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar*, Türkiye Türkçesine Aktaran: Mustafa Kalkan, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2008.

MİROĞLU, Y.: “Sovyet Türkistanı Nüfusunun Dinamiki”, *Dergi*, 5/18, Münih 1959.

MUKAMETKANULI, N.: *Tarihi Zertevler*, Almatı 1994.

Oğuzname Destanı, 1998.

ÖGEL, Bahaeddin: *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1984.

SARAY, Mehmet: *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1975.

_____ : “Dış Türkler”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 12/2, 5. Baskı, İstanbul 1988.

_____ : *Kazak Türkleri Tarihi*, Nesil Matbaacılık, İstanbul 1993.

SKORODUMOV, V.: “Türkistan Sovyet Cumhuriyetlerinde Parti Temizlemeleri”, *Dergi*, 4/12, Münih 1958.

SOUCEK, S.: *A History of Inner Asia*, Cambridge 2000.

STACKELBERG, G.A. Von, “Sovyetlerin Komünist Emperyalizmi Tecrübesi ve Sovyetler Birliği'ndeki Müslümanlar”, *Dergi*, 7/23-24, Münih 1961.

SULTAN, A.: “Müslüman-Arap Dünyasında Sovyet Propagandasının Dış Şekilleri”, *Dergi*, 2/7, Münih 1956.

ŞİMŞİR, Nahide: *Kazak Tarihi ve Kültürü Araştırmaları*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.

ŞİMŞİR, Sebahattin: *XX. Yüzyıl Türk Dünyasında Türk Düşünürleri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.

TOGAN, Zeki Velidi: *Hatıralar*, İstanbul 1969.

URBAN, P.: “Sovyet Şarkiyatçılığının Sıradaki Meseleleri”, *Dergi*, 3/11, Münih 1957.

ÜNAL, Fatih: “Türkistan'da Hürriyete Koşanlar”, *Tarih ve Medeniyet*, Sayı: 61, İstanbul 1999.

_____ : “Aktaban Şubırını Hadisesi”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 160, İstanbul 2000.

_____ : *XVIII. Asır Türk-Rus Münasebetlerinde Neplüyev*, Titiz Yayınları, Ordu 2010.

YARKIN, İbrahim: “Muhtar Türkistan ve Alaş Orda Hükümetleri İle Basmacılık Hareketi Hakkında”, *Türk Kültürü*, 2/23, Ankara 1964.

_____ : “Türkistan'da 1916 Yılı İsyamı Hakkında Bazı Bilgiler”, *Türk Kültürü*, 6/68, Ankara 1968.

_____ : “Türkistan'da İşlenmemiş Toprakların Ziraata Açılmasıyla İlgili Bazı Noktalar”, *Türk Kültürü*, 5/57, Ankara 1967.

_____ : “Türkistan'da Çarlık Rusyasının Baskı ve Sömürme İdaresine Karşı İsyanlar”, *Türk Kültürü*, 7/84, Ankara 1969.

_____ : “Türkistan'ın İktisadi Durumu Hakkında Bazı Bilgiler”, *Türk Kültürü*, 10/115, Ankara 1972.

YORULMAZ, Osman: “Kazak-Başkurt Münasebetleri (XVII. - XVIII. Yüzyıl)”, *Tarihten Bugüne Başkurtlar*, Haz. A. Melek Özyetkin - A. Merthan Dünder - İlyas Kamalov, İstanbul 2008.

_____ : “Kazakları Oluşturan Boylar ve Bunların Diğer Türk Devletlerindeki Dağılımı”, *Üçüncü Bin Yılın Eşiğinde Türk Uygarlığı*, Bişkek 2003.

_____ : “Kazaklar ve Kazak Hanlığı”, *Avrasya'nın Sekiz Asır Çengizogulları*, İstanbul 2016.

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE “PONTUS CUMHURİYETİ” KURMA ÇALIŞMALARI*

Dr. Öğr. Üyesi Tuğba ERAY BİBER**

Öz

I. Dünya Savaşı yıllarında Karadeniz Bölgesi'nde yaşayan Rumlar çetecilik faaliyetlerinin yanı sıra kurdukları cemiyetler vasıtasıyla da örgütlenmelerine hız verdi. Rusların 1916 yılında Trabzon'u işgali ile iki yıla yakın şehir, Rumlardan oluşan bir meclis tarafından yönetildi. I. Dünya Savaşı sonrası imzalanan Mondros Mütarekesi ile bölgede yaşayan Rum din adamları ve aydınları bir devlet kurulması için uygun zeminin oluştuğunu düşünüyordu. Aynı dönemde Mustafa Kemal Paşa 9. Ordu Müfettişi olarak Samsun'a gittiğinde Pontus Cemiyeti teşkilatlanmış durumdaydı. Karadeniz Bölgesi'nden gelen istihbarat raporlarında, Rumların Pont(us) Cumhuriyeti adıyla bir oluşum içinde oldukları bilgisi geliyordu. Osmanlı Hükümeti, gelen istihbaratlar doğrultusunda taktikte kalıp durumu kontrol altına almaya çalıştı. Mustafa Kemal Paşa, müfettiş olarak Osmanlı Hükümeti'ne yazdığı raporlarda Rum çetelerinin faaliyetlerinden, Pontus iddialarından da bahsediyordu.

Pontus faaliyetlerinin etkin isimlerinin başında Amasya Metropolitleri Germanos ve Trabzon Metropolitleri Hrisantos geliyordu. Germanos silahlı mücadeleyi desteklerken Hrisantos, siyasi anlamda yurt dışında, Karadeniz Rumlarının mücadelesini verdi. Atina, Marsilya, Bakü ve Batum'da Pontus toplantıları, kongreleri düzenlendi. Karadeniz Rumlarını örgütlemek ve Pontus Devleti'ni kurmak için çalışmalar yapan Hrisantos ve Marsilya'da tüccar olan Konstantin Konstantinides yurt dışında faaliyetler gösterip diplomatik temaslarda bulundu. Karadeniz Bölgesi'nde Rumları kışkırtmak, örgütlenmelerini sağlamak için kişisel faaliyetlerin dışında devletlerin de katkısı oldu. Bu devletlerden biri Yunanistan'dı. Yunanistan, Rumlar arasında örgütlenmelerine her ne kadar yardım etse de Rumların istediği duruşu gösteremedi. Özellikle Venizelos yurt dışında Karadeniz'in Ermenilere verilmesi konusunda görüşmeler yaptığında Rumlarla fikir ayrılığına düştü. Nitekim Hrisantos bu durum karşısında Batum'daki Rumlarla işbirliği yapma yolunu seçti.

Aralık 1919'da Batum'da "Pontus Cumhuriyeti" adıyla bir heyet kuruldu. "Pontus Cumhuriyeti/Heyeti"ni bir süre sonra resmileştirmek adına seyahat belgeleri düzenlendi, mahkeme kuruldu, harita yapıldı ve bayrak tasarlandı. Bu gelişmeler yaşanırken sadece Yunanistan değil diğer devletler de Kara-

* Türk Tarih Kurumu ve Ondokuz Mayıs Üniversitesi tarafından 11-14 Haziran 2019 tarihleri arasında düzenlenen 19 Mayıs ve Milli Mücadele Uluslararası Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuştur.

** Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

deniz'deki azınlıklar üzerinde çalışmalar yaptı. Ancak bu devletlerden Amerika'nın, Pontus meselesi ile yakından ilişkili olan Amerikan Board misyonerleri yüzünden ayrı bir yeri vardı. Adı geçen misyonerler Merzifon Amerikan Koleji ile bölgede yaşayan Rumları etkisi altına almak için faaliyetlerde bulundu. Amerikan Koleji'nin faaliyetleri karşısında Ankara Hükümeti önlemler aldı. Rumların bu faaliyetleri karşısında Osmanlı Hükümeti gibi Ankara Hükümeti de birtakım tedbirler almak zorunda aldı.

Anahtar kelimeler: Karadeniz Rumları, Pontus, Pontus Cumhuriyeti, Hrisantos, Konstantinidis.

Efforts To Establish The “Pontus Republic” During The National Struggle Period

Abstract

During the course of the World War I, the Greeks of the Black Sea Region concentrated on their organizational framework via their political societies besides their militia activities. With the Russian occupation in 1916, the city of Trabzon was governed by a parliament led by the Greeks for a period of two years. With the Armistice of Mudros after the World War I, the Greek clerics and intellectuals of the region thought that the milieu was convenient for a Greek state. When Mustafa Kemal Pasha arrived in Samsun as the Ninth Army Inspector, the Pontus Society had already been organized. The intelligence reports flowing from the Black Sea Region highlighted the information that the Greeks were involved in an organization named Pontus Republic. In accordance with the intelligence records, the Ottoman government strove to stand alert and assert control in the region. In his communiqués to the central government, the Inspector Mustafa Kemal Pasha provided data about the Pontus claims and activities of the Greek militia.

The Metropolitan Bishop of Amasya Germanos and the Metropolitan Bishop of Trabzon Chrisantos were the prime figures of the Pontus activities. While Germanos agitated for armed struggle, Chrisantos orchestrated the political propaganda for the Pontus cause abroad. He organized Pontus meetings and congresses in Athens, Marseille, Baku and Batumi. Chrisantos who strove to organize the Black Sea Greeks and establish the Pontus State involved in diplomatic affairs abroad along with a merchant in Marseille named Konstantinos Konstantinidis. Besides the individuals, the states acted to agitate the Greeks of Black Sea and worked for their organizational structure as well. One of these states was Greece. Although helping the Greeks' organizational process, Greece could not display the stance the Greeks dreamed of. Especially Venizelos's meetings abroad in favor of leaving the Black Sea region to the Armenians faced heavy criticism from the Pontus Greeks. Upon this, Chrisantos opted to cooperate with the Greeks in Batumi.

A delegation called “Pontus Republic” was formed in December 1919 in Batumi. After a while, in order to formalize this “Pontus Republic/Delegation”, travel documents were prepared, a court was inaugurated, a map was created and a flag was introduced. During these developments, not only Greece but also other states focused on the minorities of the Black Sea Region as well. Among these states, the US occupied a significant place because its American Board missionaries active in Pontus Question. These missionaries tried to influence the Greeks of the region via Merzifon American College. The Ankara government took certain measures against the activities of the American College. Like the Ottoman government, the Ankara government had to take several precautions against the Greek activities as well.

Keywords: Black Sea Greeks, Pontus, Pontus Republic, Chrisantos, Konstantinidis.

Giriş

Osmanlı Devleti tebaası olarak yüzyıllar boyunca Müslümanlar ve gayrimüslimler birlikte yaşamıştır. Ancak Avrupa'yı etkisi altına alan milliyetçilik

hareketleri Osmanlıyı da etkisi altına almıştı. Bunun neticesinde çeşitli propaganda çalışmaları ve çıkan isyanlarla Yunan Devleti kurulmuştu.¹ Yunan Devleti'nin kurulması Anadolu'daki Rumları cesaretlendirmişti. Bundan böyle kendileri için Osmanlı'dan ayrı bir devlet kurma hayali gerçeğe yakın olduğu düşüncesi ortaya çıkmıştı.

I. Dünya Savaşı sırasında Karadeniz Bölgesi'nde yaşayan Rumlar, dış güçlerin kışkırtmasıyla taşkın hareketlerde bulunmaya başlamıştı. Rum çeteleri ve cemiyetleri faaliyetlerde bulunuyordu. Rum çete ve cemiyetlerinin örgütlenmesinde ve desteklenmesinde bölgedeki Hristiyan din adamları, yurt dışındaki Rumlar, İtilaf Devletleri de destek veriyordu. Buradaki amaç bölgede Rum Devleti/Cumhuriyeti kurmaktı. Bu amaç doğrultusunda Karadeniz Rumları, Dünya kamuoyuna Rumların bölgede nüfus olarak fazla olduklarını, tarihi geçmişlerinin Türklerden daha eski olduğunu ve Türkler (Müslümanlar) tarafından Rumlara karşı saldırgan bir politika izlendiğini iddia edip kabul ettirilmeye çalışıyorlardı.

Bağımsız bir Pontus Devleti kurma fikrini ortaya atan ve finanse edip hemen ardından Avrupa'da bu konuda propaganda yapılmasını sağlayan kişi, Marsilya'da yaşayan Konstantin Konstantinidis'ti. I. Dünya Savaşı sonrası imzalanan Mondros Mütarekesi ile bölgede yaşayan Rum din adamları ve Rum aydınları bir devlet kurulması için uygun zeminin oluştuğunu düşünüyordu. Biz çalışmamızda Pontus Cumhuriyeti kurma çalışmaları üzerinde yoğunlaşacağız. Bu noktada siyasi boyutta yapılan faaliyetler üzerinde durulacaktır.

Milli Mücadele Başlarında Pontus Cumhuriyeti Hakkında İstihbarat

Mustafa Kemal Paşa 9. Ordu Müfettişi olarak Samsun'a gitmeden önce Rumların bölgede çetecilik ve cemiyet faaliyetleri mevcuttu.² 13 Şubat 1919 tarihli yazıda Rumların Karadeniz sahillerinde Pont(us) Hükümeti teşkili hakkında bilgi alındı. Pontus Cumhuriyeti, olarak adlandırılan bir komite mevcuttu.³ Bu komite hakkında Türk arşiv belgelerinde bilgiler bulmak mümkündür. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Şubat 1919'da Trabzon vilayeti ve Canik Mutasarrıflığı'ndan Karadeniz sahillerindeki Rumların Pont(us) Cumhuriyeti adıyla hükümet kurma amacında oldukları ve bu konu hakkında bilgi toplamalarını istedi.⁴ Trabzon'da Pontus Cumhuriyeti adı altında yeni bir devlet

¹ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara 1997, s. 185.

² Mesut Çapa, *Pontus Meselesi Trabzon ve Giresun'da Milli Mücadele*, Ankara 1993; Ali Güler, *Yakın Tarihimizde Pontus Meselesi ve Rum-Yunan Terör Örgütleri*, Ankara 1995; Mustafa Balcıoğlu, *İki İsyân-Koçgiri, Pontus-Bir Paşa-Nurettin Paşa*, İstanbul 2000; Rahmi Doğanay, *Milli Mücadele'de Karadeniz (1918-1923)*, Ankara 2001; Süleyman Beyoğlu, "Giresun'da Pontusçu Faaliyetler ve Osman Ağa", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ankara 2007, s. 365-385; Süleyman Beyoğlu, *Milli Mücadele Kahramanı Giresunlu Osman Ağa*, İstanbul 2009; Hadiye Yılmaz, *Arşiv Belgeleri Işığında Pontus Meselesi*, Ankara 2010; Bestami Bilgiç, *Doğu Karadeniz Rumları: İsyân ve Göç*, Ankara 2011; Tuğba Eray Biber, *Karadeniz Rumları ve Yunanistan*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016; Mehmet Okur, "Karadeniz'de Rum Çete Faaliyetleri ve İtilaf Devletleri'nin Rolü", *Karadeniz'de İsyân Mübadele ve Propaganda*, Editörler: İ.H. Demircioğlu - R. Çiçek - M. Okur, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, s. 57-67; Rahmi Çiçek, "Trabzon Vilayeti'nde Rum Faaliyetleri ve Muhafaza-ı Hukuk-u Cemiyeti'nin Kuruluşu", *Karadeniz'de İsyân Mübadele ve Propaganda*, s. 219-235.

³ Osman Fikret Topallı, *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi Tarihi*, Haz.: Veysel Usta, Trabzon 2011, s. 179.

⁴ BOA, DH-ŞFR, nr. 96/233, 1337.Ca.18 (19 Şubat 1919); DH-ŞFR, nr. 96/234, 1337.Ca.18 (19 Şubat 1919).

kurulacağı söylenmesi, bölge halkını tahrik ediyordu. Nitekim halkın böyle düşünmesi için sebepler vardı.⁵

Osmanlı Hükümeti tarafından Karadeniz sahillerindeki Rumları Pontus Cumhuriyeti adı altında birleştirmek isteyen heyet hakkındaki istihbarat, düzenli olarak alınmaktaydı.⁶ Aynı zamanda Pontus Hükümeti hesabına çalıştıkları bilinen kişiler, takip edilerek karışıklık çıkarıp teşkilatlanmaları önleniyordu.⁷

Mustafa Kemal Paşa Samsun'a çıktığında Pontus Cemiyeti teşkilatlanmış durumdaydı.⁸ Osmanlı Hükümeti, Pontus Hükümeti'nin kurulmasını engellemek için önlemler almıştır. Bu konu hakkında Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da sesini duyurması son derece önemlidir.⁹ Bu gelişmeler yaşanırken 4 Mart 1919'da İstanbul'da *Pontus* isimli bir gazete yayınlanmaya başladı.¹⁰ Bu gazete merkezi Trabzon olmak üzere Karadeniz Bölgesi'nde bir Rum Cumhuriyeti kurulmasını sağlamak amacıyla faaliyete geçtiğini ilan etti.¹¹

İzmir'in işgalinden sonra yerli Rumlar, Pontusculara karşı Trabzon halkını uyanık olmaya çağırarak *İstikbal* gazetesini, iki gün boykot ettiler. *İstikbal* gazetesi, Trabzon ve geniş bir Karadeniz sahilini "*Pontus Rum Cumhuriyeti*" haline getirmek için çaba gösteren Trabzonlu Rumlara ve metropolithanesine karşı mücadele etti.¹²

İçişleri Bakanı adına Müsteşar Keşfi, Harbiye Nezareti'ne göndermiş olduğu raporda; Rum Patrikhanesi'nin başvurusu üzerine Trabzon ve çevresinde Pontus Hükümeti adına teşkilatlar oluşturulması için Yunan subaylarından birkaçının Trabzon'a gönderileceği, Atina tarafından da silah ve cephane gönderileceği bilgisi veriliyordu. 27 Kasım'da gelen vapurdan Doktor Katmanis adında bir asteğmen ile dört Yunan askerinin çıktığı Trabzon Valiliği tarafından bildirilince buna cevap olarak, sözde Yunan Kızılhaç'ı adına hareket etmeleri muhtemel olan söz konusu kişilerin takip edilerek faaliyetlerine, teşkilat oluşumuna ve silahlanmalarına meydan verilmemesi gerektiği bildirildi.¹³ Bu konuda İtilaf Devletleri temsilcileri tarafından gerekli girişimlerde bulunulması ve sonuç hakkında bilgi verilmesi Dışişleri Bakanlığı'na yazıldı.¹⁴

15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir, Karadeniz Bölgesi'nde yaşanan Pontus faaliyetleri hakkında Trabzon Mevki Komutanlığı'na gönderdiği yazıda, Harbiye Nezareti'nin 22 Kasım 1919 tarihli emirlerini bildirmişti.

⁵ *Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922)*, Ankara 2003, s. 36/77.

⁶ BOA, DH.ŞFR, nr. 616/95, 21 Şubat 1335 (21 Şubat 1919); DH.ŞF, nr. 96/234, 18 Ca. 1337 (19 Şubat 1919).

⁷ BOA, DH.ŞFR, nr. 105/20, 9 Ra. 1338 (12 Şubat 1919).

⁸ Seyfi Yıldırım - Adnan Sofuoğlu, *Siyasi Faaliyetleriyle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi*, Köksav Yayınları, Ankara 2010, s. 149.

⁹ BOA, DH.ŞFR, nr. 614/36, 8 Şubat 1335 (8 Şubat 1919).

¹⁰ Yıldırım - Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 146.

¹¹ Halit Eken, *Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancızade Hamit Bey*, İstanbul 2008, s. 36.

¹² Ö.S. Coşar, *İstiklal Harbi Gazetesi*, 17 Mayıs 1919, s. 3.

¹³ Yunan Kızılhaç'ının Trabzon'daki faaliyetleri için bkz.: Ramazan Erhan Güllü, "Mütareke Döneminde Yunan Kızılhaç'ının Trabzon'daki Faaliyetleri", *100. Yılında Mondros Mütarekesi ve Karadeniz'de Milli Mücadele Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı-II*, Editörler: Hikmet Öksüz - Mehmet Okur vd., Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2019, s. 779-790.

¹⁴ *Arşiv Belgeleriyle Rum Faaliyetleri 1918-1922*, C. I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2009, s. 132.

Trabzon ve çevresinde kurulmaya çalışılan Pontus Hükümeti'nin durumunu incelemek üzere Patrikhane tarafından sekiz kişilik heyet gönderilmişti. Bu heyet sonrasında İstanbul'a dönmüştü. Bu heyetin ifadesine göre; Yunanistan'dan buraya düzenli asker ve cephane gönderilmekte, Rusya'daki Rumlardan yüklü miktarda yardım alınmaktaydı. Pontus Cumhuriyeti'nin jandarmasını düzenlemek üzere Dimitriyos Kolitilyani, Niyakola Dimlay ve Petros Limenyakis adlarındaki üç Yunan subayı, Trabzon taraflarına gidecekti. Pontus Hükümeti'ne teslim edilmek üzere Ekim ayında Amerika'dan satın alınan bir yelkenlinin, geminin sözde yükü olan manifaturayı çıkarmak üzere Romanya taraflarına gitmiş olduğu, gelen haberlerden anlaşılmıştı. Venizelos, İstanbul meselesini şimdilik daha sonraki bir zamana bırakarak bunun yerine Pontus Karadeniz Hükümeti'nin kurulması ve Trakya, Epir, Oniki Ada meselelerinin halledilmesiyle uğraşmak gerektiğini düşünmüş ve bu amaçla Patrikhane'ye talimat vererek Doğu Trakya ile Pontus için teşkilat ve propaganda merkezi olarak İstanbul'un kabul edilmesi yönünde faaliyete başlamasını istemişti.

Temmuz 1919 tarihinde Kastamonu'dan alınan bir bilgiye göre Pontus Hükümeti ile alakalı bir teşkilatın varlığı mevcuttu. Kastamonu halkının Osmanlı Hükümeti ile birlikte bu teşkilatlanma için mücadele etmesi istenmişti.¹⁵ Ziraat Bankası'ndan bir Rum'un başka bir Rum'a bin lira gönderdiği ve bu paranın Pontus Hükümeti ile alakalı olduğu Kastamonu'dan Dâhiliye Nezareti'ne istihbari bilgi olarak gönderildi.¹⁶

Aynı zamanda İstanbul ve çevresinde sivil kıyafet giymiş bazı Yunan subayları, silah altında iken terhis edilmiş Rum askerleri ve çeşitli gizli komite kurmayları tarafından halk arasında Yunanistan lehinde propaganda faaliyetlerinin arttığı ve gizli teşkilatın genişletilmeye çalışıldığı görülmüştür. Rumlar, yukarıda bahsedilen çalışmalarıyla Yunanistan Hükümeti tarafından hazırlanan bir programın uygulanması, ortaya çıkarılması ve siyasetin zorlanması için faaliyetlerini artırmaya başladılar. Özellikle Trabzon ve çevresini ilgilendiren bu haberlerin önem ve ciddiyetle takibi hususunda; Batum ve çevresindeki Rumların mülklerinin, içeride ve dışarıda olan ilişkilerinin sürekli olarak gözlenmesi, büyük önem taşımaktadır. Karadeniz Pontus Hükümeti'ni oluşturacak Yunan faaliyetlerinin olay anında tespiti ve yok edilmesi, önemli bir konudur. Hükümetin siyasi faaliyetlerine ve müdahalesine esas oluşturacak bilgilerin edinilerek bunların zamanında ilgili makama ulaştırılması; Trabzon Mevki Komutanlığı'na, 3. Kolordu Komutanlığı'na ve 9. Kolordu Komutanlığı'na da bilgi verilmesi gerekmektedir.¹⁷

¹⁵ *Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA)*, nr. III-3/14/27, 6 Temmuz 1335 (6 Temmuz 1919).

¹⁶ *BOA, DH.ŞFR*, nr. 636/102, 7 T. 1335 (7 Temmuz 1919). Batum'da (Pontus Hükümeti) namına teşkil edilen cemiyetin kurucusu ve esas idarecisi Leonidi, Trabzon halkı tarafından gayet iyi tanınıyordu. Leonidi, I. Dünya Savaşı sonunda Trabzon'un Osmanlı kuvvetleri tarafından kurtarılış günlerinde Rum çetelerinin başında Türklere silahla karşı koyan Rum'dur. Leonidi, Rus kuvvetleri ile Batum'a çekilmiş ve burada da Pontus Cemiyeti'ni kurmuştur. Bkz.: *İstiklal Harbi Gazetesi*, 19 Aralık 1919, s. 2.

¹⁷ *Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE)*, İSH 2-B, K. 45, G. 47, 16 Kasım 1335 (16 Kasım 1919); *Arşiv Belgeleriyle Rum Faaliyetleri*, s. 134-135.

Trabzon Metropolit Hrisantos ve Pontus

Pontus Devleti'ni kurmak için çalışan Trabzon Metropolit Hrisantos,¹⁸ siyasi anlamda yurt dışında, Karadeniz Rumlarının mücadelesini veriyordu.¹⁹ Ruslar, Trabzon'u 18 Nisan 1916 tarihinde işgal ettiği zaman²⁰ Vali Cemal Azmi, şehrin idaresini geçici Rum Yönetimi'ne teslim etti.²¹ Hrisantos, Rus ordusunun 1916'da şehre girişi esnasında Kafkas Valisi Büyük Dük Nikolay Nikolaeviçi karşıladı. Daha sonraki yıllarda Atina'nın ve tüm Yunanistan'ın Başpiskoposu olan Hrisantos, bu hareketiyle Pontus Hellenizmi'nin önde gelen isimlerinden birisi olmuştu.²² Hrisantos, Rus Komutanı Şvartz'ın müsaadesiyle çoğunluğu Rumlardan oluşan yeni bir belediye meclisi kurdu.²³ Trabzon iki yıla yakın geçici yerel Rum Bölgesi oldu. Bu süre zarfında karma mahkemeler kurulup, jandarmalar organize edildi.²⁴ Kurulan geçici hükümet; Birleşmiş Devletler, İtilaf Devletlerin yerel delegeleri, Türk nüfusu ve Rus yetkililer tarafından tanındı.²⁵ Pontus temsil heyetinin 10 Mart 1920'de Barış Konferansı'na sunduğu raporda; Trabzon Müftüsü ve III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa'nın, Trabzon'da kurulan Hrisantos'un başkanlığındaki geçici Rum yönetiminden çok memnun kaldıkları ileri sürülmüştür.²⁶

Trabzon Metropolit Pontus Cumhuriyeti'nin kurulması için Paris'e gitmiş fakat kendine ilgi gösterilmediği için İstanbul'a dönüp bazı temaslarda bulunmuş ve Trabzon Rumlarına eski imtiyazlarının verilmesi şartıyla bir uzlaşma teklif etmişti. Ancak Metropolit'in tekrar Rusya'dan Rumların, Trabzon Vilayeti'ne göç etmelerini sağlaması veya vilayetteki Rumlar arasında esaslı bir teşkilat yapmaya çalışması muhtemeldi. Bu görüşü, söz konusu kişinin Batum seyahati ve her tarafta görülen özel Rum faaliyetleri doğrulamıştır.²⁷

¹⁸ "Trabzon Metropolit Hrisantos, Türkler tarafından ölüm cezasına çarptırıldığı için Anadolu'daki hezimetten sonra Yunanistan'a sığındı. Aile adı Filípides olan metropolit, 1919'da 37 yaşındaydı. Daha sonra Atina Başpiskoposu ve Yunanistan Kilisesi'nin şefi olacaktı. 1933'da Atina'da yayımlanan, (Ηερχλιση Τραπεζουτου) Trabzon Kilisesi'nin yazarıdır..." Bkz.: Dimitri Kitsikis, *Yunan Propagandası*, Çev.: Hakkı Devrim, İstanbul 1974, s. 231.

¹⁹ Hrisantos'un yetki alanı Zonguldak, Sinop, Trabzon, Gümüşhane, Samsun, Yozgat ve Çorum'u kapsıyordu. Bkz.: Yıldırım - Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 145.

²⁰ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3.üncü Ordu Harekatı*, II, Ankara 1993, s. 202-207; Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi Fetihden Kurtuluşa Kadar*, Ankara 1975, s. 259; Sabahattin Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, İstanbul 2012, s. 10. Trabzon'un işgalinin 17 Nisan olduğuna dair bkz.: Aziz Samih İlter, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, Yay. Haz.: Zekeriya Türkmen - Elmas Çelik, Ankara 2007, s. 99; Önder Duman, *Emperyal Bir Araç Olarak Rum-Pontus Sorunu (1908-1918)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010, s. 77-79.

²¹ *UK The National Archives (NA), Cabinet Papers (CAB)*, nr. 24/101/2; *The Pontus Question, Memorandum Submitted to the Peace Conference on march 10, 1920* by The Pontus Delegation, s. 3; Yorgo Andreadis, *Tamama Pontus'un Yitik Kızı*, Belge Yayınları, İstanbul 2012, s. 72-73.

²² *Η Σφαγή των Ποντιων*, Ελευθεροτυρία 2010, s. 105, *İ Sfagi ton Pontion*, Elefterotipia 2010, s. 105).

²³ Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, *Trabzon'un Yakın Tarihi*, Trabzon 1986, s. 9-10. V. Rus Kolordu komutanı Vladimir Liyahov karargâhını Trabzon'da kurmuştur. Trabzon bölgesi komutanlığını Alman asıllı Rus General Şvartz'a vermiştir. Bkz.: Goloğlu, *a.g.e.*, s. 259.

²⁴ NA, CAB, nr. 24/101/2.

²⁵ NA, CAB, nr. 24/101/2; *The Pontus Question, Memorandum Submitted to the Peace Conference on march 10, 1920* by The Pontus Delegation, s. 3.

²⁶ Bkz.: *The Pontus Question, Memorandum Submitted to the Peace Conference on march 10, 1920* by The Pontus Delegation, s. 3-4.

²⁷ ATASE, İSH2-B, K. 53, G. 15, 23 Şubat 1336 (23 Şubat 1920).

Trabzon Metropolitisi Hrisantos, Kuva-yı Milliye hakkında topladığı bilgileri Pontus İdare Heyeti'ne tebliğ etmek ve alınan kararları hazırlamak üzere Venizelos'un bilgisi dâhilinde Batum'a gitti.²⁸ Trabzon Metropolitisi'nin Pontus Hükümeti kurulması amacıyla Avrupa'ya gittiği dönüşte Batum, Tiflis ve civarını gezerek aynı amaçla propaganda yaptığı, yakında yine Pontus Meselesi hakkında girişimlerde bulunmak üzere Paris ve Londra'ya gideceğinin bilgisi, haber ajansları tarafından da bildirilmekteydi.²⁹

Cemiyet kurulduktan sonra Batum'da *Serbest Pontus* adında bir gazete yayınlanmaya başladı ve Yunan Kozis, yayın işini üzerine alarak İstanbul'dan aldığı talimat çerçevesinde gazeteyi idare etti.³⁰ Pontus Heyeti'nin ilk resmî seyahati, 1 Eylül 1920 tarihinde yapıldı. Kafkasya ve Trabzon'da oturan Rumlar, yolculuk yapacakları zaman Batum'daki Pontus Cumhuriyeti'nin idare merkezinden bu belgeleri almakta ve Batum'daki İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanlığı'na onaylattıktan sonra serbest olarak istedikleri yere kadar seyahat etmekteydiler.

Pontus Kongreleri

Pontus Devleti'nin kurma faaliyetine yönelik çalışmalar yurt dışında aktif olarak yapılmaktaydı. Ekim 1917 ayı ortalarında Atina'da (Yunanistan) Karadeniz kıyılarında yaşayan Rumların temsilcilerinin katıldığı bir konferans toplandı.³¹ Marsilya'da *Pontus Merkez Bürosu/Birliği* kuruldu. Giresun eski belediye başkanının oğlu Konstantin Konstantinides 4 Şubat 1918'de *Pontus Kongresi*'ni topladı.³² Avrupa'da yoğun siyasî propaganda faaliyetleri başladı. Avrupa kamuoyuna Sovyet Dışişleri Komiseri Troçki'ye telgraf çekilerek "*Pontus'un kendi kaderini tayin hakkını savunması ve bu konuda etkili bir müdahale*" istendi. Bu kongre sonrasında Temmuz 1918'de Bakü'de *Pontus Kongresi* yapıldı. Kongrede; Pontus'un bağımsızlığı, I. Dünya Savaşı'nda Kafkaslara giden Rumların Türkiye'ye geri dönmeleri konuları ele alındı. Ekim 1918'de Batum'da *Pontus Milli Merkezi/Pontus Merkez Birliği* kuruldu. Konstantinides, 2 Kasım 1918'de Marsilya'da *İkinci Pontus Kongresi* toplandı. Kongrede; Karadeniz'de yaşayan bir buçuk milyon Rum'un soykırım tehlikesiyle karşı karşıya kaldıkları, soykırımın önlenmesi gerektiği ve Pontus Devleti'nin kurulması için Avrupalı devletlerin yardım etmesi gerektiğini belirtmişlerdi.³³ Konstantinides'in bu kongrede verdiği nüfus ile ilgili rakamlar gerçekleri yansıtmıyordu. Daha sonrasında 6 Temmuz 1919'da Batum'da *Pontus Kongresi*'nde toplandı.

²⁸ 11 Ocak 1920 tarihli Harbiye Nazırı'nın 15., 13. ve 3. Kolordu Komutanlığı'na yazdığı yazı bkz.: *Arşiv Belgeleriyle Rum Faaliyetleri*, s. 156.

²⁹ 23 Şubat 1920 tarihinde 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir'in Erzurum'dan Harbiye Nezaretine gönderdiği şifre için bkz.: *a.g.e.*, s. 193.

³⁰ *Pontus Meselesi*, Yay. Haz.: Gedikli, s. 105; M.S. Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, İstanbul 1999, s. 236.

³¹ Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 367.

³² Yerasimos, *a.g.e.*, s. 367-368; Ö.S. Coşar, *İstiklal Harbi Gazetesi*, 21 Kasım 1919; Sezai Balcı, *Giresun Rumları ve Gayrimüslim Bir Belediye Başkanı: Kaptan Yorgi Konstantinidi Paşa*, Libra Kitap, İstanbul 2012, s. 49-52.

³³ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 368; Yıldırım - Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 147.

Kongrenin ilk oturumunda; Pontus'un Yunanistan ile birleşmesi, Pontus'un tam bağımsızlığı ve Hrisantos, Konstantinides ve Eoeconomu'nun Paris Konferansı'nda yetkili temsilciler olması kararı alındı.³⁴ Bu kongreden bir yıl sonra Batum'da 19 Temmuz 1920'de Kafkasya ve Güney Rusya temsilcileri ve Hrisantos'un katıldığı *Pontus Kongresi* toplandı. Kongrede; Rumların eğitimi için Yunanistan'a gönderilmeleri ile Avrupa, Rusya ve Yunanistan'dan Türkiye'ye gelen Rumların durumu görüşüldü.³⁵

I. Dünya Savaşı yıllarında başlayan Pontus Rumlarının örgütlenmeleri Milli Mücadele yıllarında da devam etmişti. Marsilya ve Batum'da yapılan kongrelerde alınan kararlar doğrultusunda hareketlerine devam etmeye çalışmışlar, ancak başarılı olamamışlardır.

Pontus Devleti Kurmak İçin Yapılan Diplomatik Temaslar

Pontus Devleti'ni kurmak için diplomatik çalışmaları, Trabzon Metropolit Hrisantos ve Marsilya'dan Kostantinides yapmaktaydı. Kostantinides özerk bir cumhuriyet istemekteydi. Ancak Ermeniler de Trabzon'u kurmayı planladıkları devletin içine katmayı düşünüyordu. Pontus Rumları bunlara karşılık Yunanistan'dan destek bekliyordu. Ancak Venizelos'un talepleri ise Kasım 1918'de Küçük Asya'nın batısı ile ilgiliydi. Aynı zamanda Venizelos Trabzon'un Ermenilere verilmesini savunuyordu. Hrisantos Venizelos'un bu tavrı ve Ermenilerin istediğini engelleyebilmek için, Paris Konferansı öncesi Batum'a gitti. Batum'daki Pontus dernek yöneticileriyle görüştü. Türklerle görüşmemeleri ve Ermenilere karşı herhangi bir eylemde bulunmamalarını istedi.³⁶ Batum'daki Pontus Rum Derneği bağımsız bir devlet istemekteydi. Hrisantos İstanbul, Atina ve Marsilya'dan sonra Paris'te konferansa katıldı. *Pontus Meselesi* adlı muhtırayı sundu.³⁷ Hrisantos ile görüşen Venizelos, Karadeniz Rumlarının isteklerini kabul etmiş gibi gözüktüyordu.³⁸ Pontus Devleti kurulması yönündeki tezlerini tanıtmaya, taraftar kazanmaya ve Paris Barış Konferansı üzerinde etkili olmaya çalışan Hrisantos, bu bildirisini 25 Mayıs 1919'da, o tarihte Paris'te bulunan İngiltere Başkanı Lloyd George'a da gönderdi.³⁹

Hrisantos'un yurt dışında özellikle Avrupa'daki çalışmaları sonuçsuz kalmıştı. Kısa süreliğine destek görse de başarıya ulaşamamıştır.

Yunan Hükümeti ve Pontus Meselesi

Karadeniz bölgesinde Rumları kıskırtmak, örgütlenmelerini sağlamak için birçok devlet çalışmakta ve destek olmaktaydı. Bunlardan biri de Yu-

³⁴ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 389; S. Yıldırım - Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 146.

³⁵ Yıldırım - Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 166.

³⁶ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 381-382/384.

³⁷ Muhtıranın tamamı için bkz.: *Pontus Meselesi*, s. 161-164.

³⁸ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 384.

³⁹ Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, I, Ankara 1987, s. 40; Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Ankara 1968, s. 147-150; Çapa, *Pontus Meselesi...*, s. 8. Hrisantos, sayısal verilerini 1908'deki salnameye göre aldığını belirtmekteydi. Ancak Hanefi Bostan, 1908 yılına ait böyle bir salnamenin mevcut olmadığını ileri sürmektedir. Bkz.: M. Hanefi Bostan, *Arşiv Belgelerine Göre Karadeniz'de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik Yapısı*, İstanbul 2012, s. 460-461.

nanistan'dı. Yunanistan'ı burada konu olarak almamızın en büyük sebebi, Yunanistan'ın Karadeniz'deki Rumları kendi ırkdaşı ve dindaşı olarak görüp faaliyetlerini bu yönde yapmasıdır. Yunan Hükümeti'nin emir ve teşvikiyle İzmir'de olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin doğusunda da işgal sahası hazırlanmak üzere Karadeniz'de *Pontus Cumhuriyeti* adıyla, 5-10 kişiden oluşan bir idare heyeti kurulmak isteniyordu. Yunan Hükümeti tarafından Trabzon Rumları silahlandırılmaktaydı. Yunan subaylarının komutasında oluşturulan çeteler, eşkıyalık yaparak Müslüman halkı katletmekte ve köylerini tahrip edip yakarak bölgenin asayişini bozmaktaydı.

15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Ekim 1919 tarihinde Harbiye Nezareti'ne gönderdiği şifrede;

“Kolordu bölgesinde asayiş bozulmadığı gibi emniyet ve asayişin korunmasına daha fazla dikkat ve gayret edilmektedir. Bölgede Hristiyan unsurlar, yalnız Trabzon'da bulunmaktadır. Burada da bu unsurlar arasında düşmanlığa yol açacak bir durum yoktur. Rumlardan bazılarının Batum'a göç ettiği anlaşılıyor. Göç eden Rumlar, Pontus Hükümeti'nin kurulması için Trabzon'da çoğunluğu sağlamak üzere Karadeniz'in kuzey sahillerinden ve Batum çevresinden Yunanistan'ın teşvik ve propaganda-sıyla birkaç ay önce göç etmiş Rumlar olup yerlerine geri dönmek düşüncesiyle hareket etmekteydi. Daha önceden bu vilayete, birçok Rum göç etti ve yerel idareciler bunları kabul etti. Memleketimiz vatandaşı olmayan bu Rumların kabul edilmemesi, Kolordu'ya ve birkaç defa Valiliğe yazıldı, Nezaret'e de şikâyet edildi.”⁴⁰

şeklinde bilgi verdi.

Kasım 1919 tarihinde Sivas'tan Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya gönderilen şifreyle Pontus Hükümeti'ni teftiş etmek üzere sekiz kişilik bir heyetin gittiği, bunların Patrikhane'ye verdikleri raporun özetinde ise Yunanistan'dan düzenli olarak asker, cephane ve silahın geldiği⁴¹ belirtilmekteydi.

Yunan Hükümeti, Osmanlı Devleti'nin mücadelesiyle çetelerin yok edilmesine rağmen ümitsizliğe kapılmadı. Amacına ulaşmak için yeni teşkilatlanmaya gitti ve faaliyete geçmek üzere Batum'da, Yunanistan'dan gönderilen şahıslardan oluşan Pontus Rum Cumhuriyeti adıyla yeni, resmî ve faal bir heyet kurdu. Yunan Hükümeti, bu heyetin görev yaptığı binaya “*Pontus Rum Cumhuriyeti*” adıyla büyük bir levha astırdı. Pontus Rum Cumhuriyeti'nin ileri gelenlerinin Yunan Hükümeti ile gerçekleşen muhabere sonucunda, Yunanistan'dan harp gemileriyle gönderilen silah ve cephaneyi, kayık ve istimbotlarla Trabzon kıyılarına gizlice çıkararak Rum halkını mükemmel şekilde silahlandırdıkları istihbaratı geldi. Bu istihbarat, güvenilir yolcular tarafından alınmıştı.⁴²

Yunanistan, Fener-Rum Patrikhanesi ile görüşmeler yapıp Karadeniz hakkında planlar yapmaktaydı. Aralık 1920'de Patrikhane yakınlarında bir evde

⁴⁰ *Arşiv Belgeleriyle Rum Faaliyetleri*, s. 83.

⁴¹ *A.g.e.*, s. 111.

⁴² Emniyet Genel Müdürü Mehmet Nurettin Bey'in Harbiye Nezareti'ne istihbarat bilgilerini içeren Ocak 1920 tarihli rapor bkz.: *Arşiv Belgeleriyle Rum Faaliyetleri*, s. 151.

Samsun Metropolit Germanos başkanlığında Yunan temsilcinin de bulunduğu bir toplantı yapıldı. Toplantıda, Ankara Hükümeti'nin muhbirleri de bulunuyordu. Alınan istihbarata göre savaşın bahara kadar uzaması durumunda Çarşamba, Bafra, Kızılırmak, Alaşam, Samsun havalisi Çerkezlerinden 5 bin kişilik bir kuvvet hazırlanmaktaydı. Mart 1921'de hazır olacak 10 bin kişilik Yunan kuvvetinin Karadeniz'e nakli için çalışmalar da sürmekteydi.⁴³ Bu toplantıdan bir süre sonra Metropolit Germanos, Karadeniz'de Pontus Hükümeti kurulması için faaliyet gösteren ve ona yardımcı olan 50 kişi ile birlikte tutuklandı.⁴⁴ Avusturya-Macaristan Devlet Arşivi'ne göre, Metropolit Germanos İstanbul'dan aldığı emirle mutasarrıflığa gitmeli ve iki saat içinde bölgeyi terk etmeliydi. Germanos, Ankara'ya polis eşliğinde gitti ve oradan da İstanbul'a götürülerek hapsedildi. Neticede Barış Antlaşması'ndan sonra Viyana'ya gitti ve orada öldü.⁴⁵

24 Şubat 1920 tarihli şifreli telgrafta, Kastamonu Valisi (Ahmet) Cemal Bey tarafından verilen bilgiye göre Pontus Hükümeti'nin Trabzon merkezinden Kastamonu İnebolu Muhaciri'ni hitaben yazılmış mektuplar, İnebolu Postahanesi tarafından alkonulup tercüme edildi.⁴⁶ Mektupların suretlerinde cemiyetlerin Pontus Hükümeti'ne tabi oldukları, ihtiyaç halinde yardım edecekleri yazılmıştı.⁴⁷

Amerikan Board Misyonerleri ve Pontus

Osmanlı topraklarında propaganda çalışmaları yapanlardan en önemlileri arasında Amerikan Board misyonerleri bulunmaktaydı. Misyonerler okullar aracılığı ile çalışmaktaydı. Okul çalışmalarından şüphelenen Türk yetkililer okulda arama yapmıştı. American Board misyonerleri, okullarının bu gibi suçlamalarla ilgisinin olmadığı konusunda güvence vererek okulun aranabileceğini beyan etmişlerdi. Bu faaliyetler çerçevesinde, kolej dâhilinde 1904 tarihinde kurulduğu tespit edilen Pontus Kulübü,⁴⁸ yine aynı yıl kurulmuş olan Yunan-Rum İdman Kulübü ve 1907 yılında kurulan Rum İrfan Kulübü'nün varlığı tespit edildi. Pontus Kulübü'nün nizamnamesi, mühürleri, Yunan bayrakları, kurulması düşünülen Pontus Cumhuriyeti'nin sınırlarını gösteren ve üzerinde Pontus yazılı harita, fotoğraflar, Pontus armaları ve bazı önemli belgeler ile Rumların Yunan emellerine hizmet ve Pontus Hükümeti'nin kurulmasına teşvik eden çok zararlı bir müessese olduğu ortaya çıktı⁴⁹ ve bu kulüp

⁴³ CA, nr. III-11/48/33, 1 Ocak 1337 (1 Ocak 1921).

⁴⁴ ATASE, İSH-12B, K. 771, G. 18, 13 Şubat 1337 (13 Şubat 1921).

⁴⁵ *Οι Διωγμοί Των Ελλήνων Του Ποντιου (1918-1918), Βασει Των Ανεκδοτων Εγγραφων Των Κρατικων Αρχειων Της Αυστοπουγγαρίας*, Αθηναι 1962 (*İ Diogmi Ton Ellion Tu Pontu (1918-1918), Vasi Ton Anekdoton Engrafon Ton Kratikon Arhion Tis Afstpoungarias*, Atina 1962), s. 15-16.

⁴⁶ BOA, DH.ŞFR, nr. 659/100, 24 Şubat 1336 (24 Şubat 1920).

⁴⁷ BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalem Belgeleri (DH.EUM.AYŞ), nr. 33/43, 5 C 1338 (25 Şubat 1920). Karşılaştırma için bkz.: Nurettin Peker, *1918-1923 İstiklal Savaşının Vesika ve Resimleri*, İstanbul 1955, s. 137-138.

⁴⁸ Osman Fikret Topallı, *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi Tarihinde Giresun*, Haz.: Veysel Usta, Trabzon 2011, s. 174.

⁴⁹ Yunan bayrağı ile bir arada Pontus bayrağı, Yunanistan Cumhuriyeti'nin Merzifon şubesi mühürü de diğer belgeler arasında bulunmuştu. Bkz.: M. Süreyya Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1999, s. 238-239.

olaylardan hemen sonra kapatıldı. Rum olan başkanı ve idare heyeti üyelerinden altı kişi tevkif edildi; Amerikalı olanların ise sadece ifadeleri alındı.⁵⁰ Kolej kapatılıp Amerikalıların görevlerine son verildi.⁵¹ Bu durum karşısında 3 Temmuz 1921 tarihinde, Karadeniz kıyılarındaki bütün kazalar savaş bölgesi ilan edilmişti.⁵²

Pontus Cumhuriyeti / Komitesi’ni Resmileştirme Çabaları

Aralık 1919’da Batum’da “Pontus Cumhuriyeti / Komite” adıyla Yunan görevlilerinden oluşan bir idare heyeti kuruldu ve göreve başladı.⁵³ Burada üzerinde durulması gereken husus, Batum’da kurulan bu komiteye birçok belgede hükümet, cumhuriyet, cemiyet gibi isimler verilmesidir. Bu isimlerin verilmesiyle bölgede bir oluşum olduğu anlaşıldığı gibi kavram kargaşasına da sebebiyet vermektedir. Hükümet ya da Cumhuriyet olarak adlandırılan oluşum aslında bir komitedir. Bu komitenin görevleri; Trabzon ve çevresinde asayiş bozarak yabancı devletlerin müdahalesi sayesinde bir işgal sahası hazırlamaktı. Trabzon kıyılarına, bu amaçla çok sayıda silah ve cephane çıkarıldı. Yunan Hükümeti’nin teşvikiyle Trabzon’da çıkarılması kararlaştırılan isyan planları hazırlanıyordu.⁵⁴

Pontus Cumhuriyeti / Heyeti resmileşmek adına, kurumsallaşmaya çalışıp, varlığını resmen ispat etmek üzere kendi adına seyahat belgeleri (pasaport) düzenlemişti.⁵⁵ Pontus Komitesi üyeleri tarafından ve bir başkandan oluşan bir mahkeme kuruldu ve bu mahkemede kendilerine karşı gelen Rumlar yargılanmaya başlandı.⁵⁶ Aynı zamanda Pontus Cumhuriyeti haritası Dr. G. Goipis tarafından İstanbul’da tasarlandı. Bayrakta Pontus’un sembolü olan üç unsura da yer verildi.⁵⁷ Bunların öncesinde Trabzon’un Rusların işgalinden sonra bu durumdan memnun olan Rumlar çeşitli faaliyetlerde bulunmuştu. Bunlardan biri de Dr. Philon Ktenidis’du ve Yeni Pontus adıyla bir marş yazmıştı:⁵⁸

⁵⁰ TBMM Zabıt Cerideleri, VII, Devre I, XV, s. 241.

⁵¹ Merzifon Amerikan Koleji öğretmenlerinden Türkçe öğretmeni Zeki Ketani’nin ölümünden sonra okulda arama yapıldı. Bu aramaların öğretmenin ölümüyle alaka değilde silah ve mühimmat bulmak için olduğunu George E. White anılarında yazmıştır. Arama sonrasında bulunan haritanın eski bir harita, mühürün ise Pontus Kulübü’nün mühürü olduğunu ifade etmiştir. Okuldan silah ve mühimmat çıkmadığını, kolejin kapatılıp kendilerinin görevlerine son verilip eve gönderildiğini yazmıştır. Bkz.: George E. White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, Tercüme: Cem Tarık Yüksel, Enderun Kitabevi, İstanbul 1995, s. 246-249.

⁵² M. Süreyya Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1999, s. 239.

⁵³ Ö.S. Coşar, *İstiklal Harbi Gazetesi*, 19 Aralık 1919, s. 2; Topallı, a.g.e., s. 179; *Arşiv Belgeleriyle Rum Faaliyetleri*, s. 156; Nutuk, s. 418; Mesut Çapa, *Pontus Meselesi Trabzon ve Giresun’da Milli Mücadele*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993, s. 29.

⁵⁴ *Arşiv Belgeleriyle Rum Faaliyetleri*, s. 151-152.

⁵⁵ 11 Ocak 1920 tarihli Harbiye Nazırı’nın 15., 13. ve 3. Kolordu Komutanlığı’na yazdığı yazı bkz.: *Arşiv Belgeleriyle Rum Faaliyetleri*, s. 156.

⁵⁶ BOA, Hariciye Nezareti İstanbul Murahhashı (HR.İM), nr. 60/39, 1 Haziran 1922.

⁵⁷ *Η Σφαγή των Ποντίων*, Ελευθεροτυπία 2010, σ. 171 (*İ Sfağı ton Pontion*, Elefterotipia 2010, s. 171).

⁵⁸ Dr. Philon Ktenidis’in yazdığı bu şiir, 1918’de Ulusal Konsey tarafından “Pontus Cumhuriyeti”nin ulusal marşı olarak kabul edilecekti. Bkz.: Yorgo Anreadis, *Tamama Pontus’un Yitik Kızı*, Belge Yayınları, İstanbul 2012, s. 94-95.

1	Onca zamandır beklenen gün geldi, O an geldi çattı, Esaret altındaki, Boyunduruk, aşağılanma bitti.	4	Ve ikona Kutsamadan Anavatana Kurban sunalım ona Gençlik, zenginlik ve yaşamı.
2	Pontus'un tepelerinde Karabinalar yaşıyor, 1821 devrimini ve Özgürlük türküleri söylüyor.	5	Tiranın sürgünleri Pontus toprağında Açtı mezarını şehitlerin Her adımda.
3	Dirilişin Büyük Çanı Çalıyor. Herkes giysin En güzel elbisesini	6	Ölü ya da diri hepsi İntikam diyor. Tüm Pontusluları, yıkılmış ülkemiz Silah başına çağırıyor.

Pontus Ulusal Konseyi tarafından hafta iki kere çıkmak üzere *Özgür / Serbest Pontus* adında bir gazete Batum'da yayınlanmaya başladı. Bu gazetenin yayın işini Karadeniz Rumlarından Theofilaktos K. Theofilaktou üzerine alarak İstanbul'dan aldığı talimat çerçevesinde gazeteyi idare etti.⁵⁹ Kafkasya ve Trabzon'da oturan Rumlar, yolculuk yapacakları zaman Batum'daki Pontus Cumhuriyeti'nin idare merkezinden seyahat belgeleri almakta ve Batum'daki İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanlığı'na onaylattıktan sonra istedikleri yere kadar seyahat etmekteydiler.

Milli Mücadele sonrasında Yunanlılar gibi Fransızlar da Pontus isyanıyla ilgileniyorlardı. İstanbul Vilayeti'nden alınan rapora göre, Batum'da bulunan Pontus hareketiyle alakadar olan ve çeşitli yerlere dağılan Pontus Komitesi Batum şubesi mensubu Rumlar, Fransız istihbaratı tarafından araştırılmaktaydı.⁶⁰

Sonuç

Karadeniz Bölgesi'nde kurulmak istenen Pontus Devleti için en çok mücadele veren isimler olarak Trabzon metropoliti Hrisantos ve Marsilya'daki Kontandinis yer almaktadır. Siyasi örgütlenmede kongreler ve Avrupa'daki devletlerle ilişkileri Hrisantos sağlamaktaydı. Venizelos Trabzon ve çevresinin Ermenilere verilmesinde bir sakınca görmemektedir. Venizelos'un bu tutumu diğer Pontus Rumları tarafından kınanarak protesto edilmiştir. Paris Barış Konferansı'nda bir araya gelen Venizelos ve Hrisantos anlaşma sağlamaya çalışmıştır. Kısa süreliğine de olsa Venizelos, Hrisantos'un görüşünü desteklemiştir. Pontus Rumlarından oluşan bir birlik oluşturulmasını ve Karadeniz'e çıkarma yapma düşüncesi kısa süreliğine mevcuttur. Ancak belirttiğimiz gibi Venizelos'un öncelikli hedefi Batı Anadolu'dur.

Hrisantos Marsilya ve Batum'da çeşitli tarihlerde yapılan Pontus kongrelerine katıldığı gibi Avrupa'da düzenlenen Barış Konferanslarında da yerini almış ve bölgenin Pontuslulara ait olduğunu iddia etmişti. Yurt dışında dünya kamuoyuna Pontus Rumlarının bölgedeki nüfusunu olduğundan fazla göstererek büyük devletlerin desteğini almaya çalışmış ancak bu konuda başarılı olamamıştır.

⁵⁹ *Pontus Meselesi*, Yay. Haz.: Gedikli, s. 105; Şahin, a.g.e., s. 236; <http://www.pontus-news.gr/pontic-article/165074/syntomo-hroniko-tis-istorikis-efimeridas-elytheros-pontos>, (Erişim Tarihi: 21.02.2020).

⁶⁰ *BCA*, nr. 431C5/30.10.0.0/250.690.5, 2 Haziran 1924.

Pontus Hükümeti / Cumhuriyetinin varlığı birçok Türk arşiv belgesinde yer alan istihbarat raporlarında geçmektedir. Ancak hükümet ya da Cumhuriyet olarak geçen kavramın heyet olduğu düşüncesindeyiz. Bahse konu olan bu Pontus Heyeti/Hükümeti/Cumhuriyeti'nin resmileşmesini sağlamak için bayrak, marş, pasaport gibi girişimleri olmuştur. Venizelos Karadeniz'de kurulmak istenen Ermenistan'a bağlı bir Pontus isterken Hrisantos başta olmak üzere özellikle Batum'da bulunan Pontus Rumları Derneği bağımsız bir devlet talep etmekteydi.

Bu propagandalar, siyasi ve silahlı mücadele karşısında Osmanlı Devleti önlemler almaya çalışırken geçiş döneminde aynı hassasiyeti Ankara Hükümeti de göstermiş ve bölgede Pontus Devleti kurulamamıştı.

Kaynaklar

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi [=BOA]

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemî Belgeler [=DH.EUM.AYŞ]
BOA, DH.EUM.AYŞ, nr. 33/43, 5 C 1338 (25 Şubat 1920).

Dahiliye Şifre Kalemî Belgeleri [=DH.ŞFR].

BOA, DH.ŞFR, nr. 96/233, 18 Ca. 1337 (19 Şubat 1919).

BOA, DH.ŞFR, nr. 96/234, 1337.Ca.18 (19 Şubat 1919).

BOA, DH.ŞFR, nr. 616/95, 21 Şubat 1335 (21 Şubat 1919).

BOA, DH.ŞFR, nr. 105/20, 9 Ra. 1338 (12 Şubat 1919).

BOA, DH.ŞFR, nr. 614/36, 8 Şubat 1335 (8 Şubat 1919).

BOA, DH.ŞFR, nr. 636/102, 7 T. 1335 (7 Temmuz 1919).

BOA, DH.ŞFR, nr. 659/100, 24 Şubat 1336 (24 Şubat 1920).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi [=BCA]

BCA, nr. 431C5/30.10.0.0/250.690.5, 2 Haziran 1924.

Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi [=ATASE].

ATASE, İSH 2-B, K. 53, G. 15, 23 Şubat 1336 (23 Şubat 1920).

ATASE, İSH-12B, K. 771, G. 18, 13 Şubat 1337 (13 Şubat 1921).

ATASE, İSH 2-B, K. 45, G. 47, 16 Kasım 1335 (16 Kasım 1919).

Cumhurbaşkanlığı Arşivi [=CA]

CA, nr. III-11/48/33, 1 Ocak 1337 (1 Ocak 1921).

CA, nr. III-3/14/27, 6 Temmuz 1335 (6 Temmuz 1919).

The National Archives [=NA]

UK *The National Archives (NA), Cabinet Papers (CAB)*, nr. 24/101/2.

Resmî Yayınlar

TBMM Zabıt Cerideleri.

Yayınlanmış Vesikalar

Arşiv Belgeleriyle Rum Faaliyetleri 1918-1922, I, Ankara 2009.

Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922), Ankara 2003, s. 36/77.

Kitaplar / Makaleler

ANDREADİS, Yorgo: *Tamama Pontus'un Yitik Kızı*, Belge Yayınları, İstanbul 2012.

ARMAOĞLU, Fahir: *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara 1997.

ATATÜRK, Mustafa Kemal: *Nutuk*, Ankara 1997.

BALCI, Sezai: *Giresun Rumları ve Gayrimüslim Bir Belediye Başkanı: Kaptan Yorgi Konsantinidi Paşa*, Libra Kitap, İstanbul 2012.

BALCIOĞLU, Mustafa: *İki İsyân-Koçgiri, Pontus-Bir Paşa-Nurettin Paşa*, İstanbul 2000.

BEYOĞLU, Süleyman: “Giresun’da Pontusçu Faaliyetler ve Osman Ağa”, *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ankara 2007.

BEYOĞLU, Süleyman: *Milli Mücadele Kahramanı Giresunlu Osman Ağa*, İstanbul 2009.

BİLGİÇ, Bestami: *Doğu Karadeniz Rumları: İsyân ve Göç*, Ankara 2011.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3.üncü Ordu Harekatı, II, Ankara 1993.

BOSTAN, M. Hanefi: *Arşiv Belgelerine Göre Karadeniz’de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik Yapısı*, İstanbul 2012.

COŞAR, Ömer Sami: *İstiklal Harbi Gazetesi*.

ÇAPA, Mesut: *Pontus Meselesi Trabzon ve Giresun’da Milli Mücadele*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993.

ÇAPA, Mesut: *Pontus Meselesi Trabzon ve Giresun’da Milli Mücadele*, Ankara 1993.

ÇİÇEK, Rahmi: “Trabzon Vilayeti’nde Rum Faaliyetleri ve Muhafaza-ı Hukuk-u Cemiyeti’nin Kuruluşu”, *Karadeniz’de İsyân Mücadele ve Propaganda*, s. 219-235.

DOĞANAY, Rahmi: *Milli Mücadele’de Karadeniz (1918-1923)*, Ankara 2001.

DUMAN, Önder: *Emperyal Bir Araç Olarak Rum-Pontus Sorunu (1908-1918)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010.

EKEN, Halit: *Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancızade Hamit Bey*, İstanbul 2008.

ERAY BİBER, Tuğba: *Karadeniz Rumları ve Yunanistan*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016.

GOLOĞLU, Mahmut: *Erzurum Kongresi*, Ankara 1968.

GOLOĞLU, Mahmut: *Trabzon Tarihi Fetihden Kurtuluşa Kadar*, Ankara 1975.

GÜLER, Ali: *Yakın Tarihimizde Pontus Meselesi ve Rum-Yunan Terör Örgütleri*, Ankara 1995.

GÜLLÜ, Ramazan Erhan: “Mütareke Döneminde Yunan Kızılhaçı’nın Trabzon’daki Faaliyetleri”, *100. Yılında Mondros Mütarekesi ve Karadeniz’de Milli Mücadele Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı-II*, Editörler: Hikmet Öksüz - Mehmet Okur vd., Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2019.

İLTER, Aziz Samih: *Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, Yay. Haz.: Zeke-riya Türkmen - Elmas Çelik, Ankara 2007.

Η Σφαγή των Ποντιών, Ελευθεροτυπία 2010.

Οι Διωγμοί των Ελλήνων του Ποντίου (1918-1918), Βασει των Ανεκδοτών Εγγραφών των Κρατικών Αρχείων της Αυστροουγγαρίας, Αθήναι 1962.

KİTSİKİS, Dimitri: *Yunan Propagandası*, Çev.: Hakkı Devrim, İstanbul 1974.

OKUR, Mehmet: “Karadeniz’de Rum Çete Faaliyetleri ve İtilaf Devletleri’nin Rolü”, *Karadeniz’de İsyân Mücadele ve Propaganda*, Editörler: İ.H. Demircioğlu - R. Çiçek - M. Okur, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019.

ÖZEL, Sabahattin: *Milli Mücadelede Trabzon*, İstanbul 2012.

PEKER, Nurettin: *1918-1923 İstiklal Savaşının Vesika ve Resimleri*, İstanbul 1955.

Pontus Meselesi, Yay. Haz.: Yusuf Gedikli, İstanbul 2009.

SONYEL, Salahi R.: *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, I, Ankara 1987.

ŞAHİN, M.S.: *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, İstanbul 1999.

TARAKÇIOĞLU, Mustafa Reşit: *Trabzon’un Yakın Tarihi*, Trabzon 1986.

The Pontus Question, Memorandum Submitted to the Peace Conference on march 10, 1920 by The Pontus Delegation.

TOPALLI, Osman Fikret: *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi Tarihi*, Haz.: Veysel Usta, Trabzon 2011.

WHITE, George E.: *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, Tercüme: Cem Tarık Yüksel, Enderun Kitabevi, İstanbul 1995.

YERAŞIMOS, Stefanos: *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

YILDIRIM Seyfi - SOFUOĞLU, Adnan: *Siyasi Faaliyetleriyle Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi*, Köksav Yayınları, Ankara 2010.

YILMAZ, Hadiye: *Arşiv Belgeleri Işığında Pontus Meselesi*, Ankara 2010.

Internet Kaynakları

<http://www.pontos-news.gr/pontic-article/165074/syntomo-hroniko-tis-istorikis-efimeridas-eleytheros-pontos>, (Erişim Tarihi: 21.02.2020).

Makale Türü: Sanat ve Edebiyat

Geliş Tarihi: 31.10.2019

Kabul Tarihi: 20.01.2020

HAVA ŞEHİDİ CENGİZ TOPEL VE EDEBİYATIMIZ

Yrd. Doç. Dr. Emin ONUŞ*

Öz

Türk edebiyatı kahramanlık, asker ve şehit şiirleri bakımından epeyce zengindir. Bunda Türklerin savaşçı ve asker bir millet oluşunun da mutlaka payı vardır. XX. yüzyıl dünya ve Türk edebiyatlarında pilot olmak havacılık, ideal ve yüceltilen bir meslek olarak işlenir. Hava Edebiyatı adıyla kitap dahi çıkar. 1950'lerden günümüze modern Türk edebiyatının tematiginden birisi de Kıbrıs ve Kıbrıs Türklerinin var oluş mücadelesi, Türkiye'nin bu uğurda yaptığı fedakârlıklardır. Adayı Yunanistan'a bağlamak demek olan ENOSİS ve bu amaç doğrultusunda kurulmuş olan Rum tedhiş örgütü EOKA, 1955'lerden itibaren adayı kana bulamaya başlamıştır. Kıbrıs'ta 1963 Erenköy direnişi sırasında, Kıbrıs Türk mücahitlerinin yardımına Türkiye'de okuyan Kıbrıslı öğrencilerle, Türk hava kuvvetleri de koşmuştur. Onlardan biri olan Türk Hava Pilotu Cengiz Topel'in, düşen uçağından kurtulmasına rağmen, Rum işkenceleriyle öldürülüşü Türkiye ve Kıbrıs Türk ağıt edebiyatlarının önemli konularından biri olmuştur. Bu çalışmada Şehit Havacı Yüzbaşı Cengiz Topel'in kahramanlığı ve şehit edilşinin, Türkiye ve Kıbrıs Türk edebiyatlarına nasıl yansdığı ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Erenköy Direniş, Yüzbaşı Cengiz Topel, Havacılık, Kahramanlık, Şehit.

Air Martyr Cengiz Topel And Our Literature

Abstract

Turkish literature is quite rich in terms of heroism, poems of soldiers and martyrs. The fact that the Turks are a warrior and a soldier nation also has a share. In 20th century world and Turkish literature, being a pilot, air military, aviation is an ideal and glorified profession. Even a book called Air Literature is published. One of the thematic of today's modern Turkish literature from 1950 struggle for existence of Cyprus and the Turkish Cypriots, Turkey's sacrifices that are made for this purpose. ENOSIS, which means to connect the island to Greece, and the Greek terrorist organization EOKA, established for this purpose, started to find the island in the blood since 1955's. Erenkoy Cyprus in 1963. During the resistance, the mujahideen of assistance to the

* Girne Amerikan Üniversitesi Beşeri Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretim Görevlisi.

Turkish Cypriot students studying in Turkey, the Turkish air force has been run. Turkish Airlines Pilot Cengiz Topel, one of them, despite being spared the falling aircraft, murder with torture has been one of the important issues of Turkey's Greek and Turkish Cypriot lament literature. In this study, how the heroism and martyrdom of Martyr Captain Cengiz Topel is reflected in Turkish and Turkish Cypriot literature will be discussed.

Keywords: Erenköy Resistance, Captain Cengiz Topel, Aviation, Heroism, Martyr.

Giriş

Cengiz Topel ve Erenköy Direnişi

Cengiz Topel, 1934 İzmit doğumludur. Topel 1945-1946 eğitim-öğretim yılında İstanbul'da Kadıköy İlkokulu'nu, 1949'da da İstanbul Yeldeğirmeni Ortaokulu'nu bitirir. 1953 yılında Kuleli Askeri Lisesi'nden mezun olan Topel, 1955 yılında ise Türk Hava Kuvvetleri'ne katılmaya hak kazanan bir asteğmen olarak Kara Harp Okulu'nu bitirir. Aynı yıl Türk pilotlarına NATO kapsamında olmak üzere ABD ve Kanada'da eğitim verilmesi planlanır. Cengiz Topel ilk önce Gaziemir'de daha sonra da Kanada'da eğitim görür ve çeşitli eğitimleri alarak 1957'de pilot brövesini takar. 30 Ağustos 1963 tarihinde yüzbaşılığa terfi eder. Topel, F-100 uçağında hareket yapabilecek yeteneklere sahip gözde bir pilot olmayı başarmıştır. Aynı yıl Kıbrıs'ta 21 Aralık 1963'te Rum tedhiş örgütü EOKA, Kıbrıs'ta Türklere karşı kıyım hareketlerine başlar. Tarih sayfalarında Kanlı Noel olarak hatırlanan bu olaylar sonucunda, Türk jetleri Kıbrıs üzerinde uyarı uçuşları yapar. Geçici bir suskunluktan sonra Rumlar AKRİ-TAS planını harekete geçirmek için saldırılarını sürdürür. Nitekim kapsamlı bir askerî hazırlıktan sonra, Rum ve Yunan askerlerinden oluşan 15.000 kişilik bir kuvvetle bu kez Türkiye için stratejik bir önemi olan Erenköy'e saldırırlar. Rumlar, Kıbrıslı Türkleri bütünüyle denize dökene kadar saldırılarını sürdürmeye kararlıdırlar. Rumlar, Ada sathından yüzlerce otobüsle Türklerin denize dökülüşünü seyretmek için gelirler. Rum gazetelerinden *Mahi*, "Küçük Asya yenilgisinin intikamı alınacaktır." diye manşet dahi atar. Potansiyel bir katliam tehdidi altında olan Kıbrıslı Türkler, Erenköy'ü savunmaya geçerler. Erenköylüler, çevre köyler, mücahitler, hatta Türkiye ve İngiltere'de eğitim gören Kıbrıs Türk öğrencilerinden oluşan 700 kişilik bir güç Erenköy'ü kahramanca savunmaya çalışır. Zor şartlar altında Rumların çok ağır silah ve toplarına karşı 3 gün direnmeyi başaran Kıbrıs Türkleri gözünü Anadolu'dan gelecek olan yardıma çevirir.

8 Ağustos 1964 yılında beklenen gün gelir ve Türk jetleri Erenköy semalarında görülür. Türk jetleri keşif uçuşunun ardından, Rum mevzilerini bombalayarak yerle bir eder.

İşte bu hava hareketi sırasında Türk Hava Kuvvetleri'ne ait dördü F-100 kolunun lideri olan seçkin pilot Cengiz Topel, Gemikonağı Limanı'nda bulunan Rum gemisini bertaraf etmek üzere dalış yaptığı sırada uçağı, uçaksavar ateşi ile yara alır. Usta pilot Topel koltuğunu fırlatır ve paraşütle uçaktan kurtulur. Ancak Rum mevzilerine yakın bir yere iner ve esir olur. Kahraman

pilot Cengiz Topel, Rumlar tarafından insanlık dışı bir muamele görerek işkencelere maruz kalır ve şehit edilir.¹

Türk Havacıları ve Cengiz Topel'in Edebiyatımıza Yansıması

Kıbrıs Türk var oluş mücadelesi konulu eserlerde Türkiye ve Kıbrıs'ta şair, yazarlar tıpkı kara askerleri gibi Türk havacı askerleri de yüceltirler. Celâl Akın'ın adından da anlaşılacağı gibi *Kıbrıs Kartalları* adlı tiyatro eserinde Türk Hava Kuvvetleri konu olarak işlenmektedir. Eserin sonunda kurtarıcı, Türk uçakları-pilotları olarak ifadesini bulur.² Bunların başında şüphesiz havacı Yüzbaşı Cengiz Topel gelir.³ Yüzbaşı Cengiz Topel'in Rumlar tarafından esir alınması ve kallesçe şehit edilişi birçok eserde yer alır. Cengiz Topel'den adını alan bir röportaj kitabı⁴ ile iki destan broşürü⁵ de dikkat çekicidir. Kıbrıs'ta 1965 yılında neşredilen *Topel* dergisi de Erenköy'de şehit olan Havacı Yüzbaşı Cengiz Topel'in adını taşımaktadır. Topel Kültür Derneği tarafından aylık olarak çıkarılan bu dergi 6 sayı çıkmıştır. Derginin ilk sayısı Cengiz Topel'e ayrılrırken, diğer sayılarda da sanat ve edebiyat konularına yer verilmiştir.⁶

Kıbrıs şehitlerinin âdeta simgesi sayılan Pilot Yüzbaşı Cengiz Topel Kıbrıs ve Türkiye'de kimi edebî eserlere konu olmuş, hakkında pek çok şiir yazılmıştır. Bu isimler arasında Fazıl Hüsnü Dağlarca, Arif Nihat Asya ve Behçet Kemal Çağlar gibi tanınmış şairleri görmek de mümkündür.

Cengiz Topel en çok şiir kitaplarında konu kahramanı olarak geçmektedir. Turgut Özakman'ın *Çılgın Türkler Kıbrıs* adlı romanı, Sabahattin İsmail'in *Bir Savaşın Tasviri* adlı öykü kitabı gibi istisnai eserlerde de Cengiz Topel'e ilişkin konuyu görmek mümkündür. Fehamet Ögün'ün Kıbrıs semalarında şehit düşen Cengiz Topel için "*Yaşayan Cengiz Topel*" adlı bir piyesi de vardır. Bu piyes 15 Mayıs 1970'te şehitleri anma gününde oynanmıştır.⁷

Şimdi Cengiz Topel'in Kıbrıs ve Türkiye edebiyatlarındaki örnekleri inceleyelim.

X

Türkiye şairlerinden Ali Hepsukuşu'nun Şanlı Kıbrıs Anavatana Bağlı Türk Vatan Destanı adlı destan broşüründe "*Kıbrıs'ta Kahramanca Şehit Olan Yüzbaşı Cengiz Topel*" başlıklı şiirde Topel'e âdeta ağıt yakılır:

¹ İhsan Tayhani, *Kıbrıs Havacılık Tarihi ve Kıbrıslı Havacılar*, Okman Printing, Lefkoşa 2017, s. 257-265.

² Celâl Akın, *Kıbrıs Kartalları*, Arı Basımevi, Konya 1984, s. 35-40.

³ İhsan Tayhani, *Kıbrıs Havacılık Tarihi ve Kıbrıslı Havacılar* adlı çalışmasında, Kıbrıs uğruna şehit olan Hava Pilot Yüzbaşı Cengiz Topel ve Hava Pilot Üsteğmen İlker Karter'e yer vermektedir. Bkz. Tayhani, *a.g.e.*, s. 257-267.

⁴ İsa Kayacan 1966 yılında yayımladığı *Kıbrıs Semalarında Cengiz Topel'imin Yumruğu* adlı bir belgesel-röportaj kitabında, hastanede bulunan yaralı bir asker, Cengiz Topel'e yapılan işkencelerle ilgili acıklı bir hikâyesine yer verir. Bkz. İsa Kayacan, *Kıbrıs Semalarında Cengiz Topel'imin Yumruğu*, Can Yayınları: 9, Ankara 1966.

⁵ Cengiz Topel ve havacılık hakkında yazılmış iki destan broşürü için bkz. İsmail İnci, *Kıbrıs Hücumbotunu Bombalayan ve Sonra Da Şehit Olan Yüzbaşı Cengiz Topel'in Destanı*, Esnaf Matbaası, Sivas 1964; İbrahim Alkaç, *Türk Jetleri Kıbrıs Semalarında*, Emel Matbaası, Amasya 1964.

⁶ Ertuğrul Aydın, "Kıbrıs Türk Dergiciliği", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, Sayı: 8, 2012, s. 164.

⁷ Fehamet Ögün, "Önsöz-Hayat Hikâyesi", *Kahramanlık ve Kıbrıs*, Savaş Matbaası, Burhaniye 1974, s. 2.

*“Yüzbaşı vatan için verdin canını
Albayrak taşıyor asil kanını
Mateminle ağlar yurdun dört yanını
Analar, bacılar ağlar Cengiz Topel'im*

*Has evladısın bu güzel vatanın
İzinde yörüdün Büyük Atanın
Tarihlere geçti şerefın şanın
Seni anar bütün ecdadın Cengiz Topel'im.”⁸*

Bir başka Türkiye şairi İbrahim Alkaç'ın tek sayfalık *Türk Jetleri Kıbrıs Semalarında* adlı şiir broşüründe Türk pilotları yüceltilmekte ve her dördünlüğün sonunda ise Makarios eleştirilmektedir:

*“Kıbrıs semasında Türkün jetleri
Çabuk aştı aşılmayan setleri
Bir iken bin oldu rumun dertleri
Yedin mi naneyi ey kızıl papaz (...)*

*Mehmedin giydiği savaş botları
Yükseldi semaya Türk pilotları
Battı yunanın hücum botları
Harap oldu işin ey kızıl papaz*

*Utantlar şansonlar çare bulmadı
Haklı davamıza bakan olmadı
Jetlerimiz kıbrısı kana buladı
Kendine mezarı kaz kızıl papaz.”⁹*

Türkiye şairlerinde İsmail İnci'nin *Kıbrıs Hücumbotunu Bombalayan ve Sonra Da Şehit Olan Yüzbaşı Cengiz Topel'in Destanı*'nda Kıbrıs Barış Harekâtı öncesinde şehit olan Yüzbaşı Pilot Cengiz Topel yüceltilir. O yiğit, aslan yavrusu bir vatanperver olarak şöyle anılır:

*“Cennet olsun Cengiz Topelin yeri
Kendi şehit oldu tek kaldı yarı
Hem arslan yavrusu yurt fedâkârı
Var mı böyle bir yiğitin Makaryos.”¹⁰*

Türkiye şairlerinden Ali Hepsukuşu'nun *“Kıbrıs'ta Kahramanca Şehit Olan Yüzbaşı Cengiz Topel”* adlı şiirinde Cengiz Topel şöyle yüceltilir:

*“Yüzbaşı vatan için verdin canını
Albayrak taşıyor asil kanını
Mateminle ağlar yurdun dört yanını
Analar, bacılar ağlar Cengiz Topel'im*

⁸ Ali Hepsukuşu, *Şanlı Kıbrıs Anavatana Bağlı Türk Vatan Destanı*, Güneş Matbaası, Adana 1964, s. 2.

⁹ Alkaç, a.g.e., s. 1.

¹⁰ İnci, a.g.e., s. 1.

*Has evladısın bu güzel vatanın
İzinde yürüdün Büyük Atanın
Tarihlere geçti şerefin şanın
Seni anar bütün ecdadın Cengiz Topel'im.*¹¹

Türkiye şairi Cemal Oğuz Öcal'ın "Sesleniş" başlıklı şiiri; "Kıbrıs davamızın mübarek şehidi, kahraman Pilot Yüzbaşı Cengiz Topel'in aziz hatırasına..." sözleriyle Cengiz Topel'e ithaf edilir:

*"Türk için ağlayan, gülen Yüzbaşım,
Bir kahpe kurşunla ölen Yüzbaşım,
Kalbimi ikiye bölen Yüzbaşım!*

*Tanıtıp dünyaya gücünü Türk'ün
Alacağz mutlak öcünü bir gün!..*

*Bak ülküdaşların döndüler Nil'e,
Yakındır süngünün gelmesi dile,
Dolacak Kıbrıs'ın çektiği çile,*

*Cengizleri yetiştiren bir millet,
Tanımaz elbette kölelik, zillet!..*

*Kıbrıs göklerinde açarak kanat,
Bıraktın ardında şerefli bir ad.
Sendeydi Türk'e has nefse i'timat,*

*Yazdın tarihlere bir şanlı destan,
Öğünsün adınla mübarek vatan!..*

*Olmuş beyaz güller kanınla al, al,
Sanırsın her biri bir nazlı hilâl,
Yeşerdi umutlar yeniden dal, dal;*

*Şahlanan bir ata kement vurulmaz,
Durulmaz önünde Türk'ün, durulmaz!*

*Öcal der: Esse de bir zalim rüzgâr,
Vatanı bekliyen şehitlerim var,
Kimisi Topel'dir, kimi Bayraktar,*

*Duyarız onlara bir saygı, minnet,
Şehidin makamı cennettir, cennet!..*¹²

Türkiye'nin tanınmış şairlerinden Behçet Kemal Çağlar "İnsan Kartallara" başlıklı şiirine, *Kur'ân-ı Kerim*'den Fil suresini aktararak başlar:

"Görmedin mi Rabbin ne yaptı o fillere binenleri. Ortada ne malları kaldı ne bedenleri. Gagasında kızgın çakıl taşları. Sürü sürü kuşları. Üstlerine gönderdi. Başağı yolunmuş sapa gönderdi." ve şiirini Cengiz Topel'e ithaf eder:

¹¹ Hepsukuşu, a.g.e., s. 2.

¹² Fahri Ersavaş, *Kıbrıs Şiirleri Antolojisi*, Yağmur Yayınları, İstanbul 1965, s. 123.

*“Türk verir cezasını Atillaca-Cengizce;
Allahın gazabını hakeden imansızın
Yeşiladaya konan kara baykuş üstüne
64 insan kartal iniverdi ansızın*

*Aylarca meltem olmak madem ki kâr etmedi
Yeşilada göğünde bir kırmızı fırtına.
İnin Türkün hızıyla, daha inin yakından
Siz Tanrı kamçıları Makaryos'un sırtına.*

*“Yeniden yarattığın gurur için öldüm” de
Git alnunu Atanın şanlı göğsüne daya:
Sen CENGİZ'im TOPEL'im, paraşütten kanadın,
Bir aslan melek gibi iniverdin Adaya.*

*Kırılan ayağını göğsüme bassaydın ah,
Cefakeş milletinin alnunu ağartmışsın
İmrendiği varlıksın cennette meleklerin
Sen savaşın kartal, güvercini barışın.*

*Sen ananın: “Ya gazi ya şehit ol” diyerek
Türklüğü kurtarmaya gönderdiği evlâtsın
Yeşilada murada kavuştu al kanınla
“EMİNE”nin sırtını sıvazlayan kanatsın.”¹³*

Kıbrıs Türk şairlerinden Hasan Şefik Altay'ın hazırladığı, *Kutsal Savaş ve Direnişimiz* adlı şiir kitabında, Fazıl Hüsnü Dağlarca'nın “Gök Cengiz Türküsü” başlıklı şiirine yer verilir. Şiir Cengiz Topel'e ithaf edilmektedir:

*“Binmişim gök atlarına,
Bir mavi dağı görmüşüm.
Bozkurt; mavi dağı delmiş,
Ellerimde kızıl tuğlar.
Binmişim gök atlarına.
Hakan otağı görmüşüm.*

*Binmişim gök atlarına,
İşte Yeşiladam yanık,
Topla döğülmüş döğülmüş,
Çoluk çocuk çığırşrlar.
Binmişim gök atlarına,
Yırtık yaşmağı görmüşüm.”¹⁴*

Kıbrıs Türk şairlerinden Özker Yaşın'ın *Kıbrıs'ta Bayrak* adlı şiir kitabında kaleme aldığı “Yüzbaşım” başlıklı şiiri Cengiz Topel'e ithaf edilir:

¹³ Ersavaş, a.g.e., s. 78.

¹⁴ Hasan Şefik Altay, *Şiirlerle Kutsal Savaş ve Direnişimiz*, Halkın Sesi Basımevi, Lefkoşa 1971, s. 38.

*“Akşam oluyor yüzbaşım
Geriye dönmedi uçağın
İşte bulutlar kararıyor
Bak bütün arkadaşların
Seni bekliyor*

*Seni bekliyorlar Yüzbaşım
Ödevin bitti dön artık
Güneş ufuktan çekildi
Yüce dağ tepelerinde kartallar
Yuvalarına döndü*

*Ulu bir rüzgâr
Uğrun uğrun esmede
Senin uçağın inmedi piste
Bir alaca karanlık çöktü yurdumuzun üstüne
Çobanlar ateşlerini yaktılar*

*Yüzbaşım
Motorunun sesi duyulmadı daha.
Artık mavi göklerde
Şimşeklerle yarışın sona erdi
Yüzbaşım, kahraman Yüzbaşım,*

*Yeşilada'nın özgürlük savaşında
Tanrım böylesine görkemli bir ölüm
Yazmış kaderine otuz yaşında.”¹⁵*

Rumlar esir aldıkları Türklere hiçbir zaman iyi davranmazlar. Türklü hakaretler, işkenceler ederler veya onları öldürürler. Havacı Yüzbaşı Cengiz Topel'in tuzağa düşürülerek esir oluşu ve şehit edilmesi de önemli esirlik hadiseleri arasında yer alır.

Türkiye şairlerinden Mehmet Ulugerli'nin “Yüzbaşım” başlıklı şiirinde Cengiz Topel'in esir düşmesi ve kallesçe öldürülmesine yer verilir:

*“Yaralıya, esire yapılmıyacaktı bu eziyet, edilemezdi ateş.
Evet, tam manası ile kallesçe.
İnsan olamazsın.”¹⁶*

Türkiye'nin kadın şairlerinden Fehamet Ögün'ün “Uçan Kartallara” başlıklı şiirinde Türk havacıları ve şehit Cengiz Topel şöyle yüceltilir:

*“Yarıyor semayı çelik kanatlar,
Vatan uğruna uçan evlatlar.
Hızını almış Ata'dan onlar,
Ayla yıldız kucağında mes'ut olanlar.
Onlara ayrıldı şanlı sahife,*

¹⁵ Özker Yaşın, *Kıbrıs'ta Bayrak*, Savaş Yayını, Lefkoşa 1972, s. 19-20.

¹⁶ Mehmet Ulugerli, *Kıbrıs*, Bayraktar Yayınevi, İstanbul 1974, s. 12.

Göklerden yerlere mert inenlere.
Bir yara alıp da askercesine,
Alnını toprağa değdirenlere.

*Ey tarihe şan katan Asker'im,
Ey Semalar Aşkı Cengiz Topel'im.
Yat vatanın bağrında müsterih uyu,
Atatürk evlâtları bilmez korkuyu.*

*Cennetten gül topla bizlere yolla,
Bu sonsuz yollarda verme hiç mola.
Şehitlik merteben hayırlı ola,
40 milyon Cengizler senin yolunda.”¹⁷*

Kıbrıs Türk şairlerinden İ. Arif Canbulat, *Gara Yanniler* adlı şiir kitabında “Yüzbaşı Kartal, Kartal Yüzbaşı” adlı şiirinde Cengiz Topel’i şöyle yüceltir:

*“Sen kartalsın göklerin
Sen dorukların en yükseđi
Sen gök tanrısın göklerde
Sen Cengizsin.
Sen Topelsin
Göklerde tufansın
Aman hoy.
Sen uğraşlarımdaki Yüzbaşısın.
Bir akşam üstüydü
Boy boy gövde dizmişti bir bir uçarken çelik kanatlı kartallar
Sallanıyordu inliyordu dağlar, ovalar.
İşte işte bu Yüzbaşının uçağı
Nasıl da büyük
Nasıl da kocaman
Kolay mı ki Cengiz bu
Orta Asyanın Cengizi.”¹⁸*

Kıbrıs’ta öğretmenlik yapan ve Kıbrıs’ın millî mücadelesi ile yakından ilgilenen Türkiye’nin tanınmış şairlerinden Arif Nihat Asya, “*Cengiz Topel*” başlıklı şiirinde şu dörtlüğe yer verir:

*“Sen şahinisin, kartalsın kubbelerin
Onlarsa, çayanlardır izbelerin
En şanlı pilot, roketlerin bittiyse
Kendin roket ol, beynine in kahpelerin.”¹⁹*

Türkiye şairlerinden Çaylan Pektekin’in “*Kıbrıs Destanı*” adlı şiirinde Cengiz Topel, Lala Mustafa Paşa ve Canbulat Paşa gibi Türk büyükleri ile anılır:

¹⁷ Öğün, *Kahramanlık ve Kıbrıs*, s. 28.

¹⁸ İ. Arif Canbulat, *Gara Yanniler*, Canbulat Basımevi, Mağusa 1975, s. 28.

¹⁹ Arif Nihat Asya, *Kıbrıs Rubâileri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976, s. 135.

*“Ey Lala Paşanın, Ey Canbulatın
Ey Bayraktarın, Cengiz Topelin
Ruhunu şadeden kahraman asker
Helâl etsin annen sütünü değer.”²⁰*

Türkiye şairlerinden Halistin Kukul’un *Kıbrıs Destanı* adlı şiir kitabında Cengiz Topel’e ait bir bölüm vardır. Yaralanan ve şehit düşecek olan Cengiz Topel, elinde ay yıldızlı bir bayrak tutan sarı saçlı bir çocuk hayali görür. Bu durum aslında geleneğin bir devamı gibidir. Buradaki sarı saçlı parıltılı çocuk bize, Oğuz Kağan Destanı’ndan itibaren karşımıza çıkan ışık, parıltı motifini hatırlatmaktadır. Sarı saçlı çocuğun ruhu Rumlara esir düşen Cengiz Topel’e şöyle seslenir:

*“Topel ayrıldı bir an
Çevresine bakındı.
Sarı saçlı çocuğa
Ne kadar da yakındı.*

*“Korkma!” dedi; “Alçaklar,
Canını alacaklar!
Ruhlar da ölür sanıp,
Yine aldanacaklar!”²¹*

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nin kurucu Cumhurbaşkanı Rauf Raif Denktaş’ın *“Erenköy Destanı”* adlı uzun destanında da Cengiz Topel unutulmazlar arasındadır:

*“Kendilerini kurtarmak için gelen,
Şehit TOPEL’in unutulmaz derdi.
Türk’ü Türk’tür koruyacak ateşten,
Başka dostumuz yok bizim.
Erenköy’de bunu çok iyi anladım ben...”²²*

Türkiye şairi Aşık Derdiderya şehit pilot Cengiz Topel’i hatırlatarak intikamının alınacağını, yardımcılarının boz atlı Hızır olduğunu söyler:

*“Aşık Derdiderya savaşa hazır
Topel’i unutma hey papaz hınzır
Yardımcımız Allah boz atlı Hızır
Benim sabrım bitti, kararım yoktur .”²³*

Kıbrıs Türk yazarlarından Sabahattin İsmail’in *Bir Savaşın Tasviri* adlı öykü kitabında *“Yaşamaya Direnmek”* başlıklı öykünün kahramanı Âdem, oğluna şehit Yüzbaşı Cengiz Topel’in adını verir:

²⁰ *Cepheye Mektuplar*, 2. Baskı, Ergenekon Yayınları, Lefkoşa 1976, s. 138-139.

²¹ Halistin Kukul, *Kıbrıs Destanı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 31.

²² Fahri Ersavaş, *Kıbrıs Şiirleri Güldestesi*, Emre Matbaası, İstanbul 2007, s. 161.

²³ Erman Artun, “Adanalı Âşıkların Şiirlerinde Kıbrıs Barış Harekâtı”, *Adana Halk Kültürü*, Ulusoy Matbaacılık, Adana 2006.

“Karadağ Maden Evleri’nde bir de ev almışlardı teşkilattan. Senesine bir de oğlu olmuştu Adem’in. Ve Cengiz Topel koymuştu adını. Erenköy bombardımanında düşen uçak pilotunun adı idi Cengiz Topel. Lefke’de o kadar çok Cengiz Topel vardı ki çocukları ayırt etmek de güçleşirdi.”²⁴

Türkiye’nin tanınmış yazarı Turgut Özakman’ın Çılgın Türkler Kıbrıs’ında Cengiz Topel’in uçağının düşmesi ile kurtuluşu ve esir edilişi anlatılır:

“Yüzbaşı Cengiz Topel bir şilebin arkasına saklanmaya çalışan Rum hücumbotuna daldı, yan dönerek ateş edip batırdı. Arkadaşlarına katıldı. Bir süre sonra yeniden görüldü. Uçağın isabet aldığı anlaşılıyordu. Uçağın arkasında bir siyah duman belirmişti. Cengiz Topel koltuğu ile birlikte uçaktan fırladı, paraşütü açıldı. Uçak şimdiki adıyla Cengizköy’e düştü. Cengiz Topel’in de şimdi Cengiz Topel anıtının bulunduğu yerin yakınına indiği görüldü. Rumlar daha önce yetiştiler. Cengiz Topel’i sağlam olarak esir aldılar.

Barış Gücü’ne anında bilgi verildi ve ilgilenmeleri istendi. Bir Barış Gücü askeri Cengiz Topel’e işkence yapıldığını duymuştu. Türklere iletti. Durum Ankara’ya haber verildi. Rumlar Türklerin öfkesini görselelerdi herhalde işkenceden vazgeçip kaçarlardı. Öyle bir öfke patlaması oldu. Bunun sonucunu ertesi sabah yaşayacaklardı. (...)

Hükümet Cengiz Topel’e işkence yapıldığını öğrenmişti. Bakalım canı papazda bu cinayete yeltenecek cesaret, işkencecilerde Cengiz Topel’e işkenceye devam edecek yürek kalacak mıydı?”²⁵

Turgut Özakman Cengiz Topel’in esir alındıktan sonra Rumlar tarafından hunharca şehit edilişini de şöyle anlatır:

“Bir savaş esirine nasıl davranılacağı milletlerarası antlaşmalarla kurallara bağlanmıştır. Ama Rumlar için böyle insanca kurallar geçerli değildir. Cengiz Topel’e işkence yaparlar, şehit olduktan sonra da işkenceyi sürdürüp bedeninde yaralar açarlar. Kanını boşaltarak şehit ederler.”²⁶

Kıbrıs Türk şair-yazarlarından Özker Yaşın’ın Kıbrıs’ta Vuruşanlar adlı romanında Erenköy çarpışmaları anlatılırken Cengiz Topel de ihmal edilmez:

“Ankara Radyosu cumartesi günü, gece yarısı haberlerinde pilot Yüzbaşı Cengiz Topel’in uçağının isabet alarak düştüğünü bildirdi. Pilot paraşütle atlamayı başarmıştı.”²⁷

Sonuç

Türk kültür ve edebiyatında kara kuvvetlerinin kahramanları yüceltilirken, hava kahramanları da unutulmaz. Hava kahramanlığı denince akla gelen ilk isim ise şüphesiz Cengiz Topel’dir. Kıbrıs’ta Erenköy direnişinde şehit edilen Cengiz Topel, Türk savaş tarihinde adını ölümsüzleştiren, unutulmamacak kahramanlardandır. Kıbrıs’ta Cengiz Topel’in adı Cengizköy olarak bir

²⁴ Sabahattin İsmail, *Bir Savaşın Tasviri*, Akdeniz Haber Ajansı Yayınları, Lefkoşa 1983, s. 19.

²⁵ Turgut Özakman, *Çılgın Türkler Kıbrıs*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2012, s. 230-231.

²⁶ Özakman, a.g.e., s. 230.

²⁷ Özker Yaşın, *Kıbrıs’ta Vuruşanlar Mücahidin Romanı*, Varlık Yayınevi, İstanbul 1974, s. 317.

köye verilir. Ayrıca Güzelyurt'ta Cengiz Topel Hastanesi, Lefke'de Cengiz Topel Anıtı ve Cengiz Topel Endüstri Meslek Lisesi'ne kahraman pilotun ismi verilmiştir. Her yıl 8 Ağustos'ta Erenköy'de başta Cengiz Topel olmak üzere, şehitler ve Erenköy destanı anılmaktadır. Türkiye ve Kıbrıs'ta şair, yazarlar Cengiz Topel'i unutmazlar. Cengiz Topel ağırlıklı olarak şiir türünde bir tema olarak karşımıza çıkmaktadır. Turgut Özakman'ın *Çılgın Türkler Kıbrıs* adlı romanı ile Sabahattin İsmail'in *Bir Savaşın Tasviri* adlı öykü kitabı da Cengiz Topel konusunun yer aldığı diğer istisnai eserler olarak karşımıza çıkar.

Kaynaklar

Kitap ve Makaleler

- AKIN, Celâl: *Kıbrıs Kartalları*, Arı Basımevi, Konya 1984.
- ALKAÇ, İbrahim: *Türk Jetleri Kıbrıs Semalarında*, Emel Matbaası, Amasya 1964.
- ALTAY, Hasan Ş.: *Şiirlerle Kutsal Savaş ve Direnişimiz*, Halkın Basımevi, Lefkoşa 1971.
- ARTUN, Erman: "Adanalı Âşıkların Şiirlerinde Kıbrıs Barış Harekâtı", *Adana Halk Kültürü*, Ulusoy Matbaacılık, Adana 2006.
- ASYA, Arif Nihat: *Kıbrıs Rubâileri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976.
- AYDIN, Ertuğrul: "Kıbrıs Türk Dergiciliği", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Dergah Yayınları, Sayı: 8, 2012.
- CANBULAT, Arif: *Gara Yanniler*, Canbulat Basımevi, Mağusa 1975.
- Cepheye Mektuplar*, 2. Baskı, Ergenekon Yayınları, Lefkoşa 1976.
- ERSAVAŞ, Fahri: *Kıbrıs Şiirleri Antolojisi*, Yağmur Yayınları, İstanbul 1965.
- _____ : *Kıbrıs Şiirleri Güldestesi*, Emre Matbaası, İstanbul 2007.
- HEPSUKUŞU, Ali: *Şanlı Kıbrıs Anavatana Bağlı Türk Vatan Destanı*, Güneş Matbaası, Adana 1964.
- İNCİ, İsmail: *Kıbrıs Hücumbotunu Bombalayan ve Sonra Da Şehit Olan Yüzbaşı Cengiz Topel'in Destanı*, Esnaf Matbaası, Sivas 1964.
- İSMAİL, Sabahattin: *Bir Savaşın Tasviri*, Akdeniz Haber Ajansı Yayınları: 12, Lefkoşa 1983.
- KAYACAN, İsa: *Kıbrıs Semalarında Cengiz Topel'imın Yumruğu*, Can Yayınları: 9, Kardeş Matbaası, Ankara 1966.
- KUKUL, Halistin: *Kıbrıs Destanı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 918, Ankara 1988.
- ÖĞÜN, Fehamet: *Kahramanlık ve Kıbrıs*, Savaş Matbaası, Burhaniye 1974.
- ÖZAKMAN, Turgut: *Çılgın Türkler Kıbrıs*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2012.
- TAYHANİ, İhsan: *Kıbrıs Havacılık Tarihi ve Kıbrıslı Havacılar*, Okman Printing, Lefkoşa 2017.
- ULUGERLİ, Mehmet: *Kıbrıs*, Bayraktar Yayınevi, İstanbul 1974.
- YAŞIN, Özker: *Kıbrıs'ta Bayrak*, Savaş Yayını, Lefkoşa 1972.
- _____ : *Kıbrıs'ta Vuruşanlar Mücahidin Romanı*, Varlık Yayınevi, İstanbul 1974.

TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE AFGANİSTAN'IN GÖÇ SORUNU VE TÜRKİYE'YE YANSIMALARI

Dr. Öğr. Üyesi Yavuz CANKARA* - Okan ÇEREZ**

Öz

Afganistan; iç mücadeleler sonrası savaşlar, terör örgütlerinin yıkımı ve büyük güçlerin işgalleri gibi nedenlerle kaotik bir geçmişe sahiptir. Bugün de etkileri devam eden çatışma ve karışıklıklar sonucunda Afganistan halkı için dünyada “İstikrarlı Göçmenler”, Afganistan devleti için ise tarihinin her döneminde “İstikrarlı Göç Veren Ülke” tanımlamaları yapılmaktadır. Bu çalışmada Afganistan halkının göç etmesinin nedenleri tarihsel süreçleri ile birlikte ele alınmış ve göç hareketlerinin Türkiye'ye yansımaları üzerinde durulmuştur. Çalışmanın ana savı; iç karışıklıkların yanında, dış müdahalelerin yıkıcı etkisinin de Afganistan halkını göç etmeye sürüklediği ve bu göç hareketlerinden ciddi oranda etkilenen ülkelerden birisinin de Türkiye olduğudur.

Anahtar kelimeler: Afganistan, Göç, Göçmen, Uluslararası Göç.

The Immigration Problem Of Afghanistan In The Historical Process And Its Effects On Turkey

Abstract

Afghanistan has a chaotic past due to the wars after internal struggles, the destruction of terrorist organizations and the occupation of great powers. The people of Afghanistan has been defined as “stable immigrants” and the state of Afghanistan identified as “constantly emigrate country” in every period of its history because of the conflict and confusion whose effects has been ongoing. In this study the reasons of the migration of the people of Afghanistan dealt with the historical process, and focused on the implications of migrations against Turkey. The main argument of this study is besides the internal unrest, the devastating impact of the foreign interventions dragged Afghanistan people into the migration and one of the severely affected country by this migration is Turkey.

Keywords: Afghanistan, Migration, Immigrant, International Migration.

* Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

** Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Yüksek Lisans Öğrencisi.

Giriş

Yirmi birinci yüzyılda göç, dünya gündeminde ilk sırada yer almaktadır. Göç; insanlık tarihi ile ortaya çıkarak günümüze kadar varlığını sürdürmüş ve insanoğlu var olduğu sürece de devam edecek bir olgudur. Afganistan tarihinin bir yandan da göç unsuru üzerinden yazılabilmesinin önemli nedenleri arasında kuruluşundan itibaren siyasi istikrarsızlıklar ve iktidar kavgaları ile uğraşması yer almaktadır. Afganistan sahip olduğu etnik çeşitlilik ile “*her an çatışmaya meyilli insanların ülkesi*” olarak görülmektedir. Türkistan’ın jeopolitik, demografik ve etnik yapısıyla önemli ülkelerinden olan Afganistan, kurulduğu günden bugüne kadar göç dalgaları yaşamıştır. Özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren terör olayları ve işgaller ile iç karışıklıklar ülkesi haline gelen Afganistan’da yirmi birinci yüzyılın hemen başından itibaren ülkede yer alan aktörler çeşitlenmiş, çatışmalar artmış ve ülkeye bu sefer de Amerika Birleşik Devletleri (ABD) müdahale etmiştir.

Çatışma üreten yapısı ile son derece karmaşık bir süreçten geçen Afganistan’da istikrarsızlık doğal bir olgu olmuş, insanların yaşam standartları düşüp, gelecek endişeleri artmış ve göç, günlük hayatın bir parçası haline gelmiştir. Günümüzde Afganistan toplumu için göç etmek, göçmen olmak, mülteci olmak, sığınmak, yerinden edilmek gibi kavramlar normalleşmiş, adeta rutin işler halini almıştır.

Bu çalışmada öncelikle herkes tarafından çok sık kullanılmasına rağmen aslında içerik olarak karıştırılan ve birbirleri yerine kullanılarak bilgi kirliliğine neden olan göç ve göçle ilgili kavramların kısa analizi yapılacak, ardından Afganistan’daki göç sorunu ele alınacak ve Afgan toplumunun neden göç ettiği, 11 Eylül öncesi ve sonrasında oluşan göç hareketleri, ABD’nin bölgedeki asker sayısını azaltmaya başlamasından sonra oluşan ortam ve tüm bu süreçte yaşanan Afgan göçünün Türkiye’ye yansımaları incelenecektir. Son dönemde Türkiye’de Afgan göçmen sayısının genel olarak yükselme eğiliminde olması, çalışmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Bu çalışma ile hedeflenen; Türkiye’de her geçen gün sokakta daha çok görülmeye başlanılan Afganistanlı göçmenlerin, ülkelerini terk etmelerinin nedenlerini ve Türkiye’yi tercih etme sebeplerini gözler önüne sermek ve bu göçün etkilerini incelemektir.

Göç ve Göçe İlişkin Kavramların Analizi

Göç ve göçmen kavramları Türkiye’de son yıllarda daha çok gündeme gelmeye başlasa da, aslında kavramların ortaya çıkışı tarih kadar eskidir. Kimi zaman tarih göçler üzerine yazılmış, kimi zaman bir kıvılcım gibi başlayan ufak göç hareketleri yüzyıllarca sürecek etkiler bırakmıştır. Toplumlar her dönemde ortaya çıkan çeşitli nedenlerle göç etmek zorunda bırakılmıştır ya da göç etmeyi tercih etmişlerdir.

Göç olgusu etrafında şekillenen pek çok kavram vardır. Çoğu zaman birbirlerinin yerine kullanılan bu kavramların doğru anlaşılması, bilgi kirliliğinin ortadan kalkması için önemlidir. Bu noktadan hareketle öncelikle göç, iç göç, dış göç, göçmen, düzenli göçmen, düzensiz göçmen, mülteci-sığınmacı kavramlarının uluslararası hukuktaki tanımlarına bakmak gerekmektedir.

Göç (Migration): Göç sosyo-kültürel, ekonomik ve siyasi nedenlere dayanan nüfus değiştirme hareketleri olarak tanımlanmaktadır. Uluslararası Göç Örgütü (İOM) tarafından oluşturulan sözlükte göç;¹ “Bir kişinin veya bir grup insanın uluslararası bir sınırı geçerek veya bir devlet içinde yer değiştirmesi. Süresi, yapısı ve nedeni ne olursa olsun insanların yer değiştirdiği nüfus hareketleridir.” şeklinde tanımlanmaktadır. Göç; iç ve dış göç olmak üzere ikiye kategoride incelenebilmektedir.

İç Göç (Internal Migration): En basit ifadeyle iç göç; ülke içindeki yurttaşların çeşitli nedenlerle yer değiştirmeleridir. Şüphesiz Afganlar gittikleri ülkeler içinde de göç ederek, bir iç göç hareketliliği de oluşturmaktadırlar.²

Dış-Uluslararası Göç (International Migration): Dış göç kavramını anlamak için denklemde en az iki farklı ülke bulunması gerekmektedir. Dış göç bir ülkedeki yurttaşların başka ülkelere yerleşmeleri olarak açıklanabilir. İç göçte de, dış göçte de insanlar gittikleri yerde ya tamamen kalmayı hedeflemekte ya da geçici yerleşimi tercih etmektedirler.³

Göçmen (Migrant): Birey olarak kendisinin veya ailesinin ya da akrabaları gibi yakın çevresinin hayat şartlarını değiştirmek için, çok çeşitli nedenlerle kendi ülkesinden yola çıkarak, hedeflediği ülkeye göç eden kişilere göçmen denilmektedir.

Düzenli ve Düzensiz Göç (Regular - Irregular Migration): Düzenli göç kavramı eğitim almak veya çalışmak amacıyla yasal yollarla hedef ülkesine ulaşan kişilerin hareketlerini ifade eder. Düzensiz göç ise yasa dışı yollarla ve spesifik bir amaçları olmadan vatandaşları oldukları ülkeden çıkıp, hedef ülkeye ulaşan göçmenler için kullanılır.⁴

Mülteci (Refugee): Savaş ve çatışma başta olmak üzere, benzer olumsuz nedenlerle ülkesinden ayrılmak zorunda kalan ve gittikleri ülkede “uluslararası koruma” talebinde bulunan kişilere mülteci denilir.⁵ Burada göçmen ile mülteci arasındaki fark, mültecilerin sadece olumsuz sonuçlar doğuran olaylar neticesinde yerlerinden edilmeleri ve uluslararası koruma talebinde bulunmalarıdır. Birleşmiş Milletler Cenevre Sözleşmesi, “Döndüğünde zulüm göreceği korkusu taşıyan ve bu nedenle ülkesine geri dönmek istemeyen kişiler” diyerek, mülteci ve sığınmacıların özel durumlarına dikkat çekmiştir.⁶

Menşe ve Geçiş Ülkesi: Menşe ülke yabancı bir kişinin uyruğunda olduğu ülke veya ülkeler ya da vatansız kişiler için, eski dâimi ikamet yeri anlamına gelir. Geçiş ülkesi ise göçmenlerin, yerinden edilmiş veya zulümden kaçmış

¹ Uluslararası Göç Örgütü, *Göç Terimleri Sözlüğü*, Cenevre 2014, s. 36.

² Afgan halkının göç ettikleri ülkede yaptıkları iç göç bir başka çalışmanın konusu olduğundan, bu çalışmada bu konu üzerinde durulmamıştır (bilgilendirme dipnotu).

³ Serdar Sağlam, “Türkiye’de İç Göç Olgusu ve Kentleşme”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2006, s. 34.

⁴ Yusuf Adıgüzel, *Göç Sosyolojisi*, Nobel Yayınları, Ankara 2019, s. 4.

⁵ Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (UNHCR), *Mülteci ve Göçmen Raporu*, 2016, s. 4.

⁶ Birleşmiş Milletler, *Mültecilerin Hukuki Durumlarına Daire Sözleşme*, Bölüm: 1, Madde: 2, Cenevre 1951.

ve bunun gibi kişilerin üçüncü bir ülkeye gitmek üzere geldiği ve bu amaç gerçekleşinceye kadar kaldıkları ülkedir.⁷

Afganistan'ın Nüfus Özellikleri

Eski çağlardan beri doğu ile batıyı birbirine bağlayan ticaret yollarının ortasında yer alması Afganistan'ın jeopolitik önemini arttırmaktadır. Aslında Afganistan Türkistan'ın en büyük ve kalabalık ülkelerindedir. Resmi adı Afganistan İslam Cumhuriyeti olan ülkenin başkenti Kabil, yüz ölçümü 652,230 km² ve nüfusu ise yaklaşık 30 milyondur.⁸

Türkistan genelinde çok çeşitli etnik unsurdan meydana gelen devletlere sahiptir ve Afganistan etnik çeşitliliğin zirve yaptığı ülkelerdendir. Afganistan'daki etnik gruplar; Peştun, Hazara, Tacik, Özbek, Türkmen, Kızılbaş, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Aymak, Beluci, Brahui, Nuristani, Rajasthani, Arap, Hindu, Pamir, Sihler, Yatlar, Pencabi, Darvazi, Paşhai topluluklarından oluşmaktadır.⁹ Afganistan'da yaşayan halkların yaklaşık %42'si Peştun, %27'si Tacik ve %9'u da Türkmen ve Özbeklerden oluşmaktadır ve kalan kısım yukarıda belirtilen diğer unsurlardan meydana gelmektedir.¹⁰

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiliz sömürgesinden kurtulmak için uğraşan Afgan halkını İslam dini dışında birleştirecek başka etkenler söz konusu olamamıştır. Asırlardır aralarında çatışma ve bunalımlar olan yaklaşık 55 farklı etnik grubun bir arada yaşayabilmesi için birleştirici tek neden din olmuştur. Ancak Afganistan İslam Cumhuriyeti'nde zamanla baskı ve şiddet ön plana çıkmış, yıllar geçse de ulus birliği oluşturulamamıştır.¹¹

Türkistan'ın ve dünyanın mülteci - göçmen üreten ülkelerinden olan Afganistan nüfusunun %99.7'si Müslüman'dır. Müslümanlar içinde de dağılım %84.7 - 89.7 Sünni, %10-15 Şii şeklindedir.¹² Nüfusun sadece %0.3'ü farklı dini topluluklardan oluşan Afganistan'ın kağıt üzerinde din temelli birlik oluşturarak, çatışma ortamını noktalaması beklenebilir. Ancak din, Afganistan'ı kaotik ortamdan uzaklaştırmakta yeterli olamamıştır. Afgan halkının göç serüveninde İran ve Pakistan ortak din ve dil birlikteliği nedeni ile daha çok ön plana çıkmaktadır. Ancak Türkiye'ye gelen Afgan göçmenlerin pek çoğunun Türkçe bilmesi de göçün ardında yatan bir diğer etkidir.

⁷ Mohammad Tahir Raof, *11 Eylül 2001 Sonrası Afganistan'dan Türkiye'ye Göçler ve Bunların Türkiye'ye Etkileri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2017, s. 23.

⁸ Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK), *Afganistan Ülke Bülteni*, 2012, s. 2.

⁹ Özgür Çınarlı, "Afganistan'ın Etnik Yapısı", *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Aksaray 2012, s. 74.

¹⁰ Anadolu Ajansı, "Afganistan Ülke Profili", <https://www.aa.com.tr/tr/ulke-profilleri/afganistan/901494>, 05.09.2017, (Erişim Tarihi: 05.01.2020).

¹¹ İsmail Meriç - Deniz Anbarlı Bozaltay, "Afganistan'da Şiddet ve Terörün Toplumsal Arka Planı", *Akademik Orta Doğu*, İstanbul 2013, s. 153-154.

¹² Cia Factbook, "Afghanistan Archive", <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/attachments/summaries/AF-summary.pdf>, (Erişim Tarihi: 26.09.2019).

Sovyetlerin Afganistan Müdahalesi ve Afgan Halkının Göç Dalgaları

Afganistan hemen hemen her zaman yaşadığı savaş, iç karışıklık, darbe, terör saldırıları, dış müdahaleler ve kaçınılmaz ekonomik yıkım gibi nedenlerle bunlarla mücadele edemeyen halkının ülkeyi terk etmelerine sahne olmuştur. Afgan halkı uzun yıllar Pakistan ve İran'a göç etmiştir.¹³ Yakın geçmişte rotalarına Anadolu'yu ve Avrupa'ya da eklemeye başlamışlardır. Ülkeden göç etmek zorunda kalanların sayısı hızla artmaktadır.¹⁴ Yıllardır Afganistan'da süregelen siyasi karışıklıklar, iktidar mücadeleleri, etnik ve sonucu olmayan bunalımlar ortaya trajik insan hakları ihlalleri, silahlı gruplar ve acı bir iç savaş çıkartmıştır. Tüm bu olumsuz etkenlerin sonucunda farklı dönemlerde göç dalgaları ortaya çıkmıştır.

Soğuk Savaş süresince ABD öncülüğündeki Batı ülkeleri, Afganistan'da çeşitli gruplara maddi destek sağlayarak, Rusların Afganistan üzerindeki etkisini azaltmak ve ülkeyi kendi kontrolleri altında tutmak istemişlerdir. Büyük güçlerin bir ülkeye hakim olma çabası içerisinde sıklıkla başvurdukları ve genelde de başarılı oldukları darbe yöntemi, Afganistan'da da uygulanmış ve 1973-1978-1979 yıllarında yaşanan darbelerin arkasındaki güç olan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) gerekli zemini beklemiştir.¹⁵ Öte yandan Afgan ve Sovyet hükümetlerinin yakınlaşması ve komünist faaliyetlerin artması dini ve siyasi hareketlerin doğuşunu hızlandırmıştır.¹⁶

Nur Muhammed Taraki liderliğinde Sovyetlerin uydusu haline gelen Afganistan'da ayaklanmaların ardından Taraki öldürülmüş, bunun üzerine Afganistan'ın yeni Cumhurbaşkanı Hafızullah Emin olmuştur. Sovyetler yerine ABD yanlısı bir tutum sergileyen hükümet bir süre sonra devrilmiş ve Sovyetler Birliği 24 Aralık 1979'da Afganistan'ı fiilen işgal etmiştir.¹⁷ 1989'a kadar süren bu işgal, Afganistan'daki ilk kitlesel göç dalgasını oluşturmaktadır. Sovyetlerin işgali sadece iç ve dış göçe sebep olmamıştır, göç etmeyip Afganistan'da kalanlar içinden 240 günde yaklaşık 870.000 kişi hayatını kaybetmiştir.¹⁸

Afgan halkında Rusya yanlısı olanlar çatışma ortamının ardından Nur Muhammed Taraki önderliğinde iktidara gelmiş ve Afgan halklarının geleneklerine ve yapısına yabancı bir sistem oluşturmak istemiştir. Taraki ile başlayıp Dr. Necibullah ile sona eren süreç, darbeler ve kargaşalar ile geçmiştir. SSCB'nin Afganistan'a girmek için beklediği ortam, Pakistan'daki silahlı grupların ABD öncülüğünde Afganistan'a saldıracağı duyurulması ile tamamen hazır hale gelmiştir ve SSCB takvimler 22 Aralık 1979'u gösterdiğinde davet

¹³ Selda Geyik Yıldırım, "Göç ve Afganlar 'İstikrarlı Mülteciler'", *Göç Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2018, s. 131.

¹⁴ Idean Salehyan, *Refugees and the Study of Civil War*, Civil War 2009, s. 127.

¹⁵ İzzetullah Zeki, *Afganistan'da Hakimiyet Mücadelesi (Doğu ve Batı Çatışması 1809-2019)*, Çizgi Kitabevi, Ağustos 2019, s. 78-85.

¹⁶ Akbarshah Ahmadi, *Dini, Tarihi ve Sosyolojik Boyutuyla Taliban Hareketi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2011, s. 6.

¹⁷ Ahmadi, *a.g.e.*, s. 7.

¹⁸ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 136.

üzerine askeri uçaklarını Afganistan'a indirmeye başlamıştır. İşgal yaklaşık on yıl sürmüştür. 1979-89 arası devam eden SSCB işgali Afganistan'da bir yıkıma sebep olurken, Ruslar da bu durumdan etkilenmiştir. Başka bir ifade ile Afganistan'daki göçmen akımının en temel nedenlerinden olan SSCB işgalinin, işgal bittikten hemen sonra SSCB'nin dağılma sürecinde etkisi var mıdır? Dr. İzzetullah Zeki, Afganistan'a müdahalenin SSCB'nin sonunu getirdiğini, on yılda Afganistan'da yaklaşık 20 bin askerini kaybeden Sovyetlerin hakimiyet alanının daraldığını ve bununda Türk Cumhuriyetlerinden başlayarak bir çözülmeye ve nihayetinde SSCB'nin dağılmasına neden olduğunu belirtmektedir.¹⁹

İşgal döneminde beş milyondan fazla insan İran ve Pakistan'a göç etmek durumunda kalmıştır ki bu da o dönemde nüfusun beşte birine denk gelmektedir. Yaklaşık iki milyon insan da ülke içinde yer değiştirmek zorunda kalmıştır.²⁰ Tüm bunların yanında savaşın maliyetleri Sovyet ekonomisinin çökmesine neden olmuştur. Savaş sonrası Afganistan'ın durumu da yıllarca düzelememiş ve Afgan halkının alt yapısız, çökmüş bir ülke ekonomisi ile karşı karşıya kalmasına sebep olmuştur.

1979-1989 yılları arasında istikrarlı bir Afganistan'ın oluşturulma çabaları sırasında ortaya atılan reformlar, çeşitli toplumlar tarafından Afganistan geleneklerine aykırı bulunmuştur. 1989'da Sovyetler Afganistan'dan çıkınca ortaya çıkan otorite boşluğundan faydalanmak isteyen farklı gruplar arasında silahlı çatışmaların başlaması ikinci bir göç dalgasına neden olmuştur. Taliban'ın ortaya çıkması²¹ ve Kuzey ittifakı ile kanlı hesaplaşmaları 1994-2001 yılları arasında tekrar yeni bir göç dalgasına sebebiyet vermiştir. Afgan göçünün son evresini ise 11 Eylül 2001 saldırılarının ardından ülkeye yapılan müdahaleler ve etkileri hala devam eden sorunlar zinciri oluşturmaktadır.²²

Sovyetlerin işgali ile ülke ekonomik ve siyasi olarak gerilemiş, aynı zamanda bu durum radikal İslamcı grupların gelişimine neden olmuştur. İşgal 1989 yılında bittikten sonra oluşan güç boşluğundan faydalanan Taliban, kanlı bir iç savaşın ardından iktidara gelmiştir. Ülkesindeki geleceğini sorgulayan Afganistan halkı, çareyi yurt dışına göç etmekte aramıştır. Bu göç dalgası hem Afganistan'ı, hem de göç edilen ülkeyi ciddi şekilde etkilemektedir. Batı ülke-

¹⁹ Zeki, *a.g.e.*, s. 107-108.

²⁰ Ashley Jackson, "The Cost Of War Afghan Experiences of Conflict 1978-2009", 2009, s. 8, https://oi-files-d8-prod.s3.eu-west-2.amazonaws.com/s3fs-public/file_attachments/afghanistan-the-cost-of-war_14.pdf, (Erişim Tarihi: 01.03.2020).

²¹ Taliban: Arapça "talebe" kelimesinden türemiştir ve din öğrencisi anlamında kullanılmaktadır. Ülkenin güneyinde Molla Ömer Ahund liderliğinde yaklaşık 50 medrese öğrencisiyle birlikte 1994'te kurulan silahlı bir örgüttür. Taliban'ın hedefi, Hz. Muhammed dönemindeki ideal İslam toplumunu yaratmaktır. 1996 yılında ülkenin çoğunu kontrol eder hale gelmiştir ve birçok devlet tarafından meşru hükümet sayılmıştır. İslamcı bir devlet yapısı oluşturmak isteyen Taliban hem Afganistan hem Pakistan'da yönetimi elinde bulundurduğu bölgelerde katı kurallar uygulamıştır, 11 Eylül sonrası ABD öncülüğündeki NATO koalisyon güçleri Afganistan'a saldırmış ve Taliban devrilmiştir. Büyük bir tehdit unsuru olan Taliban, halen ülkenin birçok bölgesinde hakimiyetini devam ettirmektedir.

²² Sanam Noor, *Afghan Refugees After 9/11*, Pakistan Institute Of International Affairs, 2006, s. 60-61.

lerine göç edenler genellikle gelir düzeyi yüksek insanlardır ve eğitimlidir. Pakistan ve İran gibi komşu ülkelere, benzer kültürlere göç eden insanların ise genel problemi ekonomik güçlüklerdir. Bu nedenle Afganlar en çok İran ve Pakistan'a gitmektedir. Alt yapı yetersizliği, yüksek işsizlik oranı, az gelişmişlik ve yoksulluk gibi durumlar savaş, işgal ve çatışma dışında günlük yaşamı olumsuz etkileyen diğer unsurlardır. Ayrıca ülkede Taliban örgütünün tekrar ortaya çıkması insanların göç etmeleri ihtiyacını tekrar canlandırmıştır. Üstelik iktidarı elinde bulunduran güçlerin küçük etnik gruplar üzerindeki baskısı da göçün en dikkat çeken nedenlerindedir.²³

Afganistan'da bugünkü karmaşık ve çatışmalı ortamın devam etmesinde ülkeyi işgal eden büyük güçlerin etkisi hiç kuşkusuz başat roledir. 15 Şubat 1989 günü Sovyetler Afganistan'dan tamamen çekildiğinde milyonlarca insan hayatını kaybetmiş, milyonlarca insan ağır şekilde yaralanmış ve yaklaşık 5 milyon insan yerlerini terk ederek göç etmek zorunda kalmışlardır.²⁴ Sovyetlerin çekilmesinin ardından oluşan otorite boşluğundan faydalanmak isteyen mücahit gruplar 1992 yılında başkent Kabil'i ele geçirmeyi başarmışlardır ancak dış güçler tarafından desteklenen ve Peştunlar, Tacikler, Özbekler ve Hazaraların başını çektiği mücahit gruplar arasında ayrışmalar ve çatışmalar başlamış ve yönetimi paylaşamayan grupların arasından Taliban güçlenerek, 1995'de Kabil'i ele geçirmiştir.²⁵

ABD ve Büyük Güçlerin Afganistan Müdahalesi ve Göç

ABD'nin Afganistan topraklarına hâkim olma çabası resmi olarak 1992 yılında Sovyetlerin dağılmasının ardından gerçekleşmiştir. Dünyanın Soğuk Savaş koşulları altında yaşadığı dönemde Afganistan'da sol örgütler Doğu Bloğu (SSCB), sağ örgütler ise Batı Bloğu (ABD-NATO) etkisi altında hareket etmişlerdir. ABD destekli parti ve örgütlerden bazıları şunlardır: Hizb-i Cemiyet-i İslam-i Afganistan, Hizb-i İslami, Hizb-i İttihad-ı İslami, Hizb-i Hareket-i İnkılab-i İslam-i Afganistan, Hizb-i Mehaz-ı Milli-i Afganistan, Hizb-i Cephe-i Necat-ı Milli-i Afganistan, Hizb-i Vahdet-i İslam-i Afganistan, Hizb-i Vahdet-i İslam-i Merdümü Afganistan.²⁶

11 Eylül saldırıları dünya tarihinde bir dönüm noktasıdır. Dönemin ABD Başkanı George W. Bush saldırıların Amerika toprakları dışından geldiğini ve yapılan incelemeler sonucunda saldırının failinin El-Kaide Terör Örgütü olduğunu belirtmiştir. Saldırıların ardından radikal İslamcı gruplarla mücadeleye girişen ABD ilk olarak El Kaide Örgütü'ne savaş açmış ve beraberinde Taliban hükümetine müdahale etmiştir.²⁷ Bu süreçte Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'nün (NATO) üstlendiği rol ve süreç şu şekilde gerçekleşmiştir:

²³ Noor, *a.g.e.*, s. 48-49.

²⁴ Faik Bulut, *İslamcı Örgütler II*, Doruk Yayınları, Ankara 2009, s. 7.

²⁵ Meriç - Anbarlı, *a.g.e.*, s. 160-161.

²⁶ Zeki, *a.g.e.*, s. 109-117.

²⁷ Yavuz Cankara, "Afganistan'ın Dönüşüm Çabaları", *Türkiye'nin Yakın Havzasındaki Devlet-İçi Çatışmaların Analizleri*, (Ed.) Ertan Efeğil - Esra Pekin Albayrakoğlu, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2015, s. 271.

“BM Güvenlik Konseyi'nin 11 Eylül'den bir gün sonra ABD öncülüğünde çıkardığı 1368 sayılı müdahale kararında 11 Eylül “uluslararası bir terör saldırısı” olarak tanımlanır ve gerekli tedbirlerin alınması çağrısı yapılır. ISAF'ın Kabil'de olması kararlaştırılır ve ABD öncülüğünde müdahale başlar. Kendi tarihi açısından önemli bir karar alan NATO, 11 Eylül'ü bir üyesine dışarıdan yapılan bir müdahale olarak görür ve 5. Madde'yi devreye sokarak tüm üyelerini Afganistan'daki müdahaleye destek için çağırır. ISAF'ın komutasını ilk önce İngiltere, sonra Türkiye, ardından Almanya ile Hollanda ortaklaşa yürütür. NATO ise 2003 yılı Ağustos ayında ISAF komutasını devralır; önce Kabil ve çevresinde görevli iken 2004'te kuzeyde Mezar-ı Şerif'in, 2005'te batıda Herat'ın, 2006'da da güneye yönelerek Afganistan'ın tüm güvenliğinden sorumlu hale gelir.”²⁸

1941 yılındaki Pearl Harbor saldırısının ardından ABD'nin kendi topraklarında uğradığı en büyük saldırı olan 11 Eylül 2001 Dünya Ticaret Örgütü saldırısından sonra uluslararası terör kavramı dünya gündeminin ilk sırasına yerleşmiş ve NATO terör faaliyetlerini ülkelerin iç meselesi olarak görmeyi bırakmıştır. ABD saldırıdan sorumlu tuttuğu El-Kaide liderinin teslim edilmesini, aksi takdirde müdahale edileceğini Taliban'a bildirmiştir. Olumsuz cevap alan Amerika Afganistan'a operasyon başlatmıştır. Taliban iktidarı devrilmiş ve 5 Aralık 2001'de ülkenin yeniden tesisi amacıyla Bonn Anlaşması imzalanmıştır.²⁹ Günümüzde hala devam eden işgalin temel meşru dayanağı özellikle kırsal alanlarda varlığını sürdüren Taliban rejiminin varlığıdır.³⁰ Sovyetlerin çekilmesinin ardından otorite boşluğunu doldurmak isteyen ABD aslında o yıllarda Taliban'ı desteklemiş ancak olaylar beklediği gibi gelişmeyince aynı örgütü “Terörist” ilan etmiştir. Uzun yıllardır mücadele etmesine rağmen ABD, Taliban'ı çıkarttığı tarih sahnesinden silmemiştir.³¹

11 Eylül saldırılarının ardından ABD'nin Türkistan'daki güvenlik politikaları incelendiğinde ortaya çıkan tablo şu şekildedir:³²

- ◆ İslami hiziplerin bölgeyi kullanmasına izin verilmemesi,
- ◆ Kitle imha silahlarının yayılmasını engellemek,
- ◆ İç savaş veya devletler arası çatışma olasılığını azaltmak,
- ◆ Türkistan ihtilaflarının diğer bölgelere yayılmasını önlemek (Türkiye ve Basra Körfezi gibi),
- ◆ Türkistan'da herhangi bir ülkenin hegemonyasını önlemek,
- ◆ Hazar enerji kaynaklarına erişimin kazanılması ve sürdürülmesi.

²⁸ Bilim ve Sanat Vakfı, “Afganistan Müdahalesi ve NATO'nun Rölü: 11 Eylül Sonrası Uluslararası Barış ve İstikrar Operasyonları”, https://www.bisav.org.tr/Bulten/183/1082/afganistan_mudahalesi_ve_nato_nun_rolu_11_eylul_sonrasi_uluslararasi_baris_ve_istikrar_operasyonlari, (Erişim Tarihi: 14.12.2019).

²⁹ Damla Şahin, “Taliban'ın Ortaya Çıkışı ve ABD'nin Örgütün Gelişim Sürecindeki Etkisi”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, Kış 2016, s. 240.

³⁰ Zeki, *a.g.e.*, s. 119-129.

³¹ Şahin, *a.g.e.*, s. 227.

³² Brookings, “United States Foreign Policy in the States of Central Asia”, <https://www.brookings.edu/events/united-states-foreign-policy-in-the-states-of-central-asia/>, (Erişim Tarihi: 16.12.2019).

Bu politikalar ABD öncülüğünde Batı müttefiklerinin Türkistan ülkesi ve 11 Eylül'ün sorumlusu görülen Afganistan'a müdahalesini beraberinde getirmiştir. Ayrıca ABD bölgede Rus etkisini ve gelecekte İran'ın bölgeye müdahalesinin önüne geçmeyi amaçlamıştır.³³ Afganistan 13 yıl sürecek ABD ve koalisyon güçlerinin operasyonlarına sahne olmuştur. 11 Eylül'ün etkileri sadece Afganistan ve ABD ile sınırlı kalmayıp, küresel sonuçlar doğurmuştur.³⁴ Sovyetlerin ardından ABD'nin müdahalesi ile göç olgusu Afganistan halkı için kalıcı olmuştur. Ülkede yıllardır devam eden çok çeşitli problemler vatandaşları göçe sürüklemekte, toplam 6.5 milyon insanın 75 değişik Asya, Avrupa ve Amerika kıtalarından ülkeye göç ettiği bilinmektedir ve ayrıca bir o kadar insanın ülke içinde yer değiştirmek zorunda kaldığı da görülmektedir.³⁵

Amerikan müdahalesinin ardından zaten var olan göç hadisesi artarak devam etmiş ve kitlesel yer değiştirmeler bir kez daha meydana gelmiştir. İran, Pakistan başta olmak üzere Avrupa ve Asya devletleri bu göç dalgasından etkilenmiş ve Türkiye'de de bu durum sonuçlar doğurmuştur. Afganistan'a ABD öncülüğündeki "Özgürlük Operasyonu" beklenen özgürlüğü getirememiş ve yıllarca sürecek bir karışıklığa yol açmıştır. Bunun yanında Taliban kırsalda alan kaybetse bile işgal güçleriyle mücadeleyi şehirlere taşımış ve şehirlerde sivil unsurlara yönelik terör eylemlerine başlamıştır. Özellikle Afgan polis teşkilatı ve ordusuna yönelik saldırılarda onlarca sivil hayatını kaybetmiştir. Oluşan bu ortamda Afganistan'da gündelik olağan yaşamın yürütülmesini imkânsız hale getirmiş ve imkânı olanlar ülkeyi terk etmeye başlamışlardır.

Türkiye'ye Afgan Göçü

Türkiye göç alan ve veren ülkeler arasında bir kavşak görevi görmektedir. Etrafındaki ülkelerde yaşanan iç karışıklıklar bu ülke halklarının yerinden edilmelerine neden olmuş ve Türkiye bu durumdan oldukça etkilenmiştir ve etkilenmeye de devam etmektedir. Türkiye jeopolitik konumu ile Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının arasında bir köprü konumundadır. Avrupa'ya yakınlığı Asya'dan göç edenler için bir çekim noktasıdır. Türkiye'ye ekonomik nedenlerle göç edenlerin çoğu iç savaş ve çatışma ile dağılmış ortamın kaçınılmaz sonucu olarak ekonomileri sekteye uğramış ülkelerdendir. Afganistan tam da böyle bir ülkedir. Afgan toplumu hem ülke içinde, hem de ülke dışında yerinden edilmiş ya da kendi istekleri ile göç etmişlerdir ve yakın tarihi kitlesel göç hareketleri ile dolu olan Afganistan'da yaşanan göçmen dalgalarından Türkiye de nasibini almaktadır. Avrupa'yla sınırı olan Türkiye gibi ülkeler, hem hedef, hem de transit ülkeler olarak düzensiz göç akışlarından etkilenmektedir.³⁶

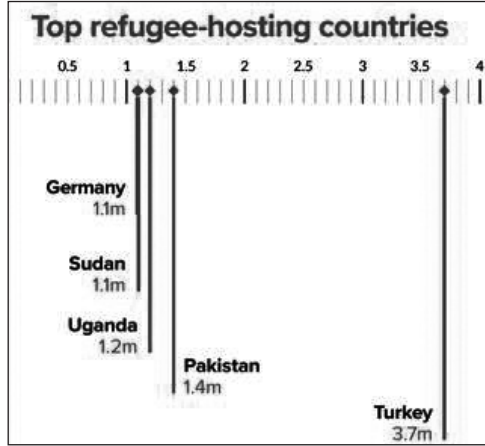
³³ Tayyar Arı - Ferhat Pirinççi, *11 Eylül'ün Gölgesinde Orta Asya'ya Yönelik Amerikan Politikası, Orta Asya ve Kafkasya*, MKM Yayıncılık, Bursa 2010, s. 300.

³⁴ Dicle Sasaoğlu, "NATO Müdahalesi ve Sonrasında Afganistan", *Bilgesam Analiz*, İstanbul 2014, s. 1.

³⁵ Raof, *a.g.e.*, s. 58.

³⁶ Ahmet İçduygu - Damla B. Aksel, *Türkiye'de Düzensiz Göç*, Uluslararası Göç Örgütü, Ankara 2012, s. 7.

Sovyetler Afganistan'ı işgal edince ortaya çıkan göç dalgasında etnik nedenlerde Pakistan'a, dini sebeplerde İran'a büyük bir göç dalgasının gerçekleştiği yıllarda Türkiye de etkilenmiş ve işgalin ardından yaklaşık 5.000 Afganistanlı Türkiye'ye göç etmiştir.³⁷ Ancak 2000'li yıllarda yaşanan gelişmeler ile bu sayı artmıştır. Türkiye 2019 yıl sonu verilerine göre 3,7 milyon kişi ile en çok mülteci barındıran ülke konumundadır.

Şekil-1: Dünya genelinde en çok mülteci barındıran ülkeler³⁸

Afganların Türkiye'yi seçmelerinin çok çeşitli nedenleri vardır. Afgan uyruklu göçmenlerin ülkeye gelirken hedefleri ve ülkedeki konumları çeşitlilik göstermektedir. Ancak Afganların Türkiye'ye göçlerinin nedenleri kısaca üç başlık altında toplanabilmektedir:

"1. Çalışma, eğitim ya da diğer bir nedenle düzenli göç kapsamında Türkiye'ye göç eden Afganistan uyruklular; 2. Türkiye'ye göç eden ve halen uluslararası koruma başvuru ve statü sahibi konumunda olan Afganistan uyruklular; 3. İlk iki grubun dışında kalan düzensiz göç yoluyla Türkiye'ye göç eden ve geri gönderme merkezlerinde bulunan Afganistan uyruklular."³⁹

Afganistanlı sığınmacı ve mültecilerin dünyadaki toplam sığınmacı nüfusuna oranı 2014 yılında %5 seviyelerindedir.⁴⁰ Yakın tarihte yeni bir kitle sel göç hareketi yaşanmamasına rağmen, bu sayı artmaktadır. 2017 yılında UNHCR tarafından yayınlanan rapora göre, küresel mülteci sayısının %68'lik kısmı beş ülkeden oluşmaktadır: Suriye, Afganistan, Güney Sudan, Myanmar ve Somali. Yerlerinden edilen 4.8 milyon Afgan'ın 1,8'i ülke içinde göç

³⁷ Raof, a.g.e., s. 81.

³⁸ Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği, "En Çok Mülteci Barındıran Ülkeler", <https://www.unhcr.org/figures-at-a-glance.html>, (Erişim Tarihi: 15.03.2019).

³⁹ Mehmet Ali Eryurt - İsmet Koç, *Türkiye'de Afganistan Uyruklu Uluslararası Koruma Başvurusu ve Statüsü Sahipleri Üzerine Analiz: Türkiye'ye Geliş Sebepleri Türkiye'de Kalışları Gelecek Planları ve Amaçları*, Göç İdaresi Genel Müdürlüğü ve Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2017, s. 20.

⁴⁰ Raof, a.g.e., s. 47.

etmişken, 3 milyonu uluslararası göç etmek durumunda kalmışlardır. Dünya üzerinde bu konudaki liderliğini son yıllarda Suriye'ye kaptırsa da, Afganistan göç vermek konusunda istikrarlı bir ülkedir.⁴¹

Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK) verilerine göre, Türkiye'de bulunan 368.230 kayıtlı göçmenin %46'sı Afganistan uyrukludur.⁴² Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nün 2018 yılı itibari ile Türkiye'de ikamet izni bir şekilde bulunan göçmen sayılarına bakıldığında ise, Afganistan uyruklular 39.283 kişi ile altıncı sıradadır.⁴³ Yine Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nün verilerine göre yıllara göre yakalanan düzensiz göçmen sayılarında Afganlar, Kasım 2019 itibari ile 185.124 kişi ile en kalabalık uyruğu oluşturmaktadırlar.⁴⁴ Burada Türkiye ile İran arasındaki sınırın nispeten kontrolünün zor olması, Afgan kaçak göçmenlerin net sayısının belirlenmesini de oldukça zorlaştırmaktadır. Afganistan'daki yaşam koşullarının zorluğu, kaotik ve çatışma durumunun devam etmesi de ülkeyi terk edenlerin her geçen gün sayısının artmasına neden olmaktadır.

Son yıllarda ABD'nin İran'a yönelik ekonomik ambargosu nedeniyle İran ekonomisi ciddi bir daralma yaşamaktadır. Uluslararası ekonomik yaptırımlar sonucunda İran para birimi ABD doları karşısında hızla değer kaybetmiş ve ülkede temel gıda fiyatları hızla yükselmiştir. Tüm bunların yanında işsizlik rakamları ile enflasyon da hızla artmış ve devletin sübvans ettiği temel ihtiyaçlardaki devlet desteği kaldırılmaya başlamıştır.⁴⁵ Tabii olarak bu durum ülkede kaçak olarak yaşayan Afganistan kökenlileri de derinden etkilemiş ve ülke içerisindeki durumları daha da kötüleşmiştir. İran'daki işsizlik oranının da son beş yılda sürekli olarak artması ucuz işgücü olan Afganlılara karşı İranlı yetkililerin de olumsuz tavır takınmasına sebep olmuştur. Bundan dolayı da Türkiye'ye olan Afgan göçü üstü örtülü bir şekilde desteklenmiştir. Ayrıca Türkiye Afgan mülteciler için fırsatını bulabildikleri takdirde Avrupa'ya geçebilmek için de bir durak olarak da görülmektedir.

Sonuç

Göç, tarih boyunca dünyayı etkileyen önemli unsurlardan olmuştur ve bugün de her geçen gün varlığını büyüterek devam ettirmektedir. İç karışıklıklar, iktidar mücadeleleri, dini ve etnik ayrımlar, çatışmalar ve terörün yanı sıra büyük güçlerin müdahaleleri de Afganistan halkının dünyada "istikrarlı göçmenler" olarak isimlendirmesinin nedenlerindedir.

Farklı toplumların bir arada yaşadığı bu Türkistan ülkesi İngiliz sömürge-sinden çıktıktan sonra beklenen demokratik ortamı sağlayamamıştır. Vatan-

⁴¹ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 130-131.

⁴² Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği, "Türkiye İstatistikleri", <https://www.unhcr.org/tr/unhcr-turkiye-istatistikleri>, (Erişim Tarihi: 16.12.2019).

⁴³ Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, "İkamet İzinleri", <https://www.goc.gov.tr/ikamet-izinleri>, (Erişim Tarihi: 16.12.2019).

⁴⁴ Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, "Düzensiz Göç İstatistikleri", <https://www.goc.gov.tr/duzensiz-goc-istatistikler>, (Erişim Tarihi: 16.12.2019).

⁴⁵ Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, "İran Ülke Profili", <https://ticaret.gov.tr/yrurtdisi-teskila-ti/guney-asya/iran/ulke-profilu/genel-ekonomik-durum>, (Erişim Tarihi: 10.02.2020).

daşlarının çoğu Müslüman olan ülkede dini nedenlerden çok, etnik farklılıklar çatışma ortamını oluşturmuş ve bu durum beraberinde terör sonucunu doğurmuş, ülke SSCB ve ABD önderliğindeki büyük güçlerin geri dönüşü olmayan müdahalelerine sahne olmuştur. Tüm bu süreç, yerlerinden edilen göçmenlere ve dünyayı etkileyen göç hareketlerine neden olmuştur. Bu göç dalgalarından etkilenen ülkelerden birisi de tartışmasız Türkiye'dir.

Türkiye, Asya ve Avrupa arasındaki köprü konumu ile göç alan ve göç veren ülkeler için çok önemli bir yere sahiptir. Türkiye, hem iç savaş ve terör faaliyetlerinin yaşandığı dönemlerde, hem de ABD ve Sovyetler Birliği gibi büyük güçlerin müdahalelerinin gerçekleştiği dönemlerde Afgan göçmenlerin en çok göç ettiği ülkelerdendir ve bu göç dalgası bugünde çeşitli sebeplerle devam etmektedir. Günümüzde sınır güvenliğinin sağlanması en önemli güvenlik meselelerinden biri haline gelmiştir.

Ülkelerin sağlık, güvenlik ve teröre karşı uyguladığı politikalarında sınır güvenliğinin ne kadar önemli olduğu son zamanlarda yaşanan gelişmelerle de iyice gün yüzüne çıkmıştır. Özellikle Çin'de ortaya çıkan "coronavirüs" salgınının geldiği nokta, kaçak yollardan ülke değiştiren sığınmacıların yaratabileceği tehlikenin ne kadar büyük olduğunu bir kez daha göstermiştir. Örneğin Çin'den yayılan salgının en şiddetli görüldüğü ikinci ülke İran olmuştur. İran kontrolden çıkmış bir hale dönmüş ve bu ülke üzerinden kaçak yollar ile Türkiye'ye gelen Afganlıların ne kadar riskli sonuçlar doğurabileceği ortaya çıkmıştır. Sınır güvenliği ve sınır giriş-çıkış kontrollerinin ülke iç güvenliği için önemli konulardan biri haline gelmesi, olumlu bir gelişmedir. Ancak Türkiye aldığı tüm önlemlere rağmen sınır güvenliğini sağlayamadığı takdirde büyük sorunlarla karşı karşıya kalabileceği gerçeğini de göz ardı etmemelidir.

Kaynaklar

ADIGÜZEL, Yusuf: *Göç Sosyolojisi*, Nobel Yayınları, Ankara 2019.

AHMADİ, Akbarshah: *Dini, Tarihi ve Sosyolojik Boyutuyla Taliban Hareketi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2011.

Anadolu Ajansı, "Afganistan Ülke Profili", <https://www.aa.com.tr/tr/ulke-profilleri/afganistan/901494>, 05.09.2017, (Erişim Tarihi: 05.01.2020).

ARI, Tayyar - PİRİNÇÇİ, Ferhat: *11 Eylül'ün Gölgesinde Orta Asya'ya Yönelik Amerikan Politikası, Orta Asya ve Kafkasya*, MKM Yayıncılık, Bursa 2010.

Bilim ve Sanat Vakfı, "Afganistan Müdahalesi ve NATO'nun Rolü: 11 Eylül Sonrası Uluslararası Barış ve İstikrar Operasyonları", https://www.bisav.org.tr/Bulten/183/1082/afganistan_mudahalesi_ve_nato_nun_rolu_11_eylul_son-rasi_uluslararası_baris_ve_istikrar_operasyonlari, (Erişim Tarihi: 14.12.2019).

Birleşmiş Milletler, *Mültecilerin Hukuki Durumlarına Daire Sözleşme*, Bölüm: 1, Madde: 2, Cenevre 1951.

Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği, "En Çok Mülteci Barındıran Ülkeler", <https://www.unhcr.org/figures-at-a-glance.html>, (Erişim Tarihi: 15.03.2019).

Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (UNHCR), *Mülteci ve Göçmen Raporu*, 2016.

Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği, “Türkiye İstatistikleri”, <https://www.unhcr.org/tr/unhcr-turkiye-istatistikleri>, (Erişim Tarihi: 16.12.2019).

BOZALTAY, Deniz Anbarlı - MERİÇ, İsmail: “Afganistan’da Şiddet ve Terörün Toplumsal Arka Planı”, *Akademik Orta Doğu, Altı Aylık Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2013.

Brookings, “United States Foreign Policy in the States of Central Asia”, <https://www.brookings.edu/events/united-states-foreign-policy-in-the-states-of-central-asia/>, (Erişim Tarihi: 16.12.2019).

BULUT, Faik: *İslamcı Örgütler II*, Doruk Yayınları, Ankara 2009.

CANKARA, Yavuz: “Afganistan’ın Dönüşüm Çabaları”, *Türkiye’nin Yakın Havzasındaki Devlet-içi Çatışmaların Analizleri*, (Ed.) Ertan Efeğil - Esra Pekin Albayrakoğlu, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2015.

Cia Factbook, “Afghanistan Archive”, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/attachments/summaries/AF-summary.pdf>, (Erişim Tarihi: 26.09.2019).

ÇINARLI, Özgür: “Afganistan’ın Etnik Yapısı”, *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Aksaray 2012.

Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK), *Afganistan Ülke Bülteni*, 2012.

ERYURT, Mehmet Ali - KOÇ, İsmet: *Türkiye’de Afganistan Uyruklu Uluslararası Koruma Başvurusu ve Statüsü Sahipleri Üzerine Analiz: Türkiye’ye Geliş Sebepleri Türkiye’de Kalışları Gelecek Planları ve Amaçları*, Göç İdaresi Genel Müdürlüğü ve Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2017.

Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, “Düzensiz Göç İstatistikleri”, <https://www.goc.gov.tr/duzensiz-goc-istatistikler>, (Erişim Tarihi: 16.12.2019).

Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, “İkamet İzinleri”, <https://www.goc.gov.tr/ikamet-izinleri>, (Erişim Tarihi: 16.12.2019).

İÇDUYGU, Ahmet - AKSEL, Damla B.: *Türkiye’de Düzensiz Göç*, Uluslararası Göç Örgütü, Ankara 2012.

İZZETULLAH, Zeki: *Afganistan’da Hakimiyet Mücadelesi (Doğu ve Batı Çatışması 1809-2019)*, Çizgi Kitabevi, Ağustos 2019.

JACKSON, Ashley: “The Cost Of War Afghan Experiences Of Conflict 1978-2009”, 2009, https://oi-files-d8-prod.s3.eu-west-2.amazonaws.com/s3fs-public/file_attachments/afghanistan-the-cost-of-war_14.pdf, (Erişim Tarihi: 01.03.2020).

NOOR, Sanam: *Afghan Refugees After 9/11*, Pakistan Institute Of International Affairs, 2006.

RAOF, Mohammad Tahir: *11 Eylül 2001 Sonrası Afganistan’dan Türkiye’ye Göçler ve Bunların Türkiye’ye Etkileri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2017.

SAĞLAM, Serdar: “Türkiye’de İç Göç Olgusu ve Kentleşme”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2006.

SALEHYAN, Idean: *Refugees and the Study of Civil War*, Civil War 2009.

SASAOĞLU, Dicle: “NATO Müdahalesi ve Sonrasında Afganistan”, *Bilgesam Analiz*, İstanbul 2014.

ŞAHİN, Damla: “Taliban’ın Ortaya Çıkışı ve ABD’nin Örgütün Gelişim Sürecindeki Etkisi”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, Kış 2016.

Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, “İran Ülke Profili”, <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/guney-asya/iran/ulke-profilu/genel-ekonomik-durum>, (Erişim Tarihi: 10.02.2020).

Uluslararası Göç Örgütü, *Göç Terimleri Sözlüğü*, Cenevre 2014.

YILDIRIM, Selda Geyik: “Göç ve Afganlar İstikrarlı Mülteciler”, *Göç Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2018.

Makale Türü: Kitap İncelemeleri

Geliş Tarihi: 01.04.2020

Kabul Tarihi: 12.04.2020

DÜNYANIN KALBI: KAZAKİSTAN

Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU*

*Dr. Tuğay Gürler, **Dünyanın Kalbi: Kazakistan**, Galeati Yayıncılık, 16 cm x 24 cm, 1. Baskı, 2. Hamur Kağıt, 264 sayfa, Ankara 2020, ISBN: 978-605-699-68-18.*

Sovyet sonrası dönem Türkiye ile Türkistan ve Kafkasya'da bulunan Türk devletleri ve toplulukları arasında ciddi fırsatlar sunmuştur. Özellikle bağımsızlıklarını kazanmış olanlar arasında çeşitli işbirliği imkanları düşünülmüştür. Aradan geçen süre zarfında henüz istenilen mesafenin kat edilemediğini söylemek mümkünse de her şeye rağmen atılan adımlar karamsarlığa düşmemizi engellemektedir.

Kazakistan, en geniş sınırlara sahip Türk Cumhuriyeti olarak ayrı bir öneme sahip, jeopolitik teorilerde hep dikkate alınmak durumunda olan bir ülke. Kazakistan, dünyanın kalbi olarak değerlendirilen hem bölgesel hem de küresel aktörlerin dikkate alınması gereken bir aktör.

Gürler'in çalışması bu anlamda kıymetli bir çalışma. Hem Kazakistan'ı hem de ABD ve Rusya gibi iki önemli aktörün buraya yönelik politikalarını irdeliyor. Kitap temelde SSCB sonrası Kazakistan'ın bağımsızlığını kazanmasını, bu mücadele sırasında yaşadıklarını bölgesel ve küresel güçlerin müdahalelerini de dikkate alarak analiz etmektedir. Yeni dünya düzeninin tek kutbu haline gelen ABD ile eski süper güç konumunu kaybetse de en azından bölgesel güç olarak eski etki sahasında mevzi kaybetmeye çalışan Rusya'nın bölgede üstünlük sağlama çabalarının Kazakistan'ın özellikle bağımsızlık sürecinde yansımaları gösterilmeye çalışılmıştır.

Eser, Giriş, Sonuç ve üç bölüm ile ekler kısmından oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın amacı, kapsamı ve bölümleri hakkında bilgi verilmiştir.

"Kazakistan'ın Sosyal ve Beşeri Yapısı" adlı birinci bölüm iki alt başlıktan oluşmaktadır. İlk alt başlık Kazakistan'ın tarihsel sürecini anlatmaktadır. Kazak coğrafyasının genel tarihi ile ilgili bilgi verilmiş; hanlıklar dönemi incelenmiştir. Kazakistan için önem taşıyan "Cüz" yapısı anlatılmıştır. Bölgedeki Rus hakimiyeti ise Çarlık dönemi ve Sovyet dönemi dikkate alınarak irdelenmiştir. Alt bölüm bağımsızlık süreci ve Kazakistan'ın günümüzdeki durumu üzerinde durularak bitirilmiştir. Diğer alt bölüm Kazakistan'ın coğrafi, sosyal, idari, ekonomik ve kültürel yapısı hakkındadır. Bölüm içerdiği tablo, şekil ve grafiklerle konuyu oldukça açıklayıcı ve anlaşılır hale getirmiştir.

İkinci bölümde Kazakistan'ın jeopolitik ve jeostratejik önemi tartışılmıştır. Jeopolitik ve jeostrateji kavramlarının tanımları ile başlayan bölüm yine çok sayıda harita ve şekil ile oldukça açıklayıcı olmuştur. Genel anlamda Türkistan, özelde Kazakistan'ın mevcut jeopolitik teorilerdeki yeri üzerinde durulmuş; günümüzde bölgenin taşıdığı

* Düzce Üniversitesi Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü.

jeostratejik anlam tartışılmıştır. Kazakistan'ın bölgesel ve küresel güçler açısından ne ifade ettiği irdelenmiştir. Bölgede var olan sınır ve çevre sorunlarının, bölge ülkeleri açısından taşıdığı riskler üzerinde durulmuştur. Kazakistan'ın ABD ve Çin için ağırlıklı olarak enerjiyi temsil ettiği Rusya açısından ise “*hayat sahası*” olarak görüldüğü, dolayısı ile Kazakistan'ın Rusya için ABD ve Çin ile kıyaslanamayacak kadar önemli olduğu tespiti bölümün ana fikrini oluşturmaktadır.¹

Üçüncü bölüm “*Kazakistan Üzerinde ABD ve Rusya Etkileri*” başlığını taşımaktadır. ABD'nin genel dış politika uygulamalarından bahsedilmiş ve özellikle SSCB sonrası bölgeye yaklaşımı değerlendirilmiştir. İlk yıllarda Kazakistan dahil olmak üzere bölge ülkelerinin yeniden sosyalist bir rejime dönmemesi ve serbest piyasa ekonomisine geçişin sağlanması; Rusya'nın bölgede etkisinin sınırlandırılması gibi amaçlar taşıyan ABD'nin zaman içinde güvenlik ve enerji odaklı politikalara geçişi irdelenmiştir. Bu politikalarda sivil toplum örgütlerinin ve NATO gibi örgütlerin oynadığı rol üzerinde durulmuştur. Bu politikalar yürütülürken Kazakistan'ın izlediği denge politikasının ABD'yi nasıl kısıtladığı vurgulanmıştır.

Kazakistan'ın doğal zenginlikleri ve kaynakları kadar önemli bir özelliği ise nükleer silahlara ve uzay tesislerine sahip olmasıydı. ABD'nin Kazakistan'la ilk görüşmeleri bu silahlarla ilgili olmuştur. Temelde nükleer silahlanmayı istemeyen Nazarbayev, ABD'den silahsızlanma karşılığında öncelikli olarak Rusya'ya karşı güvence istemiştir. Bölüm bu süreci detayları ile işlemektedir.

11 Eylül saldırıları sonrasında terörle mücadele kapsamında yaşananlar, ABD'nin Afganistan'a müdahalesi Türkistan'ın ve doğal olarak Kazakistan'ın önemini arttırmıştır. ABD'nin bu süreç içerisinde bölgede askeri üslere sahip olmak için yürüttüğü politikalar ve Kazakistan'ın tutumu bölümün üzerinde durduğu diğer önemli husustur.

ABD'nin bölgedeki ekonomik ve ticari çıkarları ile enerji kaynaklarına olan ilgisi de istatistiki verilerle destekli bir şekilde incelenmiştir.

Üçüncü bölümün ikinci kısmını Rusya ve Kazakistan ilişkileri oluşturmaktadır. SSCB sonrası Rusya'nın durumu, bölgeye yaklaşımı aşama aşama irdelenmiştir. “*Yakın Çevre*” kavramı ve “*Kozirev Doktrini*”, Yeltsin ve sonrası politikalar değerlendirilmiştir. Rusya'nın bölgedeki nüfuz mücadelesi, Bağımsız Devletler Topluluğu ve benzeri yapılarla bölgede yeniden etkin olma ve bölgesel hatta süper güç olma arzuları tartışılmıştır. Kazakistan'da Rus nüfuz mücadelesinin önemli parametrelerinden biri olan Rus nüfusunun durumu üzerinde durulmuştur. Rusya'da Avrupalı ve Atlantikçi ekolden Avrasyacı anlayışa geçiş ve etkileri üzerinde durulmuştur. Kazakistan-Rusya ilişkileri, ekonomik, tarihi ve sosyal açılardan incelenmiş, Rusça ve Rus kültürünün Kazak kültürü üzerindeki etkisi ve Rusya'nın bunu sürdürme gayretleri ile Kazakistan'ın buna karşı geliştirdiği politikalar kıymetlendirilmiştir. Rusya'nın önemli bir atılımı olarak görülebilecek Kollektif Güvenlik Örgütü'nün faaliyetleri ve kısıtları değerlendirilmiştir. Bölümün son alt başlığında ise realizm, Avrasyacılık ve denge politikaları kapsamında Kazakistan, ABD ve Rusya'nın durumu tartışılmıştır.

Sonuç olarak Rusya ile uzun sınırlara sahip olması, etnik Rus nüfusun oranının yüksekliği, ekonomik ve askeri olarak Rusya'ya büyük ölçüde bağımlılığına rağmen Kazakistan'ın diğer Türk cumhuriyetlerine oranla daha fazla geliştiği ve bir denge kurmaya çalıştığı vurgulanmış; bu başarıya Nazarbayev'in rolünün altı çizilmiştir. Rusya'nın bölgede güç boşluğunu yeniden doldurduğu, ABD'nin etkisinin kısıtlı kaldığı tespiti yapılmıştır. Özellikle sivil toplum aracılığı ile yaymaya çalıştığı siyasi ilkelerin Kazakistan'da renkli devrimler endişesi ile akim kaldığını ileri sürmüştür.

Çalışmada yer alan Kazakistan ile ilgili haber kupürleri, çeşitli devletlerin ülkenin bağımsızlığını tanıma metinleri, Nazarbayev'in çeşitli konuşmalarının metinleri, ülkeyle ilgili yazılan raporlar vs. içeren Ekler kısmı esere renk katmış, okunmasını ve anlaşılmasını kolaylaştırmıştır.

¹ Tugay Gürler, *Dünyanın Kalbi: Kazakistan*, Galeati Yayıncılık, Ankara 2020, s. 153.

Makale Türü: Kitap İncelemeleri

Geliş Tarihi: 10.03.2020

Kabul Tarihi: 27.03.2020

BOZKIRLARIN İLK İMPARATORLUĞU: HUNLAR

Başak KUZAKÇI*

Prof. Dr. Ahmet Taşağul, *Bozkırların İlk İmparatorluğu: Hunlar*, Yeditepe Yayınevi, 13,5 cm x 21 cm, 2. Baskı, Kitap Kağıdı, 328 sayfa, İstanbul 2020, ISBN: 605-780-05-34.

Coğrafya kültürlerin ortaya çıkmasını sağlayan en önemli faktördür. Dünyaya üzerindeki birçok kültür, insanlığın serüveninde fevkalade önem arz eden icraatlara imza atmıştır. Farklı kıtalarda ortaya çıkan Maya, İnka, Mısır, Çin, Mezopotamya ve Bozkır gibi kültür çevreleri, tarihe yön vermiştir. Köklü kültürlerden birisi de hiç şüphesiz “Bozkır Kültür” çevresidir.

Coğrafi Aytmatov’un o güzel tarifıyla Asya’nın derinliklerinde “...ıssız, engin, sarı kumlu bozkırlar...”, Türk kültürünün doğduğu ve dünyanın dört bir yanında okyanusları besleyen nehirler gibi farklı kollardan aktığı bir coğrafyadır. Zorlu iklim şartlarının hüküm sürdüğü Asya’nın uçsuz bucaksız bozkırlarında atın evcilleştirilmesi ve demirin kullanımıyla “savaşçı-çobanlık” yaşantısı ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan bu kültür, çok kısa sürede komşularıyla temas kurmaya başlamış ve bu kültürün içerisinde yer alan Türkler, kısa zamanda bozkırda teşkilatlanarak devletler vücuda getirmişlerdir. Hiç şüphesiz ki Türklerin bozkırlarda teşkilatlandıkları ilk imparatorluk Hunlardır. Teşkilatlanmalarını tamamlayarak, dünyanın önemli kültür ve medeniyet bölgelerinden birisi olan Çin ile temasa geçmişlerdir.

Asya’nın kadim bozkırlarındaki ilk model siyasi kuruluşu olan Hunların, kaynak yetersizliği ve mevcut kaynaklarda efsanevi bilgilerin yer alması nedeni ile başlangıç tarihini tespit etmek oldukça güçtür. Hunların tarihi, yazılı efsanevi metinlere göre M.Ö. 3 binlere kadar gittiği görülmek ile birlikte M.Ö. 315’ten itibaren Hun adının yani Çinlilerin kuzeyli komşuları hakkında ilk bilgileri resmi belgelerinde görmeye başlarız. Çin kaynaklarına dayanılarak M.Ö. 2700’li tarihlerden itibaren varlıklarına ilişkin teoriler bulunsa da ilk imparatorluğu M.Ö. 221 civarında kuran İç Moğolistan merkezli coğrafyada

* Yeditepe Üniversitesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.

yaşamışlardır. Nitekim bu dönemde Hun atlı savaşçıları Asya'da aktif siyaset gütmeye başlamışlardır. Çin'in içlerine doğru yaşanan hareketlenmelerin yükselişe geçtiği M.Ö. 221 tarihinden itibaren Hunlar hakkında Çin kaynaklarında bilgiler de artmaya başlamıştır.

Türklerin teşkilatlandığı Hun Bozkır İmparatorluğu'nun ismi bilinen ilk hükümdarı T'ou-man'ın adı da bu tarihte (M.Ö. 221) vesikalara yansımıştır. Bozkırın savaşçı atlıları, artık Çin tarihinde önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Nitekim T'ou-man'dan sonra tahta M.Ö. 206'da geçen Mo-tu Ch'an-yü, bozkır coğrafyasını kısa bir sürede tek sancak altında toplama iradesini göstermiştir. Bu başarısının yanında komşusu Çin'e karşı da askeri zaferler elde etmiştir. Mo-tu Ch'an-yü'nün kurduğu bu teşkilat, Hun İmparatorluğu'nun uzun asırlar ayakta kalmasını sağlamış ve sonrasında kurulacak olan Türk bozkır devletlerinin örneğini oluşturmuştur.

Dördüncü bölümde yazar, Hunların devlet yönetim gelişmelerini ele almış ve Çinli vezirden edinilen bilgilerin devlet siyasetine etki ettiğini şu pasaj ile ifade etmiştir: *Gök ve yer tarafından hayat verilmiş; gün ve ay tarafından tahta çıkarılmış, Hunların büyük Ch'an-yü'sü Çin imparatorunun mutlu ve esen olup olmadığını sorar.*¹ Nitekim Hunlar, Çinlilerden elde ettiği bilgiler ile kendi kültürel ve savaşçı özelliklerini birleştirerek dönemin siyasi gücünü vücuda getirmişlerdir. Hun İmparatorluğu ise M.S. 437 yılına kadar ardılları üzerinden varlığını sürdürmüştür.

Hunların zaman paralelinde M.Ö. 206 yılında kurulan Han hanedanı da çok önemlidir. Nitekim Han hanedanlığı, yüksek kültür etkisi ile Çinliliğin ulusal temelini oluşturmuş ve bu vesile ile Çinliler günümüzde hala kendilerini "Han" adı ile onurlandırmaktadır. Tam da bu dönemde Asya Hunların teşkilatlanması iki büyük kadim kavmin kronolojik olarak bilgi ve belgelerde birbirini desteklemesine yol açmıştır.

Esasında Asya Hunlarına ait olan yazılı kaynakların büyük bir çoğunluğu Çin kaynakları olması sebebi ile farklı transkripsiyonlarda isimlendirildiklerini de görürüz. Bu isimler şunlardır: Hun-yü, Hsien-yün, Kui-fang, Chüan-yi, Chüan-jung, Hsien-yü, Yi-chü ve Hiung-nu... vb. Bunun en büyük sebebi, kuzey komşu kavimlerini yüzyıllar içerisinde tanıırken diğer taraftan Çinlilerin de bu kaynakları yüzyıllar sonra meydana getirmeleridir. Bu nedenle bu eserde Hunların kronolojik paralelinde yer alan Shih Chi, Han Shu, Hou Han Shu: Çin belgelerinin yanı sıra T'ung Tien, Tsu-chih, T'ung Chien, Ts'e-fu Yuan- kwei gibi belgelerinde detaylı bir çalışma ile yer aldığını görmekteyiz.

Hunlar, tarihi vesikalar içerisindeki efsanevi kısımları dışarıda bırakılırsa yaklaşık 6 asır boyunca tarih sahnesinde rol almışlardır. Asya bozkırlarının derinliklerinde doğan bu kaynak, çağlayanlar halinde Asya'nın Pasifik sahillerinden Macaristan'ın bereketli ovalarına değin akmıştır. Çin, Sasani, Roma gibi büyük devletlerin tarihinde önemli etkiler yaratmıştır. Vücuda geldikleri tüm coğrafyalarda; Çin, Roma, Slav, Germen ve İran halklarının kültürlerine ve edebiyatlarına konu olmuşlardır.

¹ Ahmet Taşağıl, *Bozkırların İlk İmparatorluğu: Hunlar*, İstanbul 2020, s. 93.

19. yüzyılın ikinci yarısı keşif çağları olarak adlandırılmakla birlikte Orta Asya'da çalışmalar yoğunlaşmıştır. Özellikle Batılı araştırmacıların bu dönemde sömürgecilik faaliyetleri ile birlikte Orta Asya'nın derin tarihine yöneldikleri de görülmektedir. Bu faaliyetler Türk tarihi hakkında ışık tutar nitelikte olmuştur. Genel olarak bu dönemde Orta Asya tarihi ile ilgili değerli eserler ortaya çıkmıştır.

Dünya'daki çalışmaların yanı sıra ülkemizde de bu çalışmalarını yürüten değerli araştırmacılar mevcuttur. Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, daha önce yapılan mevcut çalışmalarını da göz önüne alarak ve 30 yıllık araştırma birikimi ile Hun tarihi ile ilgili değerlendirmelerini okuyucuya sunmuştur. Özellikle eserde sadece Hunlara ait siyasi teşkilatı değil bunun yanı sıra sosyal ve kültürel hayatlarına da değinilmiştir.

Hunların sosyal ve kültürel yaşamlarına değinirken Çin kaynaklarının yanı sıra özellikle son dönemde Moğolistan, Kuzey Çin ve Sibirya'da yapmış olduğu saha araştırma gezilerindeki verileri de maddi kültür mirasları ile ortaya koymuştur. Bu eseri diğer çalışmalardan ayıran en temel özellik ise maddi kültür miraslarının son araştırmalar ışığında incelenmesidir. Bu incelemelerin ana başlıklarını sıralamak gerekirse kurganlar, yerleşim alanları ve mimari eserleri, at araç gereçleri, savaş arabaları, defin törenleri, madeni (altın) işlemeli eşyalar, kıyafetler, ok ve yayları, dokuma Hun kumaşları (yün, ipek), süs eşyaları, seramik ve oymalardır. Bunun yanı sıra sosyo-kültürel hayat, ekonomik ve ticaretin ilk izleri, yasalar ve insani ilişkiler, vergi sistemi, askeri hayat, törenler, dinleri ve kullandıkları takvimler ile ilgili bilgilerde yer almaktadır.

Yazar Hunların sosyal kültürel yaşamında oyunlarına ve müzik aletlerine de ayrı bir başlık açmıştır. Çin kaynaklarına dayanan verilere göre Hunların en az bir masa oyunu vardı, bu da onların düşünsel anlamda belirli bir düzeyde gelişmiş olduklarının göstergesiydi.² Bunun yanı sıra kendi kültürel özelliklerini taşıyan güreşe benzer bir sporlarından da bahsetmektedir. Hunlara ait müzik aletlerinden kopuz; Çinlilerin Hsiou-pu (k'ung-hou)³ bozkır kültüründe yeri olan çalgılardan bir tanesidir. Destanlarda müziğin de yeri olduğu gibi, destanlar anlatılırken kopuz çalınırdı. Çin'de de yayılmış olan Asya Hun çalgılarından bi-li, p'i-p'a, k'ung-hou, ku-sie vb. isimleri de yine kaynaklarda geçmektedir. Bu çalgıların, nefesli ve telli sazlardan oluştuğu belirtilmektedir.⁴ Yazar, Asya Hunların sözlü edebiyatında çalgıların yerinin oldukça önem taşımaya rağmen kaynaklarda bu belirtilen aletlerin, arkeolojik buluntular ile desteklenemediğinden de bahsetmiştir.

Hunlardan miras maddi kültür kalıntıları yazar tarafından ele alınırken, özellikle coğrafya ve iklim şartları üzerinde durulmuştur. Yazar bu bölümde Hunların yaşadığı coğrafyayı belirlemiş ve detaylı bir şekilde açıklamıştır. Coğrafi temellendirmenin üzerine ise İç Asya iklimi hakkında bilgiler eklemiştir.

² Taşağıl, *a.g.e.*, s. 304.

³ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 305.

⁴ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 306.

tir. Tarihsel perspektifte hiç şüphesiz ki coğrafya ve iklimin önemi oldukça büyüktür. Nitekim iklim, kitlesel değişimin altında yatan nedensel ilişkilerin tanımlanmasında daha fazla hassasiyet sağlar. Hun topraklarında iklime bağlı olarak bir süreliğine kıtlık yaşandığını ve bu durumdan imparatorluğun ciddi şekilde zarar gördüğünden de bahsetmiştir.

Eserin en arka sayfasında bilgi ve belgelerin yanı sıra, arkeolojik çalışmalara dayanılarak bir harita oluşturulmuştur. Bu haritada dikkat çeken hususlardan biri de coğrafi şekillerin (dağ, göl, nehir) detaylı bir şekilde verilmesidir. Hun toprakları üzerindeki bilimsel arkeolojik çalışmalar devam etmekte ve gelecekte çok daha nitelikli bilgiler ile karşılaşacağımız da aşikârdır.

Ve son söz olarak, *Bozkırların İlk İmparatorluğu: HUNLAR* adlı eser, şimdiye kadar yapılmış tüm mevcut çalışmalar incelenerek hazırlanmıştır. Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, geniş çaplı araştırmalar ile hazırladığı bu kıymetli eserini neşrederek yeni bir başucu kitabını Türk Dünyası'na kazandırmıştır. Sayın Prof. Dr. Ahmet Taşağıl'ın kıymetli çalışmalarının Türk tarihi için devamını heyecanla temenni etmekteyiz.

Makale Türü: Kitap İncelemeleri

Geliş Tarihi: 30.01.2020

Kabul Tarihi: 01.03.2020

NUCLEAR WEAPONS AND COOPERATIVE SECURITY IN THE 21ST CENTURY: THE NEW DISORDER

Alperen Kürşad ZENGİN*

Nuclear Weapons and Cooperative Security in the 21st Century: The New Disorder, by Stephen J. Cimbala, Routledge, xiii+188 pp. \$ 56.88 (Paperback), New York 2010, ISBN: 978-0-415-55228-8.

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte uluslararası sistemin iki kutuplu yapısı ortadan kalkmış ve yenedünya düzeninde geçmişin tehdit algılamaları ve stratejik denge unsurları değişiklik göstermiştir. Bu yeni düzende uluslararası terörizm, illegal göç hareketleri ve bazı bölgesel istikrarsızlıklar uluslararası sistemi daha anarşik hale getirmiştir. Soğuk Savaş'ın nükleer caydırıcılığa dayanan “*dehşet dengesi*” dönemin istikrarını sağlasa da nükleer silahların bugün aynı işlevi görebileceği hususu şüphelidir. Yine Soğuk Savaş döneminde nükleer silahlarla ilgili ABD ve SSCB arasında ABM, INF, START I-II vb. gibi anlaşmalar bugün tartışılır duruma gelmiş hatta bazıları feshedilmiştir.

Stephen J. Cimbala çalışmasında, yukarıda ana hatları ile değindiğimiz, yeni düzende nükleer silahların rolüne ve bu silahların üretilmesi, yayılması ve kullanımı olasılıklarına dair Soğuk Savaş dönemine atıfta bulunarak bazı analizler gerçekleştiriyor.

Yazar çalışmanın merkezine güvenlik yönetimine dair üç temel problemi oturtmaktadır, bunlardan birincisi ABD ve Rusya arasındaki nükleer denge- nin istikrarı, ikincisi, Sovyetler Birliği'nden miras alınan nükleer cephaneli- ğin sorumluluğu, üçüncüsü ise, nükleer ve diğer kitle imha silahlarının (KİS) çoğalma olasılığı ile nükleer ve nükleer olmayan güçlerin her iki sonucu da önlemek için harekete geçmedikçe, tüm nükleer silahların yayılmasını önleme rejiminin tehlikeye atılmasıdır. Yazar tüm bu güvenlik yönetimi sorunlarının

* Milli Savunma Üniversitesi ATASAREN Enstitüsü Güvenlik Araştırmaları Bölümü Doktora Öğrencisi.

hem ABD, NATO, Rusya hem de diğer nükleer güçlere ve nükleer güç olmaya çalışan nükleer olmayan devletlere ait olduğunu öne sürmektedir (s. 1).

Çalışmanın birinci bölümünde “*Alternatif Nükleer Rejimler*” başlığı altında beş farklı rejimden bahsedilmektedir; bunlardan birincisi, Soğuk Savaş’ın olgun dönemlerinde ABD ve SSCB arasında ortaya çıkan “*karşılıklı dehşet dengesi*”ne dayanan nükleer caydırıcılıktır. İkincisi ise nükleer bir öncülün ilk vuruş kapasitesine eriştiği (ABD’nin SSCB’nin ilk nükleer silah denemesine kadarki elinde bulundurduğu dönem) “*nükleer öncelik*” rejimidir. Üçüncü rejim Reagan ve Gorbachov yönetimleriyle özdeşleşmiş “*savunma hakimiyeti*”dir. Bu rejim devletlerin füze savunma sistemleri geliştirmesiyle, nükleer silahların saldırıdan savunmaya doğru evirildiği dönemdir. Dördüncü rejim “*nükleer silahların ortadan kaldırılması*”dır (s. 9-30). Yazar bölümün girişinde “...bunlar (rejimler) nükleer strateji, silah kontrolü ve silahsızlanmada politika yönergeleri amacıyla yapılan çalışma ve aday temelleri için alternatif perspektiflerdir.” (s. 9) iddiasında olmasına rağmen Soğuk Savaş dönemine ait nükleer süreçleri sınıflandırmaktan ileriye gidememiştir. Her ne kadar Soğuk Savaş sonrası yakın dönemle bazı noktaları ilişkilendirmeye çalışsa da aslında Soğuk Savaş’a göre bir yorum getirmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde “*Teknoloji Yeniliği ve Gelecekteki Caydırıcılık*” başlığı altında önce tatmin edici derecede “*caydırıcılık ve nükleer caydırıcılık*” kavramları açıklandıktan sonra ABD’nin ve NATO’nun yakın geçmişten itibaren karşı karşıya kaldığı tehditlerle mücadelede ne gibi sorunlar yaşa(yabileceği)diği anlatılıyor. Bu kapsamda terörizm ve terörist grupların KİS'lere ulaşımı ve kullanma olasılıkları tartışılıyor. Daha sonra özellikle füze savunma sistemlerinin geliştirilmesiyle nükleer caydırıcılığın eskisi gibi algılanamayacağını ve nükleer silahların artık *trendsetter* olma özelliğini yitirdiğini söylemektedir. Ayrıca savaş kavramı ve savaşılan nesnelere değiştiği için (özellikle terörizm ile mücadelede asimetrik savaş kavramına vurgu yapılıyor) nükleer silahların *peacemaker* olma özelliğini de yitirdiği belirtiliyor. Bölümün genelinde özellikle terörizm merkezli tehdit algılaması sanki sadece ABD ve NATO’ya ait gibi anlatılmakta ve terörizmle mücadelenin odağına bu iki yapı oturtulmaktadır. Fakat terörizm aslında dünyanın geneli için bir tehdittir ve bu tehditle birçok ülkenin başı derttedir.

Çalışmanın üçüncü bölümde “*Nükleer Silahların Kaldırılması veya Sınırlama? Seçenekler ve Riskler*” adlı bölümde nükleer silahların sınırlandırılması, azaltılması yönündeki anlaşmalara değinilerek geleceğe dair sekiz nükleer güce sahip ülkenin olası bir savaş veya tehdit durumunda ellerindeki silah sayılarına ve bu silahların modellerine göre bir senaryo geliştirilmiştir. Bu noktada varsayımsal bir şekilde her bir devlete atanan silah sayıları üzerinden aslında az bir miktarda silahın devletlerin (ABD-Rusya özelinde) birbirini yok etmeye yeteceğini -böylece caydırabileceğini- hatta saldırılar sonunda kullanılabilir silah miktarının oldukça fazla kalacağı iddia edilmektedir.

Bahsi geçen senaryolar birkaç farklı yönden sorunludur. Senaryolarda devletlere atanan silah sayılarının neye göre verildiği muamma olduğundan

senaryoların çıktılarının bilimsel bir sonuca vardığını söylemek güçtür. Yine senaryolarda, Kuzey Kore ve İran'ın (ve belki Japonya'nın) bahsi geçen sekiz devlete eklenmemesinin nedeni resmi olarak kabul görmemiş ya da durduruldukları varsayımı üzerinden açıklanmış olsa da bu devletlerin oluşturduğu tehditler göz ardı edilmiştir. Çünkü görünürde bu iki devletin nükleer silaha sahip olmayan diğer ülkelere göre bu silahları edinebilme kapasiteleri çok daha fazladır. ABD-Rusya arasında ortaya çıkabilecek bir nükleer savaş durumunda (ki istekli olmadıkları belirtilmiş) alarma geçen taraflar olarak aralarındaki silah kıyımı ya da caydırıcılığına vurgu yapılmıştır. Peki böylesi bir durumda farklı üçüncü ya da dördüncü bir tarafın bu savaşa dâhil olma olasılığı yok mudur? Bu soru önemlidir çünkü 3. ya da daha fazla tarafın dahiliyeti caydırıcılık ve yok-etme varsayımlarını tamamen değiştirebilir.

Nükleer silahlarla ilgili (azaltılması, sınırlandırılması) anlaşmalara verilen önem tartışmalıdır. Tabi ki Soğuk Savaş'ın yumuşama döneminden itibaren bu anlaşmaların başarılarını göz ardı edemeyiz fakat 2002'de ABD'nin "ABM" anlaşmasından çekilmesi ve 2019 yılında INF anlaşmasının sona ermesiyle birlikte nükleer silahların kontrol sistemi neredeyse çökmüştür. Hatta günümüzde 2021 yılında sona erecek olan START anlaşmasının süresinin uzatılmayacağı yorumları yapılmaktadır. Bu haliyle sadece anlaşma temelli bir kontrol eskiden bile tartışmalıyken, günümüz uluslararası güvenliği adına medet umulacak bir durumda değildir.

Çalışmanın dördüncü bölümünde "*Nükleer İlk Kullanım: Kaçınılmaz Olanla Yüzleşmek veya Ateşle Oynamak?*" başlığı altında 3. bölümde öne sürülen paradigmlar daha geniş bir çerçeveye açıklanmış ve bu paradigmlar haklı bir zemine oturtulmaya çalışılmıştır. Bölümün en önemli çıkarımı ise nükleer silahların günümüz uluslararası sitemindeki tehditlere karşı (terörizm) kullanımı konusunda makul bir araç olmadığının belirtilmesidir. Lakin burada değinilmesi gereken bir başka konu: terörizm için neden nükleer silahlar caydırıcı bir unsur değildir? sorusudur. Başka bir deyişle terörist bir grup nükleer güce sahip bir ülkeye saldırırken (9/11 olayları) onun nükleer gücünü neden hesaba katmaz? Bu sorunun elbette makul açıklamaları mevcuttur fakat yazar bu noktayı üstünkörü geçiştirmiştir.

Çalışmanın beşinci bölümünde "*Bush Beklentileri ve Etkiler Sonrasında ABD-Rusya Nükleer Gücünün Azaltılması*" başlığı altında giriş bölümünde açıklanan üçlü güvenlik yönetimi sorunsalı üzerinden ABD-Rusya arasındaki nükleer silahlara dair anlaşmaların devam ettirilmesi gerekliliğinden bahsedilmiştir. Ancak çalışmanın 2010 yılında basılmasından dolayı yazarın ABD'nin 2019 yılında INF'den çekileceğini ve nükleer silahların kontrol mekanizmasının neredeyse çökmüş olmasını öngörememesi bir anlamda makul karşılanabilir. Bölümün en önemli çıkarımları ise, ABD ve Rusya arasında sürdürülebilir bir nükleer anlaşmanın yokluğunda ya da bu yapıların zedelenmesi durumunda nükleer güce henüz sahip olamamış diğer devletler için alan açacağı ve böylece ABD ile Rusya'nın meşru nükleer güçler üzerindeki kontrolünün ve üstünlüğünün aşınması durumlarıdır.

Çalışmanın altıncı bölümü uluslararası ilişkilerin temel teorilerinden “*realizm, inşaçılık ve liberalizm*”in nükleer güce ve güvenliğe dair yaklaşımları anlatılmaktadır. Bu bölüm teorik bakımdan tatmin edici olmamakla birlikte çalışmanın kavramsal yapısına da uymamaktadır. Çünkü çalışma belli bir Soğuk Savaş dönemi nükleer silah anlatisından günümüze gelerek geleceğe dair bazı senaryolar üzerinden bir işbirliği ortamının olup olmayacağını tartışmaktadır. Yani yazarın temel amacı teorik bir analiz değildir. Ayrıca teorik-kuramsal çerçevenin akademik literatürde ilk bölümden verilmesi düsturuna da uyulmamıştır.

Yazar çalışmanın yedi ve sekizinci bölümlerinde ABD-Rus nükleer kuvvetlerinin azaltılması, Asya’da nükleer silahların yayılması ve Moskova’nın denizaltı temelli nükleer caydırıcılığının geleceği hakkındaki sorunları anlatıyor ve açıklıyor. Yedinci bölümün temel çıkarımları ise; 2020 yılı için sekiz Asya nükleer devletinin varsayıldığı bir senaryoda, söz konusu ülkeler arasında gelecekteki caydırıcılık ilişkilerinin güvenilirliği üzerindeki etkilerini tartışarak potansiyel güç özelliklerini ve operasyonel varsayımlarının anlatılmasıdır. Sekizinci bölümde ise, Rusya’nın balistik füze taşıyan denizaltılarının 2007’de yalnızca üç devriye gezmesi gerçeği göz önüne alındığında (s. 129), son dönem Moskova’nın nükleer triadının bir ayağının emekli olmasının caydırıcılık için tehlikeli olup olmayacağına dair ayrıntılı bir analiz sunmaktadır. Bu bağlamda Stephen J. Cimbala, askeri bağlamın yanı sıra siyasi bağlamın önemini vurgulamaktadır.

Genel bir değerlendirme yapacak olursak bu eser, nükleer silahlara dayanan kavramları (caydırıcılık, ilk vuruş-ikinci vuruş kapasitesi..vb.) daha önce bu kavramları bilmeyen ya da kavramlara dair bilgilerini geliştirmek isteyen okuyucular için oldukça zengin bir çalışmadır. Yine nükleer süreçlerin geçiş evrelerinin sınıflandırılması yoluyla okuyucunun süreci kavrama kapasitesini arttırmaktadır. Aynı zamanda Soğuk Savaş dönemi uluslararası sisteminin anlaşılması adına okunacak olan bir siyasi tarih kitabının yanında tamamlayıcı olabilecek kadar etkin bir yelpaze sunmaktadır. Çalışmanın zayıflığı ise yukarıda kitabın bölümlerini özetlerken belirttiğimiz argümanlara ek olarak olabilecek olanların iyi öngörülemediğini daha çok gelecekte olması gerekenlerin olabilecekmiş gibi yorumlanmasındandır.